

YAZ-SUMMER 2019

19/1

ISSN: 1301-2045

eISSN: 2667-6729

EGE ÜNİVERSİTESİ

TÜRK DÜNYASI

İNCELEMELERİ

DERGİSİ

23. yıl

T D İ D

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TDiD

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ *23. yıl*

Journal of Turkish World Studies
Журнал Исследований Тюркского Мира

YAZ-SUMMER 2019

19/1

ISSN: 1301-2045
eISSN: 2667-6729

Türk Dnyasy İncelemeleri Dergisine gnderilen yazıların dşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gnderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeleri TDİD yazı işleri tarafından yapılır.

Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı Ege Üniversitesi Türk Dnyası Araştırmaları Enstitüsüne aittir.

TDİD

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ *23. yıl*

KURUCU / Founder
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner

Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT

EDİTÖRLER / Editors

Prof. Dr. Nadim MACİT
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN

İngilizce ve Rusça Editörü

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN

Yazı İşleri

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN

Ön Kontrol, Tashih ve Dizgi

Arş. Gör. Gökçe EMEÇ
Arş. Gör. Şima DOĞAN
Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ
Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Halkla İlişkiler ve Dağıtım

Arş. Gör. Şima DOĞAN

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü 35100 / Bornova - İZMİR
<http://www.tdid.ege.edu.tr>
Tel / telephone: (+90) (232) 388 01 10 / 2958
Belgegeçer / Fax: (+90) (232) 342 74 96
Elmek / E-mail: egetid@gmail.com
<http://dergipark.gov.tr/egetid>

BASKI / Print

Ege Üniversitesi Basımevi Bornova / İZMİR
Tel: 0(232) 388 10 22
Yayın Tarihi: Haziran 2019
Baskı Tarihi: 10 Temmuz 2019 - Baskı Adeti: 150

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Denizli/Türkiye)
Dr. Svitlana BİLİAİEVA (Kiev/Ukrayna)
Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Taşkent/Özbekistan)
Prof. Dr. Nadir DEVLET (İstanbul/ Türkiye)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Kuanyszbek KENJALİN (Astana/Kazakistan)
Dr. Artur KONOPACKİ (Białymstoku/Polonya)
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. László MARÁCZ (Amsterdam/Hollanda)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI (Bakü/Azerbaycan)
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Ankara/Türkiye)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (N. Erbakan Ü)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Uludağ Ü)
Prof. Dr. Yunus BALCI (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Ali DUymAZ (Balıkesir Ü)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Düzce Ü)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Ü)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Ü)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Ü)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Ali YAKICI (Gazi Ü)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (TKAE)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 18679

TDİD KURUMSAL

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ve DergiPark sisteminde yer alan uluslararası hakemli bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 25.04.2019 tarih ve 3/27 No'lu kararı ile basılmıştır.

**DERGİMİZİN TARANDIĞI
ULUSLARARASI İNDEKSLER**

TR Dizin, ASOS, CEEOL, IndexCopernicus, EBSCO,
MLA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S.

CORPORATE IDENTITY

Journal of Turkish World Studies is a scientific
referee journal which is published twice a year and
takes part in DergiPark system.
It is published by Ege University Executive Board's
No. 3/27 decree dated 25.04.2019.

**ABSTRACTED AND INDEXED
IN FOLLOWING INDEXES:**

TR Dizin, ASOS, CEEOL,
Index Copernicus, EBSCO, MLA,
PECYA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S

Dergimize gelen tüm yazılar, bilimsel etiğe
uygunluk yönünden ön kontrol aşamasında

programıyla denetlenmektedir.

Kapak Görseli

Ön Kapak: Uygur dönemi duvar resimlerinden bir
kesit, <http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/LFB-2/V-3/page/0089.html.en>

Ön Kapak: Uygur dönemi metinlerinden bir örnek,
<https://bit.ly/31WEodd>

Arka Kapak: Uygur dönemi duvar resimlerinden bir
kesit, <http://dsr.nii.ac.jp/toyobunko/LFB-2/V-3/page/0097.html.en>

Dergimizin Yurtdışı Haberleşme Üyeleri

ABD - Uli Schamiloglu
ALMANYA - Mark Kirchner
ALTAY - Napir Bailkan
AZERBAJYAN - Kemal Abdullayev
BULGARİSTAN - Memiş Merdan
ÇİN - Abdulhekim Mehmet
FİNLANDIYA - Okan Dahe
FRANSA - Remy Dor
GÜRCİSTAN - Makvala Kharebava
HAKASYA - V. A. Burnakov
HOLLANDA - F. De Jong
IRAK - Çoban Hıdır Uluhan
İNGİLTERE - Arthur Hatto
İRAN - Ali Berazende
JAPONYA - Tadashi Suzuki
KAZAKİSTAN - Kuanyshbek Kenzhalin
KIBRIS - Mustafa Yeniasır

KIRGIZİSTAN - Ulanbek Alimov
KOSOVA - Mülazım Mazrek
MACARİSTAN - István Zimonyi
MAKEDONYA - Sevim Halil
MOĞOLİSTAN - Ekrem Kalan
MOLDOVA - Lübov Çimpoş
ÖZBEKİSTAN - Cabbar İşankul
ROMANYA - Tahsin Cemil
RUSYA - Dimitry Vasilyev
TATARİSTAN - İhsan Demirbaş
TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev
UKRAYNA - İsmet Zat
YUNANİSTAN - İbrahim Baltalı

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Mehmet AÇA
Doç. Dr. Atıf AKGÜN
Doç. Dr. Hakan ATILGAN
Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ
Prof. Dr. Gıyasettin AYTAŞ
Prof. Dr. Cahit BAŞDAŞ
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASON
Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
Prof. Dr. Giray FİDAN
Dr. Öğr. Üyesi Semih GÜNERİ
Dr. Öğr. Üyesi Özhan KAPICI
Doç. Dr. Sadık Emre KARAKUŞ
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Adem ÖGER
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN
Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN
Prof. Dr. HATİCE ŞİRİN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ
Doç. Dr. Yahya Kemal TAŞTAN
Dr. Öğr. Üyesi Recep TEK
Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN
Prof. Dr. Erdoğan TEZCİ
Prof. Dr. Ali TİLBE
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK
Dr. Öğr. Üyesi Rabia UÇKUN
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Bayram YILDIZ
Doç. Dr. Anıl YILMAZ

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

-
- 1** **İpek Yolu İktisadı ve Paralarının Gelişimi**
The Development of Silk Road Economics and Coins
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ONAY
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.481439
-
- 27** **Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Göçmenlerdeki Etnik Kimlik Algısı ve Sembolik Etnisite**
Perception of Ethnic Identity in the Third and Fourth Generation Immigrants and Symbolic Ethnicity
Tuğba ERDEM
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.338957
-
- 37** **Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Türk Dünyasına İlişkin Bilişsel Yapılarının İncelenmesi**
Investigation of Social Studies Teacher Candidates' Cognitive Structures About Turkish World
Tuğba TURGUT – Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.553717
-
- 87** **Eski Uygur Çatıklarında “Zaman” Kavramı**
“Time” Concept in Old Uyghur Jätakas
Araş. Gör. Berker KESKİN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.549727
-
- 117** **Türkçe Söz Diziminde Kullanılan Çift Olumsuz Yapılar Üzerine**
About the Double Negation Structures Used in Turkish
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan DOĞAN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.542147
-
- 145** **Kırgızcada Standart Olumsuzluk**
Standard Negation in Kyrgyz Language
Dr. Erhan TAŞBAŞ
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.457617
-
- 159** **Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan’dan Anadolu’ya**
The Transformation of Evil Souls in the Context of Disease Names: From Turkestan to Anatolia
Dr. Kübra YILDIZ ALTIN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.568639
-
- 181** **Uygur Sihir Masallarındaki “Kadın” Tipi Üzerine Bir İnceleme**
An Analysis of “Female” Figure in Uyghur Magical Tales
Dr. Fatoş YALÇINKAYA
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.470436
-
- 195** **Festival Anlatılarının Ritüeller Temelinde Çözümlemesi: Nergis Festivali Örneği**
Ritualistic Analyzing of the Narratives of the Festivals: The Example of the Nerghis Festival
İlknur ÖZCAN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.573905
-

207

Tiyatro Eserleri Üzerinden Dünden Bugüne Sultan II. Abdülhamid Algısı

Perception of Sultan Abdulhamid the Second from Past to Today In Theatrical Productions

Doç. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL

Derleme Makale

DOI 10.32449/egetdid.532336

241

Manuel'in Yenilgisi ve Üçüncü Haçlı Seferi

The Defeat of Manuel and The Third Crusade

Doç. Dr. Abdullah BAKIR – Fatih DEMİR

Çeviri

DOI 10.32449/egetdid.568633

251

Türkçede Güç Kavramı

The Concept of "Strength" in Turkish

Ayşe ERKAL

Çeviri

DOI 10.32449/egetdid.573423

259

Zan Tao, YiPeng ve LiLingfei Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek

Dr. Öğr. Üyesi Nuraniye HİDAYET EKREM

Kitap İncelemesi

DOI 10.32449/egetdid.514333

271

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Saygıdeğer Okuyucu,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2019 Yaz sayısııla huzurlarınızda.

Bu sayımızda; tarihî Türk diyalektlerinden eğitim bilimlerine, sosyal bilimlerin farklı alanlarından Türk Halklarına temas eden dokuz araştırma makalesi, bir derleme, iki çeviri ve bir kitap incelemesi takdirlerinize sunulmuştur.

Dergimizin ilk makalesinde, İbrahim Onay İpek Yolu'nda paranın öyküsünü ele almaktadır. Tuğba Erdem imzalı çalışmada, Kafkas Göçmenlerinde kimlik ve sembolik etnisite üzerinde durulmaktadır. Tuğba Turgut ve Selahattin Kaymakçı, sosyal bilgiler öğretmen adaylarında Türk Dünyası mefhumuna dair bir çalışmayı sunmaktadırlar.

Berker Keskin, "zaman" kavramını Eski Uygur çatikleri özelinde irdelemektedir. Ahmet Turan Doğan, Türkçedeki çift olumsuz yapıları incelerken Erhan Taşbaş, Kırgızcada standart olumsuzluk üzerinde durmaktadır.

Kübra Yıldız Altın, Türkistan'dan Anadolu'ya kötü ruhların dönüşümünün izini hastalık adlarında sürmektedir. Fatoş Yalçınkaya, Doğu Türkistan'da Uygur sihir masallarında "kadın" tipini; İlknur Özcan ise Anadolu'daki festival anlatılarını ritüeller temelinde çözümlemesini denemektedir.

Ayşe Ulusoy Tunçel, II. Abdülhamid'in portesinin tiyatro eserlerine yansımalarından bir derleme sunmaktadır. Fatih Demir ve Abdullah Bakır, Ramsay'dan "Manuel'in Yenilgisi ve Üçüncü Haçlı Seferi" ve Ayşe Erkal ise Clauson'dan "Türkçede Güç Kavramı" çevirilerini hazırlamışlardır. Nuraniye Hidayet Ekrem ise 2016 yılında Çin'de yayınlanmış olan "Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek" başlıklı kitabın incelemesini bizlere sunmaktadır.

Bu sayımızdan itibaren yayın kurulumuzda Prof. Dr. Nadir Devlet hocamız da yer alacaktır. Kendisine davetimizi kabul etme nezaketini gösterdiği için bir kez daha teşekkür ederiz. Bu sayıda yazıların değerlendirmesini yapan hakemlere ve ön kontrol, tashih, dizgi gibi süreçlerinde görev yapan arkadaşlarımıza şükranlarımızı ifade etmek isteriz. Ayrıca yine bu sayıdan itibaren dergimiz, ISSN numarasının yanında e-ISSN numarasının da yer aldığı bir künyeye yayınlanacağı bilgisini ilgililere duyurmak isteriz.

Önümüzdeki sayılarda görüşmek üzere...

Nadim MACİT - Abdullah ÜSTÜN

İpek Yolu İktisadî ve Paralarının Gelişimi *The Development of Silk Road Economics and Coins*

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ONAY *

Özet

Bu çalışma İpek Yolu ile oluşan iktisadî gelişmeleri ve bu gelişmelerin en önemli unsuru olan parayı konu edinmektedir. Çin’de Han Hanedanı zamanında, İpek Yolları’nın açılması önemli iktisadî gelişmelere neden olmuştur. İpek Yolu üzerinde etkin olan veya katkısı bulunan devrin önemli güçleri siyasî veya iktisadî maksatlarla karşı karşıya veya yan yana gelmişlerdir. Bu ticarî ağ sayesinde dünyanın bu bölümünde para ekonomisi gelişmiş, altın, gümüş bakır ve bronzun maddî değerleri daha net biçimde ortaya konmuştur. Bunlardan imal edilen madenî paralar ve çeşitli eşyalar, para olarak kullanılmıştır. İpek ise başlangıçtan itibaren İpek Yolu denen ticarî yolların en makbul ve geçerli parası olmuş, etkisini ve yolculuğunu Çin’den başlayarak Hindistan’a ve Doğu Roma’ya kadar genişletmiştir. Bu ticarî rotalarda pamuk ve tahıl gibi diğer ürünlerin de ara mal olarak kullanıldığı görülmektedir. Uluslararası bir ticarî ağ olan İpek Yolları’nın iktisadî ve siyasî tarihi ile gelişimi bu paralar üzerinden anlaşılabilir. Türkistan coğrafyasının vaha kentleri olan Hotan, Kuça, Turfan gibi bölgelerde ve tüm İpek Yolu’nda bu paraların izleri sürülebilir. Hindistan üzerinden ve Roma’dan gelen altın paralarla, Partların ve Sasanîlerin gümüş paraları, Çinlilerin; ipeğiyle, bakır ve bronz paraları da birer döviz hükmünde olmuştur. Bu paralar maddî değerleri yanında etki alanları ve nitelikleri bakımından da değerlendirilmelidir. İpek Yolu tarihinin daimi bir parçası olan Türkler ise en başından itibaren ticarete daha çok takas usulünü benimsemişler ve ipeği para olarak kullanmayı seçmişlerdir. Akhunlar ve Gök-Türkler madenî paralar basmışlar, fakat genel olarak ipek konusundaki iktisadî kazançla ve ticarî yolların siyasî hâkimi olmakla ilgilenmişlerdir. Uygurların Çin’deki devletlerle olan iktisadî ilişkileri ise bu devletleri malî açıdan zor durumda bırakmış ve Çin’de bono denilebilecek başka finansal malzemelerin kullanılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, altın, gümüş, bakır, ipek.

*Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ibrahimonay06@hotmail.com

Abstract

This study focuses on the economic developments occurring in connection with the Silk Roads and the coinage, which is the most important element of these developments. In China, the opening of the Silk Roads in the Han Dynasty led to significant economic developments. The important forces of the period that are active or contributed to the Silk Roads have come face to face or side by side for political or economic purposes. Thanks to this commercial network, a monetary economy developed in this part of the world and the material values of gold, silver, copper and bronze are more clearly demonstrated. Coins and various goods manufactured from these were used as money. Silk is the most favorable and valid form of currency of the Silk Roads from the beginning and it has expanded its influence on the journey from China to India and Byzantium. It is seen that other products such as cotton and grain are used as intermediate goods in these commercial routes. The economic and political history and development of the Silk Roads, which is an international commercial network, can be understood through these funds. These funds can be traced in the oasis cities of Turkestan geographically such as Khotan, Kucha, Turfan and all the Silk Roads. Gold coins from India and Rome, silver coins of the Parthians and Sasanians, the silk, copper and bronze coins of the Chinese were counted as foreign currency. These funds should be evaluated in terms of their material values as well as their impact areas and qualifications. The Turks, who are a permanent part of the history of the Silk Roads, had adopted more barter in their trade from the very beginning and chose to use silk as money. The White Huns and Gök-Turks had coins, but in general they were interested in the economic gains in silk and in being the political rulers of the commercial roads. The economic relations of the Uighurs with the states in China have left these states in a difficult financial situation and caused other financial materials like checks to be used in China.

Keywords: *Economics, Gold, Silver, Copper, Silk.*

Dünya ve iktisat tarihi bakımından en önemli hadiselerden biri “İpek Yolu” ya da “İpek Yolları” denen ticarî yolların kullanılmasıdır. Bu gelişme esasen Çin’deki Han Hanedanının, Hunların baskısından kurtulmak için gerçekleştirdiği arayışlar sonrasında yaşanmıştır. Kabaca Çin’den başlayarak, batıda Roma başkentine uzanan bu ticarî yollar sayesinde, dünyanın bu bölümünde gelişen ilişkiler zaman zaman kesintiye uğramış olsa da asırlarca devam etmiştir. Bu da malların, eşyaların ve madenî paraların deveren ettiği uluslararası finansal bir sistem ortaya çıkarmıştır. Bu süreçle birlikte doğuda, batıda veya güneydeki toplumlar da, bu uluslararası ekonomik ağın bir parçası hâline geldiler. Bu ağın genişliği ve etkinliği, yani İpek Yolu denen ticarî rotaların ve yolların neden ol-

duğu yeni ilişkiler, siyasal ve iktisadî hayata dair yeni düzen ve kavramların da oluşmasına neden oldu.

İlk önce bu rotaların sağladığı imkânlar ve temas koşulları, malzemelerin ve fikirlerin hareket edebildiği bir sistem ve ulaşım ağı ortaya koymuştu. Böylece doğudan batıya veya batıdan doğuya yapılan uzun yolculuklar için konaklama ve dinlenme yerleri sağlayan kentler gelişmiş ve değişmişti. Özellikle Türkistan sahasında bulunan vaha kentleri bu ticaretten en çok etkilenen ve gelişen alanlar olmuşlardı. Başlangıcından itibaren bu rotalara tali yollar eklenmiş ve güzergâhlar çeşitlenmiş olmakla birlikte belli alanların daha önemli olduğu ve daha sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Doğu-Batı ilişkisi konusunda bu rotalar, Çin'de eski başkent Ch'ang-an'dan başladığında, batıya doğru gidilerek varılan Tun-huang'dan sonra kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey yolu Turfan, Karaşar, Kuça ve Kaşgar, güney yolu ise Lou-lan, Hotan ve Yarkend'den Kaşgar'a varmaktadır. Bu iki yol da Kaşgar'da birleşir ve buradan batıya doğru Pamir Dağlarından, güneybatıda Gilgit, Keşmir ve Afganistan'a, kuzey batıda ise Sogdiana olarak adlandırılan bölgeye doğru devam etmektedir (Baykuzu 2015: 77-78). Bu rotaların dışında, kuzeyde ve özellikle güney rotasını Baktriya bölgesi ve çevresiyle, Hindistan'a kadar bağlayan farklı yollar da var olmuştur. Bu suretle İpek Yolları'nın vaha kentleri doğu ve batı arasındaki en önemli temas noktaları haline gelmiş ve çeşitli yollarla Hindistan'a kadar uzanan ulaşım da imkân sağlamıştır. Batıdan gelen eşyalar ve ürünler gibi dinler de bu güzergâhları kullanmışlardı. Bu nedenle İpek Yolu'nun iktisadî değişimi ve gelişimi, sosyal ve dinî hayata dair pek çok alana da sirayet etmiş ve onları etkilemiştir. Bu sayede eski ve orta çağın büyük dinlerini, devrin devletleri arasındaki siyasal ve askerî çatışmaları daha iyi değerlendirebiliyor ve anlamlandırıyoruz. Bunlarla birlikte bu güzergâhları iki yönlü kullanan iktisadî araçlar, gerek nitelik ve gerekse değer bakımından değişken bir yapıda olmuşlardır. Bu ise bazen mal ve eşyaların parasal değer taşınması yanında, çeşitli madenlerden basılan paraların da varlığı ve yolculuğu anlamına gelmektedir. Bunların bulunduğu alanlarla birlikte, görülme sıklıkları ve işlevsellikleri, tarihî olayların hikâyesi ve tarifi konusunda aydınlatıcı rol oynamışlardır.

İpek Yolu'nun varlığı, gelişmesi ve değer kazanması burayı, çeşitli devletlerin üzerinde hâkimiyet mücadelesi verdiği bir sahne hâline de getirmişti. Bu da çeşitli ittifakların veya düşmanlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yönüyle Türklerin tarihi İpek Yolu'yla olan ilişkilerinden bağımsız olmadığı gibi, Çinlilerin, İranlıların hatta Hintlilerin de tarihinde bu anlamların kuvvetli yansımaları görülür. Bahsedilen devletlerin ve halkların İpek Yolu üzerindeki varlıkla-

rı, siyasal ve askerî güçleriyle ilişkili olduğu kadar iktisadî güçleriyle de bağlantılıdır. Bunun tezahürü ise onların iktisadî araçları olan paraları ve bu paraların ticari yollardaki kullanımı konusundaki etkinlikleriyle anlaşılabilir.

A. İpek Yolları'nda İpeğin Para ve Döviz Olarak Kullanılması

İpeğin ortaya çıkması hakkında Çin efsanevî rivayetleri onu ilk imparator Huang-ti zamanına kadar götürmekle birlikte, ipek böceği, dut ve ipeğin bahsedildiği ilk metinler M.Ö. 12. yüzyılda kemik ve kaplumbağa kabukları üzerinde bulunmuştur. Han Hanedanı zamanında ise (M.Ö. 206-M.S. 220) ipek, farklı bir fonksiyona bürünmüş ve resmî hüviyet kazanmıştır. Çin'de bu devirde, altının saklanıp biriktirilmesi gibi ipek de biriktirmeye ve uzunluğu ile ölçülmeye başlanmıştır. Çok geçmeden yabancı ülkelerle ticarete döviz karşılığı olarak kullanım seviyesine yükselmiştir (Taşağıl 2015: 17). Bu nedenle "İpek Yolu" tarifi, bu ticari yollar üzerinde ipeğin anlam ve önemini göstermesi bakımından isabetlidir. Eski ve orta çağ boyunca Çin ile özdeşleşen ipek, en eski ticarî metallerden biri olduğu gibi para karşılığında da kullanılmış ve İpek Yolu ticaretinin büyük kısmı onun etrafında merkezleşmiştir. Tarihî olarak ipek, Çin'de tekstil-para karşılığı olarak, Savaşan Devletler Dönemi'nden (M.Ö. 475-221) itibaren kullanılmıştır (Williams 2001: 163). İpeğin yabancı ülkelerle yapılan ticarete kullanılmaya başlamasıyla birlikte etkisini artırdığını söyleyebiliriz. Bu gelişme iktisat tarihi açısından önemli bir kural olan standardizasyon kavramını gerektirmiştir. Han Hanedanı zamanında (M.Ö. 206-M.S. 220) ticarete standart genişlikte ipekler kullanıldığını söyleyen Aurel Stein'e göre, aslında Ch'in Hanedanlığı zamanında da (M.Ö. 221-206) buna uyulmuştu. Fakat daha sonraki dönemde Çin uzunluk ölçüsünde yapılan değişiklik, bahsedilen genişliği önemli ölçüde değiştirmişti (Stein 1921: 138). Bu genişlik o zamanlar için yaklaşık olarak 50 cm kadardı. Bu ölçü neredeyse bütün Han Hanedanı boyunca, Çin ipek kumaşının standardı olmuştur (Stein 1921: 133). Bu sayede, madenî paralarda görüldüğü üzere kıymetli malzemelerde de belli standartların yakalanması ve uygulanması durumu ile karşı karşıya kalıyoruz. Bu da o dönemde çok değişken ve tutarsız maddî değerlerin, ticarete veya herhangi bir kullanımda neden olacağı karışıklığı önlemeye yönelik olmalıdır.

İpeğin Hindistan'a Uzanan İktisadî Yolculuğu

Bundan önceki tarihî süreçte, Han Hanedanı'nın kuruluşundan (M.Ö. 206) itibaren, ipeği siyasî ve iktisadî araç olarak kullanmak konusunda en önemli

muhatâbı kuzeydeki Hun devleti olmuştur. Mo-tu Ch'an-yü (Mete Tanrıkut) zamanında (M.Ö. 198) başlayan, Hun ve Han arasındaki dünürlük antlaşmaları gereği, Çin çoğu zaman ipeği haraç mahiyetinde bir ödeme aracı olarak Hunlara vermiştir. Bu dönemin en önemli olayı M.Ö. 138'de yola çıkan Chang Ch'ien'in, Toharistan bölgesini kapsayan seyahati olmuştur. Böylece O'nun, Toharistan'da Çin kumaşları ve bambular görmesi ve bunların Toharistanlı tüccarlar tarafından Kuzey Hindistan'daki pazarlardan alındığının söylenmesi, onların bu malın anavatanını yani Çin'i bilmediklerini göstermektedir. Bu durum İpek Yolu denen ticaret ağının, o dönemde bu ağın bizzat parçası olanlar tarafından dahi henüz bilinmediğini göstermektedir (Ercilasun 2015: 143). Ayrıca Chang Ch'ien'in raporu, Çin'in Hindistan'la olan o günkü ticaretinin güneybatı Çin'den yani Assam ve Burma üzerinden yapıldığını göstermektedir (Lalitha 1991: 895). Buna göre Çin ipeği, Sanskritçe "Cinapatta" veya Çin kıyafeti, Hindistan'da Maurya Devleti zamanında (M.Ö. 322-183) veya erken Han Hanedanı döneminde ithal edilmiştir. Bu faaliyet Burma yolu ile olmuştu, fakat ipeğin Hindistan'a çok daha yüksek miktarlarda gelmesi, Doğu Türkistan-Keşmir yolu vasıtasıyla ya da Baktriya ve Kabil üzerinden gerçekleşmişti (Dale 2009: 81).

Çok iyi bilinen bir tarihî gerçek vardır ki, Çin'in ipeği ihraç etmesi, Çin ticareti ve politik gücünün Merkezî Asya'da erken dönemlerde yayılmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu bilinçli olarak ilk defa İmparator Wu-ti'nin (M.Ö. 141-87) yönetimi altında olmuştur. Bu döneme dair önemli ilk kalıntılar, Tunhuang'ın batısında kurulan XV. gözetleme kulesinin kazılarında bulunmuştur. Stein tarafından 1907 yılında kanıtlandığı üzere, burası M.Ö. 2. yüzyıla M.S. 2. yüzyıl arasına tarihlenen ve bölgede Çin adına garnizonların kurulduğu bir döneme aittir. Buradaki kazılarda iki ipek şerit bulunmuştur (Stein 1921: 130). Bulunan ipek şeritlerden birinin sonunda da Brahmi karakteriyle yazılmış yazılar bulunmakta idi. İpek şeritlerle, kalıntılar üzerinde bulunan Hint yazılarına odaklanan Stein, Brahmi kayıtlarını M.Ö. 61 ve M.S. 9 yılları arasına tarihlendirdi. Anlaşılan bu dönemde tüccarlar, Hint yazılarını ve dilini kullanmaya alışkınlardı. Bu durum, onların Çin hattındaki "Seres'den ipek elde etme" amaçları için bir zorunluluktan (Stein 1921:136). Bundan sonraki tarihî süreçte Hindistan'ın büyük epiklerinde, Manusmriti¹ ve Kautilya'da², Çin ipeğinden yabancı bir hediye

¹ Manusmriti, Hindistan Hinduizmi'nin kutsal kitaplarından. Manu Kanunnamesi Hinduizm'in temel ahlak ve ibadet esaslarını içinde barındıran kutsal kitaplarından biridir. Eserin M.Ö. 200-M.S. 100 yıllarını kapsayan dönemde oluşturulduğu sanılmaktadır (Ersöz 2007: xxiii).

² Kautilya, Chanakya veya Vishnugupta olarak da bilinir. Chanakya onun Chanaka'nın oğlu olduğunu belirtmektedir. Vishnugupta ise kişisel adıdır. Bazı kaynaklara göre Kuzey Hindistanlı ve

olarak bahsedilmektedir. Bunların dışında 5. yüzyılda yaşayan Hintli Kalidasa, drama oyunu olan Abhigyan Shankuntalam içerisinde (Chinanashuka), Çin ipeğinden bahseder (Lalitha 1991: 895-896). Yani Merkezî Asya ve onun insanlarıyla figürleri artık Hindistan yazılı edebiyatında iyi bilinir hale gelmişlerdir. Kalidasa Oxus'u yani Ceyhun nehrini (Vakshu) olarak ifade eder ve Çin ipeğinden bahseder. Bu da erken bir dönemde Sanskrit Budist edebiyatında ipeğin mevcut olduğunu göstermektedir (Puri 1979: 184). Kalidasa'nın eserinde, oyun kahramanının pamuk ve ipekten yapılmış çok ince, zarif kıyafetler giymeyi tercih ettiği bilinir. M.S. 300'den sonraki tarihî süreçte, ipek ile ilgili çalışmalar batıya doğru geçmiş ve ipek böceği tırtılları yetiştirme işi Hindistan'da tesis edilmiştir. Hindistan'da ipek kıyafetlerin üretiminin genel olarak Gupta döneminde olduğunu söyleyebiliyoruz (M.S. 4. ve 6. yüzyıl arası) (Lalitha, 1991: 895-896).

Hint metinleri Mahabharata ve Arthashastra, Çin'den bahsederken "Tsin" ifadesini kullanmaktadır. Batıda bulunan ipek, Çin'den ithal edilmekte idi ve çeşitli araziler üzerinden geçerek giden bu yol, yani "ipek rotası" Hindistan veya Batı ile Çin arasında giderken Merkezî Asya üzerinden geçmekteydi. Dünyanın en eski yollarından biri olan bu rota, Alman bilim adamı Richtfonen'in tarifıyla İpek Yolu olarak adlandırıldı (Lalitha 1991: 894-895). Esasen bu tarif sadece tek bir yolu değil çeşitli güzergâhların oluşturduğu bir bütünü ifade eden bir değer taşımakta idi.

Han yayılcılığının Merkezî Asya'da artmasıyla birlikte Çin ve Hindistan büyük çoğunlukla takasa dayalı ticaret yapmışlardı. Çinliler kendi ipeklerini, Hintliler ise değerli taşlar ile metalleri, mesela; altın, gümüş ve yeşim taşıni ihraç ediyorlardı. Hintliler muhtemelen Roma İmparatorluğu ile de ipek ticareti yapıyorlardı. Bu sebeple Hindistan, Çin ve Roma İmparatorluğu arasındaki ticarette orta nokta haline gelmişti. Doğu ve Batı arasında Hindistan'ın ipek ticaretine katılmasının tarihi "Cinapatta" kelimesinin kullanımı ile ilgilidir. Bu kelime Çin'deki ipeğin karşılığıdır (Behera 2002: 5077). Hintlilerin kendilerinin ne zaman ipek kıyafetler giydiklerini tam olarak bilememekle birlikte, burada ipekli kıyafetlere dair loncaların 4. ve 5. yüzyıldan itibaren var olduklarını görüyoruz. 7. yüzyılda Hindistan'a gelen Çinli Budist Hacı Hsüan Tsang, Hint ipeğinden özel

Brahmandır. Taxila'da doğmuş ve eğitim almıştır. Pataliputraya bazı felsefi tartışmaları kazanması sonrası gelmiştir. Kautilya'nın çalışmaları M.Ö. 4. yüzyıl ile en geç M.S. 150 yılları arasında değerlendirilebilir. Kautilya devlet idaresi sanatı konusunda öncülerden biridir. Parlak ve zeki bir entelektüel, kuralları hala geçerli olan bir öğretmendir (Kautilya 1992: 16-21). M.Ö. 321 yılında ünlü Maurya Hanedanlığı'nı kuran Çandra Gupta'nın ilk devlet adamı olan Hintli Kautilya kayıtlarda Çin'le yapılan ipek ticaretinden söz eder (Uhlig 2000: 105-106).

ismi ile bahsetmekte ve ona “Kauseya” demektedir. Özellikle 8. yüzyıldan sonra deniz yoluyla yapılan ulaşım sayesinde Hindistan-Çin arasındaki ticarete, her çeşit üründe artış görülmektedir (Dale 2009: 81).

İpeğin Doğu Türkistan’da Para Olarak Kullanılması

İpeğin Çin’den batıya, Türkistan ve İran üzerinden Doğu Roma’ya veya Türkistan üzerinden Hindistan’a gerçekleştirdiği yolculuk sırasında, onun eski çağların önemli bir döviz ve parası olarak kullanıldığı açıktır. Bu konuda Turfan bölgesine dair en erken ticarî Çin sözleşmelerden biri M.S. 273 yılına aittir. Bu kayıta bir malzeme karşılığında verilen yirmi top ipekten bahsedilmektedir. Turfan bölgesinde yaşayan yerleşiklerin ipeği döviz olarak kullanmakta oldukları görülür. Yine burada ipeğin özel bir işlemden geçirilerek kurutulduğu ve böylece daha kolay saklanabildiği de anlaşılmaktadır. Turfan’da bulunan yerleşikler ipek konusunda bu uygulamayı uzun yıllar boyunca yapmışlardır. Bunun yanında burada ölçülmüş tahıl taneleri de, iktisadî ara mal olarak kullanılmıştır (Hansen 2012: 91). Yine 1901 yılında Stein tarafından yapılan kazılarda bulunan malzemeler, Lou-lan’da da ipeğin para olarak kullanıldığını göstermektedir. Burada bulunan ve M.S. 330 yılına tarihlenen ahşap fişlerden birinde Sogdlulardan bahsedilmektedir. Bunlar köken olarak Semerkant bölgesinden gelmişlerdir ve ticarî nedenlerle yetkililere belli bir ağırlıkta ödeme yaptıkları anlaşılmaktadır. Yine buraya ait başka bir ödeme kaydında 4.326 top renkli ipeğe karşılık verilen 319 hayvandan bahsedilmektedir (Hansen 2012: 43).

İpeğin Doğu Roma ve Sasanilerde Ekonomik Değeri ve Para Olarak Kullanılması

İpek, değerli bir iktisadî araç olarak İpek Yolu boyunca kullanılmış ve bu coğrafyanın siyasî hayatına da etki etmiştir. Özellikle 6. yüzyılda, Doğu Roma’da aristokratlar ve saray mensupları arasında, yabancılarla alış-verişlerde olduğu gibi, ipek döviz birimi olarak kullanılıyordu. Hatta burada ipek, savaşa katılan askerlere ücret olarak verilmekteydi. Doğu Roma, ipek karşılığında Avrupa’dan müttefikler, paralı askerler, değerli mallar ve köleler alıyordu. Bu ticaret sayesinde Justinianus dünya çapında bir politika izleyerek neredeyse bütün Akdeniz’in hâkimi olmuş ve neticede ipek, Doğu Roma’da altın ve değerli taşlara denk fiyata ulaşmıştı (Gumilev 2004: 62). Doğu Roma’nın ipek konusunda zaafını hesaba katan Sasaniler ise, sadece mal fiyatlarını değil, aynı zamanda batıya ihraç edilen ipeğin miktarını da sınırlayarak ipek ticaretini itinalı bir sisteme

sokmuşlardı. İpeğe değerinden fazla altın ödeyen ve ödediğini düşünen Doğu Roma ise, bunu aşmak için 531’de Himyerîlerle görüşmüşse de başarılı sonuçlar elde edemedi (Chavannes 2004: 297). İran’la 540’ta yeniden başlayan savaş nedeniyle İranlı tacirleri düşük fiyata ipek satmaya mecbur bırakmak da mümkün değildi (Gumilev 2004: 63). 557’de Akhun İmparatorluğu’nun çöküşü İranlılara sadece kendi sınırlarını kuzeye doğru genişletme olanağı sağlamadı. Ayrıca 570’te Yemen’i zapt eden Hüsrev Anuşirvan, Hindistan’a giden deniz yolunu da kontrolü altına aldı. Bunun anlamı doğu ve batı arasındaki en önemli ticaret yollarının İranlıların hâkimiyetinde olması demektir (Chavannes 2004: 63). Bu süreç sırasında ve sonrasında Gök-Türk ve Doğu Roma devletleri arasındaki ilişkiler de Sasanîleri sıkıştırmak üzere gelişti. Bu suretle doğudan batıya, batıdan da doğuya elçiler gönderildi, fakat istenilen kesin sonuçlar elde edilemedi.

Türklerde İpeğin Ekonomik Değeri ve Para Olarak Kullanılması

Eski Türk devletlerinin iktisadî hayatlarının en önemli unsuru hayvan yetiştiriciliği idi. Bu değer karşılığı ise çoğu zaman Çin ipeği olmuştur. Hunlar zamanından başlayarak Türkler çok miktarda ipeğe ulaşmayı başarmışlardı. Bunun ticaret dışında da yolları vardı ve Hunlar bu konuda oldukça başarılıydılar. İpeği, Han devletinden yıllık vergi olarak da alıyorlardı. Gök-Türk çağında da iktisadî durum pek değişmedi. Türkler açısından, kendi yetiştirdikleri hayvanlar için en önemli pazarları durumunda olan Çin ile ilişkileri devam ettirmek son derece önemli oldu. Bu ilişki ve ticaret de Türklerin yetiştirdikleri hayvanlara karşılık, ipek değişimi esasına dayanmaktaydı. Çinliler açısından ipek, barışı tesis etmek için ödenen bir bedel anlamındaydı. Bu da ipeği Asya’nın en yaygın değerli malzemesi ve döviz haline getirmişti. Çünkü Türkler ve diğer konargöçerler ipeği sadece kendi ihtiyaçları için almıyorlar aynı zamanda satıyorlardı (Ecsedy 1968: 141-142). Türklerle, atların karşılığı olarak verilen ipekler farklı formlarda olmaktaydı. İlki ham madde formundaydı ve elde edildiği biçimde kullanılmaya uygun değillerdi. İkinci tip ipekler ise işlemi bitmiş olanlardı yani işlenmişlerdi. Bu ipeklerin bir kısmı Türkler tarafından kullanılıyordu, fakat büyük kısmı batıya satılıyordu. Türkler ve Sogdlular kendi para-ipeklerini en azından iki amaç için kullanmakta idiler. Bu da ya Çin’den istedikleri ürünleri satın almak ya da ipeği batıdakilere, mesela Araplara satarak gümüş ve diğer ürünler elde etmek şeklindeydi (Beckwith 1991: 184).

Türkler ve Çin ilişkisi bakımından ipek ve at arasındaki ticarî dengeyi ve bu paraların birbirlerine karşılık değerini belirleyen de daha çok siyasal ve askeri

durum oluyordu. Sui İmparatoru Yang-ti (604-618), 607 yılında Ch'i-min Kağan'a 3000 at karşılığında 13.000 top ipek vermişti. Bunun anlamı o zamanlar bir atın ederinin "4,5 top" ipek olduğudur (Liu 2006: 587). Fakat zamanla at ve ipek karşılığındaki denge, siyasal olaylarla da bağlantılı olarak at fiyatı lehine değişmiştir. Uygurlar 757 yılından itibaren atları için Çinlilerden ortalama 40 top ipek almışlardır. 781 yılından 829 yılına kadar T'ang Hanedanı (M.S. 618-907), Uygurlara 41.750 atın karşılığı olarak toplam 1.670.000 top ipek vermiştir. Bunun T'ang sarayı için gittikçe artan bir ekonomik yük oluşturduğu anlaşılmaktadır (Bielenstein 2005: 457). Gök-Türk çağından itibaren yabancıların gittikçe artan ipek talepleri ve Çin sarayının bunu temin etmek için halka yüklediği vergiler, kaynakların belirttiğine göre; Çinliler arasında hoşnutsuzluğa ve Çin'de ekonomik ve sosyal rahatsızlıklara neden olmuştur (Ecsedy 1968: 144-145). Bu konuda en önemli örneklerden biri Uygur döneminde yaşanmıştır. 765 yılında T'ang imparatoru Tai-tsung'un (762-779) resmî devlet görevlilerinin maaşlarını üç ay boyunca kesmek zorunda kaldığı ve bu sayede Uygurlara ödemek zorunda olduğu ipeği elde ettiği belirtilmektedir (Bilenstein 2005: 457). Bahsedilen İmparator, çalışanların üç aylık maaşlarını vergi olarak almış ve onlara maaş yerine, bugünkü tasarruf bonusu cinsinden kâğıtlar vermiştir (Çandarlıoğlu 2004: 19).

İpek Yolu'nda Pamuğun ve Diğer Malların Para Olarak Kullanılması

4. yüzyıldan sonra Turfan bölgesindeki politik belirsizlik çağında, Turfan'da yaşayanlar; ipeği, halıyı ve pamuğu, para olarak kullanmışlardır. Pamuktan, ticari sözleşmelerde ilk defa 477 yılında bahsedilir. Bu tarihte 30 yaşında İranlı bir köle, Sogdlu tüccarlardan 137 top pamuğa satın alınmıştır (Hansen ve Xinjiang 2013: 285). Bu da pamuğun ticarî bir ara mal olarak kullanıldığını göstermektedir. Genel olarak Hindistan'da Çin ipeğinin kullanımı bilinirken, Çinlilerin pamuk kıyafet tüketimi nadiren tartışılmıştır. Bununla beraber Çin ipeği için "İpek Yolu" kavramı var iken, tam tersi "Pamuk Yolu" da var olmalıdır. Pamuk ve pamuktan yapılan kıyafetler Sanskritçeden kaynaklanan ismiyle "Pai-tieh" olarak bilinmekteydi. İlk olarak Doğu Türkistan bölgesinde bulunan bu pamuk parçalar ve pamuk kıyafetler Hindistan Budist dizaynı biçimindeydi ve Sonraki Han zamanına (M.S. 25-220) tarihlendirilmişti. Bunlar Hotan'ın doğusunda Niya sitesi yakınlarında bulunmuştur (Dale 2009: 82). Bu rota ise güneyde Hintlilerin en aktif oldukları ticarî rotadır. Doğu Türkistan'da pamuk ekiminin ve pamuktan kıyafet üretiminin başlamasının, Hindistan'da ipek kıyafetlerin üretilmeye

başladığı zamana denk geldiği düşünülmektedir. 6. yüzyılda Kao-ch'ang'ın, bugün Turfan yakınlarında "Pai-tieh" veya Çince "Mien-hua" kıyafeti ürettiği bilinmektedir. T'ang döneminin haraç, vergi listelerinde de bu isimde ürünler görülmektedir. Yine Çin'deki Kan-su bölgesi de pamuk için başka bir kaynak olarak gösterilmektedir. Merkezî Asya'nın egzotik diğer ürünleri ile pamuk kıyafet üretimi; 502-556 yıllarına ait Liang Hanedanlığı'nın resmî tarihinde de (Liang-shu) anlatılmaktadır (Dale 2009: 82).

B. İpek Yolu Üzerinde Madenî Paraların Varlığı

İpek Yolu ve Çin'in Madenî Paraları

İpek Yolu ticaretinin başlaması ve gelişmesi ipek dışında, madenî paraların da hareketini temin etmiştir. Böylece doğu ve batı arasındaki ilişkilerin niteliği ve zenginliği paraların deveranında da kendini göstermeye başlar. Bu dönemde batıdan gelen altın ve gümüş paraların Çinliler tarafından memnuniyetle karşılandığı anlaşılmaktadır (Harada 1970: 39). Buna uygun biçimde Çin paralarının, Doğu Türkistan sahasında dolaşımda bulunması M.Ö 2. yüzyılda Han Hanedanı zamanında gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak benzer zamanlarda zimba işaretli Hint paraları da Doğu Türkistan'da görülmeye başlamıştır. Fakat bunların muhtemelen sadece Hindistanlı tüccarlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Buradaki yerel eğilimin Çin paralarını kullanmak yönünde olduğu anlaşılmaktadır (Frye 1973: 73). Bu dönemde yani İpek Yolu'nun aktif olmaya başladığı dönemde Çin'de ise wu-chu paraları kullanılmaktaydı (Hansen 2012: 97). Genel olarak bronz ve demirden yapılan delikli paralar Çin paralarının batı paralarından farkını oluşturmaktaydı. Batı paraları genellikle altın ve gümüşten olup bunlarda delik bulunmamaktaydı (Baykuzu 2008: 10). Çin'in kullandığı paralarda bakırın da çok geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Çin'in bakır ya da bronz paraları, modern dönemin dövizlerine benzemektedir. Bu paralar kesinlikle ait oldukları devlet nedeniyle bir kıymet taşıdığı gibi içerisindeki maden açısından da değerliydi (Frye 1993: 73). Stein'in ve diğer keşifçilerin Merkezî Asya'da buldukları değişik tiplerdeki bakır paralar bu kayıtları doğrulamaktadır. Çinli tüccarlar arasında sadece bakır paraların değil, altın ve gümüş paraların da batı ülkeleri içerisinde deveran ettiği görülmektedir. Benzer biçimde Çinlilerin bakır paraları

olan pan-liang³, wu-chu⁴, huo-ch'üan adlı paraların da batı tüccarları arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Harada 1970: 39-40).

M.Ö. 2. yüzyılda, Han İmparatoru Wu-ti'nin, Ta-yüan (Fergana) atlarını çok istediği için, buraya elçilerini altın ve altından yapılmış bir atla (at biçiminde bir altın) gönderdiği bilinir (Harada 1970: 39). Bu nedenle Çin'de altının eski zamanlardan beri madenî para olarak kullanıldığını düşünebiliriz. Kaynakların belirttiğine göre M.Ö. 108'de Çin'de askerî masraflar ve harcamalar çok artınca yönetim bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirler gereği beyaz altından madenî paralar ile deriden paralar yapıldığı nakledilmektedir (Onat 2012: 77). Fakat İpek Yolu'nun gelişim süreci boyunca Çin için madenî paralar konusunda bakır ve bronz paraların ön planda olduğunu belirtmeliyiz. Bu madenî paraların İpek Yolu güzergâhlarına uygun biçimde bu bölgelerde bulunması, bahsedilen tarihin seyrine de uygundur.

M.Ö. 2. asırda kuzeybatı sınırındaki savaşlar nedeniyle Çin, ilk defa Doğu Türkistan'da bulunan Turfan bölgesinin insanlarıyla ilişki kurmuştur. Bu bölgenin insanları Çinlilerce "Chü-shih" olarak transkribe edilmiştir. Han Hanedanı'na ait paraların Turfan mezarlarında bulunması, bu insanların Çin ile ticaret yaptıklarını göstermektedir (Hansen 1999: 65). Böylece Çin için Türkistan'da, askerî ve koloncilik faaliyetlerinin yanında ticaret de önemli ölçüde gelişmeye başlamıştır. Zira iki büyük değişim bölgedeki Han mevcudiyetini direkt olarak göstermektedir. Bunlar, para ekonomisi ve ticarî ağın büyümesidir. Görünüşe göre bölgeye ilk paralar Çinli tüccarlar ve devlet görevlileri tarafından getirilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu ise çeşitli değerlerde olan wu-chu paralarıdır ve Doğu Han devleti dönemine aittir. Bunlar Hotan ve Kuça gibi vaha kentlerinde de basılmış ve kullanılmıştır (Cosmo 2009: 208). Çin açısından bakır ve bronz paraların kullanımı Sui Hanedanı (M.S. 581-618) boyunca da devam etmiştir. Özellikle bu dönemde Doğu Türkistan üzerinden gelen ticari ürünler için, Çin'in önemli miktarlarda bakır paralardan ödemeler yaptığı bilinmektedir (Bielenshtein 2005: 320). Yine, Çin için her zaman Budist manastırların zenginliği ilgi

³ Pan-liang; Çin'de kullanılan eski bakır paralardan biridir. "Pan-liang" yarım liang anlamına gelir. Liang ise bir ağırlık birimi adıdır. 1 liang 50 grama denk gelir, yarım liang bunun 25 gram olduğunu göstermektedir (Baykuzu 2008: 7-8).

⁴ Wu-chu-ch'ien: Yuvarlak, kare delikli, dışında bir hat çizgisi olan bakır paraya verilen addır. Han Hanedanlığında döneminde M.Ö. 118 yılından, Sui Hanedanı'na kadar geçen 700 yıl boyunca kullanılmıştır. Bu paranın basımı 621 yılında durdurulmuş, fakat halk arasında bundan sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Bu para Çin tarihinin en uzun kullanılan parasıdır (Baykuzu 2008: 7-8).

çekici bir konu olmuştur. Ticaret yolları ile Budizm'in gelişmesiyle birlikte ilk defa olarak büyük kapitalizmin başlangıcı görülmeye başlanır. Bu süreçte Çin'de Budist mabetler bir nevi banka görevi görmüş ve bronz Buda heykelleri şeklinde birçok sikke madeni toplayarak iktisadî hayat üzerinde önemli tesirler yapmıştır (Eberhard 2007: 208).

Part ve Sasanîlerin Madenî Paraları

Part Devleti'nin iktisadî hayatı hakkındaki ilk Çin kayıtlarına göre; *An-hsi devletinde "...para yapımında gümüş kullanılır, (paranın) ön yüzünde kralın, arka tarafında (ise) eşinin yüzü (bulunurdu). Kral öldüğü zaman, para hemen değiştirilerek yeni para basılırdı..... Ülke Kuei Nehrinin kıyısında bulunurdu. Tüccarları araba (ve) teknelerle komşu devletlere seyahat ederlerdi"* (Onat 2012: 35; Hirth 1917: 97; Vaissiere 2005: 25; Groot ve Asena 2010: 267). Kayıtların bahsettiği devletin İran'daki Partlar olduğu anlaşılmaktadır. Partların İpek Yolu üzerindeki etkinlikleri ve paralarının deverenı, siyasî ve iktisadî gelişmelerden bağımsız olmamıştır. İpek Yolları'nın ticarî ağlarının gelişimine uygun olarak İran paralarının gelişimi de güçlenmiştir. Partlar zamanında onların ticarî ağları daha çok İran dünyası alanı ile sınırlı iken, onlardan sonra gelen Persli Sasanîler döneminde ticarî ağları doğuya doğru genişlemiş ve derece derece ilerleyerek Sasanî Hanedanı'nın gümüş paraları Merkezî Asya içine nüfuz etmeye başlamıştır (Harada 1970: 44-45). Tarihî olarak Çin'in bakır ya da bronz paralarının değeri ve kıymeti gibi, İran gümüş paralarının da içerdikleri gümüş nedeniyle gerçek bir değeri olmuştur. İran coğrafyasının eski sakinleri olan Partların paralarının gerçek değeri konusunda kesin bir şey söylemek ise zordur. Çünkü bu paralarda, özellikle de Partların iktidarının son yıllarında, çok değişken oranda gümüş bulunmaktadır. Fakat onlardan sonra gelen Sasanîler, ekonomik ve politik düzen ile denge ve devamlılık açısından paralarındaki gümüş oranlarının ve saflığının korunmasıyla sürdürülebilir olmasının ne kadar önemli olduğunu fark etmişlerdir. Bu nedenle Merkezî Asya'da, Harezmi, Buhara, Semerkant, Kaşgar, Kuça, Turfan gibi kentler ve diğerleri İpek Yolu boyunca ticaret ve iş ilişkileri için Sasanîlerin gümüş paralarını kullanmaya başlamışlardır (Frye 1993: 73).

Turfan bölgesinde yaşayan yerleşikler, en erken M.S. 300 yılında, Sasanî İmparatorluğu tarafından basılmış gümüş paraları kullanmışlardır. Bu ünlü gümüş paraların 85 ile 90 oranında gümüş bulundurduğu bilinmektedir. Bu da Sasanî paralarının en belirgin özelliklerindedir. Her madenî paranın ön yüzünde hüküm süren kralın profili arka yüzünde ise Zerdüştlüğe dair ateş altarı

resmi bulunmaktadır (Hansen 2012: 94-95). 500 yılına gelindiğinde Turfan vahasında, bölgenin yerel halkı olan Chü-shih Krallığı kökenli kimseler olduğu gibi, Çin'deki politik istikrarsızlıktan kaçarak gelenler de bulunmaktaydı. Bunların yanında burada Sogdlu göçmenler de vardı ve bunlar Semerkant çevresindeki bölgelerden gelmişlerdi. 640 yılından önce Turfan dokümanlarının gösterdiği üzere; burada Sasanî İmparatorluğu'ndan gelen gümüş paralar günlük alışverişlerde kullanılmaktaydı (Hansen ve Xinjiang 2013: 282-283).

Turfan bölgesinde gerçek gümüş paraların kullanıldığı bir kontratın tarihi 584 yılına aittir. Burada bir arazinin kiralanması karşılığında verilen 5 gümüş paradan bahsedilir. Buna benzer sözleşmeler burada 677 yılına kadar devam etmiştir. İnsanlar burada gümüş paralar kullanmak suretiyle çeşitli ekonomik faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Turfan bölgesinde yapılan kazılarda 639 yılına ait Sogdça bir sözleşme bulunmuştur. Burada bir kadın köle için istenen 120 "iyi saf" gümüş paradan söz edilmektedir (Hansen, 2012: 95). Bu sözleşme İpek Yolu rotasında Sasanî paralarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bahsedilen köle kızın ailesi Semerkant'tan gelmiştir, fakat bu kız Turfan'da doğmuştur. "120 drahmî'ye" "oldukça saf Pers parasına" satılmıştır (Frye 1993: 73-74). 5 ve 6. yüzyıllarda Akhunlar, Harezmîler veya yerel Sogdiyana kökenli paralar da Merkezî Asya'da deveren etmekteydi. Fakat bu paralar nitelikleri nedeniyle muhtemelen çok yaygın değildi. Bu nedenle "oldukça saf Pers parası" ifadesi önemlidir ve Sasanî gümüş paralarının niteliği nedeniyle bu dönemde Turfan'da tercih edildiğini göstermektedir. Burada bahsedilen Sasanî paraları drahmî'dir⁵ (Frye 1993: 74). Bu sözleşmeler Turfan bölgesi yerleşiklerinin 600'lü yılların sonuna kadar gümüş paraları kullandıklarını gösterir. Sasanî gümüş paraları, 640 yılında Turfan yani Kao-ch'ang'ın T'ang egemenliğine girmesinden sonra da burada kullanılmaya devam etmiştir. Hatta 651 yılında Sasanî İmparatorluğu, Arap ordularının eline geçtikten sonra da bu paralar kullanılmıştır. O zaman fatihler yani Arap yöneticiler, bu paraları Arap-Sasanî madeni paralarına dönüştürmüşlerdir. Yeni paralar da öncekiler gibi yaklaşık dört gramdı, fakat artık üzerinde Sasanî imparatorunun profil resminin yerine Arap valinin resmi ve Arapça yazılar bulunmaktaydı (Hansen 2012: 95). 640'tan sonra T'ang

⁵ Drahmî: (Grek) "Avuç dolusu" anlamına gelen Drach (Drakh) kelimesinden gelir. 1 Drahmî = 6 obol. 6 obol avuç dolusu olduğundan bu isim verilmiştir. Drahmînin ağırlığı çeşitli yerlere göre değişir (Tulay 2001: 72). Gümüş Yunan sikkesidir. Bu sikkeler ağırlık ve değer bakımından farklı olan Attika ve Aigina sistemleri ile basılmıştır (Tekçam 2007: 63). Dirhem, bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan Drahmî kelimesinden Eski Yunan devletiyle ticari münasebetler sırasında Farsçaya, daha sonra oradan Arapçaya geçmiştir (Sahillioğlu 1994:368).

yönetimi Kao-ch'ang'da çok miktarda vergi toplamıştır. Bunları da çeşitli maddelerden temin etmekteydi. Örneğin araziden elde edilen çeşitli ürünlerin yanında, şarap, yakıt, yakacak odun, çeşitli türlerde ipek, vergi adı altında alınırken bu vergilerin bir kısmı gümüş paralarla da ödenebiliyordu. Bu gelirler direkt olarak Hanedan hakları depolarına gitmekteydi. Burada bulunan Sogdlu tüccarlar, bu iki vergi türünün her ikisini de ödemekte idiler. Bunun yaygın olması bu bölgede bulunan Pers gümüş paraları ile kanıtlanmıştır (Guangda ve Xinjiang 1998: 118). Yaklaşık olarak 700 yılı civarında Turfan bölgesindeki insanlar iktisadî bir değişiklik yaparak bronz madenî paraya geçtiler ve onları kullanmaya başladılar. Astana mezarlarında bulunan dokümanlar bronz ve gümüş paraların 692'deki durumu ve karşılıkları hakkında açıklayıcı bilgi vermektedir. Buna göre iki gümüş para, değer olarak 64 bronz madenî paraya denk gelmektedir (Hansen 2012: 97).

Çin'deki kazılarda yaklaşık 1.300 Sasanî madenî parası bulunmuştur. Bunların büyük çoğunluğu Doğu Türkistan bölgesine aittir. Modern kasabalardan Uygur bölgesinde Ulugarta bu yerlerden biridir. Yine Turfan'ın batısında Kaşgar'a giden yolda arkeologlar çok miktarda gümüş madenî paralar bulmuşlardır. 1959 yılında dinamitle yapılan bir yol yapım çalışmasında da bir kayanın içerisinde 947 gümüş madenî para ile yanında on üç altın çubuk bulunmuştur. 947 madenî para içerisinde Sasanî parası olduğu gibi Arap-Sasanî parası da bulunmaktaydı. Bu da bu paraların bir kısmının Sasanîlerin Arap egemenliğine düştüğü 651'den sonrasına ait olduğunu göstermekte idi (Hansen 2012: 95-96). Sasanî gümüş paraları Çin merkezinde de bulundu. 1956 yılında Ho-nan Eyaleti'nde, Sui dönemine ait bir mezarda bu paralardan bulundu. Bu mezar Liu-i ve eşine ait olup 561 ve 583 yılları arasında tarihlenmiştir. Burada I. Hüsrev döneminde (M.S. 531-579) darp edilen iki gümüş sikke bulunmuştur. 1955 yılında Hsi-an'ın dışında II. Hüsrev dönemine (M.S. 590-628) ait gümüş para bulunmuştur. 1957 yılında Hsi-an'daki Li-hsi'de, Firuz dönemine (M.S. 457-483) ait gümüş para, yine 1955 yılında yapılan kazılarda Firuz dönemine ait bir gümüş para Lo-yang'da, T'anglara ait mezarlıkta bulunmuştu. Özellikle Sasanîlerde I. Hüsrev döneminden itibaren yabancılarla ticaret önemli ölçüde gelişmiş olduğu için pek çok madenî para darp edilmişti. Bu nedenle Sasanî paralarının doğuya doğru uzanan güzergâhlarda bulunması çok şaşırtıcı değildi (Harada 1970: 44-45).

Baktriya Bölgesi ve Kuşanların Madenî Paraları

Hindistan ve Roma arasında, İpek Yolu tarihinden daha eskiye dayanan ticarî ilişkiler mevcuttu. Altın, Roma İmparatorluğu'na antik çağlardan beri Hindistan'dan akıyordu ve burada başka yerlerde olduğundan daha değerli bir metaldi. Diğer taraftan gümüş, Merkezî Asya'da en çok talep edilen ve kıymet verilen metaldi, fakat burada altın da kullanılmaktaydı. Aynı dönemlerde Romalıların, Hint Okyanusu'ndaki Muson rüzgârlarını keşfetmeleriyle, Merkezî Asya'nın göçebeleri altından yapılmış değerli malzemeleri şefleriyle birlikte kurgana gömmenin yanında, Hindistan'a ait parfüm, âroma ve baharatlarda değişik tokuş malzemesi olarak kullanmanın önemini kavradılar (Frye 1993: 74). Bu ticaretin eski çağlardan itibaren deniz ve kara yoluyla yapıldığı bilinmektedir. İpek Yolu tarihi bakımından ise doğudan gelen rotalar için Hindistan ile ilişkiler bakımından önemli temas noktası Toharistan veya Baktriya bölgesi olmuştur. Eski kaynaklarda Toharistan bölgesinin şehir yerleşimine uygun olduğu, halkının da ticarete yatkın olduğu görülmektedir. Kaynaklarda ticarete yapılan bu vurgu, bölgenin daha geniş bir ticaret ağının parçası olmasından dolayıdır (Ercilasun 2015:143). Bu da İpek Yolu öncesi Hindistan ve Roma arasındaki ticarî yollarla ilişkisi bağlamında düşünülmelidir. Çünkü Çinli elçi Chang Ch'ien, Baktriya'ya vardığında, burada ve çevrede gelişmiş bir ticarî ağın varlığını düşündüren örnekler vermekteydi. Onun belirttiğine göre buranın insanları ticaretle uğraşır iken, askerleri zayıftı ve savaşmaktan korkarlardı (Hirth 1917: 97-98).

Chang Ch'ien, Baktriya'da iken buradaki ikinci kişilerden Shen-tu Krallığı'nın varlığını öğrenmiştir. Bu krallık İndus Nehri vadisinde bulunmakta idi. Chang Ch'ien, Baktriya'da gördüğü Çin'e ait bambu kamışları ile kumaşların nasıl temin edildiğini sorduğunda Baktriya halkı, tüccarlarının Shen-tu pazarlarına gidip satın aldıklarını bildirdiler. Shen-tu Devleti Baktriya'nın birkaç bin li güneydoğusundaydı (Onat 2012: 81). Hindistan bölgesi hakkında o dönem hiçbir bilgisi olmadığını anladığımız Han Hanedanı, Chang Ch'ien'in seyahatleri sonrası bura ile temas kurmak amacıyla, özellikle güneyden giden yolları araştırmıştı. Hirth'in belirttiği üzere, bu orijinal fikir yani güneybatı halklarının topraklarından geçerek Hindistan'a gitme fikri zamanla terk edildi. Çünkü çok fazla harcama yapılmasına rağmen etkili yol alınamamıştı. Eğer Ch'ang Ch'ien'in önerisinde ısrar edilse idi, bu yol bulunabilirdi (Hirth 1917: 99). Yine Han Hanedanı kayıtlarında Pan Ku, Keşmir bölgesinde olduğu anlaşılan Chi-pin Krallığı hakkında bilgi vermekteydi. Buna göre, eskiden Hunlar Yüecileri (Yüeh-chih) mağlup ettiklerinde onlar Baktriya bölgesini ele geçirmişler, Sai kralı da güneyde Chi-pin'e

hâkim olmuştu. “....(Ülkede) *altın, gümüş, bakır ve kalay bulunur, (bunlardan) kapkacak yaparlardı. Pazarlarında sıra sıra tezgahlar vardı. Altın ve gümüşten para yapar (bunların) ön yüzünde atlı bir süvari, arka tarafında insan yüzü yer alırdı*” (Onat 2012: 30; Mather 1992: 1-2).

Anlaşılan İpek Yolu’nu Hindistan’la ilişkilendiren ve bağlantı kuran en önemli rotalardan biri Baktriya bölgesi idi. Bir zamanlar Kan-su bölgesinde yaşayan ve Hunların baskısından kaçan Yüecilerin ardılları, ileri tarihlerde Baktriya bölgesinde Kuşan Devleti’ni kurdular ve zamanla Hindistan’ı ele geçirdiler. Bu olaylar ve gelişim Çin ve Baktriya bölgesi ve dolayısıyla da Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine yardım etti. Bunun yansımaları Doğu Türkistan sahasında ve Çin’in kuzeybatısında yaşayan Hintli tüccarların varlığıyla somutlaşmıştır. Artık İpek Yolu’nda Hintli tacirler ve Hint paraları da var olmuştur.

Yüeciler, Baktriya bölgesinde kendi devletlerini kurmadan evvel burada Baktriya Grek Krallığı vardı. Baktriya krallarından en ünlüsü ise M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış Menander’dır. Bu kral bir yüzünde kendi, diğer yüzünde Buda ya da Dharma çarkı işlenmiş sikkeler bastırmıştı. Bu yüzyılın son çeyreğinde Baktriya’ya yerleşen Yüeciler, yüzyıl içerisinde İndus Vadisi’ne, Kuzey ve Orta Hindistan’a egemen olacak güçte bir devlet kurdular (Kırilen 2015: 17). Kralları içinde özellikle Kanişka dönemi (M.S.144-172 veya M.S. 128-153) iktisadî konulardaki gelişmelerle önemlidir. Kanişka dönemi Kuşanlar, parada getirilen standardizasyonla yabancı tüccarları yönetmek ve onlara ticaret konusunda izin vermek gibi, ticarî aktiviteleri düzenleyen kurallar koymuşlardır (So 2006: 175-176). Nümizmatik kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Kanişka’nın altın ve bakır paralar bastırdığı ve bu paraların arka yüzünde Buda’nın yanında Zerdüştlükle, kısmen Hindu, Yunan ve Roma Panteonu’na ait pek çok Tanrı tasvirinin bulunduğu görülmektedir (Narain 2014: 230). Kuşan kralları hem Kanişka hem Huviska’nın paralarında, on beş Zerdüştü tanrısı, İranlı isimleriyle, fakat kendi çevrelerine uygun biçimde tarif edilmişlerdir (Grenerd, 2006: 88). Bu hem Kuşanların dinî hayatıyla hem de onların iktisadî meselelere olan bakışlarıyla ilgili olmalıdır.

Bu dönem İpek Yolu iktisadî açısından, özellikle Baktriya bölgesinin önemini artırdığı bir devreye tekabül eder. Ticaretin gelişmesi tüccar unsurları da buraya çekmiştir. Bu ticarete 2. yüzyıldan sonra Sogdlular etkili olmuşlar ve 4. yüzyıl ile T’ang çağının büyük bölümünde Hindistan-Çin ticaretinde dominant hale gelmişlerdir. Yine de Hintli tüccarların da Doğu Türkistan’da aktif oldukları bilinmektedir. Sogdlu mektuplar Hintli tüccarların Lou-lan’da da var olduklarına dair ipuçları barındırmaktadır. Yine Taklamakan Çölü’nün kuzeydoğusunda Hintli tüccarların Sogdlu tüccarlarla işbirliği içerisinde oldukları anlaşılmaktadır

(Dale 2009: 86-87). Özellikle 4. yüzyılda Çin'deki kriz döneminden sonra İpek Yolu'nun en önemli merkezlerinden olan Kan-su bölgesinde yer alan Liang-chou gibi şehirlerde de ticarî maksatlarla gelen Çinliler, Sogdlular ve Hintliler bulunmaktadır (Vaissiere 2005: 136).

İpek Yolu'nun gelişmesi Türkistan'ın farklı bölgelerinde Hintli tüccarların varlığının yanında Hint dilleri ve paralarının da var olmasına imkân sağlamıştır. Bu konuda Kaşgar yakınlarında Tumuşuk'ta 1928 yılında yapılan Çin-İsveç Bilimsel Araştırmaları sırasında, Huang Wen-pi kazılar yapmıştır. Burada yaklaşık 7. yüzyıla tarihlenen mezar yerleri kazılarak, Brahmi dilinde dokümanlar ile madenî paralar bulunmuştur (Xinjiang 2005: 119-120).

Doğu Roma'nın Madenî Paraları

Doğu Roma'ya dair ilişkiler İpek Yolu tarihi açısından ilginç bir konudur. Çin ve Roma devletleri birbirleri hakkında kısmen bilgi sahibi olsa da, erken dönemde gerçek anlamda bir irtibat gerçekleşmemiştir. Özellikle İpek Yolu'nda Gök-Türklerin hâkim oldukları dönem, doğu ve batı arasındaki ilişkiler konusunda en parlak yılların yaşandığı dönem olmuştur. İpek Yolu'nun doğu bölümünde yani Doğu Türkistan ve Çin'de, Roma paralarının bulunması özellikle devrin Gök-Türk ve Sasanî siyasetinden bağımsız gelişmemiştir. İpek Yolu konusundaki Gök-Türk, Sasanî rekabeti ve Doğu Roma'nın bu konuda Gök-Türklerle birlikte hareket etme isteği, gerek siyasal gerekse iktisadî çıkarların İpek Yolu'nda şekillenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bu döneme dair İpek Yolları'nda bulunan Bizans'ın altın paraları, devrin siyasî havası ve koşullarıyla ilişkilidir.

M.S. 6. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'na ait çok fazla altın para doğu devletlerinde de veran etmekte idi. Bu nedenle Merkezî Asya'da bulunan Turfan'da, Roma İmparatorluğu'na ait altın sikkeler, paralar ve Sasanî Devleti'ne ait gümüş paraların bulunmuş olması bir tesadüf değildi (Harada, 1970: 42). Muhtemelen Sui ve T'ang dönemindeki batı bölgeleri ile ilgili olan yoğun ticari trafik ve Doğu Roma, Sasanî devletlerindeki kültürel durum, Çinli tüccarların da dikkatini çekmiş ve Çin'de, Doğu Roma hakkında hikâyeler de uydurulmuştu. Sui İmparatoru Yang-ti, Çin ve Frum (Bizans) arasında doğrudan ticarî ilişkileri başlatmak istemiş fakat bunda başarılı olamamıştır (Harada 1970: 44). Yine de Bizans paraları Çin topraklarına gelmeyi başardı. Bu konuda aracı rolü yine tüccar toplulukların oynamış olması muhtemeldir. 1953 yılında, Shan-hsi Eyaleti'nde Ti-chang-wan Hsien-yang'da bir Sui mezarında Roma paraları bulundu.

Bu mezarın Tu-ku Lo'ya yani Prenses Tu-ku'nun en büyük abisine ait olduğu bilinmektedir. Bu prenses Sui imparatoru Wen-ti'nin (581-604) eşi idi. Tu-ku Lo ise Liang-chou bölgesinin idarî ve askerî yöneticisi idi. Burada bulunan altın paralar İmparator II. Justinianus zamanında (565-578) darp edilmişti. Tu-ku Lo'nun, Liang-chou'da idarî olarak görev yaptığı dönemde altın paraları elde edip muhafaza ettiği anlaşılmaktadır (Harada 1970: 42). Liang-chou'da görev yapan Tu-ku Lo'nun mezarında altın paraların bulunması, tarihî süreç de uygun bir durumdur. Çünkü daha önceki devirlerde olduğu gibi bu yüzyılda da, Çin ve batı arasındaki ticaretin en önemli duraklarından biri Kan-su bölgesi idi. Doğu Roma İmparatorluğu'na ait başka bir altın para 1956 yılında Shan-hsi Eyaleti'ndeki Hsi-an'ın batı kıyısında bulunan Tu-men kasabasında kazılan bir T'ang mezarlığında bulunmuştur. Mezar çevresindeki duvar resimlerinde bekleyen kadın kıyafetlerinden onun T'ang Hanedanı'ndan 7. yüzyılda yaşayan İmparator Kao-tsung (649-683) veya İmparatoriçe Wu Tse-t'ien (Wu-hou) dönemiyle (690-705) çağdaş olduğu anlaşılmaktadır (Harada 1970: 42).

Sogdluların Madenî Paraları

İpek Yolu'nun mahir tüccarları olan Sogdlular ve ekonomileri hakkındaki önemli ipuçları Çin yıllıklarında yer almaktadır. Burada kendileri açıkça tarif edilmeseler de bahsedilen coğrafyada yaşayan ve ticarete mahir olan insanların arasında Sogdluların olması kuvvetle muhtemeldir. Kaynakların belirttiğine göre *“Ta- yüen [Devletinin] batısından An-hsi Devletine kadar değişik diller konuşulmasına rağmen genellikle bu diller birbirine benzediğinden bu çevredeki insanlar birbirini anlayabiliyordu. Demirden araç gereç yapmasını bilmezlerdi. Fakat daha sonra Han elçilik heyetinden kaçıp sığınan askerler [onlara] savaş aleti yapmasını öğretmişlerdi. Han [Devleti'nden] altın ve gümüş aldıklarında [bunları] para değil eşya yapımında kullanmışlardı”* (Onat 2012: 41; Hirth 1917: 108; Grott ve Asena 2010: 241; Ögel 2015: 436). Shih-chi'de bulunan ifadeleri aktaran Shiratori de çalışmasında; bu dönemde Çinli elçiler veya sığınmacılar dökme silahlar yapma sanatını onlara öğretilene kadar, Ta-yüan'ın (Fergana) para eritme sanatını veya döküm metal eşyalar yapmayı bilmediğini belirtmektedir (Shiratori 1930: 36-37). Böylece M.Ö. 2.yüzyılda Sogdluların, en azından Partlar kadar dikkat çekici oranda madenî paraları olmadığı anlaşılmaktadır.

Daha sonraki süreçte İpek Yolu'nun mahir tüccarları olan Sogdlular, Baktriya üzerinden Hindistan'a yapılan ticarete de etkin olmalı idiler. Bu nedenle Sogdluların da para basımı konusunda teknik gelişmeler yaşadıkları anlaşılıyor.

Sogdluların madeni paralar bastıkları bilinmekle beraber, onlar çoğu zaman Partlar veya Sasanîler gibi belirgin nitelikteki paraları ile tasvir edilmemişlerdir. Onların da ipeği para olarak kullanma eğilimi gösterdikleri, özellikle Gök-Türk çağında ve onlarla olan ilişkilerinde bu özelliklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Kurdukları kolonilerle İpek Yolu'nun her bölgesinde var olan bu tüccar topluluk, yaşadıkları coğrafyanın iktisadî şartlarına uyum sağlamak konusunda da son derece yetenekli idi. Sasanîlerde var olan güçlü ve merkezî bir devletten mahrum olan Sogdlular, belki de bu nedenle onlarınki kadar geçerli madenî paraların sahibi olamadılar. Üstelik anlaşıldığı kadarıyla kendi ticarî girişimlerinde de Sasanî gümüş paralarını sıkça kullandılar.

Sogdluların kullandıkları paralar konusunda en ilginç örneklerden biri 4. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülen antik mektuplarda bulunmaktadır. 4. yüzyılın başlarında Sogdlu, Miwnay, Tun-huang'da yaşayan Sogdlu bir kadını ve ünlü Sogd mektuplarının 1 ve 3'üncüsü ona aitti. Miwnay, kocası tarafından terk edilmiş ve üç yıl Tun-huang'da sıkışmış, oradan çıkamamıştı. Hansen'in belirttiğine göre, kervanlarla buradan ayrılmak için beş kez fırsat bulmuş, fakat yolculuk için yeterli parası yani yirmi stater'⁶ olmadığı için bunu gerçekleştirememişti (Hansen 2012: 118). Miwnay'ın ihtiyacı olduğu belirtilen paranın niteliği tam olarak bilinmemektedir.

İpek Yolu'nun mahir tüccarları olarak Sogdluların gelişen tarihî süreç boyunca para ekonomisinin bir parçası haline geldiklerini anlamak zor değildir. Fakat para basımı ve değeri konusunda Sasanîler kadar başarılı olamayan Sogdlular, tüccar olarak gerçek etkinlik ve güçlerine de özellikle Gök-Türk Devleti'nin siyasî ve askerî gücü altında ulaşmışlardır. Para basımı konusunda da bu desteğin izleri görülmektedir. Babayar'ın ifade ettiği üzere; Semerkant ve Buhara'nın 6.-8. yüzyıllarda bastırılan sikkelerinde Türk-Sogd karışımı hükümdar tasvirleri görülmektedir (Babayar 2015: 184). Bu durum ticarî yaklaşmanın para ekonomisi üzerindeki yansımaları olarak kabul edilebilir. Yine Sogd paraları konusunda Arap işgalleri zamanı yani 7. yüzyıl ve sonrasına dair kayıtlar bulunmaktadır. Batı Türkistan'da (Maveraünnehir'de) Arap işgalleri çağında Sogd ve Semerkant paraları vardır. Ayrıca bu dönemde Buhara paraları da (Buhar

⁶ Stater; 14,11 gram ağırlığında Lidya sikke birimidir. Elektron, gümüş ve altın olarak muhtemelen Sardis'te basılmışlardır. (Tekçam 2007: 209). Fakat buradaki anlamı İran iktisadî dünyası ile ilgili olmalıdır. Kaynaklara göre stater; dirhem ve miskalin ilk çağlardaki tanımı, Babil'in iki avuç dolusunu ifade eden men'e (manah) kadar götürülebilir. Bu ölçü 505 gram olup altmışta birine şekel deniyordu. Bu gümüş şekel İran'da stater, Yunan'da tetradrachm (4 drahmi) sayılıyordu (Sahilli-oğlu 1994: 369).

Hudat parası diye adlandırılır) bulunmaktaydı. Buhar Hudat paraları üzerindeki alfabe, 4. yüzyıla tarihlenen “Eski Mektuplardaki” Sogd alfabesine son derece yakındır (Frye, 1950: 109-110). Buhar Hudat diye bilinen Drahmiler, Dirhemler hakkında 1819 yılından beri çalışmalar yapılmaktadır. Buna göre Buhar Hudat adında 4 tip para bulunmaktadır:

- 1) Buhar Hudat Drahmisi; Buhara’da eritilmiş, darp edilmiştir.
- 2) Buhar Hudat tipinde Drahmiler; Semerkant’ta eritilmiş, darp edilmiştir.
- 3) Arap-Sogd Drahmileri; Araplar tarafından Merkezî Asya’da darp edilmiştir.
- 4) Buhar Hudat tipinde veya Siyah Dirhemler; Samanîlerde eritilmiş, darp edilmiştir (Federov 2007: 153).

Sogd paraları konusunda en zengin kentlerden birinin Pencikent olduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik site Pencikent, Semerkant’ın 60 km doğusunda konumlanmıştır. Burası eski Sogdiana’nın merkez bölgelerinden biridir. Buradaki yapılarda bulunan duvar boyaları ve heykeller, 5. ve 8. yüzyıl arasına tarihlendirilir (Marshak ve Raspapova 1994: 206). Pencikent kazılarında bulunan anahtarlar, ağaç eserler ve paralar da epey bir yekûn tutmakla birlikte, bulunan Sogd paraları önemlidir (Ögel, 2003: 183). 721 yılında Pencikent’in lokâl yöneticisinin adı Devastiç idi. Bu kişi “Sughd’un kralı, Semerkant’ın lordu” unvanlarıyla yaklaşık on dört yıl süreyle taç giymişti (Hansen 2012: 135). Pencikent kazılarından da anlaşılacağı üzere 8. yüzyılın ilk on yıllarında, Batı Türkistan’daki Arap istisaları ile pek çok şehir ve kasaba zor duruma düşmüş ve bu nedenle çok sayıda Sogdlu buralardan göç etmişti. Bunların çoğu Merv, Nişabur, Bağdat ve Samarra gibi kentlere gittiler. Yine de 722’ye kadar hüküm süren Devastiç’in paraları aynı bölgelerde çok miktarda bulunmuştur. Bölge insanı 770 yılında zorlu bir süreçten sonra, Arap paralarını kullanmaya başlamıştır (Krippes 1991: 72).

Sikkeler dışında gerek Sasanîli tüccarların gerekse Sogdluların gümüşten imal edilmiş çeşitli kaplar ve kâseleri İpek Yolları’nda deveran ettirdikleri anlaşılmaktadır. Genel olarak söylemek gerekirse Sogd gümüş kapları, kuzey ve güney Rusya’da, Türkistan ve Çin’de bulunmuştur. Bunlar genellikle Sasanîlere ait örneklerle birlikte idiler, fakat bu kaplar asla İran da bulunmadı. Çünkü İran yönetiminin Sogdlu tüccarlara düşman oldukları bilinmektedir. Sogdlular ticarî konularda İranlı tüccarların başlıca rakipleri idiler (Marshak 1999: 104). Sasanîlere ait olan gümüş kâse ve kaplar ise, saflık ve değer konusunda kendi paralarına denk görülmemiştir. Çünkü bunlar fonksiyonel malzemelerdi ve Sasanî paralarında olduğu gibi bir devlet standardı da yoktu (Frye 1993: 74).

Türklerin Madenî Paraları

Türkler daha Hun çağından itibaren iktisadî ilişkilerinde en önemli para unsuru olarak at, ipek karşılığını kullanmışlardı. Gök-Türk döneminde İpek Yolları'nın büyük kısmına hâkim olarak ve Uygur çağında T'ang Hanedanı üzerinde hâkimiyet tesis ederek istedikleri miktarda ipeği elde etmişlerdi. Onlar İpek Yolu üzerindeki varlıklarında çoğu zaman ipeği para olarak kullanmışlardı. Bununla birlikte gerek Gök-Türk gerek Uygurlardan bahseden kayıtlar Türklerin altın ve gümüşü elde ettiklerinden ve kullandıklarından da bahsetmektedirler.

Türk tarihinde en erken sikke örnekleri ise Hindistan'da da yaşamış olan Akhunlara ait olan paralar olarak kabul edilir ve bu paralar şekil itibariyle son derece güzeldir. Akhunlardan sonra az sayıda Gök-Türk parasına da rastlamaktayız. Daha sonraki dönemlerde Türğişlere ve Hazarlara ait paralar da bulunmaktadır (Baykuzu 2008: 2). Burada madenî paraların ortaya çıkması konusunda İpek Yolu hâkimiyetinin etkisi olmalıdır. Akhun paralarının ortaya çıkması da onların İpek Yolu ile olan ilişkilerinin bir sonucu olmalıdır.

Türk tarihi bakımından ayrıca Batı Gök-Türk dönemine ait sikkeler ünlüdür. Esas çoğunluğu Çaç (Taşkent) bölgesinde, bir kısmı ise Fergana Vadisi'nde basılmış bu sikkeleri "*Batı Gök-Türk Hakanlığının has sikkeleri*" olarak tarif etmek mümkündür (Babayar 2015: 197). Fergana'nın 7.-8. yüzyıllara ait sikkelerinin bir kısmında Gök-Türkçe ve Sogdça yazının beraber görülmesi, ayrıca Sogdça yazılı sikkelerde Kağan unvanıyla beraber Batı Gök-Türk damgasının yer alması önemlidir (Babayar 2015: 195-197).

Sonuç

"İpek Yolları" tarifi, ticarî değerin diğer tüm değerlerden daha ön planda olduğu bir kavramı işaret etmektedir. Bu ticarî rotalar dünya tarihinde kültürel ve dinî pek çok gelişmeye neden olmuş ve önemli sonuçlar doğurmuştur. Fakat tüm bunların iktisadî ve siyasî amaçları gerçekleştirmek amacıyla başladığı unutulmamalıdır. Bu nedenle tüm tarifler içerisinde anlam zenginliği bakımından üzerinde durulması gereken husus da budur. Bunun en açık yansıması ise ekonomik bir araç olan paranın değeri ve kullanımında kendini göstermektedir. Burada Hint, Roma, İran ve Çin devletleri, paraları ve iktisadî malzemeleri ile bu alanda var olurken Türkler daha çok siyasal hâkimiyet ve egemenlik üzerinden varlıklarını hissettirmişlerdir. Onlar çoğu zaman ipeğin kendisini döviz olarak kullanmışlar ve bunu Çin'le yapılan çeşitli ticaret ve ilişkiler sonucunda elde etmişlerdir.

Bu konuda hâkim olunan coğrafyanın ve yaşam merkezlerinin para basımı tekniğinde ve anlamında kesin ve kati bir etkisi olmalıdır. Doğuda Çin'den batıda Doğu Roma'ya kadar ulaşan ticarî ağlar sayesinde Doğu Roma paraları veya Hint paraları İpek Yolu üzerinde karşılık bulmuştur. Bir Türk devleti olan Akhunlar da bu ticarî ağın bir parçası olarak kendi paralarını basmışlar, Gök-Türkler de benzer biçimde bu para ekonomisinin içerisinde yer almışlardır. Fakat Türk devletlerinde ipeğin maddî olarak daha çok rağbet gördüğü anlaşılıyor ki, Gök-Türk Devleti'nin Akhun, Sasanî ve Bizans ilişkilerinde de bu değerın siyaseti şekillendirdiği açıkça görülmektedir. Çinliler bakır ve bronz, Baktriya bölgesi sakinleri ile Hintliler ise daha çok altını, madenî para olarak kullanmışlardır. Sasanî gümüş paraları madeni değeri sebebiyle her zaman rağbet gören bir döviz olmuştur. Bu nedenle farklı toplumlara ait tüccar kesimin ticarî faaliyetlerinde bu gümüş paraları kullandıkları görülmüştür. Part ve Sasanî devletlerinde gelişmiş bir para ekonomisinin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu, özellikle Sasanîlerin ekonomik olarak "sabit ve yüksek değerle", "sürdürülebilirlik" gibi iktisadî kavramların önemini erken dönemlerde anlamalarıyla açıklanabilir. İpek Yolları'nın meşhur tüccarları olan Sogdlular ise ticarete son derece mahir olmalarına rağmen para ekonomisi ve para basımı konusunda Partlar ve Sasanîlerin gerisinde kalmışlardır. Üstelik ticarî faaliyetlerinde Sasanîlerin gümüş paralarını da sıkça kullandıkları anlaşılmaktadır. İpek Yolu ekonomisi ve paraların dağılması sürecinde en önemli merkezlerden birinin Doğu Türkistan sahası olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgar, Aksu, Hotan, Kuça ve Karaşar gibi merkezlerin yanında özellikle Turfan bölgesinin bu konuda son derece önemli bir alan olduğu anlaşılmaktadır. Burası bakır, bronz ve gümüş paraların kullanımı konusunda eski çağlardan başlayan ve zamanla gelişen tarihî sürecin tüm izlerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda paraların iktisadî etki alanlarını ve geçerliliğini de tarif eder.

KAYNAKÇA

- 📖 Babayar, Gaybullah. “Ortaçağlar Boyunca Özbekistan’da İpek Yolu’nun Oynadığı Tarihi Roller”, *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015. 179-200.
- 📖 Baykuzu, Tilla Deniz. “Geç Dönem (IV-V.YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri”, *Tarih Dergisi*, S.45, İstanbul (2008): 1-26.
- 📖 ----- . “Turfan’dan Kaşgar’a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri”, *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, , İstanbul: TKHV, 2015: 59-85.
- 📖 Beckwith, Christopher I. “The Impact of the Horse and Silk Trade on the Economies of T’ang China and the Uighur Empire, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXXIV. No: 3, (1991): 183-198.
- 📖 Behera, Subhakanta. “India’s Encounter with the Silk Road”, *Economic and Political Weekly*, Vol. 37, No. 51, (2002): 5077-5080.
- 📖 Bielenstein, Hans. *Diplomacy and Trade in The Chinese World 589-1276*, Brill Academic, 2005.
- 📖 Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev: Mustafa Koç, İstanbul: Selenge, 2007.
- 📖 Cosmo, Nicola Di. “Han Frontiers; Toward an Integrated View”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 129, No: 2, (2009): 199-214.
- 📖 Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: TDAV, 2004.
- 📖 Dale, Stephen F. “Silk Road, Cotton Road or... Indo-Chinese Trade in Pre-European Times”, *Modern Asian Studies*, Vol. 43., No.1, *Expanding Frontiers in South Asian and World History: Essay in Honour of John F. Richards*, Cambridge University Press, (2009): 79-88.
- 📖 De La Vaissiere, Etienne. *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Ed. Denis Sinor-Nicola Di Cosmo, Handbook of Oriental Studies-Section Eight Central Asia, Brill, Leiden-Boston, 2005.
- 📖 Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*, Ankara: TTK, 2007.
- 📖 Ecsedy, Hilda. “Trade and-war Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, Vol. 21., No: 2 (1968): 131-180.
- 📖 Ercilasun, Konuralp. “Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu”, *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015. 135-154.

- 📖 Ersöz, Emine. *Manu Kanunnamesine Göre Hinduizm*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- 📖 Federov, Michael. "On the Portraits of the Sogdian Kings (Ikhshids) of Samarqand", *Iran*, Pub. Taylor - Francis Ltd., Vol. 45, (2007): 153-160.
- 📖 Frye, Richard N. "Additional Notes on the Early Coinage of Transoxiana," *Museum Notes (American Numismatic Society)*, Vol. 4, (1950): 105-114.
- 📖 Frye, Richard N. "Sasanian-Central Asian Trade Relations", *Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol 7, Iranian Studies in Honor of A.D. H. Bivar*, (1993): 73-77.
- 📖 Grenerd, Frantz. "Iranian Gods in Hindu Garb: The Zoroastrian Pantheon of the Bactrians and Sogdians, Second-eight Centuries", *Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol. 20*, (2006): 87-99.
- 📖 Groot, de M. ve G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan, 2010.
- 📖 Gumilëv, L. N. *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2004.
- 📖 Hansen, Valerie. "The Silk Road Project Reuniting Turfan's Scattered Treasures", *Bibliographie de Sinologie, Nouvelle serie*, Vol. 17, (1999): 63-73.
- 📖 Hansen, Valerie. *Silk Road*, New York: Oxford University Press, 2012.
- 📖 Hansen, Valerie ve Rong Xinjiang. "How the Residents of Turfan used Textiles as Money 273-796 CE", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 213, Issue 02, (2013): 281-305.
- 📖 Harada, Yoshida. "East and West, 1. The Currency of Coins", *Toyo Bunko*, Tokyo, (1970): 39-58.
- 📖 Hirth, Friedrich. "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssī-ma Ts'ien's Shī-ki," *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, (1917): 89-152.
- 📖 Kautilya, *Arthashastra*. Ed. L.N. Rangarajan, India: Penguin Books, 1992.
- 📖 Kirilen, Gürhan. *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- 📖 Krippes, Karl. "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians", *Central Asiatic Journal*, Vol. 35, No: 1/2, (1991): 67-80.
- 📖 Lalitha, V. "The Silk Route", *Proceeding of the Indian History Congress*, Vol. 52, (1991): 894-902.
- 📖 Liu, Mau-tsai. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge, 2006.

- 📖 Marshak, Boris I. "A Sogdian Silver Bowl in the Freer Gallery of Art", *Asia Orientalis*, Vol. 29, (1999): 101-110.
- 📖 Marshak, B.I. ve V.I. Raspopova, "Worshippers From the Northern Shrine of Temple II, Panjikent", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 8, *The Archeology and Art of Central Asia Studies From the Former Soviet Union*, (1994): 187-207.
- 📖 Mather, Richard B. "Chinese and Indian Perceptions of Each Other between the First and Seventh Centuries", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 112, No.1 (1992): 1-8.
- 📖 Narain, A.K. "İç Asya'da Hint Avrupalılar", Çev. Levent Köker, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, Ankara: İletişim, 2014.
- 📖 Onat, Ayşe. *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: TTK, 2012.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK, 2003.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 1, 2, Ankara: TTK, 2015.
- 📖 Puri, B. N. "Central Aia and its People's Role in Ancient Indian History", *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, (1979): 181-186.
- 📖 Rong, Xinjiang. "The Name of So-called "Tumshuqese" Language", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 19, *Iranian and Zoroastrian Studies in Honor of Profs Oktor Skjaervø*, (2005): 119-127.
- 📖 Sahillioğlu, Halil. "Dirhem", *TDV İslam Ans.*, Cilt: 9, (1994): 368-371.
- 📖 Shiratori, Kurakichi. "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-worship", *Toyo Bunko*, (1930): 1-77.
- 📖 So, K. H. Francis. "Travels, Contact and Conversion: Chinese Rediscovery of the West", *Monumenta Serica*, Pub. Taylor-Francis Ltd, Vol. 54, (2006): 165-184.
- 📖 Stein, Aurel. "Central-Asian Relics of China's Ancient Silk Trade", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 20, No. 2, (1921): 130-149.
- 📖 Taşağıl, Ahmet. "İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolunun Başlaması", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015: 13-28.
- 📖 Tekçam, Tamay. *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: Alfa, 2007.

- 📖 Tulay, Ahmet S. *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001.
- 📖 Uhlig, Helmut. *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, İstanbul: Okyanus, 2000.
- 📖 Williams, Ursula Sims. "The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 15, (2001): 163-170.
- 📖 Zhang, Guangda - Rong Xianjiang. "A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration", *Asia Major, Third Series*, Vol. 11, No.2, (1998): 13-36.

Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Göçmenlerdeki Etnik Kimlik Algısı ve Sembolik Etnisite*

*Perception of Ethnic Identity in the Third and Fourth Generation
Immigrants and Symbolic Ethnicity*

Tuğba ERDEM**

Özet

Belirli bir topluluğun üyelerini, diğer topluluk üyelerinden farklı hissettiren aidiyet duygusunu karşılayan etnik kimlik kavramı, 1950'lerden itibaren göçmen grupları işaret etmek amacıyla sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Göçmen grupların, bilhassa kendi göç olayını yaşamamış ancak aile tarihinde göç hikâyesi olan sonraki kuşakların, asimilasyona ve kültürlüşmeye maruz kalmadan etnik varlıklarını ve etnik kimliklerini nasıl devam ettirecekleri, etnisite çalışmalarında üzerinde durulan temel konulardan biri olmuştur. Bu konuda çalışan önemli isimlerden biri olan Herbert Gans, 1979 yılında orataya attığı "Sembolik Etnisite" kavramı ile etnik kültürel uygulamaların ve etnik organizasyonlara katılımın azalmasına rağmen etnik kimliğin entisitenin temeli haline geldiğini savunmuştur. Sembolik etnisite kavramı yaygın olarak kabul görmüş bir kavram olsa da, Gans'ın bir toplumda sembolik etnisitenin varlığının tespiti, gerçek bir etnisiteye işaret etmez ve sonraki kuşaklarda etnik devamlılık sağlanamaz yönündeki düşüncesi güncel çalışmalarda önemli eleştirilere tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Etnisite, etnik kimlik, göçmen, Herbert Gans, sembolik etnisite.*

Abstract

The concept of ethnic identity, which also means the sense of belonging that makes members of a particular community feel different from other community

* Bu makale 115K357 Numaralı "Kafkasya Kökenlilerin Hafıza Mekânları Üzerine Bir Araştırma" İsimli Tubitak 1001 Projesi ürünüdür.

** Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Tarihi ABD, tugbakardas@hotmail.com.

members, has been used frequently since the 1950s to refer to groups of immigrants. How ethnic groups and ethnic identities continue to survive without assimilation and culturalization especially when the next generations of immigrants who have not experienced their own migration phenomenon but have a story of migration in family history has been one of the fundamental issues that are emphasized in ethnicity studies. Herbert Gans, one of the key figures who has worked on this issue, claims that even though the decrease of ethnic cultural practices and reduction in joining ethnic organizations, ethnic identity has become the basis of ethnicity with the concept of "symbolic ethnicity" in 1979. Although the notion of symbolic ethnicity is a widely accepted concept, Gans' idea of "The determination of the existence of symbolic ethnicity in a society does not point to a true ethnicity and cannot maintain continuity in the next generations" is subject to significant criticism in current studies.

Keywords: ethnicity, ethnic identity, immigrant, Herbert Gans, symbolic ethnicity.

Etnisite, birbirinden izole olmuş iki grup arasındaki sınırlardan ziyade birbiriyle en azından asgari düzeyde de olsa teması olan iki grup arasındaki bir ilişkinin görünüşüdür (Eriksen 2004: 25-28). "Etnik" kelimesi Yunanca ethnos'dan gelmekte olup, İngilizcede On dördüncü yüzyılın ortalarından, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar dinsel ötekiliği vurgulamış, Hristiyan ya da Musevi olmayanları kastetmek için pagan ya da kâfir anlamında kullanılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ise giderek ırksal bir ötekilik vurgusu öne çıkmıştır (Eriksen 2004: 15). 1950'lerden itibaren ise kullanımı hızla yaygınlaşan ve çeşitlilik kazanan etnisiteye ilişkin etnik kimlik, etnik grup, etnik cemaat gibi kavramlar, genel anlamda göçmenleri işaret etmek için kullanılmıştır (Sarı 2011: 12). Modernizasyonun dünyayı kültürel tek tipleşmeye doğru götürdüğü günümüz çağında, buna başat olarak, kültürel benzersizliği vurgulayan etnik kimlik oluşum hareketlerinin de hız kazandığını görmekteyiz.

1.Kimlik Oluşumu ve Etnik Kimlik

Kimlik "Bir kimsenin insanlığına özel içeriğini veren ve onu sadece herhangi bir insan değil, belli bir kişi yapan şey" olarak tanımlanmaktadır. Herkesin doğduğu andan itibaren ona verilen (doğuştan kazanılmış) bir kimliği vardır. Ve bu kimlik içinde doğduğu toplumun inanç ve değerleriyle, tarihi ve kültürü ile şekillenir (Tok 2003: 122). Ancak kişi doğuştan bu kendisine yüklenen kimlikle özdeşleşmeyi seçmedikçe o kimliğin taşıyıcısı olamaz. Burada önemli olan kişinin iradesidir ve kişi yeni bir kimlik seçme hakkına sahiptir. Ancak bu seçim hakkı ya doğuştan kazanılan kimliğe bağlı kalmak ya da kendisini başka bir kimlikle tanımlama ile sınırlıdır. İkisinden birine kimliği olarak karar verdiği anda seçtiği kimliğin zorunluluk alanları diyebileceğimiz ve o kimliği seçen diğer kişiler ile de

belli bir düzeyde ortak olan bazı sorumluluklara ve kısıtlamalara tabi olur. Çünkü kişinin kimliğini kuran seçim iken tanımlayıcısı söz konusu zorunluluk alanlarıdır. Zorunluluk alanlarına tabilik kişinin ya doğuştan kazandığı ya da sonradan seçtiği kimlik ile bağlı olduğunu gösterir. Zorunluluk alanları yoksa ya da zorunluluk alanına bağlılık seçmeliyse orada bir kimlik bağlılığından söz edilemez çünkü ortak bir bağ kurulamayacaktır (Tok 2003: 121-133).

Etnik kimlik, belirli bir topluluğun üyelerinin kendilerini, diğer topluluk üyelerinden farklı hissettiren bir aidiyet duygusunu karşılar. Bu aidiyet duygusu “biz”i, “onlar”dan farklı kılarak kendi içlerinde birleştirme işlevi görür (Bilgin 1999: 65). Etnik topluluklar, ortak(kolektif) isim, tarih, soy miti ve ortak kültür ile birlikte, belli bir coğrafya ile özdeşleşen, dayanışma duygusu etrafında birleşen insan topluluklarıdır (Smith 2002: 58). Etnik topluluk fikri, topluluğun sembolik imgelerinin kullanılmasıyla, kutlama, bayram ve kurban törenlerinin ritüelleşmesi ve yinelenmesiyle, eski kahramanlıklar ve geçmiş başarıların topluluk düzeyinde anlatılması ile kişinin “yanlızlık duygusu”nu bastırır ve geçmiş ve geleneklere nostaljik bağlılık etrafında şekillenen bir etnik kimlik duygusu oluşturur (Smith 2002: 74). Bu noktada etnik kimlik aynı zamanda sosyal kolektif bir kimlik oluşturur (Fenton 2001:8). Bir etnik kimlik, politik eğilimler, dini eğilimler gibi kişinin subjektif tanımlamalarından biridir (Boz 2010: 6-7). Kimliği oluşturan iki bileşen de “tanınma ve tanımlama” ile “aidiyet (bağlı hissetme)” dir (Tabakçı 2008:54). Bu durumda kimlik bir aidiyet ve tanımlamaysa görelidir, koşullara bağlı olarak oluşur, o koşullar değiştikçe değişir ve yeniden üretilir (Erhan 1997: 231-243).

Etnik kimliğin birey için önemi de kişiden kişiye, ya da içinde yaşadığı topluma göre değişir. Bazıları için etnik kimlikleri yaşamlarının merkezinde yer alırken, göç travmasını yaşayan kişiler için bir barınak işlevi görebilirken, bazıları içinse milli bir gururda, savaş tehdidinde ya da milli törenlerde ortaya çıkan bir nesep bağlıdır ve kimliklerinin ikincil bir bileşenidir (Boz 2010: 6-7).

2.Etnisite Teorileri İçerisinde Etnik Kimlik

Etnisite ile ilgili geliştirilen teoriler etnik kimlik konusunda iki temel görüş ayrılığı üzerinde temellenir. Bunlar; kimliği öze ilişkin bir bilgi olarak gören ve değişmez kabul eden ilkelci yaklaşımlar ile etnik kimliği sabit bir veri olarak kabul etmeyen durumsalci yaklaşımlardır (Boz 2010: 10). Etkinliğini 1970'lere kadar sürdüren ilkelci yaklaşımlardan biri olan “Sosyo-biyolojik Yaklaşım” a göre; etnisite kan bağı ile gelir grup üyelerini diğerlerinden ayıran etnik kimlik sabit ve değişmez kabul edilir (Sarı 2011: 22). Dolayısıyla akrabalık bağı etnik kimlik tanımlamasında son derece önemlidir. “Kültürel İlkelci Yaklaşım” a göre ise bir kişi doğduğu zamanda, doğduğu yerde, doğduğu ailede bir kimlik kazanır ve bu

kimlik özellikleri belirli ve hazır bir kimliktir. Bir başka ifade ile kişinin içinde doğduğu grubun dili, dini, değerleri, yaşam şekli ve fiziki özellikleri doğduğu anda kendisine geçer ve kimliğinin değişmez bir parçası haline gelir (Boz 2010: 10-11). İlkçi teoriler arasında yer alan “Yorumsamacı Yaklaşım” a göre ise kan bağı, dil, gelenek gibi gruba ait ortak özellikler kişi üzerinde karşı konulamaz bir etkiye sahiptir ve kişisel yatkınlık, çıkar ya da zorunluluk gibi durumlar bu etkiyi önemsiz hale getiremez. Kişi açıklanmayan bir şekilde gruba bağlılığını sürdürür (Geertz 1973: 259). Görüldüğü üzere etnisite teorileri içerisindeki ilkçi yaklaşımlarda, etnik kimlik tanımlamaları objektif ölçülere göre yapılmakta, subjektif kriterlere yer verilmemektedir. Bir başka ifade ile ilkçi yaklaşımlar etnik kimlikleri doğuştan gelen sabit veriler olarak kabul ederler.

Durumsalçı yaklaşımlara göre ise etnik kimlik, ilksel özelliklerin otomatik bir şekilde etiketlenmesinden çok dinamik ve karmaşık yapılı bir toplumsal olgu olarak kabul edilmiştir. Karşılaşılan toplumlara ve durumlara göre çeşitli şekiller alabilir (Hansen 2005: 64). Bir başka ifade ile geçmişten gelen sabit bir veri değil, tam tersine dinamik, değişebilen, inşa edilebilen ve yönlendirilebilen bir kimliktir. Durumsalçı yaklaşımların alt başlığından biri olan “Araçsalçı Yaklaşım” a göre etnik gruplar birer menfaat grubudur ve etnik kimlik kaynaklara ulaşmada bir araçtır. Eğer etnik grup üyeliği toplum içerisinde kendisine dejavantaj sağlıyorsa, kişi etnik kimliğini reddedebilir veya gizleyebilir (Sarı 2011: 25). Yine durumsalçı bakış açısına göre oluşturulan “İcracı (Transactional) Yaklaşım” ise etnik kimliğin, etnik gruplar arasında ilişkiler ve bu ilişkideki sınırlar tarafından belirlendiği görüşüne dayanır. Ortak kültürün paylaşılması ise etnik grubu belirleyici bir unsur değil de onun bir sonucu olarak görülmektedir. Bu görüşe göre aynı etnik grup farklı coğrafyalarda farklı kültürel özellik taşıyabilir (Barth 2001: 15). Etnik kimliği dinamik bir yapı olarak ele alan durumsalçı bakış açısıyla geliştirilen “İnşacı (Construction) Yaklaşım” a göre ise tüm diğer kimlikler gibi etnik kimlikler de toplum tarafından inşa edilir. Hatta Bilgin bunu bir adım ileriye taşıyarak etnik kimliklerin icat edildiğini belirtmektedir (Bilgin 2007: 35). İnşacı yaklaşımın temsilcilerinden biri olan ve “Etnisitenin İcadı” kavramını ortaya atan Sollar’a göre, etnik kimlikler bireyler tarafından oluşturulan, sürdürülen ve şekil değiştiren geleneklere bağlıdır (Yang 2000: 45). Nagel de etnisitenin grup içi ve grup dışı faktörlerin etkisiyle sosyal olarak inşa edildiğini belirtmiş ve bireylerin etnik kimliğinin ve grup örgütlenmesinin kararlı bir şekilde değişen dinamiğinin bir özelliği olduğuna dikkat çekmiştir (Nagel 1994: 152-168).

3.Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Göçmenlerdeki Etnik Kimlik Algısı Üzerine Geliştirilen Teoriler

Etnisite özellikle göç olayını yaşamış ve farklı ortamlarda etnisite inşa etmiş toplumlarda, zamana, mekâna ve gruplar arası ilişkilere göre farklılık gösteren

bir olgu olarak kabul edilirse, etnik kimliklerin de kuşaklar arası farklı dinamiklerle belirlendiğini söylemek mümkün olacaktır.

Göçmenler kendi vatanlarından başka topraklara gittiklerinde kendi kültürlerinden farklı egemen ve belirleyici bir kültürler karşı karşıya kalmakta ve bu karşılaşma şüphesiz kimliklerinde bir takım değişim süreçleri başlatmaktadır. Böylelikle egemen kültüre uyum sağlamak ile kimliklerini korumak gibi bir ikileme düşmektedirler (Yayak 2015: 76).

Göç olayını birebir yaşamış birinci kuşak göçmenlerin büyük ölçüde anavatanlarına bağlı kaldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü onların kültürel olarak nüfusun çoğunluğundan farklılıkları görünürdür veya en azından kendileri tarafından bu şekilde algılanır. Bu sebeple birinci kuşak göçmenler arasında etnisite birçok sosyal durumda geleneksel yapısıyla varlığını sürdürür (Gilberston 2007: 44-45).

Göç tecrübesine en yakın nesillerde güçlü olan ve onları diğerlerinden ayıran etnik kültürel farklılıklar nesil büyüdükçe zayıflamaktadır. Uzun süreçte bu zayıflamaya yol açan ya göçmen – devlet ilişkisinin bir sonucu olan asimilasyon ya da yerli halk-göçmen ilişkisinin sonucu olan kültürleşmedir (Karataş 2006: 10-11). Buna karşın süreç içerisinde etnik kültürel farklılıkların azalması bizi etnik kimliklerin zayıfladığı sonucuna götürmez.

Günümüz etnik kimlik hareketlerinde modernizasyon politikalarının modern kültürde birleşen tek tip insan yaratma çabasının güçlü bir etkisi olmuştur. Buna tepki olarak ortaya çıkan kültürel bilinç bu süreçle aynı zamanda etnik kimlik oluşumunu da hızlandırmıştır. Buna bağlı olarak, ataları etnisiteye dair fikir sahibi olmadan geleneksel olarak yaşamlarını sürdürmüş ve ebevenleri de azınlık pozisyonundan kaçarak asimilasyona uğramışken, bugünün kuşağı atalarının bilmeden yaşattıkları ve ebeveynlerinin de unutmak için çaba harcadıkları gelenek ve görenekleri yeniden canlandırma çabası içine girmişlerdir (Eriksen 2004: 194-195).

Bu noktada 1979’da Herbert Gans tarafından 1970’lerin Amerikası’nda varlığını sürdüren etnik gurupları açıklamak üzere önerilen, başlarda akademik çevrede beklediği önemi bulamayan, “Sembolik Etnisite” kavramı homojenleşme ve farklılaşma arasındaki gerilime değindiği için özellikle küreselleşme ve kimlik politikaları süreçlerinde akademik çevrede kapsamlı bir tartışmaya tabi tutulan bir kavram haline gelmiştir (Gilberston 2007: 3).

Sembolik etnisite kavramı, Herbert Gans tarafından 1970’lerin Amerikasında varlığını sürdüren etnik gurupları açıklamak üzere önerilmiştir. 1970’lerin Amerikasında akademisyenler tarafından yaygınlaşan Amerikanlaşmaya rağmen etnik varlıklarını sürdüren ve etnik kimlikleri daha vurgulu yaşamaya baş-

layan etnik grupların varlığını gözlemliyorlardı. “Yeni Etnisitenin doğuşu” olarak tanımlanan bu canlanma Gan’s a göre etnik kimliklere ve etnik sembollere olan ilginin artmasına dayanıyordu. Buna karşılık Üçüncü ve dördüncü kuşak beyaz Amerikan jenerasyonu arasında etnik organizasyonlara aktif üyelik, etnik grup içi evlilikler, etnik arkadaşlıklar ve etnik yakınlıklar ise giderek zayıflıyordu. Bunlarla beraber etnik kültür uygulamaları da zayıflıyordu. O üçüncü kuşağın “eski etnik kültürlerin “kendileri için yararlı bir işlevi bulunmaması nedeniyle üçüncü kuşaktaki insanların etnik kültürlerine daha az ilgi duyduklarını savundu (Gans 1979: 7-8). Kimlik ise etnisitenin temeli haline gelmişti. Gans üçüncü neslin üyelerinin günlük yaşamda kültürün zorlu ve sürekli uygulama gerektiren etnik davranışlarından ve etnik organizasyonlardan kaçınarak diğer yaşam biçimleri ile çelişmeyen kendi kimliklerini ifade etmenin daha kolay yollarını aradıklarını savundu (Gans 1979: 8).

Alba, Gans’ın hipotezini destekleyerek birçok beyaz Amerikalı arasında eğitim, iş, aile ve toplumdaki ayırt edici etnik farklılıkların azalması ile etnik kimliklere verilen bireysel önemin devam etmesi arasında birbiriyle çelişen bir durum olduğunu gözlemledi. Her ikisi de kesinlikle orijinaline uymayan ve kültürel içerik olarak zayıf olan sembolik etnisitenin günlük yaşamın hemen hemen her alanında görüldüğünü savunmuşlardır (Gilberston 2007: 24).

Sembolik etnisite çok çeşitli şekillerde ifade edilebilir ama onların hepsinin üstünde göç eden atalarının kültürüne ya da eski ülkeye olan nostaljik bir bağlılıkla karakterize edilir. Smith’e göre nostaljik bağlılık iki türdür; kan birliği nostaljisi atalarının yaşam biçimlerinde karşılığını bulurken, teritoryal nostalji atalarının yaşadıkları ülkede yani mekanda karşılığını bulur(Smith 2002: 60) Bu bağlılık günlük yaşam pratiklerinde yer vermeden geleneğe bir yakınlık hissetmek ve ondan gurur duymaktır. Bu his yaygın geleneğin tümüne ya da onlardan birkaçı özeline karşı duyulabilir ve kişiler hayallerindeki geçmişi yaşamayı gerçekten arzulayabilirler. Çünkü bu hayali geçmişte gerçek geçmişte olan zorlukların hiçbiri yaşanmamıştır. Ancak geri dönemeyecekleri bir geçmiş olduğunu farkına vardıklarında yine de bu arzuyu sürdürmekten vazgeçmezler. Bu defa onların yerel ya da ulusal hiyerarşik toplumsal yapılarıdaki rolleri ve konumlarının zorunluluklarına ters düşmeyecek şekilde geleneği yeniden yaratma ya da daha ziyade sembolik bir gelenek yaratma çabası içine girerler (Gans 1979: 9). Yine eski ülke tasavvuru da kimlik sembolleri için özellikle kullanışlıdır çünkü uzaktadırlar, atalarının oaradan ayrıldıkları zamana veya daha öncesine dayandıkları için tarihseldirler, bu özelliğinden dolayı üçüncü ve sonrası kuşak göçmenler için buldukları ülke açısından sorun teşkil etmezler (Gans 1979: 10-11).

Sembollere dönüştürülen tüm kültürel kalıplar kendi içinde yaygın üç pragmatik zorunluluk tarafından yönlendirilir: Semboller üçüncü ve sonrası kuşak için anlam açısından net olmalıdır, kolaylıkla ifade edilip hissettirilmelidir ve yaşamın diğer yönlerine müdahale gerektirmemelidir.

Sembolik etnisitenin yaygın kullanım alanlarından biri medya ve kitle iletişim araçlarıdır. Çünkü medya ve kitle iletişim araçları ile sembollerin iletimi, önceki nesillerin etnik kültür ve organizasyonlarının iletiminden daha kolaydır (Gans 1979: 11-12). Örneğin sembolik fonksiyonu nedeniyle yaygınlaştırılmaya çalışılan etnik isimler, film ve televizyon programları gibi kitlelere hitap eden iletişim yollarında, karakterlere verilerek kolaylıkla hafızalara işlenebilmektedir (Gans 1979: 10).

Görüldüğü üzere etnisitenin sembolik yönü, etnik bir isimde, eski ülke tasavvurunda ya da giyim-kuşam, yeme içme gibi geleneksel kültürün bazı unsurlarında can bulabilir. Bu da şüphesiz etnik bir canlanmanın varlığına destek sağlar. Ancak burada önemli nokta Gans'a göre sembolik etnisite ne olursa olsun görünür olduğu için toplumun diğer kesimlerinin tanıklığında gerçekleşecek olan bir asimilasyon ve kültürleşmenin ortaya çıkacak olmasıdır. Çünkü sembolik etnisitede ödünç alınan materyal göçü yaşayan kuşağın uyguladığı kültürden geldiği sürece etnik canlanma yaşanıyor gibi görünüyor. Ancak o damardan beslenen sembolik etnisite uygulamaları dahi, etnik grup dışı evlilikler devam ettiği sürece ve aynı etnik gruba mensup ebeveynlerin sayısı azaldıkça sonraki kuşaklarda etnik kimlik devamlılığını sağlayamayacaktır ve sonraki kuşaklar azınlık haline geleceklerdir (Gans 1979: 12). Gans'a göre sembolik etnisite işleyen etnik grup veya ağlar gerektirmez, ancak etnik kimlik bir gruptan ayrı olarak var olamaz. Kimlik hiç karşılaşılmamış olsa da bir gruba bağlılık yoluyla gerçekleşir (Gans 1979: 11).

Kefee konuya Gans'dan farklı bir bakış açısı getirerek etnik kimliği etnik kültürden ve etnik grup üyeliğinden ayırır ve etnik kimliğin araştırmalarda bağımsız değişken olarak ele alınması gerektiğini savunur. O'na göre etnisitenin sembolik boyutları, kültürel ve sosyal boyurlardan ayrı düşünülmelidir (Keefe 1992: 35-37). Sembolik etnisiteyi etnik kimlik içerisinde ele alan Keefe, etnik kimliğin gruplararası farklılıkları algılama, etnik grup ve kültürel mirasla ilişkili olma ve ondan gurur duyma, etnik grubuna yönelik bir ön yargı algısı üzerinden şekillendiğini belirtir. Yine Keefe'ye göre etnik grubun kültüründen bazı sembolik öğeleri barındırması, o grubun dışlevlilik ve benzeri yollarla uğradıkları kültürleşme ve asimilasyon süreçlerinde etnik grubun varlığının sona ereceğinden çok kararlılığını ve devam edeceğini gösteren bir işarettir (Keefe 1992: 42-43).

Kefee tarafından da eleştiriye tabi tutulan, Gans'ın ileri sürdüğü sembolik etnisitenin sonraki kuşaklarda etnik kimlik devamlılığını sağlayamayacağı ve gerçek olmadığı düşüncesi güncel çalışmalarda da eleştirilmiştir. Sembolik etnisitenin biyolojik değil inşa edilmiş olmasına rağmen Ray bu etnisite inşasının bireyin psikolojik gerçeklerinin bir parçasını oluşturması bakımından gerçek olduğunu savunur. Ray, sembolik etnisitenin 'gerçekliğe' sahip olmadığını iddia eden kişilerin eleştirir ve bu iddianın "kişilerin gönüllü veya geri kazanılmış kimliklerde yaptıkları derin duygusal yatırımları" inkâr ettiğini savunur. O'na göre bu tür kimlikler sadece sembolik değil, aynı zamanda atalara ve kan bağına verilen öneme dayalıdır (Ray 2001: 13).

Gans'ın teorisine güncel çalışmalarda getirilen eleştirilerden biri de etnik kökenlerin, göçü yaşamış kuşaktan sonraki birkaç kuşaktan birinin "aile mirasını yeniden keşfetmesi" ile ortaya çıktığını savına yöneliktir. Yapılan çalışmalar, topluluğun halk hatıralarının nesiller boyunca paylaşılabilceği ve dolayısıyla bu etnik aidiyet duygusunun mutlaka 'yeniden keşfedilmesi' olmadığı yönündedir (Leith vd. 2016: 2578).

İkinci farklılaşma noktası Gans'ın, göçmenlerin torunlarının atalarından uzaklaştığı ve "muhtemelen isimlerini bile bilmiyor" iddiasıyla ilgilidir (Gans 2014: 757-758). Waters görüşmelere dayalı olarak yaptığı çalışmada kişilerin etnik kimliklerini belirleme aracı olarak soyadların geniş kullanımını göstermiştir (Waters 2014: 303-324). Yine Leith ve Sim, Amerika'da yaşayan Avrupalı göçmen topluluklarından olan İskoçlarda topluluk üyeliğinin bir aracı olarak soyadlarının çok önemli olduğunu vurgulamakla birlikte, bunun kazandırdığı aidiyet duygusunun etkisiyle atalarının topraklarına gidip köklerini araştırdıklarına dikkat çekmiştir. Topluluk derneklerinin de genetik araştırmalarını yapmalarında dernek üyelerine kolaylık sağladığını belirtmektedir. Leith ve Sim'e göre Gans sonraki nesillerin gerçekten sahip olduğu ataya ait bilginin seviyesini hafife almıştır (Leith v ark. 2016: 2578).

Gans yukarıda da belirtildiği gibi kişilerin günlük yaşamda kültürün sürekli ve zorlu uygulama gerektiren etnik davranışlarından ve etnik organizasyonlarından kaçınarak, kimliklerini yaşam biçimleri ile çelişmeyen daha kolay bir şekilde ifade etmek istediklerini belirtmişti. Oysa Gans'ın sembolik etnisitenin günlük yaşamı etkilemediği önermesi yapılan çalışmalarda yanlışlanmıştır. Sembolik etnisite ile geliştirilen kimliğin günlük yaşamdaki etkisinin Gans'ın izin verdiği ölçüden daha fazla olduğu vurgulanmıştır (Leith ve ark. 2016: 2578). Gans 2014'de yayınladığı makalesinde kendisi de etnik organizasyonların kalıcılığını kabul etmiştir (Gans 2014: 758). Leith and Sim tarafından da boş vakitleri değerlendirmek amacıyla yapılan etkinliklerden sayılabilecek etnik dans öğrenme, etnik dil öğrenme ve etnik organizasyonlara katılma gibi faaliyetlerin

oldukça kapsamlı olduğu tespit edilmiştir. Bunlar da halen etnisitenin üçüncü ve dördüncü kuşaklarda yaşadığının göstergesi olarak kabul edilmiştir (Leith vd 2016: 2578).

Sonuç

Bir kültürün hiç orijinalliğini yitirmeden yüz yıllar boyunca devam ediyor olması hemen hemen her toplum için zor olsa da göç gibi travmatik bir olayı yaşayarak başka kültürlerle etkileşime girmiş gruplarda oldukça bu durum oldukça güçleşir. Özellikle nesiller ilerledikçe kültürün orijinal halinden uzaklaşmasına daha sık rastlanmaktadır. Kültürün orijinal halinden ziyade ondan bir takım unsurları seçerek semboller temelinde yürütülen bir etnik kimlik algısı inşa etmek güncel çalışmalarda da tespit edilebilen bir olgudur. Fakat sembolik etnisitenin tespiti, sözkonusu etnik grubun varlığını devam ettirdiğinin bir göstergesi midir, yoksa artık o etnik grubun varlığının yavaş yavaş sona ereceğinin ve asimilasyona uğrayacağına bir göstergesi midir sorusu halen akademik çalışmalarda tartışılan bir konudur.

Bu çalışmada sadece, üçüncü kuşak ve dördüncü kuşak göçmenlerin kimlik algısına, sembolik etnisite temelinde yaklaşan teoriler üzerinde durulmuştur. Ancak özellikle farklı kuşaklardaki etnik kimliğin sürdürülebilirliğinin etnisitenin mümkün olduğunca farklı dinamiklerince belirlendiğini ve değişen bir olgu olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Barth, Fredrik. *Etnik Gruplar Ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu*. Çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan. İstanbul: Bağlam, 2001.
- Bilgin, Nuri. *Kollektif Kimlik*. İstanbul: Sistem, 1999.
- . *Kimlik İnşası*. İstanbul: Aşına, 2007.
- Boz, Erdoğan. *Çerkes Etnik Kimliğinin Yeniden İnşasında Akarabalık*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.
- Erhan, Selahattin. "Göç ve Kimlik", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç*. Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1997.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Etnisite ve Milliyetçilik Antropolojik Bir Bakış*. İstanbul: Avesta, 2004.
- Fenton, Steve. *Etnisite Irkçılık Sınıf ve Kültür*. Çev: Nihat Şad. Ankara: Phoenix, 2001.
- Gans, Herbert J. "Symbolic Ethnicity the Future of Ethnic Groups and Cultures in America.", *Ethnic and Racial Studies* 2. 1 (1979): 1-20.

- “The Coming Darkness of Late-generation European American Ethnicity.” *Ethnic and Racial Studies* 37. 5 (2014): 757-765.
- Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. London: Fontona, 1973.
- Gilberston, Amanda. *Symbolic Ethnicity and The Dilemmas of Difference Talking Indiannes with New Zealand-born Gujuratis*. New Zealand Victory University of Wellington (Master Thesis of Arts in Antropolog), 2007.
- Hansen, Alan D. (2005).”A Practical Task: Ethnicity As A Resource in Social Interaction.”, *Research On Language and Social Interaction* 38. 1 (2005): 63-104.
- Karataş, Abdurrahman. *Almanya’daki Türkiyeli Göçmenler Özelinde Asimilasyon ve Entegrasyon*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2006.
- Keefe, Emley Susan,(1992). “Ethnic Identity: The Domain of Perceptions of and Attachment to Ethnic Groups and Culture.” *Human Organization* 51. 1 (1992): 35-43.
- Leith, Murray Steward, ve Duncon. Sim “Scattish Clan Identities İn Amerika: Symbolic or Real?” *Ethnic and Racial Studies* 39. 14 (2016): 2564-2582.
- Nagel, Joane. “Constructing Ethnicity: Creating and Recreating Ethnic Identity and Culture.” *Social Problems* 41 (1994): 152-168.
- Ray, Celeste. *Highland Heritage Scottish Americans in The American South*. Chapel Hill: University of Nort Carolin, 2001.
- Sarı, Gökhan. *Geçmişten Günümüze Süryaniler Ve Süryanilerin Türkiye’ye Etkileri: İdil Örneği*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.
- Smith, D. Anthony. *Ulusların Etnik Kökeni*. Çev. Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir. Ankara: Dost Kitabevi, 2002.
- Tabakçı, Nurullah. *Kültürlerarası İletişim Sürecinde Alt Kültürde Kimliğin Oluşumu(Türkiye’deki Karaçay Topluluğu Örneği)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Araştırma Yöntemleri Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2008.
- Tok, Nafiz. *Kültür, Kimlik ve Siyaset*. İstanbul: Ayrıntı, 2003.
- Waters, Mary C. “The Everyday Use Surname to Determine Ethnic Ancestry.” *Qualitative Sociology* 12. 3 (April 2014): 303-324.
- Yang, Philip Q. *From Ethnic Studies: Issues and Approaches*. New York: State University of New York, 2000.
- Yayak, Aslı. *Göçmenlerin Ayrımcılık ve Kimlik Algılarının Nefret Suçları Kapsamında İncelenmesi*. İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü Sosyal Bilimler Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2015.

Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Türk Dünyasına İlişkin Bilişsel Yapılarının İncelenmesi*

*Investigation of Social Studies Teacher Candidates' Cognitive Structures About Turkish World***

Tuğba TURGUT***

Prof. Dr. Selahattin KAYMAKCI****

Özet

Türkler yüzyıllar boyunca tarih sahnesinde var olan ve bağımsızlığı ülkü edinmiş bir millettir. Böylece uzun yıllar boyunca farklı devletler kurarak var olmuşlar ve günümüzde de dünyanın pek çok yerinde çeşitli devletler halinde varlıklarını sürdürmektedirler. Türk Dünyasını oluşturan devlet ve toplulukların öğrencilere öğretiminde sosyal bilgiler öğretmenlerine önemli görevlerin düştüğü aşikârdır. Bu nedenle sosyal bilgiler öğretmen adayları lisans eğitimleri süresince farklı adlar altında Türk Dünyasını oluşturan ülke ve topluluklara ilişkin eğitimler almaktadırlar. Bu araştırmanın amacı, sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) aracılığıyla Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapılarında meydana gelen değişimi incelemektir. Araştırmada nicel metodoloji bağlamında tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2018-2019 eğitim-öğretim yılı güz yarıyılında Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı öğretmen adayları oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) kullanılmıştır. Elde edilen veriler kesme noktası tekniği ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda sosyal

* Bu çalışmanın bir kısmı, 7. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu'nda "Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Türk Dünyasına İlişkin Bilişsel Yapılarının Kelime İlişkilendirme Testi Aracılığıyla İncelenmesi" adıyla sunulmuştur.

** Some part of this study was presented at the 7th International Symposium on Social Studies Education with the title of "Investigation of Social Studies Teacher Candidates' Cognitive Structures About Turkish World by Using Word Association Test".

*** Doktora öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD. Kastamonu, Türkiye, tobatrgt@gmail.com

**** Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD. Kastamonu, Türkiye; selahattinkaymakci@gmail.com.

bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri hakkında ürettikleri kelime sayılarında artış olduğu, kurdukları cümlelerin ağırlıklı olarak yüzeysel bilgi içerdiği ve bu cümlelerin söz konusu ülkelerin manevi açıdan birlikteliğine vurgu yapan cümleler olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilgiler, Türk Dünyası, kelime ilişkilendirme testi, öğretmen adayı, bilişsel yapı.

Abstract

Turks are a nation that has existed in history for centuries and has preferred being independence. Thus, the Turks have existed for many years by establishing different states and today they continue to exist in various states in many parts of the world. It is obvious that social studies teachers have important duties about teaching Turkish world topics to the students. Thus, social studies teacher candidates are taking courses under different names during their undergraduate education about the countries and communities of the Turkish World. The aim of this study is to examine the changes of social studies teacher candidates' cognitive structures about the Turkish World by using the Word Association Test. In this study, a survey method was used in the context of quantitative methodology. The participants of the study consisted of teacher candidates studying in Kastamonu University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences Education, Social Studies Education Program in the fall semester of 2018-2019 academic year. In the study, Word Association Test (KIT) was used as a data collection tool. The data gathered were analyzed with cutting point technique. As a result of the study, it has been observed that the number of words produced by social studies teacher candidates on the Turkic World countries has increased. In addition, it has been determined that the sentences formed by the teacher candidates about the Turkic World countries contain superficial information and these sentences are the sentences that emphasize the spiritual unity of the countries in question.

Key Words: Social studies, Turkish World, word association test, teacher candidate, cognitive structure.

Türklerin tarih sahnesindeki rolü bilinen dünya tarihi içinde ayrı bir özelliğe sahiptir. Türklerin savaşçı, zor iklim şartlarına karşı dirençli, “kabına sığmaz” yapısı neticesinde dünyanın pek çok yerine yayılmaları, büyük ülkeleri olan ve İslam medeniyetinin temsilcisi olma gibi pek çok özelliğe sahip olmaları onların dikkat çekici bir millet olmasında etkili olmuştur (Arslan 2016). Bu özellikleri sayesinde tarihsel süreçte farklı bölgelerde hâkimiyet kurmuş Türk milletinin gittikleri yerde derin izler bıraktığını söylemek mümkündür. Nitekim Bayram

(2011) 21. yüzyılda dahi Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında hala Türk milletinin derin izleri bulunduğunu ifade etmiştir.

Tarihte birçok devlet ve idare kurmuş olan Türk milleti Orta Asya'da kendi istekleri dışında Rusların politikası yüzünden ayrı ayrı isimlerle parçalara ayrılmıştır (Ulusoy 2009: 359). Bu konuda 1991 yılı, Türk siyasi tarihi açısından yeni bir miladın başlangıcı olmuş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) bünyesinde mevcudiyetlerini sürdüren Türk halklarının bağımsız Türk devletlerini kurmasıyla Asya ve Avrupa'nın siyasi haritası değişmiştir (Ulusoy 2009). SSCB'nin dağılmasından sonra Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Türkleri bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devletlerini kurmuşlardır (Fidan 2004). Bugün hala mevcudiyetlerini sürdüren bu bağımsız Türk Devletlerinin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında yer almaktadır. Ayrıca 13 özerk Türk Bölgesi'nde (Altay Cumhuriyeti, Başkurdistan Cumhuriyeti, Dağıstan Cumhuriyeti, Çuvaşistan Cumhuriyeti, Hakasya Cumhuriyeti, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti, Kabardin-Balkar Cumhuriyeti, Saha Cumhuriyeti/Yakutistan, Tataristan Cumhuriyeti, Tuva Cumhuriyeti, Moldova'da Gagavuzya, Özbekistan'da Karakalpakistan, Çin Halk Cumhuriyeti'nde Sincan Uygur Özerk Bölgesi) varlıklarını sürdüren Türk toplulukları da bulunmaktadır (Taldybayeva 2012). Buna ilaveten bugün Irak, İran, Suriye, Bulgaristan, Yunanistan ve Balkanlar'da azınlık olarak yaşayan Türklerin varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir (Bayram 2011). Dolayısıyla bugün "Türk Dünyası" olarak tabir edilen bu geniş saha Türklerin bağımsızlıklarına ne kadar düşkün bir millet olduğunu göstermektedir.

Türk Dünyası kavramı, Türk milletinin dünyanın pek çok yerine- çok geniş sahalara- yayılması ile ilgili olup benzer ifadeler dünyada diğer milletler içinde kullanılmaktadır (Yıldırım 2015). Bu açıdan bakıldığında Türk Dünyası, ne bir devlet ne de bir ülkedir. Ancak dünyada Türkçe konuşanların toplamı olarak birbirlerine yakın ve rasgele dağılmış vaziyette bulunan, bir zincirin halkaları gibi birbirine geçmiş, oldukça geniş hudutlara ulaşan ve kesin hatlar ile ifade edilemeyen sınırlardır (Johnson 2001). Söz konusu kavram aynı zamanda Anadolu ve Orta Asya'da bulunan Türk devletlerini, Kafkasya, Rusya-Sibirya, Çin ve Moğolistan'ın oldukça büyük bir kısmı, Orta Doğu, İran ve Balkanlar coğrafyasında yaşayan Türk halklarını tanımlamak için de kullanılmaktadır (Taldybayeva 2012: 4). Bu kapsamda Türk Dünyası coğrafyası matematik konum olarak ifade edilirse orta kuşakta, kuzeyi ve güneyi arasında 2200 km, doğu ve batısı arasında da 28 dk'lık zaman farkı bulunan ve 20-90 doğu boylamları ile 25- 55 kuzey enlemleri arasında yer alan bir bölgedir (Özey 1997: 2, akt. Sezer 2011).

Türk Dünyası yoğun olarak Türkistan bölgesinde yaşamaktadır (Kılıç 2006, 75–85, akt. Bayram 2011: 82). Türkistan bölgesi, Orta Asya coğrafyasının büyük bir kısmını içerisine alan İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) Dağları'nın kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar (Taşağıl 2012: 556, akt. Topal 2014: 9).

Milli varlık ve bütünlüklerini yüzyıllar boyunca her ne şartta olursa olsun korumaya özen gösteren Türk milletinin siyasi, sosyal ve kültürel manada sahip oldukları özelliklerin, diğer milletler ile olan etkileşimlerinin incelenmesi ve öğrenilmesinin milli tarihimizin öğrenilmesi noktasında oldukça önemli olduğu aşikârdır. Nitekim Atatürk de Türk Dünyası'ndaki milli birlik ve beraberliğin sağlanması, Türk Dünyası'nda dil ve kültür birliğinin sağlanabilmesi için milli tarihimizin ve dilimizin iyi bir şekilde araştırılması gerektiğini ifade etmiştir (Saray 1995). Böylece bir milletin kendi tarihini bilmesi, onların bir ülkü etrafında buluşmasını ve milli şuura ulaşmasına katkı sağlar (Fidan 2004). Bu bağlamda aynı soydan gelen bir milletin fertlerinin kendi soydaşlarının yalnızca yaşadığı ülkede var olmadıklarının ve dünyanın çeşitli yerlerinde farklı topluluklar halinde mevcudiyetlerini sürdürdüklerinin bilincinde olmaları gerekmektedir. Bu bilincin geliştirilmesinde bireylerin Türk Dünyasının hangi alanları kapsadığını, Türk Dünyasını oluşturan ülke ve toplulukların birbirleri ile olan siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerini bilmelerinin önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Türk Dünyasına ilişkin bilgiler eğitim-öğretim kurumlarında çeşitli dersler aracılığıyla öğretilmektedir. Bu derslerden biri de sosyal bilgilerdir. Bayram'a (2011: 146) göre, bir milleti var eden temel öğeleri milletin çocuklarına aktarmakla mükellef olduğu için günümüzde sayısı 250 milyonu aşan, 7 bağımsız devlet, onlarca özerk ve muhtar cumhuriyetin yanında birçok ülkede azınlık halinde yaşayan Türk milletini birbirine tanıtmayı görevini sosyal bilgiler dersi yerine getirmelidir.

Yapılandırmacı anlayış çerçevesinde 2005 ve 2018 yıllarında uygulamaya konulan Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarının (SBDÖP) gerçekleştirilmesi hedeflenen amaçlar kısımları incelendiğinde her iki öğretim programında öğrencilere Türk kültürü ve tarihini oluşturan temel öğe ve süreçleri kavrayarak milli bilincin aşılması hedeflenmektedir (MEB 2005; MEB 2018). Bunun haricinde 2005 ve 2018 yıllarında hazırlanan SBDÖP'nin gerçekleştirilmesi hedeflenen amaçları içerisinde doğrudan günümüz Türk Dünyasına ilişkin herhangi bir madde yer almadığı söylenebilir (Bayram 2011; MEB 2018). 2005 SBDÖP' ün

kazanımları incelendiğinde günümüz Türk Dünyasına ilişkin 4. 5. ve 7. sınıflarda Türk Dünyasına ilişkin herhangi bir kazanım bulunmazken, 6. sınıf Küresel Bağlantılar öğrenme alanında “Türk Cumhuriyetleri, komşu ve diğer ülkelerle olan kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkilerimizi Atatürk’ün milli dış politika anlayışı açısından değerlendirir” kazanımına yer verilmiştir (MEB 2005). 2018 SBÖP incelendiğinde ise 4. sınıfta Küresel Bağlantılar öğrenme alanında “Türkiye’nin komşuları ve diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerini kavrar” ve aynı öğrenme alanının 6. sınıf düzeyinde “Ülkemizin Türk Cumhuriyetleri ve komşu devletler ile olan kültürel, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkilerini analiz eder” şeklinde kazanımların bulunduğu dikkati çekmektedir (MEB 2018). Buradan hareketle 2005 ve 2018 SBDÖP’ de Türk Dünyasını doğrudan ele alan kazanımların yetersiz olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Nitekim Gülüm ve Demirok (2016) 2005 SBDÖP’de tek başına Türk Dünyası ile ilgili bir konuya yer verilmediğini, bunun yerine üniteler içinde konuya değinildiğini belirtmişlerdir. Gelecek nesillerin Türk Dünyasına ilişkin bilgi ve farkındalık sahibi bireyler olarak yetişmeleri için ilkokuldan itibaren öğretim programlarında konu ile ilgili yeterli sayıda kazanıma yer verilmesi gerektiği aksi halde konu ile ilgili yeterli donanıma sahip olmayan bireylerin yetişmesine neden olacağı düşünülmektedir. Bu konuda Çoban ve Temir (2017), çalışmalarında ülkemizde bireylerin büyük çoğunluğunun Türk Dünyası ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmadıklarını, bu nedenle bu eksikliğin giderilmesi noktasında bilgi ve farkındalık sahibi bireylerin yetiştirilebilmesi için gerekli alt yapının ilkokul ve ortaokuldan itibaren oluşturulması ayrıca önem arz ettiğini ifade etmişlerdir (Çoban ve Temir 2017). Bu açıdan bakıldığında öğretim programının uygulayıcıları olarak sosyal bilgiler öğretmenlerinin Türk Dünyasına ilişkin bilgi ve farkındalık sahibi bireylerin yetiştirilmesinde önemli role sahip oldukları aşikârdır. Bu nedenle sosyal bilgiler öğretmen adayları lisans eğitimleri süresince farklı adlar altında Türk Dünyasını oluşturan ülke ve topluluklara ilişkin eğitimler almaktadırlar. Nitekim Yükseköğretim Kurulu’nun (YÖK) 2006 yılında yürürlüğe koyduğu sosyal bilgiler öğretmenliği lisans programı gereğince öğretmen adaylarının IV. Yarıyıldan Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, V. Yarıyıldan Yeni ve Yakın Çağ Tarihi ve Ülkeler coğrafyası dersi, VI. Yarıyıldan Çağdaş Dünya Tarihi ve Siyasi Coğrafya derslerini almaktadırlar. Bu derslerin içerikleri ayrı ayrı incelendiğinde sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya dersinde yerleşme, diller ve dinlerin yeryüzüne dağılışına ilişkin bilgi edinmeleri gerektiği konusundaki hedefler göz önünde bulundurulduğunda günümüz Türk Dünyası ülkelerinin beşeri ve ekonomik özellikleri; Yeni ve Yakın Çağ Tarihi dersi ile Avrupa’da meydana gelen gelişmeler ve yine bu dönemde Osmanlı Devleti dışındaki Türk

Dünyasında ortaya çıkan siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri hakkında; Ülkeler Coğrafyası dersinde ise kıtalar ve ülkeler hakkında bilgi edinmelerinin Türk Dünyası ülke ve topluluklarının geçmişleri ve bugünleri hakkında siyasi, sosyal ve kültürel manada yaşadıkları gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmaları gerektiği görülmektedir (YÖK 2006). Öte yandan VI. Yarıyılında Çağdaş Dünya Tarihi dersi ile I. Dünya Savaşı ve sonrasında II. Dünya savaşı, I. ve II. Körfez Savaşı ve SSCB'nin dağılması ile yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin kurulması gibi konuların yer alması bu derste öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülke ve topluluklarının bağımsızlık süreçlerine ilişkin bilgi sahibi olmalarına katkı sağladığı söylenebilir. Son olarak öğretmen adaylarının aynı yarıyılında siyasi coğrafya dersi ile siyasi coğrafyada etkili olan fiziki ve beşeri etmenler, Ortadoğu ülkeleri, Balkan ve Kafkas ülkeleri, Türkiye Cumhuriyetleri hakkında bilgi edinmelerinin hedeflendiği görülmüştür (YÖK 2006). 2018 Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı incelendiğinde ise, öğretim programında Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının II. Yarıyılında aldıkları Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, V. Yarıyılında Yeni ve Yakın Çağ Tarihi, VI. Yarıyılında Siyasi Coğrafya ve Türkiye Jeopolitiği derslerini aldıkları tespit edilmiştir. Bahsi geçen derslerin içerikleri incelendiğinde sosyal bilgiler öğretmen adaylarına genel beşeri ve ekonomik coğrafya ile dünya üzerindeki yayılış alanları ve bunlar üzerinde etkili olan faktörler hakkında bilgi verilmek amaçlanmaktadır. Bu amaç göz önünde bulundurulduğunda öğretmen adaylarının günümüz Türk Dünyasının beşeri ve ekonomik özellikleri hakkında bilgi edinmelerine katkı sağladığı söylenebilir. Benzer şekilde Yeni ve Yakın Çağ Tarihi dersi ile öğretmen adaylarına Asya, Avrupa, Amerika'daki önemli gelişmeler ve Osmanlı Devleti dışındaki Türk Dünyası'nda ortaya çıkan siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmeler hakkında bilgi verilmektedir. Bu sayede öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülke ve topluluklarının geçmişteki siyasi, sosyal ve kültürel gelişimleri hakkında bilgi sahibi olacakları söylenebilir. VI. Yarıyılında aldıkları Siyasi Coğrafya ve Türkiye Jeopolitiği dersinde siyasi coğrafyada etkili fiziki ve beşeri etmenler doğrultusunda Avrupa Birliği, Orta Doğu, Balkanlar, Kıbrıs, Kafkaslar ve Orta Asya coğrafyasının siyasi teşekkülü ele alınmaktadır. Bu ifadeden yola çıkarak öğretmen adaylarının Türk dünyasını oluşturan ülke ve topluluklarının coğrafik açıdan siyasi yönleri hakkında bilgi edineceklerini söylemek mümkündür (YÖK 2018). Her iki lisans öğretim programının dersleri ve ders içerikleri karşılaştırıldığında lisans programlarında Türk Dünyasına ilişkin doğrudan bir ders yer almadığı ancak öğretmen adaylarının konu hakkında bilgi ve farkındalık kazanmalarının coğrafya ve tarih disiplinlerine ilişkin derslerin içine yedirilerek kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna göre öğretmen adaylarının lisans eğitimlerinde almış oldukları bu derslerin

içerikleri de göz önünde bulundurularak bu konudaki bilişsel yapılarının incelenmesi ve varsa bilişsel yapılarındaki eksikliklerin giderilmesi gerektiği düşünülmektedir.

İlgili alanyazın tarandığında doğrudan sosyal bilgiler öğretiminde Türk Dünyasının yerini konu edinen birtakım araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalar; sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve ders kitaplarında Türk Dünyası (Bayram 2011; Çoban ve Temir 2017; Gülüm ve Demirok 2016; Ünal 2008; Ünal ve Özmen 2012; Yıldırım 2006), sosyal bilgiler ders kitaplarında Eski Türkler (Ateş İncirci Karadeniz ve Kapucubaş 2018; Turan 2009), sosyal bilgiler müfredatında Türk Dünyası konusu ve dış politikamıza etkilerine ilişkin akademisyen görüşleri (Çoban ve Temir 2017), sosyal bilgiler dersinde Türk Dünyası konularının öğretiminde çözümlemeli öykünün kullanımı (Kaymakçı 2016), sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan haritalara ilişkin öğretmen ve öğrenci görüşleri (Ünal 2012), ortaokul öğrencilerinin zihin dünyalarında Türk Dünyası algısı (Karaçalı 2012; Ulusoy 2009) ve sosyal bilgiler eğitimi lisans programlarında Türk Dünyası (Kaymakçı ve Alabaş 2012) şeklinde sıralanabilir.

Alanyazındaki araştırmalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, araştırmaların çoğunluğunun sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve ders kitaplarına yönelik olduğu, buna karşın sosyal bilgiler eğitimi lisans programına ilişkin araştırmaların sınırlılık arz ettiği görülmektedir. Bununla birlikte yapılan araştırmaların çoğunluğunun örneklem grubunun ortaokul öğrencileri olduğu, öğretmen adaylarına yönelik herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Oysa gelecek nesillere Türk Dünyasına ilişkin farkındalığın aşılmasında sosyal bilgiler öğretmenlerine önemli görevlerin düştüğü aşikârdır. Yapılacak bu araştırmayla alanyazındaki eksikliğin giderilmesine katkı sağlanacağı, sosyal bilgiler eğitimi lisans programlarında Türk Dünyası konularının ve gelecek araştırmalara esin kaynağı olunacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) aracılığıyla Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapılarında meydana gelen değişimi incelemektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı birinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapıları nedir?

Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı ikinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapıları nedir?

Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı üçüncü sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapıları nedir?

Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı dördüncü sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapıları nedir?

Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapıları nasıl bir değişim göstermektedir?

Yöntem

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, bir konuya ya da olaya ilişkin katılımcıların görüşlerinin ya da ilgi, beceri, yetenek, tutum vb. özelliklerinin belirlendiği genellikle diğer araştırmalara göre görece daha büyük örneklem üzerinde yapılan araştırmalardır (Büyüköztürk Çakmak Akgün Karadeniz ve Demirel 2017:184). Buna göre araştırmada, mevcut durumun ortaya konulması, bireylerin kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlanmaya çalışılması ve araştırmanın amacına uygunluğu nedeniyle tarama modeli kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırma evrenini Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde öğrenim gören öğretmen adayları oluşturmaktadır. Araştırma örneklemini ise 2018-2019 eğitim- öğretim yılı güz yarıyılında Kastamonu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı'nda öğrenim görmekte olan 180 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırmada kolay ulaşılabilir örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Kolay ulaşılabilir örnekleme yönteminin tercih edilmesinin nedeni, bu yöntemin araştırmaya hız ve pratiklik kazandırması, aynı zamanda araştırmacının diğer örnekleme yöntemlerini kullanma şansının bulunmadığı durumlarda kullanılmaya olanak sağlaması gibi özelliklerinden kaynaklanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek 2016). Araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1. Araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının demografik özellikleri (n=180)

Sınıf Düzeyi	Kadın		Erkek		Toplam	
	f	%	f	%	f	%
1.Sınıf	27	25.96	18	23.68	45	25
2.Sınıf	24	23.07	21	27.63	45	25
3.Sınıf	27	25.96	18	23.68	45	25
4.Sınıf	26	25	19	25	45	25
Toplam	104	100	76	100	180	100

Tablo 1'e göre araştırmaya birinci sınıf sosyal bilgiler öğretmen adaylarından 27 kadın, 18 erkek; ikinci sınıftan 24 kadın, 21 erkek; üçüncü sınıftan 27 kadın, 18 erkek ve dördüncü sınıftan 26 kadın ve 19 erkek araştırmaya katılmıştır. Buna göre araştırmaya toplamda 26 kadın, 19 erkek sosyal bilgiler öğretmen adayı katılmıştır.

Veri Toplama Aracı ve Geliştirilmesi

Bu araştırmada veri toplama aracı olarak Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) kullanılmıştır. Kelime ilişkilendirme (kelime çağrışımı), önceden belirlenmiş kelimelerin kişilerde yarattığı çağrışımların doğrudan incelenmesini sağlayan bir tekniktir (Şimşek 2015: 661). Aynı zamanda bu teknik bir durum, kişi ya da disiplininin nasıl anlaşıldığını ölçmek ve kavramlar arası ilişkilerin açığa çıkarılmasında da etkilidir (Elmas 2018). Dolayısıyla bu teknik ile bireylerin zihinlerinde kavramlara ait uzun süreli çağrışımların ortaya çıkarılması sağlanarak kavram yanılgılarının olup olmadığının ve mevcut kavram/ kavramlar hakkındaki bilişsel yapıların tespit edilmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu araştırma da sosyal bilgiler öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki ülkelere yönelik bilişsel yapılarını ortaya koymak, varsa kavram yanılgılarını tespit etmek amacıyla KİT tercih edilmiştir. KİT'te Bağımsız Türk Cumhuriyetlerine (Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) yer verilmiştir. Söz konusu ülkelerin tercih edilmesinde Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ile ilişkilendirme göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkelerinin tercih edilmesinde KİT sosyal bilgiler eğitimi ana bilim dalında görevli bir öğretim üyesinin görüşüne başvurulmuştur. Bu doğrultuda geliştirilen veri toplama aracında her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilgili zincirleme cevap riskini önlemek amacıyla

anahtar kavramlara yer verilmiştir (Bahar ve Özatlı 2003). Aşağıda örnek bir sayfa düzeni gösterilmiştir:

Türkiye.....
Türkiye.....
Türkiye.....
Türkiye.....
Türkiye.....
İlgili cümle.....

Verilerin Toplanması

Verilerin toplanma aşamasında öncelikle birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının sayısı tespit edilerek her sınıf düzeyinden ne kadar katılımcıya ulaşılabileceği belirlenmiştir. Uygulama sırasında araştırmacılar/ders sorumluları tarafından öğretmen adaylarına araştırma konusu ile ilgili bilgi verilerek KİT’te yer alan her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkili olduğunu düşündükleri kelimeleri yazmaları istenmiştir. Ayrıca her bir anahtar kavramla ilişkilendirilmede bulunduktan sonra araştırma kapsamında yer alan ülkeler ile ilgili bir cümle yazmaları istenmiştir. Veriler 2018-2019 eğitim-öğretim yılı güz yarıyılında 01-04 Ekim 2018 tarihleri arasında toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin toplanması ile KİT’lerin her biri kodlanarak veri analiz sürecine başlanmıştır. Akabinde öğretmen adaylarının KİT’te verilen her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirdikleri kelimelerin neler olduğu ve bunların tekrarlanma sıklıklarının gösteren bir frekans tablosu oluşturulmuştur. Oluşturulan frekans tablosunda her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirilen kelimelerin hangi katılımcılar tarafından kaçar defa tekrar ettiğine yer verilmiştir. Daha sonra frekans tablosu doğrultusunda CMaps programında kavram ağları oluşturulmuştur. Kavram ağlarının oluşturulmasında Bahar vd.(1999) tarafından hazırlanan kesme noktası tekniği kullanılmıştır. Kesme noktası tekniğinde, her bir anahtar kavramın en fazla tekrar edilen kelimelerin orta sayısı alınır ve en yüksek kesme noktası belirlenir. Aynı şekilde diğer tekrar eden kelimelerinde orta noktası alınarak diğer kesme noktaları oluşturulur. Bu işlem kelimelerin tamamı bitene kadar tekrar edilir ve böylece en fazla ve en az tekrar edilen anahtar kelimeler belirlenmiş olur (Akt. Ercan ve Taşdere 2010).

Kavram ağları oluşturulduktan sonra öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki her bir ülke hakkında yazdıkları cümleler detaylı şekilde analiz edilmiştir. KİT’te yer alan her bir cümle analiz edilirken öğretmen adaylarının bilişsel yapılarını derinlemesine incelemek amacıyla Ercan ve Taşdere’nin (2010) sınıflandırmasından yararlanılmıştır. Bu doğrultuda araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili yazılan cümleler bu sınıflandırma göz önünde bulundurularak bilimsel bilgi içerikli, bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren, kavram yanılgısı içeren cümleler olmak üzere 3 kategoriye ayrılarak analiz edilmiştir. Buna göre belirtilen kategorilere ait açıklamalar aşağıda verilmiştir:

Bilimsel bilgi içerikli cümleler: Öğrencilerin kurmuş oldukları cümlelerin araştırma kapsamındaki anahtar kavramlarla olan ilişkisine ve bilimsel olarak doğru olup olmadığına bakılmıştır.

Bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler: Öğrencilerin kurdukları cümlelerin bilimsel içerikten ziyade günlük yaşamada kullanılan, geçmiş deneyim ve gelenekler ile ilişkilendirilmesi söz konusu ise bu kategoriye konulmuştur.

Kavram yanılgısı içeren cümleler: Öğrenciler ilgili kavramı cümle içinde kullanırken bu kavramları farklı veya yanlış anlama sahip kavramlarla ifade etmeleri söz konusu ise bu kategoriye konulmuştur.

Bulgular Ve Yorumlar

Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) aracılığıyla Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapılarında meydana gelen değişimi incelemeyi amaçlayan bu çalışmada aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır:

Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı birinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının cevaplarına ilişkin bulgular ve yorum:

Birinci araştırma sorusu doğrultusunda oluşturulan bu başlık altında birinci sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT’te yer alan Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirmiş oldukları kelime sayıları, kelimelerin kesme noktası aralıkları ve kurdukları cümlelerin kategorilendirilmiş hali incelenmiştir.

Tablo 2. Birinci Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Kelime İlişkilendirme Testindeki Her Bir Türk Dünyası Ülkesi İçin Kelime Sayısına İlişkin Bulgular

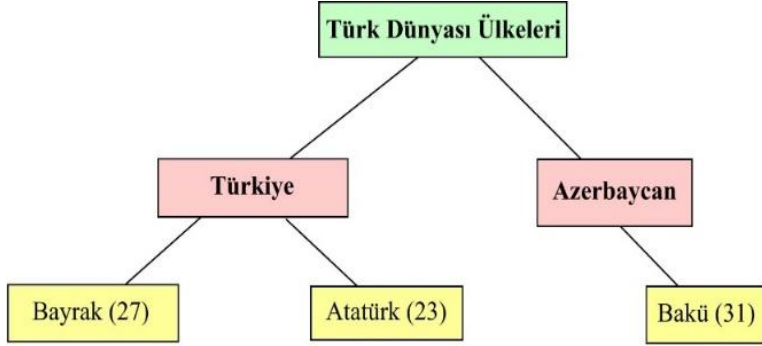
Ülkeler	f	%
Türkmenistan	68	17.30
Türki	68	17.30
Azerbaycan	59	15.01
Kazakistan	54	13.74
Özbekistan	51	12.97
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	47	11.95
Kırgızistan	46	11.70
Toplam	393	100

Tabloya göre birinci sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adayları KİT'te Türk Dünyası ülkeleri ile toplam 393 kelime ilişkilendirmiştir. Birinci sınıftaki öğretmen adaylarının ilişkilendirdikleri kelimelerin

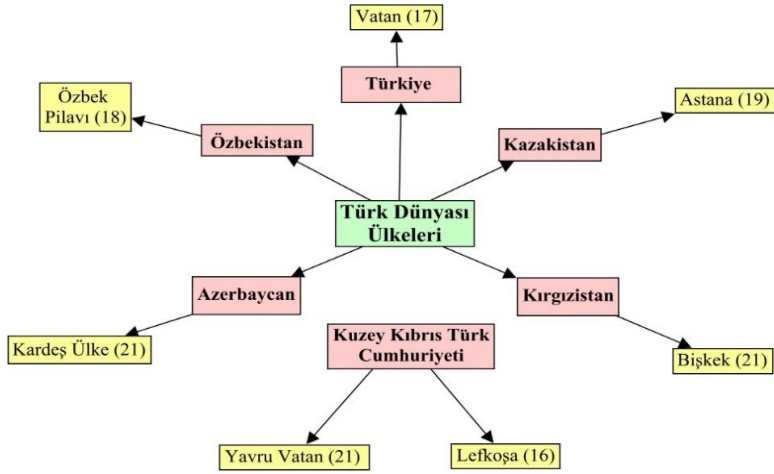
- 68 (%17.30)'i Türkmenistan ve Türkiye,
- 59 (% 15.01)'u Azerbaycan,
- 54 (%13.74)'ü Kazakistan,
- 51 (12.97)'i Özbekistan,
- 47 (%11.95)'si Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve
- 46 (%11.70)'sı ise Kırgızistan'a aittir.

Buna göre öğretmen adaylarının tabloda her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirdikleri kelime sayıları incelendiğinde öğretmen adaylarının en fazla Türkmenistan, en az ise Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'lerde ilişkilendirdikleri kelimeler Şekil 1'de kesme noktası tekniği kullanılarak incelenmiştir.

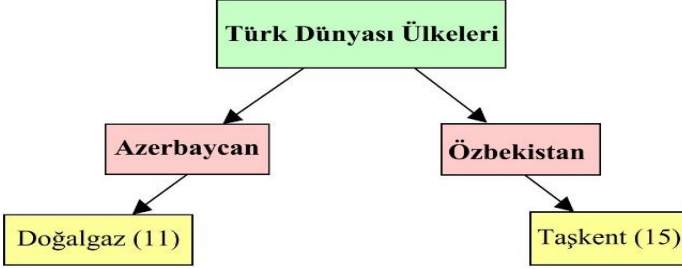
Kesme noktası 22 ve yukarısı

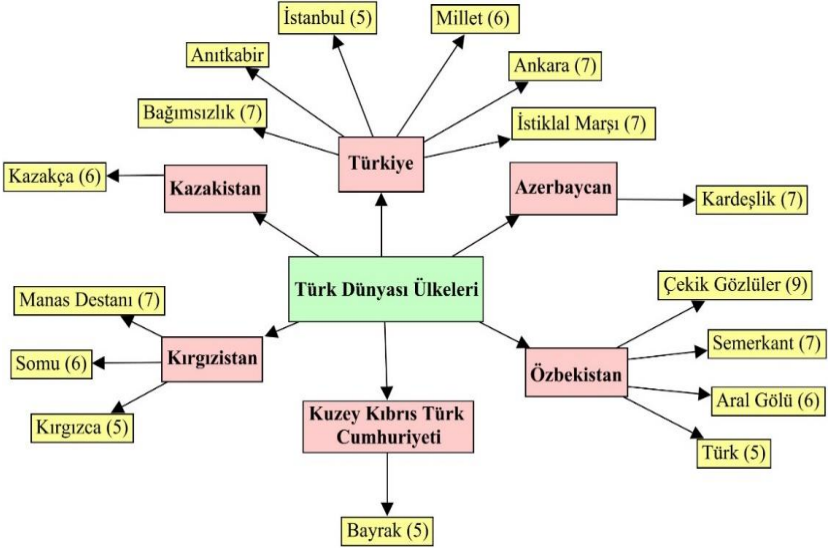
Kesme Noktası 21-16 arası

Kesme Noktası 15-10 arası

Kesme Noktası 9-5 arası

Şekil 1. Birinci Sınıfta Öğrenim Gören Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının KİT'lerde Türk Dünyası Ülkeleri İle İlişkilendirdikleri Ülkelerin Kesme Noktaları

Şekil 1'de kavram ağının merkezinde "Türk Dünyası Ülkeleri" yeşil kutucuk ile belirtilmiş olup, pembe renkteki kutucuklar kesme noktası aralığında yer alan araştırma kapsamındaki her bir Türk Dünyası ülkelerini, sarı renkteki kutu-

cuklar ise öğretmen adaylarının bu ülkeler ile ilişkilendirmiş oldukları kelimeleri ifade etmektedir.

Kesme noktası 22 ve yukarısında, araştırmaya katılan birinci sınıftaki öğretmen adaylarının yedi Türk Dünyası ülkesinden en fazla Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilendirme yaptıkları tespit edilmiştir. Ayrıca birinci sınıftaki öğretmen adayları Türkiye ile Ulu Önder Atatürk'ü ve milli ve manevi bütünlüğümüzün simgesi olan Türk Bayrağını ilişkilendirirken, Azerbaycan ile yalnızca Bakü şehri- ni ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Buna göre birinci sınıftaki öğretmen adayları Türkiye ile manevi açıdan önem teşkil eden kelimeleri, Azerbaycan ile yalnızca başkent olma özelliğine sahip Bakü şehrini ilişkilendirmişlerdir.

Kesme noktası 21-16 arasında araştırmaya katılan öğretmen adaylarının Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kelimeleri ilişkilendirdikleri görülmüştür. Söz konusu ülkeler ile ilişkilendirilen kelimeler incelendiğinde öğretmen adaylarının Türkiye ve Azerbaycan'ı manevi değere sahip olan Vatan ve Kardeş Ülke, Özbekistan ile ülkenin meşhur yemeği Özbek Pilavi, Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile de ülkelerin başkentlerini ilişkilendirmişlerdir.

Kesme noktası 15-10 arası incelendiğinde öğretmen adayları Azerbaycan ile Doğalgazı; Özbekistan ile de başkenti olan Taşkent'i ilişkilendirmişlerdir. Öğretmen adaylarının Azerbaycan'ı doğalgaz ile ilişkilendirmeleri ülkedeki doğalgaz varlığından ileri geldiğini işaret etmektedir.

Kesme noktası 9-5 arası incelendiğinde ise öğretmen adaylarının Türkiye'yi milli ve manevi açıdan büyük öneme sahip kelimelerle (İstiklal Marşı, Bağımsızlık, Millet, Ankara) ve Dünya tarihi ve kültürel açıdan tanınmış şehrimiz İstanbul ile ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Diğer Türk Dünyası ülkeleri ise dilleri, şehirleri, gölleri ve Türk Tarihindeki destanlar ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bu kesme noktası aralığında öğretmen adaylarının Türk Dünyası ile ilişkilendirdikleri kelime sayılarında bir artış gözlenmiştir.

Buna göre araştırmaya katılan birinci sınıftaki öğretmen adaylarının kelime ilişkilendirme testinde Türk Dünyası ile ilişkilendirdikleri kelimeler incelendiğinde bu ülkeler hakkında ortak kelimelere yer vermedikleri, daha ziyade her bir ülkenin dili, başkenti, ülkenin bulunduğu coğrafyadaki insanların fiziksel özelliği ve söz konusu ülkelerin meşhur yemeği gibi çeşitli kelimeler ile ilişkilendirmeler yaptıkları tespit edilmiştir. Ayrıca her bir kesme noktasında Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan ile ilişkilendirilen kelimelerin yer aldığı, bunun tam aksi olarak kesme noktası aralıklarında Türkmenistan ile herhangi bir kelimenin ilişkilendirilmediği tespit edilmiştir.

Tablo 3. Birinci Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Türk Dünyası Ülkeleriyle İlgili Kurdukları Cümlelere İlişkin Bulgular

Türk Dünyası Ülkesi	Bilimsel bilgi içeren cümle sayısı	Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısı	Kavram yanlışlığı içeren cümle sayısı	Boş
Türkiye	20	18	0	7
Azerbaycan	7	21	0	17
Özbekistan	11	6	0	28
Türkmenistan	8	6	2	29
Kazakistan	9	3	1	32
Kırgızistan	8	4	0	33
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	13	9	0	23
Toplam	76	67	3	169

Birinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleriyle ilgili kurdukları cümlelere ilişkin bulgular Tablo 3’de gösterilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümle sayısı 76, bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısının ise 67 olduğu ve 3 kavram yanlışlığı içeren cümle kurdukları görülmüştür. Buna ilaveten öğretmen adaylarının kelime ilişkilendirme testlerinde ilgili cümle kısımlarında 169 boş bulunduğu ve araştırma kapsamındaki ülkeler ile ilgili bir cümle kurmadıkları tespit edilmiştir.

Öğretmen adaylarının Türkiye ile ilgili 20 bilimsel bilgi içerikli, 18 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli kurdukları cümlelerinde Türkiye’nin coğrafi konumunun tarihi geçmişe olan etkisi, ülkenin bitki örtüsü ve en kalabalık şehrine dikkat çekmişlerdir. Bu kapsamda Türkiye’nin coğrafi konumunun tarihi geçmişe olan etkisi hakkında SB1-36E; “Türkiye’nin coğrafi konumunun geniş bir tarihe sahip olmasında etkili olduğu ayrıca ülkenin stratejik bir önem sahip olmasından ötürü diğer ülkeler tarafından elde edilmek istenmektedir.”, ülkenin bitki örtüsü ile ilgili SB1- 13K; “Karadeniz’deki ağaç varlığı diğer bölgelere oranla daha fazladır.” ve en kalabalık şehri konusunda SB1-4K; En kalabalık şehri İstanbul’dur.” demiştir. Öte yandan öğretmen adayları Türkiye’nin bağımsız bir ülke olduğunu vurgulamışlardır. SB41- 40K kodlu öğ-

retmen adayı “Türkiye dört mevsimi bir arada yaşayan bağımsız vatansever bir ülkedir” şeklinde görüşlerini ifade etmiştir.

Öğretmen adaylarının Türkiye ile ilgili bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleleri incelendiğinde milliyetçilik duygusuna ve ülkenin küllerinden doğarak kurulmuş bir ülke olduğuna vurgu yaptıkları görülmüştür. Bu konuda SB1- 17 kodlu öğretmen adayı “Türkiye milliyetçilik duygusu en güzel olan ülke.”, SB1- 15E kodlu öğretmen adayı “(Türkiye) Doğuştan birbirine sonuna kadar bağlı vatani uğruna hiçbir şeyden korkmayacak milletlerin ülkesi.” ve SB1- 25E kodlu öğretmen adayı “Bir ulusun bir liderle beraber küllerinden yeniden doğması” diyerek milli mücadelenin ülke tarihindeki önemine vurgu yapmıştır.

Azerbaycan ile ilgili bilimsel bilgi içerikli cümlelere bakıldığında öğretmen adaylarının ülkedeki doğalgaz varlığına, başkentine, komşu ve kardeş ülke olma konusuna dikkat çekmişlerdir. Bu doğrultuda ülkedeki doğalgaz varlığı hakkında SB1- 36E; “Ülkedeki doğalgaz varlığı ülkenin gelişiminde büyü paya sahiptir.”, komşu ve kardeş ülke olma ile ilgili SB1-21E; “Türkiye’nin komşusu ve başkenti Bakü’dür.”. Buna ilaveten bu ülke ile ilgili öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümleleri incelendiğinde Azerbaycan’ın Türkiye’nin kardeş ülkesi olduğuna vurgu yaptıkları görülmüştür. Bu konuda SB1-15E kodlu öğretmen adayı “Geçmişten bugüne kardeş ülke.” şeklinde görüşünü belirtmiştir.

Öğretmen adaylarının Özbekistan ile ilgili kurdukları cümleler incelendiğinde Türk ırkının bir parçası olduğu (SB1-15E), Orta Asya’da yer alan bir Türk Devleti (SB1- 7E), en meşhur yemeği olan Özbek pilavı (SB1-1E), başkentinin Taşkent (SB1- 21E) olduğuna dikkat çekmişlerdir. Ayrıca öğretmen adaylarının Özbekistan ile ilgili kurdukları bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleleri incelendiğinde bu ülkeye ilişkin olumlu ifadeler kullandıkları tespit edilmiştir. Bu olumlu ifadelerin içeriklerinin Türklük duygusu, kardeş olma ve birlikteliğe vurgu yaptığı saptanmıştır. Buna göre öğretmen adaylarının “Türklük duyguları ağır olan bir ülke.” (SB1-16E), “Özbek, Kazak, Kırgız hep biriz.”(SB1 – 3E), Özbekistan, kardeş olduğumuz ülkelerden biridir.” (SB1- 28K) şeklindeki görüşleri bu tespiti doğrular niteliktedir.

Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının Türkmenistan ile ilgili kurdukları bilimsel bilgi içerikli cümleler incelendiğinde bu cümlelerin Türkmenistan’ın önemli şehirlerine, mimari yapılarına ve coğrafi konumuna vurgu yaptıkları görülmüştür. Buna göre önemli şehirleri ile ilgili SB1- 9K’a göre “Aşkabat ülkenin en büyük şehridir.”, mimari yapıları ve coğrafi konumu ile ilgili olarak SB1-

41K, “Ertuğrul Gazi Camii Türkmenistan’ dadır. Merv, Aşkabat önemli şehirlerdendir.”, SB1-4K; “Türkmenistan Orta Asya’nın güneybatısında yer alır.”, SB1-43K kodlu öğretmen adayı ise “Türkmenistan Orta Asya’da bulunan bir Türk Devleti’dir.” şeklinde görüşlerini ifade etmişlerdir. Öğretmen adaylarının bu ülke ile ilgili bilimsel olmayan cümlelerine bakıldığında ise kardeşlik duygusuna dikkat çektikleri tespit edilmiştir. Bu doğrultuda SB1- 28K kodlu öğretmen adayının “Türkmenistan’ın kardeş olduğumuz yedi kardeş ülkeden biri.” şeklindeki ifadesi bu görüşü tespiti destekler niteliktedir.

Öğretmen adayları Kazakistan ile ilgili bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin yüzölçümü bakımından büyüklüğü, yeraltı zenginlikleri, başkentine vurgu yapmışlardır. Buna göre ülkenin başkenti ile ilgili olarak SB1-21E; “Kazakistan’ın başkenti Astana’dır.”; yüzölçümü bakımından büyüklüğü konusunda SB1-32K; Dünya’nın en büyük (yüzölçümü) dokuzuncu ülkesidir.”; yeraltı zenginlikleri hakkında SB1-36E; “Petrol, Uranyum, Demir, Altın, Krom bakımından zengindir, ana gelir kaynağı yeraltı kaynakları ihracatına dayanır.” diyerek düşüncelerini açıklamışlardır. Son olarak öğretmen adaylarının ülkenin geleneksel kıyafetleri konusunda bir kavram yanlışlığı yaşadıkları tespit edilmiştir. Bu konuda SB1-31K kodlu öğretmen adayı “Dombra adı verilen geleneksel kıyafetler giyerler.” şeklinde kavram yanlışlığı içeren bir cümle kurmuştur.

Kırgızistan ile ilgili olarak bilimsel bilgi içeren cümle kuran öğretmen adayları ülkenin para birimine, başkentine, ülkedeki dağlık alanların kapladığı alana dikkat çekmişlerdir. Bu doğrultuda ülkenin para birimi ile ilgili olarak SB1-21E; “Para birimi somudur.” şeklinde düşüncesini ifade etmiştir. SB1- 36E koldu öğretmen adayı ülkedeki dağlık alanların kapladığı alan ile ilgili olarak “Tanrı dağları ülkenin %65’ini kaplamaktadır ve turistik yerler vardır.” demiştir. Son olarak ülkenin başkentine ilişkin SB1- 31K kodlu öğretmen adayı “Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’tir.” şeklinde bilimsel bilgi içerikli cümle kurmuştur. Öğretmen adaylarının bu ülke ile ilgili bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerinde ülkede araba kazalarının yaşandığına (SB1- 9K) ve eski kültürlerine bağlı ve devam ettiren bir ülke (SB1- 27E) olduğunu vurguladıkları görülmüştür.

Öğretmen adaylarının Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile ilgili kurmuş oldukları cümleler incelendiğinde ülkenin Akdeniz’de bulunan bir ada ülkesi (SB1-28K), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin yavru vatan (SB1- 20E) olduğuna, Akdeniz iklimi görüldüğünden kışları çok soğuk olmadığına (SB1- 36E), ülkenin %99’unun Müslüman olduğuna (SB1- 31K), KKTC’yi tanıyan tek devletin Türkiye olduğuna ve Rauf Denktaş’ın KKTC’nin cumhurbaşkanlığını yaptığına (SB1- 41K) dikkat çektikleri görülmüştür. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren

cümleler incelendiğinde Kıbrıs'taki eğitimin pahalı olduğuna, ülke dışında bize ait topraklar olduğuna ve vatanımızın küçük bir parçası olduğuna değinilmiştir. Buna göre SB1-39E kodlu öğretmen adayının “Ülke dışında kalmış bize ait topraklar.”, SB1- 4K kodlu öğretmen adayının “Kıbrıs'ta okumak çok pahalıdır” ve SB1- 27E “ (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) Vatanımızın küçük bir parçasıdır” şeklindeki görüşleri bu ifadeleri destekler niteliktedir.

-Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı ikinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının cevaplarına ilişkin bulgular ve yorum:

İkinci araştırma sorusu doğrultusunda bu başlık altında ikinci sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'te yer alan her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirmiş oldukları kelime sayıları, kelimelerin kesme noktası aralıkları ve kurdukları cümlelerin kategorilendirilmiş hali analiz edilmiştir.

Tablo 4. İkinci Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Kelime İlişkilendirme Testindeki Her Bir Türk Dünyası Ülkesi İçin Kelime Sayısına İlişkin Bulgular

Ülkeler	f	%
Kazakistan	103	17.31
Türkmenistan	95	15.96
Türkiye	92	15.46
Özbekistan	82	13.78
Kırgızistan	79	13.27
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	73	12.26
Azerbaycan	71	11.93
Toplam	595	100

Tablo 4 incelendiğinde ikinci sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adayları KİT'lerde Türk Dünyası ülkeleri ile toplam 595 kelime ilişkilendirmiştir. Bu kelimelerin

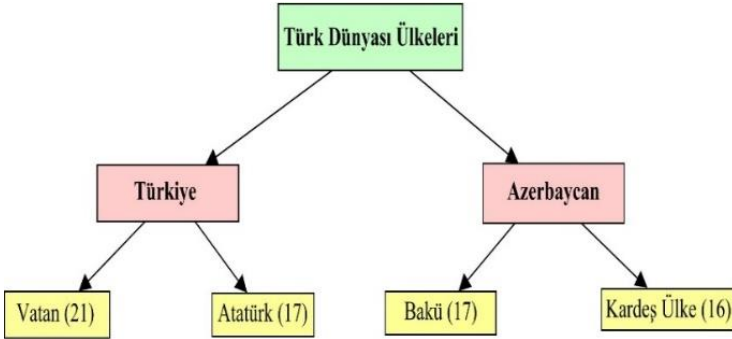
- 103 (% 17. 31)'ü Kazakistan,
- 95 (% 15.96)'i Türkmenistan,
- 92 (15.46)'si Türkiye,
- 82 (%13.78)'si Özbekistan,
- 79 (%13.27)'u Kırgızistan,
- 73 (%12.26)'ü Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve
- 71 (%11.93)'i Azerbaycan ile ilişkilendirilmiştir.

Buna göre öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirdikleri kelime sayıları incelendiğinde en fazla Kazakistan ve Türkmenistan; en az Azerbaycan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'lerde ilişkilendirdikleri kelimeler Şekil 2'de verilmiştir.

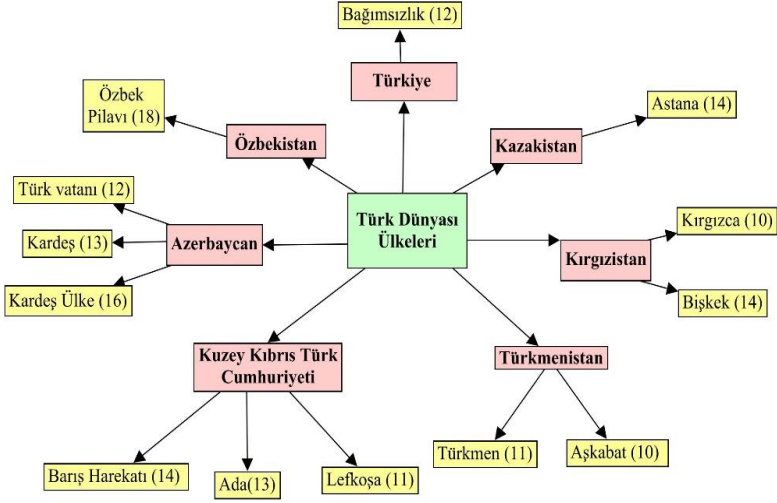
Kesme noktası 22 ve yukarısı

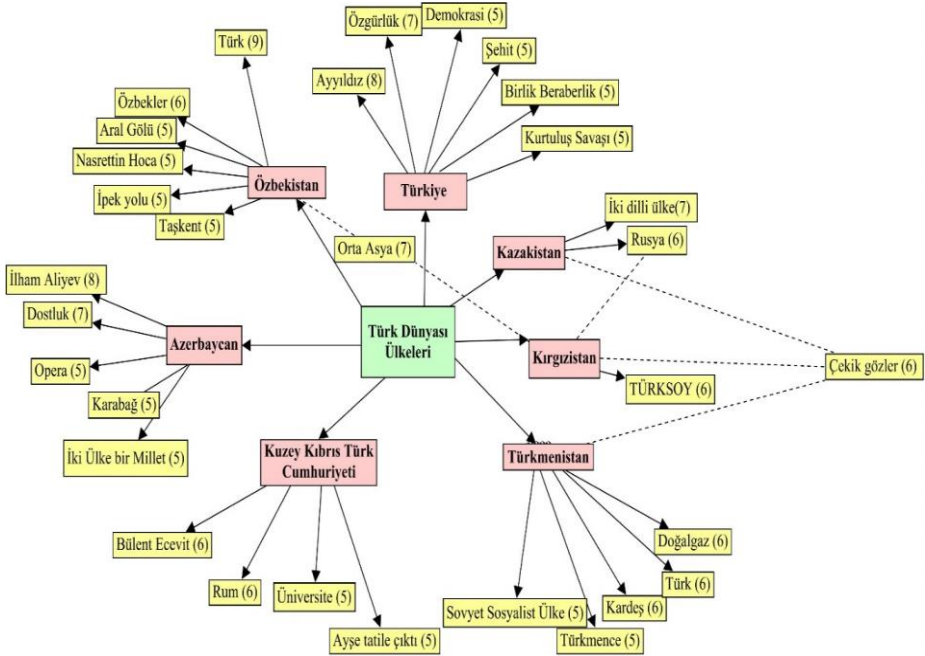
Kesme noktası 21-16 arası

Kesme noktası 15-10 arası

Kesme noktası 9-5 arası

Şekil 2. İkinci Sınıfta Öğrenim Gören Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının KİT'lerde Türk Dünyası Ülkeleri İle İlişkilendirdikleri Ülkelerin Kesme Noktaları

Kesme noktası 22 ve yukarisında araştırmaya katılan ikinci sınıf öğretmen adayları araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkelerinden en fazla Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kelime ilişkilendirmişlerdir. Buna göre katılımcılar Türkiye'yi ülkenin manevi bütünlüğünün sembollerinden biri olan Türk bayrağı ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini ise Türkiye ile eşdeğer olarak benimsenmesinin bir ifadesi olan Yavru Vatan ile ilişkilendirmişlerdir.

Kesme noktası 21-16 aralığında öğretmen adayları Türk Dünyası ülkelerinden en fazla Türkiye ve Azerbaycan ile kelime ilişkilendirmişlerdir. Bu kapsamda öğretmen adayları Türkiye'yi Vatan ve Atatürk'ü; Azerbaycan'ı ise Bakü ve Kardeş Ülke ile ilişkilendirdikleri görülmüştür.

Kesme noktası 15-10 aralığında öğretmen adayları Türkiye'nin bağımsız bir devlet olduğunu ifade eden Bağımsızlık, Özbekistan'ın meşhur yemeği Özbek pilavı, Azerbaycan'ın bir Türk vatani ve kardeş ülkemiz olduğunu ifade eden Türk, Kardeş ve Kardeş ülke, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tarihinde önemli bir olay olan Kıbrıs Barış Harekati, ada ülkesi olduğunu ifade eden Ada ve Başkenti Lefkoşa kelimeleri ile ilişkilendirmişlerdir. Benzer şekilde öğretmen adaylarının Kazakistan'ı başkenti Astana, Kırgızistan'ı başkenti Bişkek ve dili Kırgızca, Türkmenistan'ı bir Türkmen yurdu olduğunu işaret eden Türkmen ve başkenti Aşgabat ile ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir.

Buna göre öğretmen adaylarının bu kesme noktasında mevcut ülkeler arasında ortak bir kelimeye yer vermedikleri, kesme noktası aralığında bulunan mevcut ülkeleri ağırlıklı olarak başkentleri ile ilişkilendirdiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca kesme noktası 21- 16 aralığına kıyasla öğretmen adaylarının bu kesme noktası aralığında mevcut ülkeler ile daha fazla sayıda kelime ilişkilendirdikleri saptanmıştır.

Kesme noktası 9-5 aralığında öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile çok sayıda kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Buna göre öğretmen adayları Türkiye ile ülkemizin manevi birliğinde önemli Demokrasi, Kurtuluş Savaşı, Ayyıldız, Özgürlük, Demokrasi, Şehit, Birlik- Beraberlik, Kazakistan ile devletin bağımsızlığını ilan etmeden önceki süreçte Rus baskısı altında olduğuna ya da ülkenin coğrafi konumu konu sonucu Rusya ile olan sınır komşuluğu nedeniyle ilişkilendirildiği düşünülen Rusya kelimesi ile ilişkilendirmede bulunmuşlardır. Kırgızistan'ı ise TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilati) ile ilişkilendirmişlerdir.

Kavram ağı incelendiğinde bu kesme noktası aralığında Kırgızistan'da yaşayan halkın fiziki özellik bakımından Türkmenistan ve Kazakistan'da yaşayanların fiziki özellikleri ile ortak olarak "çekik gözlü" olma ile ilişkilendirdikleri görül-

mektedir. Kırgızistan'ı öğretmen adaylarının aynı zamanda Rusya ile ilişkilendirmeleri bu durumun nedeni olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmadan önceki süreci çağrıştırdığına işaret etmektedir.

Tablo 5 incelendiğinde sosyal bilgiler öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümle sayısının 80, bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısının ise 158 olduğu buna ilaveten 10 cümlenin kavram yanlışlığı içerdiği görülmektedir.

Tablo 5. İkinci Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Türk Dünyası Ülkeleriyle İlgili Kurdukları Cümlelere İlişkin Bulgular

Türk Dünyası Ülkesi	Bilimsel bilgi içeren cümle sayısı	Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısı	Kavram yanlışlığı içeren cümle sayısı	Boş
Türkiye	10	34	0	1
Azerbaycan	4	33	1	7
Özbekistan	12	20	0	13
Türkmenistan	9	19	6	11
Kazakistan	11	20	1	13
Kırgızistan	12	17	1	15
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	22	15	1	7
Toplam	80	158	10	67

İkinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adayları Türkiye ile ilgili 10 bilimsel bilgi içeren cümle, 34 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurmuşlardır. Öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun Mustafa Kemal, yönetim şeklinin Cumhuriyet, bağımsız ve laik bir hukuk devleti olduğunu vurgulamışlardır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun Mustafa Kemal olduğu ile ilgili SB2- 33E; "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'tür.", yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğu konusunda SB2- 42K; "Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetim şekli Cumhuriyettir.", bağımsız laik, hukuk devleti olduğuna ilişkin olarak SB2- 19K kodlu öğretmen adayı "Türkiye Cumhuriyeti laik bir hukuk devletidir." şeklinde cümleler kurmuşlardır. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleleri incelendiğinde ise vatanseverlik değerinin ön planda olduğu; ülkesini sevme, uzun tarihi geçmiş, zorlu bağımsızlık mücadelesine ilişkin cümleler kurdukları görülmüştür. Öte yandan öğretmen adaylarının kurdukları cümlelerde ülkedeki ekonomik sorun olduğunu belirtmişlerdir.

Bu doğrultuda vatanseverlik içerikli cümleler ile ilgili SB2- 40K; “Türkiye vatana, milletine sahip çıkan milli birlik ve beraberliğe önem veren bir ülkedir.”, Ülkenin uzun bir tarihe geçmişe sahip olması ile ilgili SB2- Türkiye’nin güzel tarihi geçmişe sahip olması.” ve son olarak ülkedeki ekonomik sorun olduğuna ilişkin olarak SB2- 36K “ Türkiye olarak ekonomik sorunlarımıza bir çözüm bulunmalı.” şeklinde ifade etmişlerdir.

Öğretmen adayları Azerbaycan ile ilgili 4 bilimsel bilgi içerikli cümle, 33 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Bu kapsamda öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerinde ağırlıklı olarak iki ülkenin kardeş olduğu (SB2-29K) vurgulanmıştır. Öte yandan bilimsel bilgi içerikli cümleler incelendiğinde ise komşu ülkemiz (SB2- 7K), Başkent’inin Bakü (SB2- 6K), Rusya’nın sömürgesinden kurtaran ve Türk devletleri ile dostluk içinde olduğuna (SB2-20E) dikkat çekilmiştir. SB2-8K kodlu öğretmen adayının Azerbaycan’ı “yavru vatan” olarak ifade ettiği tespit edilmiştir.

Özbekistan ile ilgili öğretmen adaylarının 12 bilimsel bilgi içerikli cümle kurdukları, 20 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda öğretmen adayları kurdukları bilimsel bilgi içerikli cümlelerde ülkenin başkenti, Türk ırkına mensup olması, asimile olmalarını vurgulamışlardır. Buna göre ülkenin başkenti ile ilgili SB2- 6K; “Başkenti Taşkent.”, Türk ırkına mensup olması ile ilgili SB2- 25E; “Türk coğrafyasından Türk ırkına mensup olan bir ülke.”, asimile olmaları ile ilgili SB2- 22E; “Ruslar tarafından asimile oldukları, Rusçanın çok yaygın olduğu ve Orta Asya’da bulduklarını” ifade ederken; bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde öğretmen adayları kardeşlik vurgusuna çok değindikleri ve Özbek pilavı ile ünlü olmasına değinmişlerdir. Bu doğrultuda SB2- 23E kodlu öğretmen adayının “Özbek pilavı ile meşhur olan ülke.” ve SB2- 3E kodlu öğretmen adayının “Kardeş ülkemizdir.” şeklindeki ifade etmişlerdir.

Öğretmen adaylarının Türkmenistan ile ilgili 9 bilimsel bilgi içerikli cümle, 19 bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Bilimsel bilgi içerikli cümlelerde öğretmen adaylarının ülkenin halıcılık bakımından önemli bir ülke olduğu (SB2- 33E), 1991’de bağımsızlığını kazandığı (SB2- 2E), dünyadaki doğalgaz rezervine sahip 4. Ülke (SB2- 40K) olduğuna vurgu yaptıkları görülmüştür. Öte yandan öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerde dost ülke (SB2-31E), her zaman yanımızda ola ülke (SB2- 7K) gibi birlikteliğe vurgu yapan cümleler kurdukları görülmüştür. SB2- 42K kodlu öğretmen adayının “ülkenin tam bağımsız

olmadığı” şeklindeki ifadesi kavram yanlışlığına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Kazakistan ile ilgili ikinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının 11 bilimsel bilgi içerikli cümle, 20 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurdukları tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerde başkentinin Astana (SB2- 6K), Türk coğrafyasında bir ülke (SB2- 25E), Ruslara karşı bağımsızlıklarını kazandıkları (SB2- 34K), Dünya’nın yüzölçümü bakımından 9. Büyük ülkesi (SB2- 13K) olduğuna dikkat çekerken, bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde ülkenin doğal güzelliklere sahip olması (SB2- 1K), Turan’ın bir parçası olması (SB2- 30E), Dost ülke (SB2- 31E) ve Kardeş ülke (SB2- 7K) olduğuna vurgu yapmışlardır. Ayrıca SB2- 8K kodlu öğretmen adayının “Kazakistan, komşu ülke.” olduğunu ifade etmesi nu konuda kavram yanlışlığı olduğuna işaret etmektedir.

Kırgızistan ile ilgili olarak öğretmen adaylarının 12 bilimsel bilgi içerikli, 17 bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Buna göre öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin bağımsızlığını kazandığı (SB2- 10E), TÜRKSOY üyesi olması (SB2- 34K), coğrafi bakımdan bulunduğu konuma değinilerek Batısında Özbekistan’ın bulunduğunu (SB2- 6K), bitki örtüsünün bozkır olması (SB2- 41E), Değerli madenleri olan eskiden Rusya’nın baskısı altında olan soydaşlarımız (SB2- 23E) olduğuna dikkat çekmişlerdir. Öte yandan öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerinde ülkede yaşam ve doğanın iç içe olması (SB2- 1K), “Kırgızistan en liberal turist vize politikasına sahip ülke.” (SB2-34K) gibi ülke hakkında olumlu ifadeler içeren cümleler kurmuşlardır.

Son olarak öğretmen adaylarının Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni yavru vatan (SB2- 42K) olduğu, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtına vurgu yapılarak dönemin başbakanı Bülent Ecevit’in sayesinde 2. Vatanımız olduğu (SB2- 11E), Başkenti Lefkoşa (SB2- 6K) olduğuna dikkat çektikleri görülmüştür. Öte yandan bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler incelendiğinde öğretmen adaylarının Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin tatil, eğlence şehri olduğu (SB2- 36K), Özgürlüğüne sahip çıkılması gereken bir ülke (SB2- 10E), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını kazanmak için binlerce şehit vermesi ve yüzlerce Gazi’nin olması (SB2- 16K) şeklindeki ifadelerle vurgu yaptıkları tespit edilmiştir. Buna ek olarak öğretmen adayları tarafından Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin Türkiye sınırları dışında olduğu ifade edilmiştir. Örneğin, SB2- 21K kodlu öğretmen adayları “Türkiye dışında olan güzel bir yerimiz. Bizim ama idaresini farklı bir Cumhurbaşkanının yürüttüğü yerimizdir.” demiştir. SB2- 8K kodlu öğretmen

adayının “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Yunanistan ile komşudur...” ifadesi konu hakkında kavram yanılgısına sahip olduğuna işaret etmektedir.

Buna göre ikinci sınıftaki öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayılarının bilimsel bilgi içeren cümle sayılarına kıyasla nispete daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca tablodaki verilerden yola çıkarak öğretmen adayları araştırma kapsamındaki ülkeler arasında en fazla Türkmenistan ile ilgili kavram yanılgısına sahiptirler. Öğretmen adayları bilimsel içerikli cümleler de kurmalarına rağmen bu sayının çok fazla olmadığı görülmüştür.

Öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkelerine ilişkin kurdukları cümleler incelendiğinde bilimsel bilgi içerikli cümlelerde bu ülkelerin laik olma gibi siyasi yönlerine dikkat çeken, başkentleri, ülkelerin halıcılık gibi ekonomik ve kültürel anlamda ön plana çıkan faaliyetlerine; bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde ise daha ziyade söz konusu ülkeler hakkında olumlu yargı içeren ifadeler yerdikleri tespit edilmiştir.

-Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı üçüncü sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının cevaplarına ilişkin bulgular ve yorum:

Üçüncü araştırma sorusu doğrultusunda bu başlık altında üçüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT’te yer alan her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirmiş oldukları kelime sayıları, kelimelerin kesme noktası aralıkları ve kurdukları cümlelerin kategorilendirilmiş hali analiz edilmiştir.

Tablo 6. Üçüncü Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Kelime İlişkilendirme Testindeki Her Bir Türk Dünyası Ülkesi İçin Kelime Sayısına İlişkin Bulgular

Ülkeler	f	%
Türkiye	107	17,45
Kazakistan	105	17,12
Türkmenistan	100	16,31
Kırgızistan	77	12,56
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	76	12,39
Özbekistan	75	12,23
Azerbaycan	73	11,90
Toplam	613	100

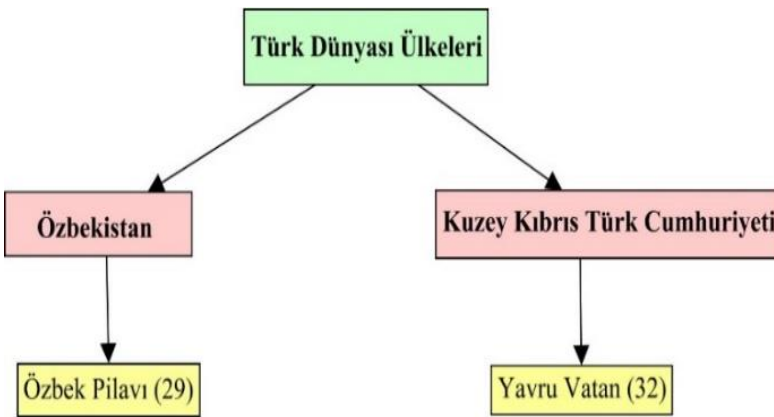
Tablo 6'ya göre araştırmaya katılan üçüncü sınıftaki sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile toplamda 613 kelime ilişkilendirdikleri görülmektedir.

Bu kelimelerin

- 107 (% 17.45)'si Türkiye,
- 105 (%17.12)'i Kazakistan,
- 100 (%16.31)'ü Türkmenistan,
- 77 (%12.56)'si Kırgızistan,
- 76 (%12.39)'sı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
- 75 (%12.23)'i Özbekistan
- ve 73 (%11.90)'ü Azerbaycan ile ilişkilendirilmiştir.

Buna göre üçüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'te en fazla sayıda Kazakistan ve Türkiye ile ilişkilendirmede buldukları en az sayıda ise Azerbaycan ve Özbekistan ile kelime ilişkilendirdikleri görülmektedir. Bu kapsamda öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelerini hangi kelimeler ile ilişkilendirdikleri Şekil 3'de verilmiştir.

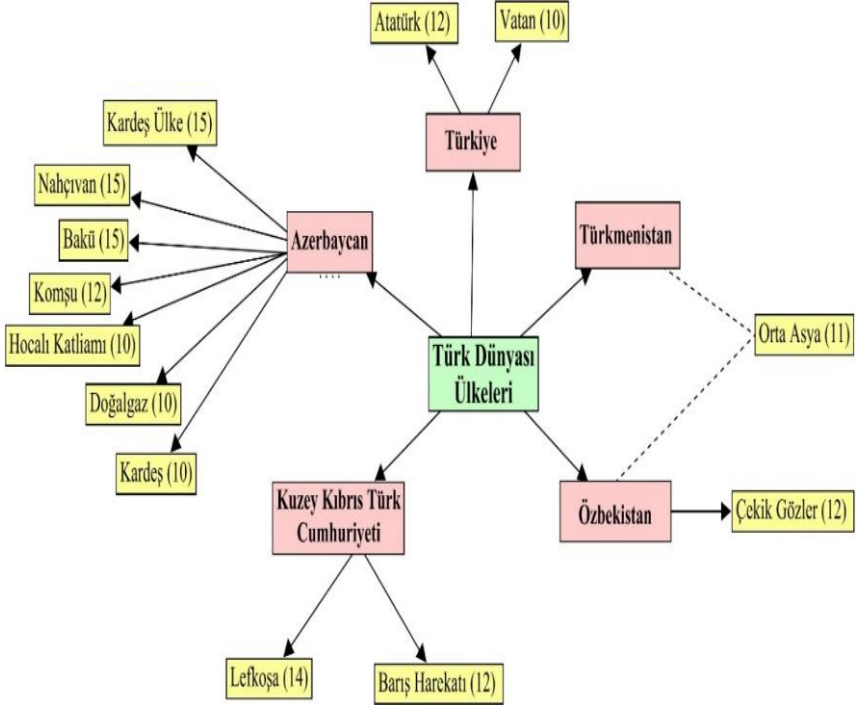
Kesme noktası 22 ve yukarısı

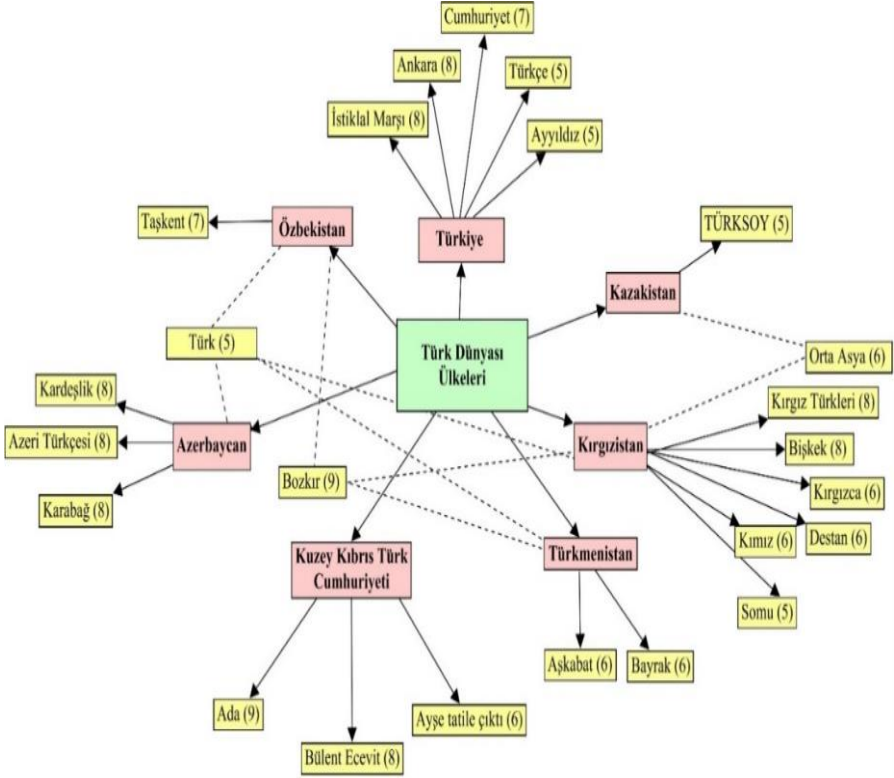
Kesme noktası 21-16 arası

Kesme noktası 15-10 arası

Kesme noktası 9-5 arası

Şekil 3. Üçüncü sınıfta Öğrenim Gören Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının KİT’lerde Türk Dünyası Ülkeleri İle İlişkilendirdikleri Ülkelerin Kesme Noktaları

Kesme noktası 22 ve yukarısında araştırmaya katılan üçüncü sınıf sosyal bilgiler öğretmen adayları Türk Dünyası ülkelerinden Özbekistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Buna göre öğretmen adayları Özbekistan ile Özbek pılavını, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Yavru vatan kelimelerini ilişkilendirmişlerdir.

Kesme noktası 21-16 aralığında öğretmen adayları KİT’te Türk Dünyası ülkelerinden yalnızca Kazakistan ve Türkiye ile kelime ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda öğretmen adaylarının Türkiye ile Bayrak, Kazakistan ile başkenti Astana’yı ilişkilendirdikleri görülmüştür. Ancak bu kesme noktası aralığında öğretmen adaylarının ilişkilendirdikleri kelime sayısının oldukça az olduğu dikkat çekmektedir.

Kesme noktası 15-10 aralığı incelendiğinde öğretmen adaylarının Kazakistan ve Kırgızistan dışındaki Türk Dünyası ülkeleri (Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan) ile kelime ilişkilendirmeler ilişkilendirdikleri görülmektedir. Buna göre öğretmen adayları Türkiye ile Atatürk ve Vatan; Azerbaycan ile Kardeş ülke, Nahçıvan, Bakü, Hocalı katliamı, komşu, doğalgaz, kardeş, komşu; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Lefkoşa ve Barış hareketi; Özbekistan'ı çekik gözler ve Türkmenistan'ı Özbekistan ile ortak ilişkilendirilen Orta Asya kelimesi ile ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Kesme noktası aralığı daraldıkça öğretmen adaylarının kelime ilişkilendirdikleri Türk Dünyası ülkesi ve ilişkilendirilen kelime sayısı artmakta fakat öğretmen adaylarının söz konusu ülkeler ile ortak ilişkilendirdikleri kelimelerin oldukça az olduğu dikkati çekmektedir. Buna göre öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelelerinden yalnızca Özbekistan ve Türkmenistan ile ortak ilişkilendirmede buldukları görülmektedir.

Son olarak kesme noktası 9-5 aralığına bakıldığında öğretmen adaylarının araştırma kapsamında yer alan Türk Dünyası ülkelerinin tamamı ile kelime ilişkilendirmede buldukları ve bu ülkeler ile ilişkilendirdikleri kelime sayısında da bir artış olduğu görülmektedir. Ayrıca diğer kesme noktalarına göre bu kesme noktası aralığında öğretmen adayları Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Azerbaycan'ı ortak olarak Türk kelimesi ile ilişkilendirmişlerdir. Buna göre öğretmen adaylarının ilk kez bu kesme noktası aralığında Türk Dünyası ülkelelerinin ortak özelliklerinden biri olan Türklüğe vurgu yaptıkları tespit edilmiştir.

Tablo 7. Üçüncü Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Türk Dünyası Ülkeleriyle İlgili Kurdukları Cümlelere İlişkin Bulgular

Türk Dünyası Ülkesi	Bilimsel bilgi içeren cümle sayısı	Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısı	Kavram yanılıgı içeren cümle sayısı	Boş
Türkiye	17	26	0	2
Azerbaycan	10	29	0	6
Özbekistan	9	23	0	13
Türkmenistan	9	21	0	15
Kazakistan	10	17	3	15
Kırgızistan	11	14	3	17
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	26	12	0	7
Toplam	92	142	6	75

Tablo 7'ye göre üçüncü sınıftaki sosyal bilgiler öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümle sayısının 92, bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısının ise 142 olduğu, buna ilaveten 6 cümlenin kavram yanlışlığı içerdiği görülmektedir.

Öğretmen adayları Türkiye hakkında 17 bilimsel bilgi içerikli cümle, 26 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Bu cümlelere bakıldığında öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde Türkiye'nin başkentinin Ankara (SB3-7E), özel konumu hakkında üç tarafının denizlerle çevrili olması (SB3- 17E), dönemin cumhurbaşkanının Recep Tayyip Erdoğan (SB3- 6K) olması, gelişmekte olan bir ülke olduğu (SB3- 15K), demokratik bir ülke (SB3- 33K) ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun Mustafa Kemal Atatürk (SB3- 37K) olması konularına sıklıkla dikkat çektikleri görülmüştür. Buna ilaveten öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin milli birlik ve beraberliğine, zengin tarihi geçmişe sahip olmasına sıklıkla değinmişlerdir. Bu doğrultuda zengin tarihi geçmişe sahip olması hakkında SB3-30K; "Birçok medeniyeti bünyesinde barındırmış, tarihi açıdan zengin bir ülke olduğu," milli birlik ve beraberlik konusunda SB3-21K; Türkiye demokrasi çerçevesinde birlik, beraberlik, barış ve huzur içerisinde yaşanan yerdir." demiştir.

Azerbaycan ile ilgili olarak öğretmen adayları 10 bilimsel bilgi içerikli, 29 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurmuşlardır. Öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin siyasi sorunu olan Karabağ sorununa, yer altı kaynaklarına, başkentinin Bakü, para biriminin manat ve komşu ülkemiz olmasına vurgu yapmışlardır. Buna göre Karabağ sorunu ile ilgili olarak SB3- 41E; "Türkiye ilke kardeş ülkedir. Rusya'nın etkisi altındadır. Ermenistan ile Karabağ sorunu yaşadır." SB3-7E; "Azerbaycan'ın başkenti Bakü, para birimi manattır." Komşu ülke ile ilgili olarak SB3- 12K "Azerbaycan Türkiye'nin sınır komşularından biridir." Yeraltı kaynakları ile ilgili olarak SB3- 34K "Azerbaycan topraklarında petrol bulunduran sınırları dolayısıyla komşu olduğumuz kardeş ülkedir." demişlerdir. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerinde özellikle kardeş ülke (SB3- 14K) ifadesine sıklıkla yer verildiği görülmüştür.

Özbekistan hakkında öğretmen adayları 9 bilimsel bilgi içerikli, 23 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Öğretmen adayları bilimsel bilgi içeren cümlelerinde Özbekistan'ın Türki Cumhuriyetlerden biri (SB3- 7E), Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanmış bir ülke olduğunu (SB3- 30K) vurgulamışlardır. Öte yandan bilimsel bilgi içerikli olmayan

veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerinde yemek kültürü bakımından geliştiği (SB3- 32K), kardeş ülke (SB3 – 35K) ifadelerine dikkat çektikleri görülmüştür.

Türkmenistan ile ilgili olarak üçüncü sınıftaki öğretmen adaylarının 9 bilimsel bilgi içerikli cümle, 21 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde Sovyetler Birliği dağılırken bağımsızlığını kazanmasına (SB3- 30K), Orta Asya’da bulunmasına (SB3- 15K) dikkat çekmişlerdir. Öte yandan öğretmen adayları bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerinde Türkmenistan’ın kardeş ülke (SB3-21K) olduğunu vurgulamışlardır.

Kazakistan ile ilgili olarak öğretmen adayları 10 bilimsel bilgi içerikli cümle, 17 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin yüzölçümü büyüklüğü, alfabe değişikliği, doğal kaynakları, Türk soyunda oldukları, başkenti ve Türk ülkesi olmalarına değinmişlerdir. Buna göre ülkenin yüzölçümü büyüklüğü ile ilgili olarak SB3- 7E; “Türki Cumhuriyetler arasında en büyük yüz ölçüme sahip ülke.”, alfabe değişikliği ile ilgili SB3- 18E; “2019 yılından itibaren Latin alfabelelerini kullanmaya başlayacaklar.”, doğal kaynakları ile ilgili olarak SB3- 25K; “Petrol ve doğalgaz zengini.”, başkenti ile ilgili SB3- 41E; “Başkenti Almata.”, Türk soyundan olmaları konusunda SB3- 15K; “Kazakların Türk soyundandır.” Ve Türk Ülkesi olma ile ilgili olarak SB3- 8E; “Türk ülkesi.” ifadelerini kullanmışlardır. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerinde Kazakistan’daki Türklerin çekik gözlü (SB3- 2E), kardeş olduğumuz (SB3- 21K) gibi ifadelere ağırlıklı olarak vurgu yaptıkları tespit edilmiştir. Öte yandan kavram yanlışlığı ile ilgili olarak SB3- 34K kodlu öğretmen adayının Kazakistan’ın bir Ortadoğu ülkesi olduğunu ifade ettiğine ilişkin bulguya rastlanmıştır.

Öğretmen adaylarının Kırgızistan ile ilgili 11 bilimsel bilgi içerikli, 14 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurdukları görülmüştür. Öğretmen adaylarının cümlelerine bakıldığında Orta Asya ülkesi (SB3- 44E), Dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanının Kırgızlara ait (SB3- 1K), başkentinin Bişkek (SB3- 5E), yedi bağımsız Türk Cumhuriyetinden biri (SB3- 36K), denize kıyısı olmayan ülke (SB3- 30K) olmasına dikkat çektikleri tespit edilmiştir. Bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerde öğretmen adayları özellikle Kırgızistan’ın kardeş ülkemiz olduğuna (SB3- 39E) ve aynı soydan (SB3- 3K), gelmelerine vurgu yapmışlardır. Öte yandan kavram yanlışlığı ile ilgili olarak öğretmen adaylarının Denize kıyısı olan ülke (SB3- 31K), 2012’de Rauf Denktaş’ın vefat ettiği (SB3- 32K) gibi cümleler kurdukları tespit edilmiştir.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile ilgili olarak öğretmen adayları 26 bilimsel bilgi içerikli cümle, 12 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurdukları görülmüştür. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde Akdeniz’de bulunan en büyük üçüncü ada (SB3- 30K), 1974’de Barış Harekâtı’nın düzenlenmesi (SB3- 7E), yavru vatan (SB3- 32K), Rumlarla komşu Türk ülkesi (SB3- 39E), Bağımsızlığını tanıdığımız ülke (SB3- 10E), Ayşe tatile çıktı (SB3- 38E) şeklinde ifadelere yer vererek ülkenin bağımsızlığına ilişkin cümleler kurdukları görülmüştür. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler cümlelerde ise kardeşimiz (SB3- 35K), çok sayıda Türk öğrencinin Kıbrıs’ta burslu okuduğuna (SB3- 14K), Güney Kıbrıs’ın da bir gün Türklerin olacağına (SB3- 24) ilişkin cümleler kurmuşlardır.

Buna göre öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayılarının bilimsel bilgi içeren cümle sayılarına kıyasla daha fazla olduğunu, Türk dünyası ülkelerinin başkentleri, coğrafi özellikleri ve geçmişlerindeki tarihi olaylara vurgu yapan cümleler kurdukları; öte yandan bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde özellikle kardeşlik duygusuna ağırlık verdikleri tespit edilmiştir.

-Sosyal bilgiler eğitimi lisans programı dördüncü sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının cevaplarına ilişkin bulgular ve yorum:

Dördüncü araştırma sorusu doğrultusunda oluşturulan bu başlık altında dördüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT’te yer alan her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirmiş oldukları kelime sayıları, kelimelerin kesme noktası aralıkları ve kurdukları cümlelerin kategorilendirilmiş hali analiz edilmiştir.

Tablo 8’de dördüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT’lerde toplamda 509 kelime ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda öğretmen adaylarının Türk Dünyası ile ilişkilendirdikleri kelimelerin

- 103 (%20.23)’ü Türkiye,
- 72 (%14.14)’si Türkmenistan,
- 71 (%13.94)’i Azerbaycan,
- 69 (%13.55)’u Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti,
- 68 (%13.35)’i Özbekistan,
- 65 (%12.77)’i Kazakistan,
- 61 (%11.98)’i Kırgızistan ile ilişkilendirmişlerdir.

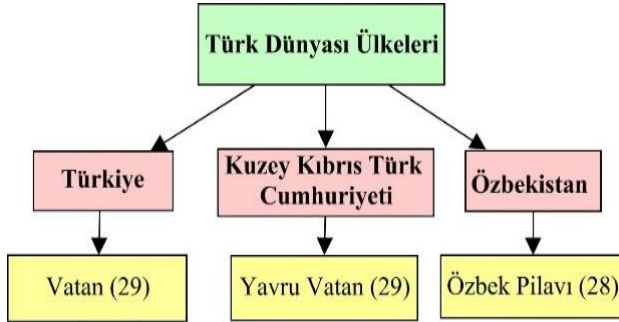
Ayrıca öğretmen adayları en fazla Türkiye ve Türkmenistan ile ilişkilendirme de bulunurken, en az Kazakistan ve Kırgızistan ile ilişkilendirmede bulunmuşlardır.

Tablo 8. Dördüncü Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Kelime İlişkilendirme Testindeki Her Bir Türk Dünyası Ülkesi İçin Kelime Sayısına İlişkin Bulgular

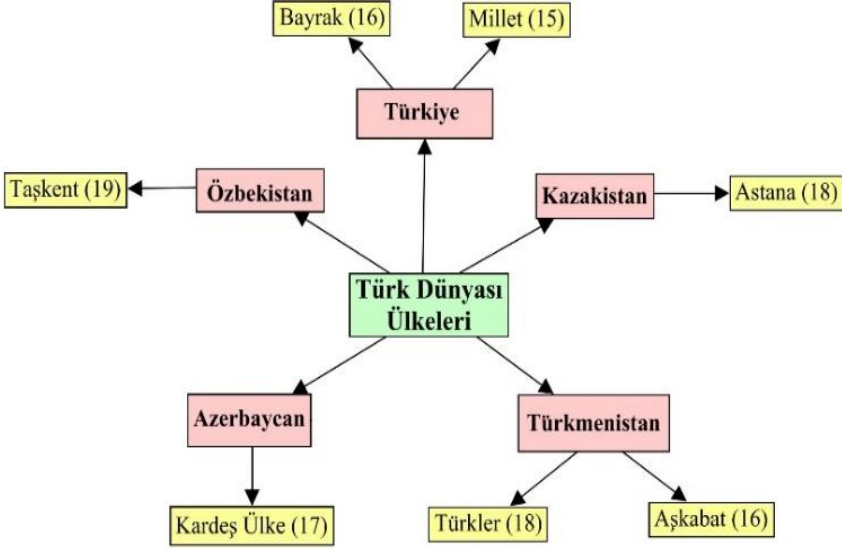
Ülkeler	f	%
Türkiye	103	20,23
Türkmenistan	72	14,14
Azerbaycan	71	13,94
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	69	13,55
Özbekistan	68	13,35
Kazakistan	65	12,77
Kırgızistan	61	11,98
Toplam	509	100

Öğretmen adaylarının KİT'lerde Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirdikleri kelimeler şekil 4'te verilmiştir.

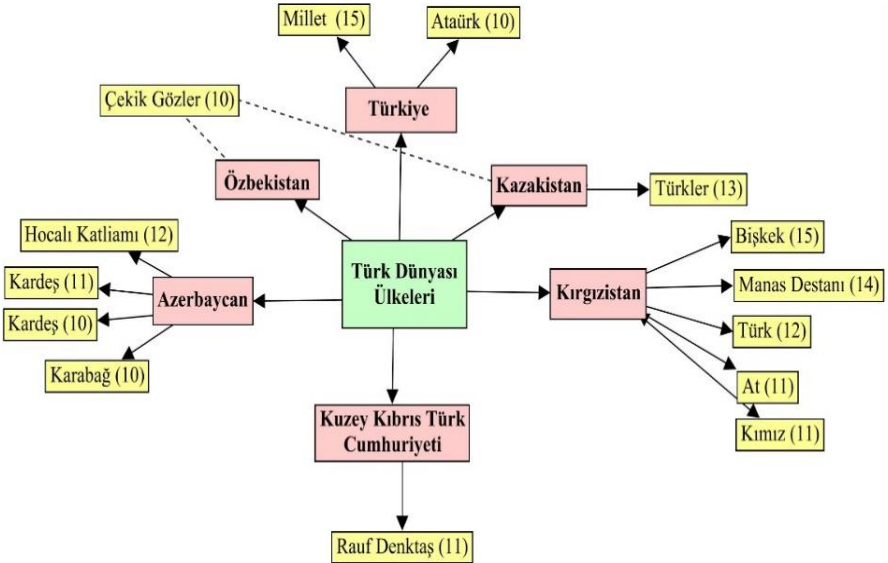
Kesme noktası 22 ve yukarısı

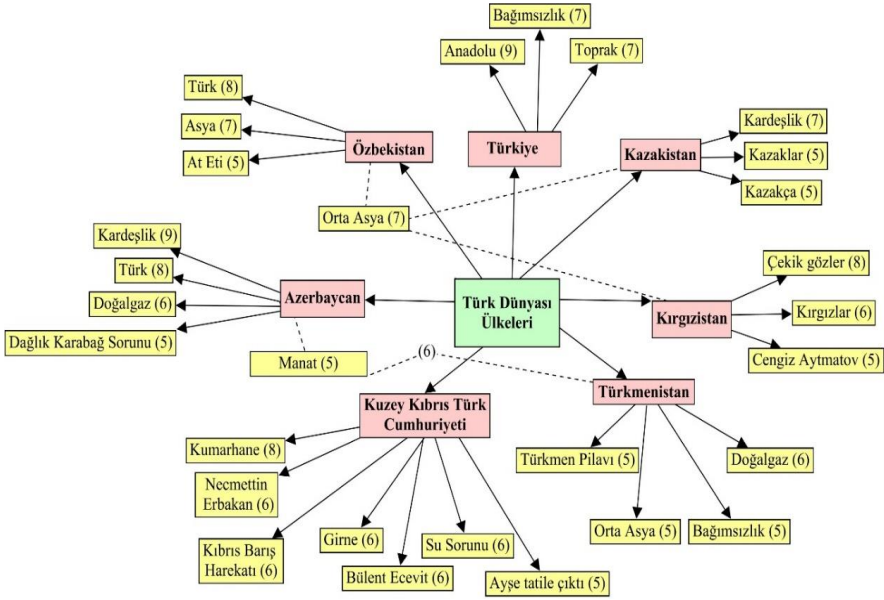
Kesme noktası 21-16 arası

Kesme noktası 15-10 arası

Kesme noktası 9-5 arası

Şekil 4. Dördüncü Sınıfta Öğrenim Gören Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının KİT'lerde Türk Dünyası Ülkeleri ile İlişkilendirdikleri Ülkelerin Kesme Noktaları

Kesme noktası 22 ve yukarısında öğretmen adayları KİT'lerde Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve Özbekistan ile kelime ilişkilendirmişlerdir. Buna göre Türkiye ile Vatan; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Yavru vatan; Özbekistan ile de Özbek pilavı ilişkilendirilmiştir.

Kesme noktası 21- 16 aralığında öğretmen adayları araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkelerinden Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti dışında diğer Türk Dünyası ülkeleri (Türkiye, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan) ile kelime ilişkilendirmişlerdir. Öğretmen adaylarının söz konusu ülkeler ile ilişkilendirdikleri kelimelere bakıldığında Türkiye ile Bayrak ve Millet'i; Kazakistan ile başkenti Astana'yı; Türkmenistan ile Türkler ve Aşkabat'ı; Azerbaycan ile Kardeş ülke ve Özbekistan ile başkent Taşkent'i ilişkilendirmişlerdir. Ancak öğretmen adaylarının bu kesme noktası aralığında Türk Dünyası ile ortak bir kelime ilişkilendirmede bulunmadıkları görülmektedir.

Kesme noktası 15-10 aralığında öğretmen adayları KİT'lerde Türkmenistan dışındaki diğer Türk Dünyası ülkeleri ile kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir. Bu bağlamda öğretmen adayları tarafından araştırma kapsamındaki ülkeler ile ilişkilendirilen kelimelere bakıldığında Türkiye ile Millet ve Atatürk; Kazakis-

tan ile Türkler ve çekik gözler; Kırgızistan ile Bişkek, Manas Destanı, Türk, at, kırmızı; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Rauf Denktaş; Azerbaycan ile Hocalı Katliamı, kardeş ve Karabağ; Özbekistan ile de Çekik gözler ilişkilendirilmiştir.

Kesme noktası 9-5 aralığında öğretmen adaylarının KİT’lerde Türk Dünyası ülkelerini daha fazla sayıda kelime ile ilişkilendirdikleri ve bu ülkeler arasında ortak kelimelere de yer verildiği tespit edilmiştir. Buna göre öğretmen adayları Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan’ı Orta Asya; Azerbaycan ve Türkmenistan ile para birimleri olan Manat’ı ortak şekilde ilişkilendirdikleri görülmektedir.

Tablo 9. Dördüncü Sınıfta Öğrenim Gören Öğretmen Adaylarının Türk Dünyası Ülkeleriyle İlgili Kurdukları Cümlelere İlişkin Bulgular

Türk Dünyası Ülkesi	Bilimsel bilgi içeren cümle sayısı	Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısı	Kavram yanlışlığı içeren cümle sayısı	Boş
Türkiye	18	26	0	1
Azerbaycan	4	35	0	6
Özbekistan	11	20	1	13
Türkmenistan	13	15	1	16
Kazakistan	11	18	0	16
Kırgızistan	10	18	0	17
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	18	14	3	10
Toplam	85	146	5	79

Tablo 9’a bakıldığında dördüncü sınıftaki sosyal bilgiler öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümle sayısının 85, bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısının ise 146 olduğu buna ilaveten 5 cümlelerin kavram yanlışlığı içerdiği görülmektedir.

Öğretmen adaylarının Türkiye ile ilgili 18 bilimsel bilgi içerikli, 26 bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları görülmüştür. Buna göre öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerde Türkiye’nin kurtuluş mücadelesine, jeostratejik önemine, Atatürk’e ve özel konumuna dikkat çekmişlerdir. Buna göre öğretmen adayları ülkenin coğrafi konumuna ilişkin SB4- 19K; “Türkiye coğrafi konumu itibarıyla stratejik bir noktada bulunan Asya ve Avrupa’yı birbirine bağlayan farklı etnik kültüre sahip... bir ülkedir.”, jeostratejik önemi hakkında SB4- 42K; “Asya ve Avrupa arasında köprü.”, SB4- 43K; “Anadolu’nun beşiği.”, Atatürk ile ilgili SB4- 6K; “Türkiye’nin önderi Atatürk.”, özel konumu hakkında SB4- 10K; “Üç tarafı denizlerle kaplı bir yarımadadır.” ve kurtuluş mücadelesi ile ilgili olarak SB4- 28K; “Türkiye bağımsızlığı çok zorlu

şartlar altında kazandı.” demişlerdir. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde öğretmen adaylarının konumu itibarıyla en güzel olduğu (SB4- 33K), gurur içeren “Türkiye’de yaşadığım için gururluyum.” (SB4- 2K), vatanına bağlı bir ülke olduğu (SB4- 36K), Türkiye Cumhuriyeti bölünmez, bölünemez (SB4- 11E) şeklinde milli birlik beraberliğe vurgu yapan ifadelere dikkat çekmişlerdir.

Azerbaycan ile ilgili olarak öğretmen adaylarının 4 bilimsel bilgi içerikli, 35 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Buna göre öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümleleri incelendiğinde doğal kaynakları ve boru hatları ile ilgili olarak SB4- 27E; “Azerbaycan doğalgazı Türkiye’den geçmektedir.”, “Azerbaycan doğal kaynaklar açısından zengindir.” demiştir. Soykırıma ilişkin olarak SB4-22K kodlu öğretmen adayı “Ermeniler tarafından eziyet gördüler.” ifadesini kullanmıştır. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler de öğretmen adaylarının kardeşlik duygusuna ve iki ülke arasındaki yakın siyasi dostluğa dikkat çene cümleler kurdukları görülmüştür. Buna göre SB4-21K; “Türkiye ile siyasi bağları iyidir.” SB4- 1K kodlu öğretmen adayı “Türkiye’nin kardeş ülkesidir.” şeklinde cümleler kurmuşlardır.

Özbekistan ile ilgili öğretmen adaylarının 11 bilimsel bilgi içerikli cümle, 20 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları görülmüştür. Bu kapsamda öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerinde ülkenin başkenti, Türk Devletlerinden biri olduğu, Sovyetler Birliği’nden ayrılarak bağımsızlığını kazanması, Şanghay işbirliğine üye olması, bağımsız Türk cumhuriyetlerinden biri olmasına dikkat çektikleri görülmüştür. Buna göre ülkenin başkenti ile ilgili olarak SB4- 43K; “Taşkent Özbekistan’ın başkentidir.”, Türk devletlerinden biri olduğu hakkında SB4- 27E; “Özbekistan Türk Devletlerinden birisidir.”, bağımsızlığı kazanmış Türk Cumhuriyetlerinden biri olduğu hakkında SB4- 25K; “Orta Asya’da Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını kazanmış bir ülkedir.”, Şanghay ile ilgili olarak SB4- 28K; “Şanghay işbirliği örgütüne en son katılan ülke.” demiştir. Öğretmen adayları bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerinde Özbek pilavı, kardeş ülke ifadelerine sıklıkla vurgu yapmışlardır. SB4- 21K; “Özbek pilavı çok lezzetlidir.” ve SB4- 8E; “Kardeş ülke.” cümleleri bu ifadeleri destekler niteliktedir. Öte yandan kavram yanılgısı içeren cümle ile ilgili olarak Özbekistan’ın resmi dilinin Rusça olduğuna yönelik cümle bulunmaktadır. Nitekim SB4- 10K koldu öğretmen adayının “resmi dilleri Rusçadır.” ifadesi bu ifadeyi destekler niteliktedir.

Öğretmen adayları Türkmenistan ile ilgili olarak 13 bilimsel bilgi içerikli, 15 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Buna göre

öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerde Türk olmaları (SB4- 17E), SSCB'nin baskısından kurtularak bağımsız (SB4- 18K), Türk adını taşıyan devletlerden biri (SB4- 31E), yakın dost ülke (SB4- 23E) olduğuna vurgu yapmışlardır. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelere bakıldığında ise öğretmen adaylarının Türkiye için Türkmenistan'ın ikili ilişkilerinde manevi öneme sahip (SB4- 20E), milletinin gözlerinin çekik (SB4- 15K), aynı soydan geldiğimiz bir ülke (SB4- 38K) olduğuna dikkat çekmişlerdir. Buna ek olarak kavram yanılgısı içeren cümle ile ilgili olarak Türkmenistan'ın bağımsız olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu konuda SB4- 43K kodlu öğretmen adayının "Türkmenistan bağımsız olmalıdır." bu ifadesi destekleyici niteliktedir.

Kazakistan ile ilgili olarak öğretmen adaylarının 11 bilimsel bilgi içerikli, 18 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurdukları tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının bilimsel bilgi içerikli cümlelerde Turan birliğine dikkat çekildiği, SSCB'den ayrıldığı, yüz ölçümü, TÜRKSOY üyesi olmasına dikkat çekmişlerdir. Buna göre Turan birliği ile ilgili SB4- 13E; "Vatan ne Türkiye'dir ne Türkistan, Vatan ne büyük ve müebbet bir ülkedir Türklere Turan.", SSCB'den ayrılmaları ile ilgili SB4- 22K; "SSCB'den ayrıldılar.", yüz ölçümüm konusunda SB4- 31E; "Yüz ölçümü en büyük bağımsız Türk Devleti'dir.", TÜRKSOY üyesi olması hakkında SB4- 35K; "TÜRKSOY üyesidir." demişlerdir. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde öğretmen adayları iki ülkenin kardeş olduğu, önemli şehirlerini vurgulamışlardır. Buna göre SB4- 16E; "Almata önemli şehirlerinden biridir." ve SB4- 20E; "Türkiye için kardeş ülkedir." cümleleri bu ifadeyi destekler niteliktedir.

Öğretmen adayları Kırgızistan ile ilgili olarak 10 bilimsel bilgi içerikli, 18 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurmuşlardır. Buna göre öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerde Kırgızistan'ın Asya kıtasında yer alması (SB4- 39E), yedi bağımsız Türk cumhuriyetlerinden biri (SB4- 36K) olduğuna dikkat çekmişlerdir. Buna ilaveten bilimsel bilgi içerikli olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerde ülkenin soğuk olması (SB4- 23E), eski Türk geleneklerinin görülmesi (SB4- 42K) şeklinde iklime ve geleneklere vurgu yapan cümleler kurmuşlardır.

Son olarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti hakkında öğretmen adaylarının 18 bilimsel bilgi içerikli, 14 bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle kurdukları görülmüştür. Bu doğrultuda öğretmen adayları bilimsel bilgi içerikli cümlelerde Kıbrıs ile ilgili olarak 1974'te Kıbrıs Barış Harekâtının gerçekleştirilmesi (SB4- 22K), yavru vatan (SB4- 26E) ifadelerine dikkat çekmişlerdir. Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümlelerde ise öğretmen adayları Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Türk yurdu olması nedeniyle Terk edile-

meyeceği (SB4- 43K) gibi Kıbrıs'ı sevmeye ilişkin cümleler kurmuşlardır. Ayrıca bu konuda SB4- 28K kodlu öğretmen adayının “Kıbrıs bizim canımızdır.” cümlesi bu görüşü destekler niteliktedir.

Buna göre dördüncü sınıftaki öğretmen adaylarının bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayılarının bilimsel bilgi içeren cümle sayılarına kıyasla daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca tabloya göre öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki ülkeler arasında en fazla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetine ait kavram yanılgısı içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Öğretmen adayları bilimsel içerikli cümleler de kurmalarına rağmen bu sayının çok fazla olmadığı görülmüştür.

Öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkelerine ilişkin kurdukları cümleler incelendiğinde bilimsel bilgi içerikli cümlelerde bu ülkelerin önderlerine ait sözler, üye oldukları kuruluşlar, coğrafi konumları, başkentlerine; bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümlelerde ise daha ziyade söz konusu ülkeler hakkında olumlu yargı içeren ifadeler yerdikleri tespit edilmiştir.

-Sosyal bilgiler eğitiminde öğrenim gören öğretmen adaylarının cevaplarının değişimine ilişkin bulgular ve yorum:

Beşinci araştırma sorusu doğrultusunda oluşturulan bu başlık altında araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'te yer alan her bir Türk Dünyası ülkesi ile ilişkilendirmiş oldukları kelime sayıları, kelimelerin kesme noktası aralıkları ve kurdukları cümlelerin kategorilendirilmesi analiz edilmiştir.

Tablo 10'a göre birinci sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile 393, ikinci sınıftaki öğretmen adaylarının 595, üçüncü sınıftaki öğretmen adaylarının 613, dördüncü sınıftaki öğretmen adaylarının ise 509 kelime ilişkilendirdikleri tespit edilmiştir.

Tablo 10. Araştırmaya Katılan Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sınıf Düzeylerine Göre Türk Dünyası Ülkeleri ile İlişkilendirdikleri Kelime Sayılarının Sınıf Düzeylerine Göre Değişimine İlişkin Bulgular

Ülkeler	1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf	4.Sınıf
Türkmenistan	68	95	100	72
Türkiye	68	92	107	103
Azerbaycan	59	71	73	71
Kazakistan	54	103	105	65
Özbekistan	51	82	75	68
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti	47	73	76	69
Kırgızistan	46	79	77	61
Toplam	393	595	613	509

Buna göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıftaki öğretmen adaylarının KİT'te Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirdikleri kelime sayılarında bir artış olduğu görülmektedir. Öğretmen adaylarının sınıf düzeylerinin yükseldikçe ilişkilendirdikleri kelime sayılarının artması, bilişsel yapılarında olumlu yönde bir değişimin olduğunu işaret etmektedir.

Tablo 11. Araştırmaya Katılan Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sınıf Düzeylerine Göre Türk Dünyası Ülkeleri Hakkında Kurdukları Cümlelerin Sınıf Düzeylerine Göre Değişimine İlişkin Bulgular

Sınıf Düzeyi	Bilimsel bilgi içeren cümle sayısı	Bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısı	Kavram yanlışlığı içeren cümle sayısı	Boş
1.Sınıf	76	67	3	169
2.Sınıf	80	158	10	67
3.Sınıf	92	142	6	75
4.Sınıf	85	146	5	79
Toplam	333	513	24	390

Tablo 11 incelendiğinde sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Kelime İlişkilendirme Testinde Türk Dünyası ülkelerine yönelik kurdukları cümlelerin 333'ü bilimsel bilgi içeren cümle, 513'ü bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içeren, 24'ü kavram yanlışlığı içeren cümle olduğu görülmüştür. Bilimsel bilgi içeren cümle sayısının en fazla üçüncü sınıf düzeyinde olduğu ve bu sayının birinci sınıfta en az olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle sayısının en az birinci sınıf, en fazla ikinci sınıf düzeyinde olduğu görülmüştür. Kavram yanlışlığı açısından bakıldığında araştırma kapsamındaki Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili en fazla ikinci sınıftaki öğretmen adaylarının kavram yanlışlığına sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca KİT'lerde ki Türk Dünyası ülkelerine ilişkin ilgili cümle kısmını en fazla birinci sınıftaki öğretmen adayları boş bırakmayı tercih ettikleri ancak bu sayının sınıf düzeylerinin artması ile birlikte azaldığı ancak bu azalmanın beklenenden az olduğu fark edilmiştir. Genel olarak bakıldığında bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler olduğu görülmektedir. Öğretmen adaylarının sınıf düzeylerinin arttıkça bilimsel bilgi içeren ve bilimsel bilgi olmayan cümle sayılarında artış olmasına karşın bu iki kategorideki cümle sayılarının aralarındaki farkın azalmadığı tespit edilmiştir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyasına ilişkin bilişsel yapılarının incelenmesi amaçlanmıştır. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfta öğrenim gören sosyal bilgiler öğretmen adaylarının katıldığı araştırma verileri Kelime İlişkilendirme Testi (KİT) ile toplanmıştır. Kesme noktası tekniği ile analiz edilen araştırma verileri kavram ağları ile gösterilmiştir. Araştırmaya katılan sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT’lerde Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirdikleri kelimeler derinlemesine incelenerek analiz edilmiştir. Buna göre araştırmada ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Birinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili bilişsel yapıları KİT’lerden elde edilen veriler doğrultusunda incelendiğinde belirlenen kesme noktası aralığı daraldıkça ilişkilendirdikleri ülkelerde ve kelime sayılarında bir artış olduğu buna karşılık kavram ağlarında söz konusu ülkeler ile ortak kelimelere yer vermediklerini göstermektedir. Buna ilaveten öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki ülkeleri ilişkilendirdikleri kelimeler incelendiğinde Türkiye’yi milli ve manevi bütünlüğümüz açısından önemli olan Türk Bayrağı, Atatürk, İstiklal Marşı, Bağımsızlık; Azerbaycan’ı Kardeş ülke, doğal gaz, kardeşlik, Bakü; Özbekistan’ı Taşkent, Özbek Pilavı, Çekik gözlüler, Semerkant, Aral gölü ve Türk; Kazakistan’ı Astana ve Kazakça, Kırgızistan’ı Bişkek, Manas Destanı, Somu, Kırgızca; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni Yavru vatan, daha fazla olduğu görülmüştür. Öte yandan öğretmen adaylarının KİT’lerde kurdukları cümleler incelendiğinde Türk dünyası ülkelerinin coğrafi konumları, başkentlerine dikkat çektikleri, aynı zamanda söz konusu ülkelere ilişkin vatanseverlik ve kardeşlik unsurunun vurgulandığı dikkat çekmektedir. Bu durum birinci sınıftaki öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelerine ilişkin olumlu bir algıya sahip olduğunu işaret etmektedir.

İkinci sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının bilişsel yapıları KİT verileri doğrultusunda incelendiğinde araştırma kapsamındaki ülkelere Türkiye’yi Bağımsızlık, Kurtuluş Savaşı, Ay yıldız, Bayrak, Demokrasi; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ni Yavru Vatan, Barış Harekâtı, Ada, Lefkoşa, Bülent Ecevit, Üniversite, Ayşe tatile çıktı; Azerbaycan’ı Kardeş ülke, Bakü, Türk Vatanı, Kardeş; Kazakistan’ı Rusya ve Astana; Kırgızistan’ı Kırgızca, Bişkek; Özbekistan’ı Özbek pilavı, Aral gölü, Taşkent, Özbekler, İpek yolu; Türkmenistan’ı Türkmen, Aşkabat, Sovyet Sosyalist ülke, Doğalgaz, Türkmence kelimeleri ile ilişkilendirmeleri bu ülkeler hakkında bilişsel yapılarının genel itibarıyla siyasi geçmişinde yaşanan önemli olaylar, ülkelerin başkentleri, birlik ve bütünlüğünde önemli olan unsurlardan oluştuğunu işaret etmektedir. Ancak öğretmen adaylarının söz konusu ülkeler ile ilgili kurdukları cümlelerin ağırlıklı olarak bilimsel bilgi olma-

yan veya yüzeysel bilgi içeren cümle olması bilişsel yapılarının yetersiz olduğunu işaret etmektedir.

İkinci sınıftaki öğretmen adaylarının kelime ilişkilendirmeleri araştırma kapsamındaki ülkeler bazında incelendiğinde birinci sınıftaki öğretmen adaylarına kıyasla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile ilişkilendirdikleri kelimelerin daha bilgi içerikli olduğu ve dönemin siyasi olaylarına vurgu yaptıkları görülmüştür. Ayrıca birinci sınıftaki öğretmen adaylarının belirlenen kesme noktası aralıklarında Türkmenistan ile ilgili bir ilişkilendirmede bulunmazken ikinci sınıftaki öğretmen adaylarında bu durumun tam tersi olarak ilişkilendirmede buldukları tespit edilmiştir. Son olarak birinci ve ikinci sınıftaki öğretmen adaylarının araştırma kapsamındaki ülkeler ile ilgili kurdukları cümle sayılarında bir artış olduğu, cümlelerin analizinde belirlenen kategoriler baz alınarak bakıldığında ise kavram yanılığı yaşayan öğretmen adayı sayısında bir artış olduğu ve bu artışın en fazla Türkmenistan ile ilgili olduğu tespit edilmiştir. Buna ilaveten sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'lerde araştırma kapsamındaki ülkeler hakkında yalnızca 9-5 kesme noktası aralığında ortak kelimelere yer verdikleri görülmüştür. Buradan hareketle öğretmen adaylarının bilişsel yapılarının yetersiz olmasından kaynaklı olarak kavram yanılığı yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Üçüncü sınıfta öğrenim gören öğretmen adaylarının bilişsel yapıları KİT verileri doğrultusunda incelendiğinde Türkiye ile bayrak, vatan, Atatürk, Ankara, İstiklal Marşı, Türkçe; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Yavru vatan, Lefkoşa, Barış Harekâtı, Ayşe tatile çıktı, Ada ve Bülent Ecevit; Kazakistan ile Astana, TÜRKSOY; Azerbaycan ile Kardeş ülke, Nahçıvan, Bakü, Hocalı Katliamı, Doğalgaz; Türkmenistan ile Orta Asya, Aşabat, Bayrak; Kırgızistan ile Bişkek, Kırgızca, Destan, Kırmızı, Somu kelimelerini ilişkilendirmeleri öğretmen adaylarının bilişsel yapılarının ülkelerin milli varlıklarında önem teşkil eden siyasi ve sosyal içerikli unsurlardan oluştuğunu göstermektedir. Öğretmen adaylarının kelime ilişkilendirmelerine kesme noktalarına göre bakıldığında kesme noktaları 10-15 ve 9-5 aralıklarında ortak kelimelere yer vermeleri bu ülkeler hakkında benzer bilişsel yapıya sahip olduklarını işaret etmektedir. Buna ilaveten üçüncü sınıftaki sosyal bilgiler öğretmen adaylarının ikinci sınıftaki öğretmen adaylarında olduğu gibi Türk Dünyası ülkeleri hakkında kurdukları cümlelerin çoğunlukla bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümleler kurmaları bu ülkeler hakkında bilişsel yapılarında genel yargıların hakim olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla öğretmen adaylarının her ne kadar söz konusu ülkeler hakkında bilimsel açıdan doğru kabul edilen bilgilere sahip olsa da bu sayının yeterli olmadığı, sınıf düzeyleri de göz önünde bulundurulduğunda lisans eğitimlerinde

geçen üç yıllık süre içinde konu ile ilgili bilişsel yapılarında büyük bir değişimin gerçekleşmediği yorumu yapılabilir.

Dördüncü sınıftaki öğretmen adaylarının ise Türkiye ile vatan, bayrak, millet; Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Yavru vatan, Rauf Denктаş, Necmettin Erbakan, Ayşe tatile çıktı, Kıbrıs Barış Harekâtı; Özbekistan ile Özbek pilavı, Taşkent, Türk, Asya kelimelerini ilişkilendirdikleri görülmüştür. Buna ilaveten Kazakistan ile Astana, Kardeşlik, Kazakça; Türkmenistan ile Aşkabat, Türkler, doğalgaz, Bağımsızlık, Azerbaycan ile Kardeş ülke, Hocalı Katliamı, Karabağ, Kardeş; Kırgızistan ile Bişkek, Manas Destanı, Türk, Kırmızı kelimelerini ilişkilendirmişlerdir. Bu durum dördüncü sınıftaki öğretmen adaylarının birinci, ikinci ve üçüncü sınıftaki öğretmen adayları ile benzer bilişsel yapılara sahip olduklarını göstermektedir.

Araştırma kapsamında birinci, ikinci ve üçüncü sınıftaki sosyal bilgiler öğretmen adaylarının bilişsel yapılarındaki değişime bakıldığında sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirdikleri kelime sayıları bakımından sınıf düzeyleri artmasına paralel olarak ilişkilendirilen kelime sayılarında artış gözlenmiştir. Ancak öğretmen adaylarının ilişkilendirmede buldukları kelimelerde nitelik bakımından büyük değişiklikler gözlenmediği, sayısal olarak bir artışın gerçekleştiği tespit edilmiştir. Çoban ve Temir (2017) akademisyenler ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında katılımcıların ülkemizde büyük bir çoğunluğun Türk Dünyası hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığını, hatta bir kısmının hiçbir şeye vakıf olmadıklarını düşündükleri sonucuna varmışlardır. Buna göre sözü edilen araştırma ve bu araştırma sonuçlarından yola çıkarak bireylerin Türk Dünyasına ilişkin gerek örgün eğitim gerekse örtük olarak bireylerin etkili öğrenmeler gerçekleştiremediklerini söylemek mümkündür.

Öğretmen adaylarının kavram ağlarında Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili olarak kesme noktası aralıklarında sınıf düzeyi arttıkça ortak kelimelere yerme durumlarında bir artış olduğu görülmüştür. Ancak öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelerinden daha ziyade Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan ile ortak kelimeler ile ilişkilendirmede buldukları ve bu kelimelerin ağırlıklı olarak Orta Asya, Manat, Çekik gözlüler, Türk, Rusya, Bozkır kelimeleri olduğu tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının bu ilişkilendirmelerinden yola çıkarak ortak ilişkilendirmelerde bulunan ülkelerin buldukları coğrafyanın ortaklığına, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki süreçte Rus baskısı altında olduğuna ve bu ülkelerde yaşayan bireylerin fiziksel açıdan benzer özelliklere sahip olduğunu düşündüklerini söylemek mümkündür. Her ne kadar bu ülkeler ile ilgili ortak kelimelere yer verilse de öğretmen adaylarının özel ifadelerle oldukça az yer verdikleri tespit edilmiştir. Bu sonuç, öğretmen adaylarının söz

konusu ülkeler ile ilgili bilişsel yapılarının farklı sınıf düzeylerinde benzer yapıya sahip olduklarına işaret etmektedir. Bu doğrultuda öğretmen adaylarının konu ile ilgili eksikliklerinin lisans eğitimleri sona ermeden giderilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ulusoy (2009) araştırmasında öğrencilerin Türk Dünyasına karşı meraklı oldukları ve genel itibarıyla Türk Cumhuriyetlerinin kültürlerini bilme, tanıma ve öğrenmeye karşı istekli oldukları sonucuna ulaşmıştır. Bu nedenle sosyal bilgiler öğretmen adaylarının meslek hayatlarında öğrencilerine Türk Dünyası hakkında vereceği bilgilerin etkili ve verimli olması bakımından lisans eğitimlerinde bu eksikliklerinin giderilmesine yönelik çalışmaların yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'te Türk Dünyası ülkeleri ile ilişkilendirmiş oldukları kelimeler frekans sıklıkları açısından incelendiğinde en fazla Türkiye, Azerbaycan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile olduğu tespit edilmiştir. Bu görüş Alım'ın (2009) araştırma sonuçları ile de örtüşmektedir. Nitekim Alım (2009) üniversite öğrencileri ile gerçekleştirmiş olduğu araştırma sonucunda katılımcıların Türk Dünyası ülkeleri arasında ülkeler arası ilişkiler bakımından Azerbaycan'ın Türkiye'ye en yakın ülke olduğu sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde Topal (2014), üniversite öğrencilerinin Türk Dünyasına ilişkin farkındalıklarını araştırdığı çalışmasında katılımcıların Bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında en fazla bildikleri Azerbaycan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti olduğu sonucuna ulaşmıştır. Karaçalı (2012) ise Türk Dünyası ülkeleri arasında Türkiye'den sonra en fazla Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin öğrenciler tarafından bilindiğini, bu durumun Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Türkiye ile daha yakın olmasından kaynaklı olduğunu tespit etmiştir. Ancak Tunçel (2002) araştırmasında öğrencilerin Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk ve Müslüman soydaşlarını yeterince hatırlayamamış olmaları sonucuna ulaşması şaşırtıcı bir araştırma sonucu olarak mevcut araştırma bulgularından aksi bir sonuç göstermektedir. Bu kapsamda söz konusu araştırmada ulaşılan bu sonuç ve alanyazındaki diğer araştırma sonuçları bu durumun ortaya çıkmasının söz konusu ülkeler ile yakın siyasi ilişkilerin etkisi olduğuna işaret etmesinden kaynaklı olduğunu göstermektedir.

Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf sosyal bilgiler öğretmen adaylarının KİT'lerin ilgili cümle kısmında Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili kurdukları cümleler belirtilen kategoriler bazında değerlendirildiğinde çoğunun bilimsel bilgi olmayan veya yüzeysel bilgi içeren cümle kurdukları tespit edilmiştir. Ayrıca sınıf düzeyi göz önünde bulundurulduğunda öğretmen adaylarının kurdukları bilimsel olmayan veya yüzeysel bilgi içerikli cümle sayılarında belirgin bir azalmanın olmadığı, öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri hakkında kurdukları cüm-

lelerinin daha ziyade manevi birlikteliğe vurgu yapan cümleler ve bu cümlelerin olumlu ifadeler içerdiği gözlemlenmiştir. Nitekim Şahin ve Çoban (2018) sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Ortadoğu coğrafyası hakkındaki farkındalıklarına ilişkin araştırmalarında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerini dost ülke olarak gördükleri sonucuna ulaşmışlardır. Benzer bir diğer sonuç Kaya ve Topçu'nun (2017) araştırma sonuçlarında rastlanmıştır. Araştırmacılar sosyal bilgiler öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelerini (Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan) Türkiye'nin dostu olan ülkeler arasında gördüklerini ifade etmişlerdir. Buna göre mevcut araştırma ve alanyazındaki diğer araştırma sonuçlarının benzer olması Türk dünyası ülkelerine ilişkin bireylerin olumlu bir algıya sahip olduğu bundan dolayı söz konusu ülkeler hakkında olumlu ifadeler kullandıklarını göstermektedir. Ancak sosyal bilgiler öğretmen adayları araştırma kapsamındaki ülkeler hakkında her ne kadar olumlu düşüncelere sahip olsalar da bu ülkelerin coğrafi konumları, yeraltı ve yerüstü kaynakları gibi çeşitli özellikleri hakkında oldukça az bilimsel bilgi içeren cümleler kurmaları öğretmen adaylarının coğrafi bilgi bakımından uzun süreli hafızalarındaki bilginin yetersiz olduğunu işaret etmektedir. Ünal ve Özmen (2012) araştırmalarında 1998 sosyal bilgiler öğretim programında 2005 programına kıyasla Türk Dünyası ile ilgili daha fazla kazanıma yer verildiğini tespit etmişlerdir. Bu kapsamda mevcut araştırmada öğretmen adaylarının konu ile ilgili olarak bilişsel yapılarındaki bu yetersizliğin 2005 SBDÖP'de Türk Dünyası ile ilgili kazanımların azlığından kaynaklı olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkelerine ilişkin ürettikleri kelime sayısı sınıf düzeyleri yükseldikçe arttı ve kurdukları cümleler ile bu ülkelerin manevi birlikteliğine vurgu yaptıkları tespit edilmiştir.

Araştırma sonuçlarından yola çıkarak şu önerilerde bulunulabilir:

-Öğretmen adaylarının Türk dünyasına ilişkin bilişsel yapılarının artırıcı bir eylem araştırması yapılabilir.

-Dördüncü sınıftaki öğretmen adaylarının konu ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin meslek hayatına başladıktan sonra yaşanan değişimin incelendiği boylamsal bir araştırma yapılabilir.

-Öğretmen adaylarının Türk Dünyası ülkeleri ile ilgili kültürel ve siyasi açıdan farklı boyutlarını içeren ve bu boyutların aynı araştırmada karşılaştırmalı olarak incelendiği bir araştırma yapılabilir.

-Diğer üniversitelerin sosyal bilgiler öğretmenliği bölümünde öğrenim gören öğretmen adayları ile karşılaştırmalı bir araştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Alım, Mete. "Coğrafya Eğitimi Öğrencilerinin Türk Dünyası Algıları (Atatürk Üniversitesi Örneği)." *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 6. 2 (2009): 575-586.
- Arslan, Sıddık. "Türk Dünyasının Birlikteliğinde Kültürün Rolü." *Turkish Studies* 11. 2 (2016): 149-216.
- Ateş, Sinan, Ayhan İncirci, Oğuzhan Karadeniz ve Mustafa Kapucubaş. "Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eski Türkler: Türkiye ve Türkmenistan." *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi (IJONASS)* 2. 1 (2018): 70-85.
- Bahar, Mehmet ve Sibel Özatlı. "Kelime İletişim Testi Yöntemi ile Lise Birinci Sınıf Öğrencilerinin Canlıların Temel Bileşenleri Konusundaki Bilişsel Yapılarının Araştırılması." *Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (2003): 75-85.
- Bayram, Hasan. *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Türk Dünyası*. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.
- Büyüköztürk, Şener, ve ark. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem, 2017.
- Çoban, Asım, ve Mehmet Temir. "Sosyal Bilgiler Müfredatında Türk Dünyası Konusu ve Dış Politikamıza Etkilerine İlişkin Akademisyen Görüşleri." *Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science* 4. 18 (2017): 105-115.
- Elmas, Özge Gül. *6. Sınıf Öğrencilerinin "Yenilenebilir Enerji" Konusundaki Bilişsel Yapılarının İncelenmesi*. Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Ercan, Feride, Taşdere Ahmet, ve Ercan Nilay. "Kelime İlişkilendirme Testi Aracılığıyla Bilişsel Yapının Ve Kavramsal Değişimin Gözlenmesi." *Türk Fen Eğitimi Dergisi* 7. 2 (2010): 136-154.
- Fidan, Serdal. *Türk Dünyası'nda Sosyo-Kültürel Bütünleşme*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2004.
- Gülüm, Kamile, ve Umut Demirok. "Sosyal Bilgiler Müfredat Programlarında Türk Dünyası İle İlgili Konuların Analizi." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Afro-Avrasya Özel Sayısı* (2016): 318-329.

- 📖 Johnson, Lars. "Türk Dünyası'nın Sınırları: Türk Topluluklarının Gelişmesinde Bağlayıcı ve Ayırıcı Unsurlar." (Çeviri: Demir, N.) *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2.2 (2001): 168-177.
- 📖 Karaçalı, Hülya. *7. Sınıf Öğrencilerinin Zihin Haritasında Türk Dünyası Algısı*. Ankara Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), 2012.
- 📖 Kaya, Beytullah, ve Ersin Topçu. "Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Öğrencilerinin Dost ve Düşman Ülke Algıları." *Journal of Education and Practice* 8. 3 (2017): 48-56.
- 📖 Kaymakcı, Selahattin. "Sosyal Bilgiler Dersinde Türk Dünyası Konularının Öğretiminde Çözümlemeli Öykünün Kullanımı Üzerine Bir Araştırma", Türk Dünyası'nda İlmî Araştırmalar Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Celalabat, Kırgızistan, 2016 Mayıs.
- 📖 Kaymakcı, Selahattin, ve Ramazan Alabaş. "Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programında Türk Dünyasının Yeri." Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim Bilimleri Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulmuş bildiri, Sinop, Türkiye, 2012 Ekim.
- 📖 MEB. (2005). *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB.
- 📖 -----. (2018). *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 Ve 7. Sınıflar)*. Ankara: MEB.
- 📖 Saray, Mehmet. *Atatürk ve Türk Dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- 📖 Sezer, Adem. "Cumhuriyet Döneminde Ortaöğretim Coğrafya Derslerinde Türk Dünyası Coğrafyasının Öğretimi." *Türklük Bilimi Araştırmaları* 29. 29 (2011): 341-373.
- 📖 Şahin, Esengül, ve Asım Çoban. "Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Ortaoğu Coğrafyası Hakkındaki Farkındalıkları." *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5. 3 (2018): 137-151.
- 📖 Şimşek, Nihat. "Sosyal Bilgilerde Ölçme ve Değerlendirme." M. Safran içinde, *Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Ankara: Pegem A, 2015. 615-664.
- 📖 Taldybayeva, Dinara. *Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye- Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkileri*. Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2012.

- 📖 Topal, Erhan. *Üniversite Öğrencilerinin Türk Dünyası Coğrafyasına İlişkin Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi*. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- 📖 Topal, Kadriye. *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*. Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), 2014.
- 📖 Tunçel, Harun. "Türk Öğrencilerin Zihin Haritalarında İslam Ülkeleri." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12. 2 (2002): 83-103.
- 📖 Turan, Refik. *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Döneminde Cumhuriyet Dönemine)*. Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2009.
- 📖 Ulusoy, Kadir. "İlköğretim 7. Sınıf Öğrencilerinin Türk Dünyası ve Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Tutum ve Düşünceleri." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1. 26 (2009): 357- 377.
- 📖 Ünal, Fatma. *İlköğretim 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersi Yurdumuzun Komşuları ve Türk Dünyası Ünitesinde Geçen Haritaların Kullanılabilirlik Düzeyi*. Ankara Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2008.
- 📖 -----. "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle Sosyal, Kültürel Ve Ekonomik İlişkilerini Gösteren Haritaların Kullanılabilirlik Düzeyi Konusunda Bir Araştırma." *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* 3. 5 (2012): 61-91.
- 📖 Ünal, Fatma, ve Cengiz Özmen. "1998 ile 2005 4-7. Sınıf Sosyal Bilgiler Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Yer Alan Türk Dünyası Konularının Karşılaştırılması." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9. 20 (2012): 445-459.
- 📖 Yıldırım, Tahsin. *Türkiye'de İlköğretim 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersi ile Azerbaycan'da 6. ve 7. Sınıf Tarih Derslerinin Muhteva Yönünden Karşılaştırılması*. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2006.
- 📖 Yıldırım, İteriş. *Türkiye'nin Türk Dünyası Politikaları: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile İlişkiler*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2015.

- 📖 Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin, 2016.
- 📖 YÖK. (2006). *Yükseköğretim Kurulu Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı: Ankara*. (Erişim Tarihi: 30.03.2019).
- 📖 -----. (2018). *Yükseköğretim Kurulu Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı: Ankara*. <https://www.yok.gov.tr> (Erişim tarihi: 05.03.2019).

Eski Uygur Çatıklarında “Zaman” Kavramı “Time” Concept in Old Uyghur Jātakas

Arş. Gör. Berker KESKİN*

Özet

Zaman, geçmiş ve gelecek ile birlikte bunlar arasında kalan tüm anları kapsayan bir kavram olarak oldukça büyük bir öneme sahiptir. Ancak zaman sayesinde, zamana göre durum ve olaylar değer kazanmakta ve bu sayede bilinmekte, kaydedilmektedir. Bu çalışmanın amacı, zamanı eksiksiz bir biçimde tanımlamak değil aksine kavramın belirli bir alan üzerinde hangi şekillerde ifade edildiğini ortaya koyarak bir anlamda kavram alanını oluşturabilmektir. Anılan belirli alan ise Eski Uygur Türkçesi döneminden kalan çatıktır. Bu küçük eserlerin seçilmesinin temel sebebi dilinin sade, dolayısıyla halkın konuşup düşündüğü ve yazdığı dil olmasıdır. Diğer bir sebep ise çatıkların şekil olarak tıpkı masallar gibi muhayyel bir zamanda geçmesi dolayısıyla kavram hakkında daha geniş bir alan oluşturulabileceğinin düşünülmesidir. Çalışmanın giriş kısmında zaman kavramı hakkında genel bazı bilgiler verildikten sonra Eski Uygurlarda edebî bir tür olarak çatıklar ve Budizm’de zaman kavramı hakkında ana hatlarıyla bilgi verilecektir. Son olarak çatıklarda zaman kavramının hangi şekillerde ifade edildiği üzerinde durulacak ve kavramlar örneklerle birlikte sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Eski Uygur Türkçesi, çatık, zaman, kavram alanı.

Abstract

Time has a great importance together with past, future and all moments between them as a concept. The aim of this study is not to define the concept of time in a complete way. Rather the theme is to question its presence in a particular area. In other words, our aim is to reveal the conceptual field of time. In particular the meaning of jātakas which belong to the Old Uyghur Turkish is discussed. The reason for the selection of these little studies is that they possess

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı. Göttingen Georg August Üniversitesi, Türkoloji ve Orta Asya Çalışmaları Bölümü, berker.keskin@istanbul.edu.tr.

plain language in which people think, speak and write. Another reason is that as a form, jätakas are very similar to legends. Both of them use an imaginary time in their atmosphere. In the introductory part there is given general information about time. Later, jätaka as a literary genre in Old Uyghur literature and time concept in Buddhism is discussed. Lastly, the article dwells on the ways in which the concept of time is expressed.

Keywords: *Old Turkic, Old Uyghur Turkish, çatik “jätaka”, time, conceptual field.*

Zaman, insanoğlunun zihnî dünyasında eskiden beri mevcut sorunlu kavramlardan biri olarak kendine yer edinmiş ve ne olduğu hakkında benzer ya da farklı pek çok tanımlamalar yapılarak üzerine akıl yürütülmüştür. Tanımlamaların ortak noktası, zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek olan süre olmasıdır. Ancak kavramı yalnızca bu şekilde bölümlendirmek, onu basite indirgemekten öte değildir. Kaldı ki geçmiş, şimdi ve gelecek gibi temel bölümlendirmelerin yanı sıra öznel ve nesnel zamanın varlığı, belirli alanlara ait özel zamanlar (iktisadî zaman, jeolojik zaman, sosyolojik zaman...) gibi oldukça farklı zaman türünden söz edilebilir. Bunun yanı sıra zaman mutlak mıdır? Yanılsama olabilir mi? Başlangıcı ve sonu var mıdır? gibi soruların cevabı gerek felsefe gerekse fizik alanında hala daha net bir biçimde cevaplanmış değildir. *Anların oluşturduğu bütün* şeklinde tanımlayabileceğimiz zaman kavramı ile ilgili olarak Türkçe Sözlük şu açıklamayı yapmaktadır (TDK 2011: 2641):

zaman a. (*zama:nı*) Ar. Zaman **1.** Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit: “*Zaman geçtikçe hafifleyecek yerde, daha ziyade ağırlaşan bir vicdan azabı duyarım.*” -Ö. Seyfettin. **2.** Bu sürenin belirli bir parçası, vakit: “*Efendiler, az söylemek çok yapmak zamanı gelmiştir.*” -A. İlhan. **3.** Belirlenmiş olan an. **4.** Çağ, mevsim: *Gül zamanı. Çocukluk zamanı.* **5.** Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışımlı saatler, vakit. **6.** Dönem, devir: “*Dedelerimizin zamanında burada bir kral yaşardı.*” -R. Mağden. **7.** *gök b.* Olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli ve dönemli gök olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram. **8.** *db.* Fiillerin belirttikleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kavramı: *Geldi, gelmiş, geliyor, gelecek, gelir.* **9.** *jeol.* Yer kabuğunun geçirdiği gelişimde belirlenen ve fosillere göre dörde ayrılan geniş evrelerden her biri.

Kubbealtı Lugatı’nda ise zamanın soyut bir kavram olduğu ilk maddeden vurgulanarak on bir ayrı maddede açıklanmıştır (Kubbealtı):

Zaman (زمان) *i.* (Ar. *zemān*)

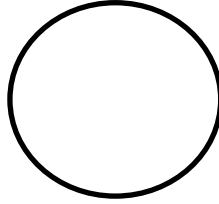
1. Olmuş ya da olabilecek hâdiselerin birbiri ardınca cereyan edişinin düşün-cemizde meydana getirdiği başı ve sonu belli olmayan soyut kavram, vakit: *Durmuş saat gibiydi durup geçmeyen zaman* (Yahyâ Kemal). *Bırak, şu billûrda solsun şu güller / Zamânı anlatır her düşen yaprak* (Ali M. Arolat). *Yaralar din-miştî. Araya zaman dediğimiz büyük yapıcı girmiştî* (Ahmet H. Tanpınar).
2. Bu kavramın belirli sınırlar içinde kalan bir parçası, vakit: *"Akşam zamânı, öğle zamânı."* *Kendimi yirmi yıl önce Erzurum'da lisede edebiyat muallimi ol-duğum zamâna dönmüş sandım* (Ahmet H. Tanpınar).
3. Bir önce veya bir sonraya göre belirli bir an: *Adının Acem Ali Bey olduğunu o zaman öğrendim* (Ahmed Midhat Efendi).
4. İçinde bulunulan devir, yaşanmakta olan vakit: *Bu zamanda Galata meyhânelerine düşenlerin hiçbirisi ayık sayılamazlardı* (Ahmed Midhat Efendi). *Bu telakkîyi zamanımıza mahsus addetmemeli* (Ahmet Hâşim).
5. Durum, şart, elverişli hal: *"Zaman öyle gerektiriyor." Dünya barışını gerçek-leştirmeye zaman elvermedi* (Ahmet Kabaklı).
6. (İsim tamlamasının ikinci ögesi olarak) Bir işin olageldiği, yapılageldiği saat, gün veya mevsim: *"Yemek zamânı."* *"Hasat zamânı."* *"Uyku zamânı."* *Hele tâtil zamanlarında her meyhânenin önünde "laterina" denilen birer sandık çalgısı bulunması Galata'yı ebedî bir bayram hâline koyar* (Ahmed Midhat Efendi). *Oyun ve eğlence zamanlarını büyüklerin yanında geçirmekten hoşlanan bu küçük kız da annesinin amcası olan İbrâhim Efendi'yi herkes gibi tanıyordu* (Sâmiha Ayverdi).
7. Mevsim: *"Av zamânı."* *"Portakal zamânı."*
8. Devir, dönem, çağ: *"Gençlik zamânı."* *Etiler'in Firikyalılar'ın, Lidyalıları'nın, Roma ve Bizans'ın, Selçuk ve Osmanlı Türkleri'nin zamânında bu hep böyle olmuştur* (Ahmet H. Tanpınar).
9. *dilb.* Fiilin belirttiği sürenin çeşitli parçalarını bildiren kategori ve bu katego-riye bağlı olarak ortaya çıkan alt bölümlerin her biri [Türkçe'de zaman, basit ve birleşik olmak üzere iki bölümde ele alınır].
10. *jeo.* Yer kabuğunun gelişiminde fosillere göre dörde ayrılan aşamalardan her biri.
11. *mus.* Bir usûlde seslerin süre bakımından uzunluğunu belirleyen ölçü biri-mi.

Sözlük birimlerde görüldüğü gibi insan zihninde üretilmiş olan genel tanımlamaların yanı sıra dilbilgisi, gökbilimi, jeoloji, musikî gibi farklı alanların kendine ait zaman tanımlamaları mevcuttur. Bununla birlikte ilk maddelere dikkat edilirse zamanın modern Dünyada genellikle geçmiş, şimdi ve gelecek eksenin-

de tasarlandığı görülebilir. Dolayısıyla soyut olan bu kavramı düz bir çizgi halinde, yaşanmış, yaşanan ve yaşanılacak anları bir araya getirerek somutlaştırmak mümkündür (Doğrusal zaman):

Geçmiş—————Şimdi—————Gelecek

Ancak zamanın doğrusal algısının yanı sıra döngüsel bir zaman algısından da söz etmek gerekir. Burada geçmiş, şimdi ya da geleceğin herhangi bir önemi yoktur; zira başlangıç olmadığı gibi son da yoktur. Çünkü her şey anbean tekrar içindedir. Pek çok kadim kültürde yerleşik olan bu zaman algısına göre her şey bir oluş halindedir. Döngüsel zaman algısı, en başta var oluşun ve evrenin yapısının dairesel olduğu inancını içerir. *“Evren belirli aşamalardan, döngülerden geçtikten sonra her şey tekrar başa bu salt ‘oluş’a dönecek ve zaman artık insanlara hükmetmeyecektir”* (Saybaşıllı 2008: 48-49):

Yukarıda belirtildiği üzere geçmişten günümüze çizgisel ve döngüsel olarak iki farklı zaman algısı mevcuttur. Peki, eski Türklerde zaman kavramı nasıl ele alınmıştır? Eski Türk yazıtlarında zaman ve mekân kavramı hakkındaki çalışmasında Sergey G. Klyashorny, her iki zaman algısının da yazıtlarda mevcut olduğunu ifade eder. Birinci ve ikinci Türk Kağanlığından kalan bengü taşlarda on iki yıllık “döngüsel” takvimin (12 Hayvanlı Türk Takvimi) kullanıldığını, ancak buna ek olarak Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtlarında onların kağan atalarının hüküm sürdükleri devirlerden bahsedildiğini, çeşitli kağanların hükümdarlık dönemine ait olayların kayıtlarına dayalı olarak ortaya çıkarılan tarihlendirmelerin Tonyukuk ve Kül İç Çor yazıtlarında geçen kağan adları ve onların hükümdarlık dönemleri hakkında kronolojik bir çerçeve çizilmesini sağlayan yegâne sistem olarak değerlendirildiğini belirtir (2015: 247-248). Dolayısıyla bu, döngüsel algı dışında yazıtlardaki çizgisel zaman algısının varlığını kanıtlayan önemli bir delil olarak karşımızda durmaktadır. Eski Uygurlarda da durum çok farklı değildir. Özellikle 12 Hayvanlı Türk Takviminin kullanımının geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. *“Manicilere olduğu kadar Budacılara da (ve kuşkusuz, Nesturi Hristiyanlara; ki bunlarla ilgili kanıtlar daha geç bulunmuştur) kendini kabul ettirmiş, hatta dinsel kitaplarda, Mani tapınağının Soğd takvimine benzer özel*

bir inanç takvimi yerine, bu takvime göndermeler yapılmıştır” (Bazin 2011: 244). Ancak buna ek olarak söylenebilir ki farklı dinleri kabul eden Uygurlar, tarih kaydı yaparken mensup oldukları dinlere ait önem arz eden bazı tarihleri çizgisel bir zaman algısı çerçevesinde referans noktası almaktan da geri durmamışlardır.

Geçmişten günümüze tüm dillerde iş, oluş ve hareket ifade eden fiillerin gerçekleşme zamanını bildiren kipler bulunmaktadır. Ancak bu kipler vasıtasıyla fiiller zaman içerisinde kendine yer bulabilmekte ve insanın zihn dünyasında sıralanabilmektedir. Türkçede en genel şekliyle alt kategorileri ile birlikte basit ve birleşik zamanlı çekimler vasıtasıyla cmler zaman noktasında işlerlik kazanmaktadır. Diğer diller de kendi iç dinamikleri doğrultusunda pek çok farklı çekim oluşturmuşlardır. Ancak buradaki amaç, kipler dışında zaman ile ilgili uzak ya da yakın bir ilgisi bulunan kavramların Eski Uygur atiklerindeki varlığını tespit edebilmektedir.

1. Eski Uygur Edebiyatında atikler

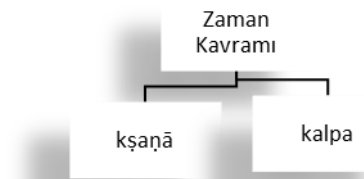
atik (< Skr. jātaka), özellikle Bodhisattvaların geçmiş doğumlarındaki deneyim ve tecrübelerinin konu edildiği öykülerin genel adıdır. Başka canlıların hayatını devam ettirebilmesi adına kendi hayatlarından vazgeçen idealize tipler, öykülerin esas kahramanlarıdır. *“Kralların, varlıklı kişilerin en büyük erdemi bütün varlıklarını son kuruşuna kadar bağış olarak dağıtmalarıdır”* (Tezcan 2001: 290). Bu sebeple öykülerin eğlendirme amacından çok insanlara din bir takım bilgileri ykleme yoluyla aktarma amacı taşıdığı söylenebilir. atikleri belirli yönleri dolayısıyla hem masallara hem de halk hikyelerine benzetmek mümkündür. Olayların gerçeküstü olması atikleri masallara benzetirken belirli kişi ve yer adlarının gerçek olması ile din motiflerin bulunması bu kez onları halk hikyelerine yaklaştırır. Bunun yanı sıra A. von Gabain, atiklerin aynı zamanda sahnelendiğini de belirterek bir anlamda tiyatro metni olduğunu ifade eder (1964: 225). Hindistan halkının günlük alışkanlıkları, gelenek-görenekleri ve inançları ile sosyo-ekonomik durumlarına ait her tür soruna ait bilgiler bu öykülerde bulunmaktadır (Rhys Davids 1911: 189). Dolayısıyla kullanılan dil herkesin anlayabileceği, oldukça sade bir yapıdadır. Aynı şekilde atiklerin Eski Uygurca tercümelerinin de sade bir dille hazırlandığını söylemek mümkündür. atiklerden günümüze Pali diliyle yazılmış toplam 547 öyküden oluşan bir koleksiyon kalmış olmasına rağmen (Rudolf 2001: 193) bunlardan kaç tanesinin Eski Uygur Türkçesine tercüme edildiği konusunda kesin bir malumat bulunmamaktadır. Ancak Tezcan’ın avadna metinleri ile atiklerin Eski Uygur Türkçesi tercümelerinin hangi yayınlarda yer aldığını belirttiği çalışmasına göre top-

lam sayı yirmiye geçmemektedir (2001: 291-292). Son olarak Daşakarmapathāvadānamālā (=DKPAM)’dan bahsetmek yerinde olacaktır. Budist masallar dizisi olarak Toharca A’dan Eski Uygur Türkçesinde tercüme edilen DKPAM’in “on (kötü) davranış yolunun zincirleme hikâyesi” şeklinde bir anlama sahip olduğunu söylenebilir. Masalların amacı dinleyicileri kötü karma yollarını seçtikleri takdirde başlarına gelecek talihsiz sonuçlar hakkında uyarmaktır (bk. Elverskog 1997: 42). FWK Müller’den bu yana konu üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Türkiye’de Murat Elmalı, 2009 yılında bir Doktora tezi hazırlamış ve bu eser en son TDK Yayınları arasından *Daşakarmapathāvadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)* adıyla çıkmıştır (bk. Elmalı 2016). Bir diğer geniş kapsamlı yayın Jens Wilkens’e ait olup 2016 yılında *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā* adıyla DKPAM’i üç cilt olarak yayınlamıştır.

Pek çok çatik mekân olarak gerek Hindu gerekse Budistler tarafından kutsal bir şehir olarak kabul edilen *Toh*. Benares (~Barāṇās, *Skr.* Vārāṇasī)’te geçmektedir → *ol üdün baranas uluşta bir ädgü alp yerçi suvçı bar ärti* (İKPÖ XXIII. 6-8) “O zaman Benares ülkesinde iyi ve cesur bir kaptan vardı.” Şākyamuni Buddha’nın ilk vaazını verdiği yer olduğu için burası aynı zamanda Budizm’in kurulduğu yer olarak kabul edilir. Ganj Nehri yanında bulunan bu şehir, bugün de bölgedeki dinler için kutsallığını korumakta ve özellikle Hindular tarafından çeşitli dinî törenlerin gerçekleştirilmesi adına ziyaret edilmektedir.

2. Budizm’de Zaman ile ilgili Özel Kavramlar

Budizm’in zaman ile olan ilişkisinde iki kavram ön plana çıkmaktadır.

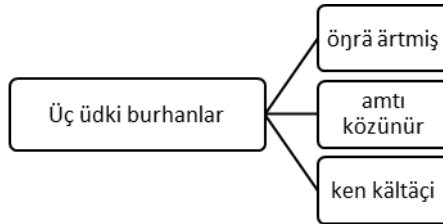

Kşan (< *Skr.* kşāṇā), Budizm’de en küçük zaman biriminin adıdır. Kavramın Türkçe karşılığı olarak *an* kelimesi düşünülebilir. Soothill-Hodous, kavramı “*en küçük zaman boşluğu, bir an, bir düşüncenin doksanıncı ve bir dakikanın dört bin beş yüzüncü kısmı*” şeklinde tanımlamıştır (1937: 6). Kavram atomik derecede en küçük zamanı işaret ettiği gibi ölçü olarak saniyenin 1/75’i olarak da

düşünülmektedir (Rospatt 1995: 94). Tanımlanan bu bir anlık süre, Budist inanış için oldukça önemli görünmektedir. “Varoluş bir anlık parlamadan ibaret olduğu için her şey an be an yenilenmeye devam eder. Dolayısıyla varoluş zamanın her anında kesinlikle yeni bir şeydir ve önce ve sonradan mahrumdur” (Yılmaz 2007: 48).

K(a)lp (< Skr. kalpa) ise kṣaṇā'nın tam tersi bir kavram olarak neredeyse sonu olmayan, çok uzun bir zaman dilimini ifade eder. Kavramın Türkçe karşılığı olarak *sonsuzluk*, *ebediyet* gibi kelimeler düşünülebilir. Gerek Hinduizm ve gerekse Budizm'de mevcut olan bu kavram ile ilgili Budist inanış, dört farklı kalpadan bahseder ve her bir kalpayı kendi içinde alt birimlere ayırır. Bir kalpa, her biri 16.800.000 yıl süren seksen küçük kalpaya bölünmekte ve geniş bir kalpa dönemi de genellikle bir dünyanın oluşumu, devamlılığı, yok edilmesiyle ilgili olarak açıklanır (Soothill-Hodous 1937: 5).

Bu iki kavram dışında Budist zaman algısında “üç zaman” kavramı öne çıkmaktadır. Üç zaman ya da zamanın üç periyodu (= *Eski Uyg.* üç üd) şeklinde tercüme edebileceğimiz bu kavramın referans noktası Şākyamuni Buddha'dır. Şākyamuni'nin yaşamından sonraki 1000 yıllık zaman ilk dilimi, sonraki 1000 yıl ikinci dilimi ve son olarak da 10.000 yıl üçüncü dilimi oluşturur. Geçmiş, şimdi ve gelecek olarak da değerlendirebileceğimiz bu üç ayrı zaman diliminin temsilcisi sırasıyla Mahākāṣyapa (*Eski Uyg.* Mahakaşip), Şākyamuni Buddha (*Eski Uyg.* Şakimuni) ve Maitreya'dır (bk. Görsel I). Bu durum, Eski Uygur Budist metinlerinde *üç üdki burhanlar* (AY VII 117-119) şeklinde tercüme edilmiştir:

Görsel I: Ortada Şākyamuni Buddha, sol alt köşede Mahākāşyapa ve sağ alt köşede Maitreya.¹

3. Eski Uygur Çatiklerinde Zaman Kavramının İfade Edilme Biçimleri

Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış çatiklerde zamanı ifade etmek için kullanılan kavramlar anlamlarına göre sıralanarak örnekleriyle birlikte aşağıda sunulmuştur. Yukarıda genel itibariyle açıklanan özel kavramlar belirli bir dinî-felsefî zaman algısını ifade ettiklerinden çatiklerdeki görünümü oldukça azdır.

Türkçenin kavram alanıyla ilgili önemli çalışmalardan biri olan *Kavramlar Dizin'i*'ne bakıldığında zaman kavramı altında 95 alt-alana yer verildiği görülür (Cin 1971: 903-905). *Dizin'*de zaman kavramının bir alt-alanı olan *gün*, aynı zamanda ayrı bir kavram şeklinde düşünülmüş ve buna ait başka alt-alanlar oluşturulmuştur. Ancak bu çalışmada böyle bir ayrıma gidilmekten kaçınılmış ve zamanı ifade eden her kavram, örneğiyle sunulmuştur. Ayrıca makalenin

¹ (Kaynak: <https://www.onelittleangel.com/wisdom/quotes/buddha-sakyamuni.asp#pic>, Erişim Tarihi: 05.01.2019, 13:28).

genelinde transkripsiyon bütünlüğü olması adına Eski Uygurca cümlelerin transkripsiyonunda bazı tasarruflarda bulunulmuştur.

3.1. Zamanın Kendisini İfade Eden Kavramlar

i. kolu: Zaman, vakit, süre. Astronomi ile ilgili metinlerde genellikle “on sanyelik bir süre” anlamına sahiptir (EDPT, 617a-b). Genellikle aynı anlama gelen *üd* ile birlikte ikileme olarak metinlerde görünür.

çak amtı maña ugrayu ätözümün isig özümün tiğgölük ıdalaguluk üç kolu so-ka kälti (AP 184-186) “Tam şimdi bana özellikle vücudumu, hayatımı terk edeceğim zaman kesin olarak geldi.”

kaçan birök oğgurak tägingölük üdi kolusı kälösär nätäg kılmış ärsär antag tüş berür (DKPAM 02639-02641) “Ne zaman ki kesin bir şekilde (sonuca) ulaşılacak zamanı gelse (kişi) nasıl yapmışsa öyle sonuç verir.”

ii. tuş: Esas anlamı “fırsat, tesadüf” olmasına rağmen bazı cümlelerde “zaman, süre” anlamı taşımaktadır.

birök ogulum bu tušta tirig äsän kavışsar ölsär mäniñ ätözüm ämgänmägäy m(ä)n arıtı (AP 429-431) “Eğer oğlum bu zamana sağ salım kavuşsaydı ölsem de vücudum hiç ızdırap çekmeyecekti.”

iii. ugr: Yukarıda yer alan kavramda olduğu gibi esas anlamı “fırsat, tesadüf”tür. Ancak örnek cümlelerde görüleceği üzere “zaman, süre” anlamı da taşır.

bir ugurta ol elig han üç oğlanı birlä taştın tagta arıgta ilinçükä bartı (AP 79-81) “Bir zaman o hükümdar, üç oğlu ile eğlenmek için dışarıya dağa, ormana gitti.”

ol ugurta kolti sanınça erinç y(a)rl(ı)g [aç t]juruk tınl(ı)glar oztumuz tep [te-yürlär] (DKPAM 01495-01497) “O zamanda sonsuz sayıca iğrenç perişan aç sefil canlı ‘Kurtulduk!’ diye söylerler.”

iv. üd: Zaman, vakit, süre. Eski Uygur çatiklerinde *üdün* ile birlikte zamanı karşılamak üzere kullanılan en sık kavramlardan biridir. *Üdün* genellikle müstakil bir kullanıma sahip olmasına rağmen *üd*, niteleyici kelime ya da kelimelerle birlikte kullanılır.

öñrä ärtmiş üddä bu çambudivip ulušta m(a)harate atl(ı)g elig han bar ärti (AP 59-61) “Önce geçmiş zamanda bu Çambudivip ülkesinde Maharate isimli hükümdar vardı.”

v. üdün: Zaman, vakit, süre.

ol üdün tegin munça sav sözlöp ol aç barş üskintä suna yatdı (AP 264-265) “O zaman prens, böyle söz söyleyip o aç parsın huzurunda uzanarak yattı.”

ol üdün m(a)h(a)s(a)tve teginniñ tapıgıçları teginimiz kaçdı tep kaçan bartı yorınlar kanda ol istälim tep t(e)şdilär (AP 358-361) “O zaman Prens Mahasatve’nin hizmetçileri ‘Prensimiz gecikti. Nereye gitti? Yürüyün, nerededir? Arayalım!’ diye konuştuılar.”

vi. üdüñkiye: Kısa bir zaman, zamancık.

anta ok elig bäg kapkara tünlä taviş tıñşanu bir üdüñ(i)ye turtı (DKPAM 08843-08845) “Tam orada hükümdar, zifiri karanlık gecede sesi dinleyip kısa bir zaman durdu.”

bir üdüñ(i)yä ymä köñülläri ögrünçülüg sävi[nçlig bolmaz] (DKPAM 02029-02030) “Kısa bir zaman da gönülleri sevinçli, mutlu olmaz.”

vii. ür: Uzun zaman. Kelime, *üdün* ile birlikte ikileme olarak da kullanılmaktadır (Aydın 2002: 173).

inçip olarnıñ arasında agladı tıakı m(a)has(a)tve tegin ol barsnıñ açın torukın ämgäkin tolgakın teñrü körüp tägrä täğzinip közin idi andıran keñärü umatın ür keç teñrü körü turup ötrü kodup öñi yorıp bardılar (AP 177-182) “Böylece onların arasında ağladı ve Prens Mahasatve o parsın açlığını, zayıflığını, eziyetini tam olarak görüp etrafında gezinip gözünü asla ondan ayırmadan uzun süre dikkatlice bakıp durarak sonra vazgeçerek başka tarafa yürüyüp gittiler.”

küdän ür tursar yaramaz (İKPÖ LXIX 3-4) “Konuk, uzun zaman dursa iyi olmaz.”

3.2. Ezeliyet/Başlangıçsızlık İfade Eden Kavramlar

i. ilkisiz: Başlangıcı olmayan, ezeli.

nä üçün tep tesär kim m(ä)n ilkisizdin bärü bu yıdıg sarsıg kanlıg yirinlig sävgüsüz taplagusuz yarsınçig ätözkä inçip inandım (AP 187-190) “Ne için derse, ben ezelden beri bu kötü kokulu, kanlı irinli sevilmeyen iğrenç vücuda böylece inandım.”

ilkisiz sansartabärü tınl(i)glar aga täg[i]lä tagon askançu sözlämäktä üküş ögrätig kıl[mış bolurlar] (DKPAM 08116-08118) “Ezeli Samsära’dan beri canlılar yukarı aşağı (iki yüzlü konuşup) dedikodu yapmayı çok huy edinmişler!”

3.3. Tezlik İfade Eden Kavramlar

Tezlik ifade eden kavramlarda *tavrak*, *tärkin* ve *temin* sözcükleri ve bunlarla birlikte kurulan ikilemeler ön plana çıkmaktadır.

i. tavrak: Çabuk, derhal, hızlı.

ogliniñ ölmüş yerin körügsöp t(ä)rkin tavrıyı yügrük atların koşuglug karlıta olurup ol kamişlıg arıgka tavrak bartılar (AP 463-467) "Oğlunun öldüğü yeri görmek isteyip aceleyle hızlı atların koşulduğu arabaya binip o kamişlığa derhal gittiler."

ii. tärk üdün: Tez zaman.

ol ymä hansasvare tegink(i)yä keçmätin ara suvdaki lenhwa çäçäk täg t(ä)rk üdün ulgadtı bädüti (DKPAM 07751-07753) "O Prens Hansasvare, (vakit) geçmeden su içindeki nilüfer çiçeği gibi tez zamanda yetişti, büyüdü."

iii. tärkkäyä: Çabucacık, derhal, hızlı.

t(ä)rkkäyä üdün täggäy siz tängäşsiz burhan kutıña (AP 306-307) "Eşsiz Buddha saadetine çabucacık ulaşacaksınız."

iv. tärkin: Çabuk, derhal, hızlı.

ötrü t(ä)rkin yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol bars yatur orunka bartılar (AP 331-333) "Daha sonra derhal geri dönüp ağlayarak o parsın az önceki yattığı yere gittiler."

v. tärkin ök: Çabuk, derhal, hızlı.

ötrü elig bäg t(ä)rkin ök ol rakşasıg tilägäli bardı (DKPAM 08814-08815) "Daha sonra hükümdar derhal o şeytanı aramaya gitti."

vi. tärkin tavrak: Hemen, aceleyle.

t(ä)rkin tavrak ätözimin yöläyü tutuñlar (DKPAM 02613-02614) "Hemen vücudumu destekleyin (yardım edin)."

vii. tärkin tavrıtı: Hemen, aceleyle.

anıñ arasında bu sav taķı kächmäzkän bir buryuk t(ä)rkin tavrıtı kälip elig bägkä yakın tägip ay ulug elig bäg busanu y(a)rlikamazun... (AP 416-419) "Onun arasında bu konuşma daha olmazken bir kumandan aceleyle gelip hükümdara yaklaşıp 'Ey yüce hükümdar! Üzlmeyin...'"

viii. temin: Hemen, aceleyle.

miñ tümän y[ı]l ärtsär temin bir kapıgı açılır (DKPAM 01494-01495) "Bin, on bin yıl geçse hemen bir kapısı açılır."

ix. temin ök: Hemen, aceleyle.

temin'ök [sözläyü t]äginäyin (DKPAM 03748) "Hemen saygıyla söyleyeyim."

anı yep temin ök yatgıl (DKPAM 10097) "Onu yiyip hemen yat."

x. teminkiyä: Hemencecik, aceleyle.

temink(i)yä säniñ eçiñ arslan kälip maña antag yavlak söz sözlädi (DKPAM 5152-5153) "Hemencecik senin ağabeyin aslan gelip bana öyle kötü söz söyledi."

xi. turgınça ara: Hemen, derhal.

v(a)[jir tum]ş[uk]lug kurtlar yilıkl[ä]r[i]n kanların turgınça ara sorup kap tög kılıp kemişürlär (DKPAM 01506-01508) “Elmas gibi sert ağızlı kurtçuklar iliklerini kanlarını hemen hortum gibi emip bırakırlar.”

turgınçara tolp ätözlärintäki ätläri sünükläri sagyag tög sızılıp barır (DKPAM 01634-01635) “Hemen bütün vücutlarındaki etleri, kemikleri yağ gibi sızılıp gider.”

xii. turum ara: Hemen, derhal.

turum [ar]a ol ätçi ä[r]... (DKPAM 03384) “Derhal o kasap...”

bütün [ätözüntäki yüz] yüzägünin öñi [öñi kılıp] bir yalın bolmış saç [üzä tur]gurup iki adakın turum [ara s]öglüntür[äyin] (DKPAM 06121-06125) “Bütün vücudundaki yüz uzvu ayrı ayrı parçalayıp tek bir sac üzerine koyup iki ayağını derhal kızartayım.”

xiii. una: Hemen, derhal, çok geçmeden.

m(ä)n una basa yetdim (AP 247-248) “Ben çok geçmeden ulaştım.”

xiv. unakaya: O anda, o an içinde.

yeți änükläriñä ägirtip kavzaııp açmak suvsamak üzä sıkılıp tor(o)mış yavırımış sınımış ätözläri alaıurup küçi küsüni üzülüp unakaya ölgäli yatur ärti (AP 114-118) “Yedi yavrusunu sarıp açlık ve susuzluk ile sıkılıp zayıflamış yaralı vücudu yorulup gücü kuvveti tükenip o an ölecek gibi yatıyordu.”

bu muntag osuglug törümiş küçsirämiş alaıurmuş aç barş açmak suvsamak ämgäkin ärtiñü sıkılıp unakaya ölgäli turur (AP 139-142) “Böylece zayıflamış güçsüzleşmiş aç pars, açlık susuzluk eziyetiyle çok sıkılıp o an ölecek gibi duruyordu.”

3.4. Öncelik-Sonralık İfade Eden Kavramlar

Öncelik-sonralık ifade eden kavramlar ile anlatılmak istenen, bunların cümlelerde meydana gelen eylemlerin gerçekleşme zamanını sıralıyor olmasıdır. Büyük çoğunluğu edat ya da edat grubu olan bu kavramlar, cümleleri yalnızca birbirine bağlamamakta aynı zamanda hangisinin önce veya hangisinin sonra gerçekleştiğini bildirmektedir. Dolayısıyla bu kavramlar, birbiriyle ilgili cümleler arasında belli bir anı veya olayı referans almakta, cümlelerdeki eylemlerin gerçekleşmesini bu referans noktaya göre şekillendirmektedir.

i. ançağınça: Bu süre, o aralık, o sırada. UW’de “o zamanda, o sırada; ... -dışı zaman, ...-diktan sonra” şeklinde tanımlanır (UW II.1, 150).

ançaginça bodis(a)t(a)v teginniñ uluğı eçisi yer täprämişin körüp inisiñä inçä tep tedı (AP 314-316) "O sırada Bodhisattva prensin büyük ağabeyi yerin hareket ettiğini görüp küçük kardeşine şöyle dedi."

ançaginça sapça ikinti buryukı kälip elig bägkâ tğädi (AP 441-442) "O sırada sıracı ikinci kumandan gelip hükümdara yaklaştı."

ii. ançakatägi: O zamana kadar. UW, *ançakatäginça* maddesinde "o zamana kadar" şeklinde tanımlar (UW II.1 151).

[]//R *ançakatägi anıñ tğ [...* (DKPAM 12197) "... o zamana kadar onun gibi..."

iii. ançatabärü: O zamandan beri. UW, *anındınbärü* maddesine göndererek "bunun için, bundan dolayı (?)" şeklinde tanımlar (UW II.1, 169).

ançadabärü bu ävdä barkta ärip sizlärniñ tözün yavaş köñülünjüzlärni artatmışım bar ärs[ä]r kop köñülin kşanti berinlär tep tedı (DKPAM 05418-05422) "'O zamandan beri bu evde bulunup sizlerin asil ve yumşak huylu gönüllerinizi tahrip ettiysem tüm kalbinizle bağışlanma veriniz' diye söyledi."

iv. ançata ken: Ondan sonra, o vakit, o zaman.

ol iki tegitlär munçulayu yañın käyirkänçig kılını ulıyü sığtayü talıp yügüp ançata ken temin andıran öñi yorıp bartılar (AP 355-358) "O iki prens, bu şekilde feryat edip ağlayarak yorulup ondan sonra derhal oradan gittiler."

v. anta basa: Ondan sonra.

anta basa ol 'ät tañçuta kol buñ b(ä)lgüläri sögükk(i)yälär arırsız akguluk tälükk(i)yälär b(ä)lgülüğ bolur (DKPAM 00623-00626) "Ondan sonra o et parçasında kol (ve) bacak izleri, kabarcıkları, pislik olacak küçük delikleri belli olur."

anta basa tört yıñakdakı eliglär bəglär barça öz öz uluşılarıña bardılar (DKPAM 02736-02738) "Ondan sonra dört taraftaki hükümdarların hepsi kendi ülkelerine gittiler."

vi. anta inaru: Ondan sonra.

anta inaru [ulğadğalı] bädüğäli umatın kurıp yokadıp barı[r] (DKPAM 08018-08019) "Ondan sonra büyüüp yetişemeden kuruyup yokolup gider..."

[] *bayagut anta inaru kamag toyınlar[ka ayag] kılıp şariputre arhantag 'änjyök [üzä] tutdı* (DKPAM 09547-09549) "...Bayagut ondan sonra bütün rahiplere saygı gösterip Arhat Sāriputre'ya özellikle hürmet etti."

vii. anta ken: Ondan sonra.

[an]ta ken sumanapraba hatun '[] (DKPAM 04571) "Ondan sonra Sumanaprabhā Hatun..."

anta ken yemä agruk bultı kenrănü aş berür boltı-lar (İKPÖ LXVIII. 2-4.) “Ondan sonra yine onu ağır bir yük (olarak) görerek yemeğini homurdanarak verir oldular.”

viii. anta ötrü: Ondan sonra.

kaçan bodis(a)t(a)vnıñ ätözin buşı bermiş yer orunka tägdilär ärsär anda ötrü bodis(a)t(a)vnıñ yaş süñükläri inaru bärü anda munta saçılıp yatmışın körüp ätözlärin birgärü yerkä çalıp ögsiräp tınsırap... (AP 467-473) “Ne zaman Bodhisattva’nın vücudunu sadaka verdiği (feda ettiği) yere geldilerse ondan sonra Bodhisattva’nın ıslak kemiklerinin orada burada saçılı olduğunu görüp kendilerini bir yere atıp kendilerinden geçip...”

anda ötrü elig bäg hatunı ançak(ı)ya ögsirämäki särilip saçı başı yadılıp iki eligi üzä köküzin tokıyu k(a)ltı balık suvıntın adırılıp isig kumta ağınmış täg yertä ağınayu inçä täp yıgladı (AP 490-496) “Ondan sonra hükümdarın eşi öylece kendinden geçmişliği biraz azalıp, saçı başı dağılıp iki eli ile göğsüne vurarak balığın suyundan ayrılıp sıcak kumda yuvarlandığı gibi yerde yuvarlanıp böyle ağladı.”

ix. antada basa: Ondan sonra.

antada basa (DKPAM 01320) “Ondan sonra...”

x. aşnu: Önce. Bu kavram, UW’de şu şekilde tanımlanmaktadır (UW II.2, 10):

1. “önce, ilk olarak, önceden, eskiden”
2. “...+dAn önce”

taluy ügüz-kä kirür sizlär kim ölüm adaka korksar aşnu-rak yorınlar (İKPÖ XXXII. 2-5) “Okyanusa giriyorsunuz. Ölüm tehlikesinden kim korkarsa en önce ayrılısın.”

bukası aşnu ünüp teginig yumburu yatgurup tört adakın inläyü kölitdi (İKPÖ LXV. 3-6) “Boğası önce yükselip prensi yuvarlayıp dört ayağını toprağa iyice gömdü.”

Aşağıda yer alan dört kavramın başlangıç ifadesi olan *äj* UW’de “en..., ilk... (zaman ve yer kavramları ile birlikte)” şeklinde tanımlanmaktadır (UW II.2, 203):

xi. ’äj aşnu: En önce.

ayıg kılınçlag kişiniñ ölüm{m}i yakın kältüktä ’äj aşnu ätözintäki inđrilari kaçıgları başıntın ölüp barır (DKPAM 01450-01452) “Kötü huylu kişinin ölümü yaklaşıncaya en önce vücudundaki duyu organları başından ölüp gider.”

anta ötrü elig bäg ’äñaşnu ol ş(a)rmireg kördi (DKPAM 08404-08405) “Ondan sonra hükümdar en önce çırağı gördü.”

xii. 'äj ken: En sonra, sonunda.

in[çi]p näçä uzun üdün keç yatsarlar ymä 'äj kenintä ölüm üd yäki yakın tägip isig özlärin üzä oynamaklıg oyun üzä ol ärmäk tarkarurlar (DKPAM 00408-00412) "Böylece nice uzun zaman geç yatsalar da en sonunda ölüm (ve) zaman şeytanı yaklaşip gelip hayatlarıyla uğraşarak o varoluşu ortadan kaldırır."

xiii. 'äj mintin: En erken, en önce. UW'de *äj mintin* olarak üç tanımlama bulunmaktadır (UW II.2, 213-214):

1. "(...-sA) bile, hatta (...-sA dA) (çoğunlukla cümle başı edatı olarak).
2. ...-IncAyA kadar, ...-A kadar (çoğunlukla *tägi* ve *+ča* ile birlikte)"
3. ... bile (...-mAz), ... dahi (... -mAz) (olumsuz cümlelerde)

'äj mintin yılık ajunıntakı tınl(ı)glar ymä burhanlarıg körsärlär muşadıp tañlap süzük köñül öritürlär (DKPAM 04059-04062) "En önce hayvanlar alemindeki canlılar da Buddhaları görse şaşırıp iyi niyet gösterirler."

'äj mintin [yummi]ş közin açu umatın isäg özin[li tu]guşk(ı)yasın titip idalap özüg sav [sözlämäd]i (DKPAM 04385-04388) "En önce yumduğu gözünü açmadan hayatı ve yavrusunu terk etmiş (olmasına rağmen) yalan söz söylemedi."

xiv. 'äj öñrä: En önce.

'äj öñrä suparage bod[is(a)v(a)t] ärdnilig kañlıda oluruş basasınta [ol] beş yüz şartlarıg başlap yortıp bardı (DKPAM 01043-01046) "En önce Bodhisattva Supārage mücevherli arabada oturup daha sonra beş yüz tüccarı başta (liderlik yaparak) yola çıkardı."

ölüm üdi yagudukta 'äj öñrä öz ornınta yatıp tolş ätözi titräyür bazar (DKPAM 07213-07216) "Ölüm zamanı yaklaşınca en önce kendi yerinde yatıp bütün vücudu titrer."

xv. basa soñ: Ondan sonra, sonra.

bu savniş basa soñınta m(a)has(a)tve tegin inçä tep tedi (AP 151-152) "Bu sözün sonunda Prens Mahasatve şöyle dedi."

xvi. baya: Önce.

ötrü t(ä)rkın yanturu yanıp yıglaşu bayakı ol bars yatur orunka bartılar (AP 331-333) "Daha sonra derhal geri dönüp ağlayarak o parsın az önceki yattığı yere gittiler."

xvii. kaçan: Ne zaman.

kaçan birök kudı [ye]rd[ä] ensärlär tämirliş süvri şış[ların bü]tün ätözlärintä tokıyurlar (DKPAM 01686-01688) "Ne zaman şayet kuyuya inerlerse demirli sivri şışleri bütün vücutlarına sokarlar."

kaçan eçisiniñ [käl]mişin oğgurak bilti... (DKPAM 02571-02572) “Ne zaman ki ağabeyinin geldiğini kesin olarak bildi...”

xviii. keç: Geç, sonra. *Keç*, aşağıdaki ilk örnekte olduğu gibi ikilemeler içinde de yer alır. *Ür keç temin* dışında uzun süre anlamına gelen *ür keç uzun* ikilemesinde de kullanılmıştır (Ölmez 2017: 300).

ür keç temin oğlanti (İKPÖ LXII.1) “Sonradan kendine geldi.”

näçä keçtäbärü ämgäk ämgänür s(ä)n (DKPAM 03393-03394) “Nice geç, uzun zamandan beri eziyet çekiyorsun?”

xix. näçätä ken temin: O zaman ki, bir zaman, nasıl, nice.

näçätä ken temin oğlanip ötrü eliglärin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar sıgtadılar ulıy sıgtayı inçä tep tedilär (AP 341-345) “Kendilerine geldikten sonra ellerini yukarı kaldırıp yüksek sesle feryat ettiler, ağıt ederek şöyle dediler.”

ötrü ol üdün ol buryuklar başın tägräki bäglär inançlar sogık suv bükürüp yelpigü üzä yelpiyü elig bägig hatunug näçätä ken temin ançakaya oğländürtilär oğlänü birlä ök ötrü eliglärin örü kötürüp ulıy sıgtayı inçä tep takşurdılar (AP 477-484) “Daha sonra o zaman o kumandanların etrafındaki beyler soğuk su serpip yelpazeledikten sonra hükümdar ve eşini bir zaman sonra kendine getirdiler. Kendilerine gelir gelmez ellerini yukarı kaldırıp feryat ederek şöyle ağıt yaktılar.”

xx. ötrü: Daha sonra.

apam birök bu ätözümün tişsär m(ä)n ötrü ülgüsüz sansız mün kağaglarığ kartıg bäzig yiriñig kanıg igig agrıgıg korkunçig ayınçig barçanı tiñmiş idalamış bolur m(ä)n (AP 211-216) “Eğer bu vücudumdan vazgeçersem sonra sayısız günahları, kötülükleri, çıbanı, irini, kanı, hastalığı, ağrıyı, korkuyu... Hepsini terk etmiş olurum.”

ötrü ’o oğlı tegin-kä inçä tep yarlıg-kadı (İKPÖ XVI. 1-3) “Daha sonra oğlu, prene şöyle deyip buyurdu.”

xxi. söndä bärü: Uzun zamandan beri.

ögüm kañım söndä bärü meni sevmöz erti (İKPÖ LVI. 6-8) “Annem babam uzun zamandan beri beni sevmezdi.”

3.5. Süreklilik İfade Eden Kavramlar

i. amru: Her zaman, sürekli. UW’de “daima, her zaman, uzun süre” şeklinde tanımlanır (UW II.1, 136).

uzun turkaru amru ayıg kılınç kılğalı tägimlig bolguluk ärsär el orunu ymä nägükä k(ä)rgäklig ol tep... (DKPAM 5360-5363) “Uzun zaman, daima günah işlemeye uygun olacaksa taht neden gereklidir?’ diye...”

ii. idäj: Her zaman, sürekli.

idäj tuğçı korkınçsız köñül ülädgäy (BSU 24.9) “Sürekli, her zaman korkusuz gönül dağıtacaksın.”

iii. istimi: Her zaman, sürekli.

...ilki ilki ajunlartın bärü istimi kılmiş kazganmış buyan ädgü kılınçlarınñ asılı birikü kälip tüş bermäki üzä ıduk tujit orduta ärig ornag tuta y(a)rılıkamış ärip... (DKPAM 00180-00185) “...ilk varlıklarından beri sürekli kazanmış (olduğu) sevapların azıp çoğalarak birikip sonuç vermesiyle kutsal Tuşita sarayına yerleşerek buyurmuş olup...”

iv. kop üdün: Her zaman.

kop üdün alku beş ajun tın(ı)glarka tüzü yadılmış tıdıgsız y(a)rılkançuçı köñüllüg bolurlar (DKPAM 04088-04090) “Her zaman bütün beş dünyadaki canlılara asil yayılmış engelsiz merhametli gönüllü olurlar.”

v. turkaru: Daima, her zaman.

kılıç bögd[ä]tä ulatı bi bıçqu turkaru ätözläri üzä yagar (DKPAM 01513-01515) “Kılıç, hançer ile bıçak daima vücutları üzerine yağar.”

turkaru tälim üküş yula kö[y]är osuglug yalınlayu turur... (DKPAM 01679-01681) “Daima pek çok meşale yanar gibi parlayıp...”

vi. tün kün: Gece gündüz, her zaman.

anta tägdükdä tün kün katıglanıp bursañ kuvragka tapıngalı [u]gradı (DKPAM 11013-11015) “Oraya ulaşınca gece gündüz dayanıp cemaate hizmet etmek için gayret gösterdi.”

vii. tünlä küntüz: Gece gündüz, her zaman. *Küntüz* dışında *tünlä* kelimesi de “gece, geceleyin” anlamında tek başına kullanılabilir (Aydın 2002: 135).

toyun kayuda yorisar olurs[ar tursar] yatsar tünlä küntüz agzınta üzüksüz namobut tep sözläyür ärdi (DKPAM 10133-10135) “Rahip nerede yürüse, (nerede) olsa, (nerede) yatsa gece gündüz ağzında daima ‘Buddha’ya saygı.’ diye söylerdi.”

viii. uzatı: Daima.

bu barş nägü yeyür uzañıki aşı nägü ol (AP 129-130) “Bu pars ne yer, daimi yemeği nedir?”

uzatı meni körtüm tep sakınıñlar (U IV, D. Das Hasen-Jätaka ‘T III 84-59’, 44-45) “Beni uzun zamandır gördüğünüzü düşünün.”

ix. ürüg uzatı: Daima, sürekli, her zaman.

arşamak buzulmak törülüg için ürüg uzaçı artadı buzuldı (AP 192-194) “Bozulmaz kanun olduğu için daima bozuldu.”

...törttin sınar yer orunug iymiş basmış üküşkâ ayatmış ağırлатmış ürüg uzatı köni nomça törüçä başladaçı imäriğmä kamağ bodunun karasın asmış ükütmiş koptın sınar yavlaksız ärti (AP 65-70) “...dört taraftaki yeri kendine bağlamış, çok saygı kazanmış, daima doğru kanun ve öğretiyeye göre liderlik yapıp çevresindeki bütün halkını topluluğunu çoğaltmış, her tarafı düşmansız yapmıştı.”

x. üzüksüz: Sürekli, durmadan.

ymä ök çad(ı)rl(ı)g suvın üzüksüz tolu kayınar (DKPAM 01744-01745) “Yine bizzat küllü su ile durmadan tamamen kaynar.”

toyun kayuda yorisar olurs[ar tursar] yatsar tünlä küntüz agzınta üzüksüz namobut tep sözläyür ärdi (DKPAM 10133-10135) “Rahip nerede yürüse, (nerede) olsa, (nerede) yatsa gece gündüz ağzında daima ‘Buddha’ya saygı.’ diye söylendi.”

3.6 Ebediyet/Sonsuzluk İfade Eden Kavramlar

i. apamulug mänjü: Sonsuz, sonsuz uzun, ebedî, sürekli. *Apamulug*, UW’de “sonsuzluk; sonu olmayan, sonsuz” şeklinde tanımlanır (UW II.1, 210).

bu ätözümün tişip idalap üzäliksiz üstünki yeg apamulug mänjü nirvanıg ti-lägülük busuş sakinç ämgäk tolgakıg birtäm... (AP 224-227) “Bu vücudumdan vazgeçerek en yukarıdaki sonsuz ebedi nirvanayı aramalı; keder, düşünce, eziyet ve sıkıntıyı bütünüyle...”

...apamulug arıg turug nirvanlıg mänjikä tägürdäçi säkiz türlüg tözün yol atl(ı)g nom ärdini... (DKPAM 00067-00070) “Sonsuz temiz nirvanalı mutluluğa ulaştıracak sekiz türlü asil yol adlı kanun mücevheri...”

ii. bäk mänjü: Ebedî, sonsuz.

...tört türlüg süümin balıkımın uluşımın kânt suzak künt(ä)ki yinçgä kırkınlarımın barça bäk mänjü sakındım ärdi (DKPAM 00821-00824) “...Dört çeşit ordumu, şehrimi, ülkemi, şehri, köyü, ince cariyelerimi tamamen ebedî düşünüyordum.”

3.7. Son İfade Eden Kavramlar

i. soñ: Son.

bu savnıñ basa soñınta m(a)has(a)tve tegin inçä tep tedi (AP 151-152) “Bu sözün en sonunda Prens Mahasatve şöyle dedi.”

3.8. Dönem İfade Eden Kavramlar

i. **k(a)lp**: < Skr. kalpa. Devir, çağ. Kelime, Sanskritçede “çok uzun veya sonsuz zaman, çağ” anlamlarına gelir. Kozmolojik zamanın ölçü birimidir ve çok çeşitli kalpalar bulunmaktadır (Buswell-Lopez 2014: 409).

tözün ogulum şariputre-a tın(ı)glarnıñ kılmış [k]ılı[n]ç tüşi k(a)lp üdün tursar ymä ant[ag ok] alkınmaz (DKPAM 02636-02639) “Ey asil oğlum Şāriputra! Canlıların yaptıklarının sonucu çağlarca dursa da yine tükenmez.”

anı üçün bodis(a)t(a)vlar yüz k(a)lp üç asankeda alku tın(ı)glarıg y(a)rıkançuçı k[öñü]ll[äri üzä] []// tutup temin’ök tüzgä[rinçsiz burhan] [ku]tın bulurlar (DKPAM 08057-08061) “Onun için Bodhisattvalar yüz çağ, sayısız devirlerde bütün canlıları merhametli gönülleri ile ... tutup hemen çok derin Bud-dha saadetini bulurlar.”

3.8.1. Geçmiş Dönem İfade Eden

i. **öñrä ärtmiş üd**: Önce, geçmiş zaman.

öñrä ärtmiş üddä bu çambudivip uluşta m(a)harate atl(ı)g elig han bar ärti (AP 59-61) “Önce geçmiş zamanda bu Çambudivip ülkesinde Maharate isimli hükümdar vardı.”

ii. **purvantak(a)lp**: < Skr. pūrvāntakalpa. Geçmiş zaman. *Pūrvānta*, Sanskrit sözlüğünde “önceki dünyanın sonu” anlamına gelmektedir (bk. Monier-Williams 1990: 644).

amtı aşıd anı amrak oglum bu <ölüm> tãgli törünüş yüz körmämäki bu ok ärki söki bu yertinçü yer suv törügäli purvantak(a)lp üdtin bärü ötgürü bukünki künkätägi üstün t(ä)ñri yerintäki uzun özlüg yaşlıg... (DKPAM 00374-00381) “Sevgili oğlum, şimdi bunu dinle! Bu ölüm denen kanunun yüz görmemesi, acaba önceki bu yeryüzü oluştuğunda geçmiş zamandan beri daha sonra bugünkü güne kadar yüce Tanrı yerindeki uzun ömürlü...”

3.8.2. Şimdi İfade Eden

i. **amti**: Şimdi, şu an. UW’de “şimdiki zaman, şu an; şimdiki, şu andaki” şeklinde tanımlanır (UW II.1, 139).

ay eçilärim a, biz kamagun amti isig özümüzkä ätözümüzkä ärtiñü ilinmiş yapşınmış biz (AP 152-155) “Ey ağabeylerim! Biz hepimiz şimdi hayatımıza, vücudumuza çok bağlanmış, yapışmışız.”

amti köñülçä alıñ (İKPÖ XVI. 5-6) “Şimdi gönlünüzce alın.”

ii. **amti muna**: Derhal, şimdi.

amti muna burhanlıg küçümin taşgaru üntürüp aṭavake yäknih küvänçlig tagın yemiräyin köräyin (DKPAM 06623-06626) “Derhal Buddhalı (kutsal) gücüm ile dışarı çıkıp Şeytan Āṭavaka'nın mağrur dağını çökerteyim.”

amti muna m(ä)n burhan kutı küsüşin bu ätöz[ü]min äsirkänçsiz köñülin ti-tip ıdalap ol iglig ärkä buşı berip iğın togasın birtäm ketäräyin tep tedi (DKPAM 07170-07175) “Derhal ben Buddha saadeti arzusuyla bu vücudumu cömert gönülle terk edip o hasta kişiye sadaka verip hastalığını sıkıntısını toptan gidereyim’ diye söyledi.”

iii. amti temin: Şimdi.

teğın amti temin kertgüntüm tep tedi (İKPÖ A. 6-7) “Prens, ‘Şimdi inandım.’ diye söyledi.”

iv. amti yänä: Şimdi yine.

amti yänä kör munı oglum (DKPAM 00361-00362) “Oğlum, şimdi yine gör bunu.”

amti yänä bularnıñ ätläri yinläri togrulup yıdıp sas[ıp] ‘äyäküläri toklularına tägi yüp y[ürü]ñ bolup közünür (DKPAM 05386-05389) “Şimdi yine bunların etleri derileri patlayıp kötü kokup kaburgaları kafataslarına kadar bembeyaz olup görünür.”

v. amti yinä: Şimdi yine.

amti yinä utun yavız braman[lar]nıñ taş toyagu täg ‘erig yavğan k[örk]lärin körgäli täğimlig boltı (DKPAM 05879-05881) “Şimdi yine arsız kötü din adamlarının çakıl taşı gibi sert kaba güzelliğini görmeye layık oldu.”

vi. amti ymä: Şimdi de.

amti ymä burhan kutın bulmış ärip ymä kşanti kılur m(ä)n (DKPAM 02365-02366) “Şimdi de Buddha saadetini bulmuş olup tövbe ederim.”

amti ymä m(ä)n munı ayıg kılınçtın tıdıp ädgü törülärda yaratdım (DKPAM 04194-04196) “Şimdi de ben bunu kötü huydan uzaklaştırıp iyi kanunlardan meydana getirdim.”

vii. közünür üd: Şimdiki zaman.

ikinti ymä ärtmiş kälmädük közünür [üdt]ä... (DKPAM 00023-00027) “İkinci (olarak) da geçmiş, gelmemiş, şimdiki zamanda...”

3.8.3. Gelecek İfade Eden

i. irak üd: Uzak, gelecek zaman.

äşidgil ulug elig [] ärtmiş ür irak üdtä [ätözin k]odup yertinçü yer s[uv]d[a] savag eşidip kişisi mitragayini [] [in]çä tep tedi (DKPAM 03278-03282) “Yüce hükümdar dinle! ... Geçmiş zaman (ve) gelecek zamanda vücudunu bırakıp yeryüzünde sözü işitip eşi Mitragayini ... böyle dedi.”

3.9. Tarih İfade Eden

3.9.1. Gün İfade Eden

i. bukün: Bugün.

ay inilärim mäniñ bukünki kün ärtiñü kork<g>um bäliñlägüm kälir (AP 90-92) "Ey kardeşlerim! Benim bugün çok korkum var."

buküntä ınaru mäniñ uluşumta beçin avka barmañlar (DKPAM 10442-10444) "Bugünden sonra benim ülkemde maymun avına gitmeyin."

ii. kün: Gün.

iñçip kayu kün burhan kutın bulsar meni titmäñ (İKPÖ XL. 6-7) "Böylece hangi gün Buddha saadetini bulsanız beni reddetmeyin."

ol aç barş ymä änükläp yeti kün ärtmiş ärti (AP 113-114) "O aç pars da yavrulayı beri yedi gün geçmişti."

iii. yañı: Gün.

[o] *nomnu bir yañıka m(ä)n m(a)hayan...* (DKPAM 04671) "...o kanun birinci günde ben Mahayan..."

iv. yañı kün: Yeni gün.

s(ä)n sözlämiş täğ ök yañı kün [kılıp] k(ä)ntü özün bağlık är taplagıl (DKPAM 02702-02704) "Senin söylediğin gibi yeni (bir eş seçme) günü (töreni) düzenleyip kendin bey soyundan (bir eş) bul."

svayambar yañı kün kılğ[uluk] orunta öz öz körünçlägülük kalıkl[arta o-lurdı]lar (DKPAM 02713-02715) "Eş seçme günü törenin olacağı yerde görülecek yerlerde oturdular."

v. yarın: Ertesi gün.

adaşlarım-a bukün barmañlar yarın mindidä tapag udug alıp temin bargay s[iz]läär (U IV, D. Das Hasen-Jätaka 'T III 84-36', 85-87) "Ey arkadaşlarım! Bugün gitmeyin. Yarın benden hizmet alıp öyle gidin."

b[i]rök mäniñ savımın kertgünmäsar s(ä)n yarın kántü özün körgil (DKPAM 05176-05178) "Eğer benim sözüme inanmazsan yarın kendin gör."

3.9.1.1. Gün ile İlgili Kavramlar

i. ertä: Sabah vakti.

tañta ertä eçin arslan üñürintin ünüp anta ok katag 'ätnägäy (DKPAM 5178-5180) "Sabah vakti ağabeyin arslan mağarasından çıkıp orada sert (bir şekilde) kükreyecek."

ol ok törüçä ertä turup öz üñürintin taşgaru ünüp katag ünin ätnädi (DKPAM 5186-5188) “O kanuna uygun olarak erken kalkıp kendi mağarasından dışarı çıkıp yüksek sesle kükredi.”

ii. tañ: Tan, tan vakti.

yettiñ kün tañ tañlayur erkän ädgü ögli tegin ulug küvrüg tokıtıp inçä tep yarlıgkadı (İKPÖ XXXI. 6-XXXII. 2) “Yedinci gün tan ağarırken iyi düşünceli prens büyük davulu çaldırıp şöyle deyip buyurdu.”

tañta ertä eçiñ arslan üñürintin ünüp anta ok katag ’ätnägäy (DKPAM 05178-005180) “Sabah vakti ağabeyin arslan mağarasından çıkıp orada sert (bir şekilde) kükreycək.”

iii. tün yarımı: Gece yarısı.

ötrü ol ädgülüg hariçandre tegin bu muntag eliglär bağlärniñ oruniña korkup tün yarımında bälilij tæg sın suburgan arakı sakınçı köñülintä yügärü boltı (DKPAM 05363-05368) “Daha sonra o Prens Hariścandra, böyle hükümdarların yerlerine (oturmaktan) korkup gece yarısında korkunç mezarlık içinde düşünmeye daldı.”

ötrü ol hariçandre tegin bu muntag sakınıp kap k(a)ra tünlä tüz tün yarımında [oru]nıntın örü turdı (DKPAM 05400-05403) “Daha sonra o Prens Hariścandra böyle düşünüp kapkara gecenin tam yarısında yerinden kalktı.”

3.9.2. Ay İfade Eden

i. aram ay: İlk ay.

[y]ıl aram ay bir yañıka m(ä)n [] vaibaş on karmap(a)tıg okıyu [tägin-tim] (DKPAM 04211-04213) “...ilk ay birinci gününde ben... Vaibhāṣika okuluna ait on karma yolunu saygıyla okudum.”

ii. ay: Ay. UW’de “ay (otuz günlük süre)” olarak tanımlanır (UW II.2, 60).

küniñä ayıña munçulayu berip ağılıktakı ağı barım azkına kaltı (İKPÖ VII. 4-6) “Her gün, her ay bu şekilde (para) vererek hazinedeki servet azıcık kaldı.”

bir ay artuk açıntı (İKPÖ LXVIII 1-2) “Bir aydan fazla (ona) baktılar.”

3.9.3. Yıl İfade Eden

i. yıl: Yıl, sene.

miñ tümän yıl anta açıg ämgäk ämgänip isig özläri üzülmöz (DKPAM 01651-01653) “Bin, on bin yıl orada açlık ve eziyet çekip hayatları sona ermez.”

tälim üküş yıl ay ärtıdi (DKPAM 02781-02782) “Çok fazla yıl, ay geçti.”

3.10. Zaman ile İlgili Özel Kavramlar

i. b(a)drak(a)lp: < Skr. bhadrakalpa. İçinde yaşanılan, çok uzun hatta ne-redeyse sonsuz zaman periyodu. Kelime Sanskritçede “kutlu, uğurlu zaman” anlamına gelir; Buddhaların belirttiği zamandır. *Bhadrakalpanın* 236 milyon yıl sürdüğü ve bunun 151 milyon yılı aşkın süresinin hâlihazırda geçtiği farz edilmektedir (Buswell-Lopez 2014: 106).

maitreta ulatı bu b(a)drak(a)lptaki dört yüz tokuz on [a]ltı bodis(a)t(a)vlar barça burhan kutın [] [] / kutrulgulukın arıtı sözlämäzlär (DKPAM 08420-08423) “Maitreya gibi bu içinde yaşanılan zamandaki dört yüz doksan altı Bodhisatva tamamen Buddha saadetini...kurtulmayı asla söylemezler.”

bu b(a)drak(a)lpdaki beş yüz bodis(a)t(a)vlar barça muntada öñrä burhan kutın bulup sansartın ozguçılar är[[di:]] (DKPAM 08941-08943) “Bu içinde yaşanılan zamandaki beş yüz Bodhisattva’nın hepsi bundan önce Buddha saadetini bulup dünyadan kurtulanlar idi.”

ii. kşan üdün: < Skr. kṣāṇā. Bir an. Gerçekleşmesi mümkün en kısa süre; zaman içinde meydana gelmeye devam eden fiziksel nesnelere ve zihinsel olayların aslında bu anların, *kṣāṇā*ların bir araya gelmesiyle oluştuğu düşünülmektedir (Buswell-Lopez 2014: 445).

adınlarınñ ämgäkin körsär bir kşan üdün ymä särip turgalı umaz (DKPAM 06498-06500) “Başkalarının eziyetini görse tek bir an bile sabredip duramaz.”

anı üçün on küçlög tükäl bilgä t(ä)ñri burhan kop üdün alku kşanlarda sav sözlämäkdä öglög köñül(l)üg y(a)rılıkar ärmış (DKPAM 07714-07717) “Onun için on güce sahip, tamamen bilge Tanrı Buddha her zaman bütün anlarda söz söylemekte akıllı buyurur imiş.”

iii. m(a)hak(a)lp: < Skr. mahākālpā. Büyük zaman, periyod. Budizmdeki en geniş zaman birimidir. Budist kozmolojide *mahākālpā*nın seksen kalpaya eşit olduğu söylenir ve belli bir dünya sisteminin zamanı tanımlanmak istendiğinde *mahākālpā* dört döneme ayrılır: 1. Hiçlik dönemi. 2. Yaradılış dönemi. 3. Varlık dönemi. 4. Yıkım dönemi. Bu dönemlerin her biri yirmi kalpadır (Buswell-Lopez 2014: 496).

...öñsüz dört yapığların öz tutdaçı uzun sansarnıñ uçıña tägip yaşıp yatur täg säkiz tümän m(a)hak(a)lp uzun özlög [ya]şlıg naivasanyan öñsüz t(ä)ñri yerin-tä... (DKPAM 00400-00405) “...şekilsiz dört yığını tutacak uzun Saṃsāra’nın ucuna değerek yapışıp yatar gibi seksen bin uzun zaman Naivasamñjñā şekilsiz Tanrılar dünyasında...”

iv. maranabav: < Skr. maraṇabhava. Esas anlamı “ölümün varlığı, var oluşu” olmasına rağmen Eski Uygur çatiklerinde daha çok “ölüm zamanı” anlamında

kullanılmıştır. Aşağıdaki örnekte Uygurların kavramı *ölüm üdi* tamlamasıyla birlikte ikileme oluşturarak kullandığı görülmektedir. Jens Peter Laut, kavramın Çince *ssü yu* ve Tibetçede *hchi-bahj srid-pa* olarak karşılandığını belirtir ancak kavrama Çince ve Tibetçede “ölümün varlığı” anlamını verirken Sanskritçe anlamı için “ölümün başlangıcı, başlaması” anlamına gelecek şekilde “das eintreten des Todes” tanımlamasını kullanır (1984: 129).

birök kayu kişi uzun turkaru özlüg ölmüktä ögrünçülüg bolsar öñräki kenki közünür bu üç üdün ayıgdın ävrilip ökünmäsär uzatı ölürtäçi bolsar bu muntag tın(ı)gñıñ maranabav ölüm üdintä turmışda 'äñ öñrä turtaçı nätäg osuglug bolur (DKPAM 01411-01418) “Eğer bir kişi sürekli canlı bir varlığı öldürmekten mutluluk duyarsa önceki, sonraki, şimdiki bu üç zaman kötülükten ayrılıp pişman olmazsa ve öldürmeye devam ederse böyle bir canlının Maraṇabhava ölüm zamanı geldiğinde en önce nasıl bir varlığı olur?”

v. ölüm küni: Ölüm günü.

ölüm küni yagudukta köñülläri yüräkläri tıklılıp tañılıp adınlarıg askañçulayu sözlämiş savları ol uğurda nä ärsär tusulmaz (DKPAM 08129-08131) “Ölüm günü yaklaşınca gönülleri sıkışıp başkalarına iki yüzlülükle söyledikleri sözleri o zamanda ne olursa olsun işe yaramaz.”

vi. ölüm üdi: Ölüm zamanı.

ölüm üdi yagudukta 'äñ öñrä öz ornınta yatıp tol p ätözi titräyür bäsär (DKPAM 07213-07216) “Ölüm zamanı yaklaşınca en önce kendi yerinde yatıp bütün vücudu titrer.”

vii. öñräki kenki közünür bu üç üd: Önceki, sonraki, görünür (şimdiki) bu üç zaman.

birök kayu kişi uzun turkaru özlüg ölmüktä ögrünçülüg bolsar öñräki kenki közünür bu üç üdün ayıgdın evrilip ökünmäsär uzatı ölürtäçi bolsar bu muntag tın(ı)gñıñ maranabav ölüm [ü]dintä turmışda 'äñ öñrä T[...]' ÇY nätäg osuglug bolur (DKPAM 568-575) “Eğer bir kişi sürekli canlı bir varlığı öldürmekten mutluluk duyarsa önceki, sonraki, şimdiki bu üç zaman kötülükten ayrılıp pişman olmazsa ve öldürmeye devam ederse böyle bir canlının Maraṇabhava ölüm zamanı geldiğinde en önce...nasıl olur?”

viii. yam üd: Yāma zamanı, süresi. Yam < Skr. yāma. Yāma, Budizm’de ölüm tanrısı ve yeraltı dünyasının efendisidir. İlk olarak Rgveda’da ortaya çıkan bir Hindu tanrıdır, daha sonra mitolojide ölümlerin hâkimi ve cezalandırıcısı olarak yeraltı dünyasını yönettiği görülür (Keown 2005: 298).

altı yam üdlärintä oduğın sakın ärip boşgunmış bışrunmaklıg katıgılanmak üzä isig öz amrakın ezdäçilär uzun turkaru ozmak kutrulmak küsüşin... (DKPAM

0091-0095) “Altı Yāma zamanında bilinçli olarak öğrenmeyle edinilen olgunlaşmalı gayret ile vücut sevgisini yok edecekler daima kurtulmak arzusuyla...”

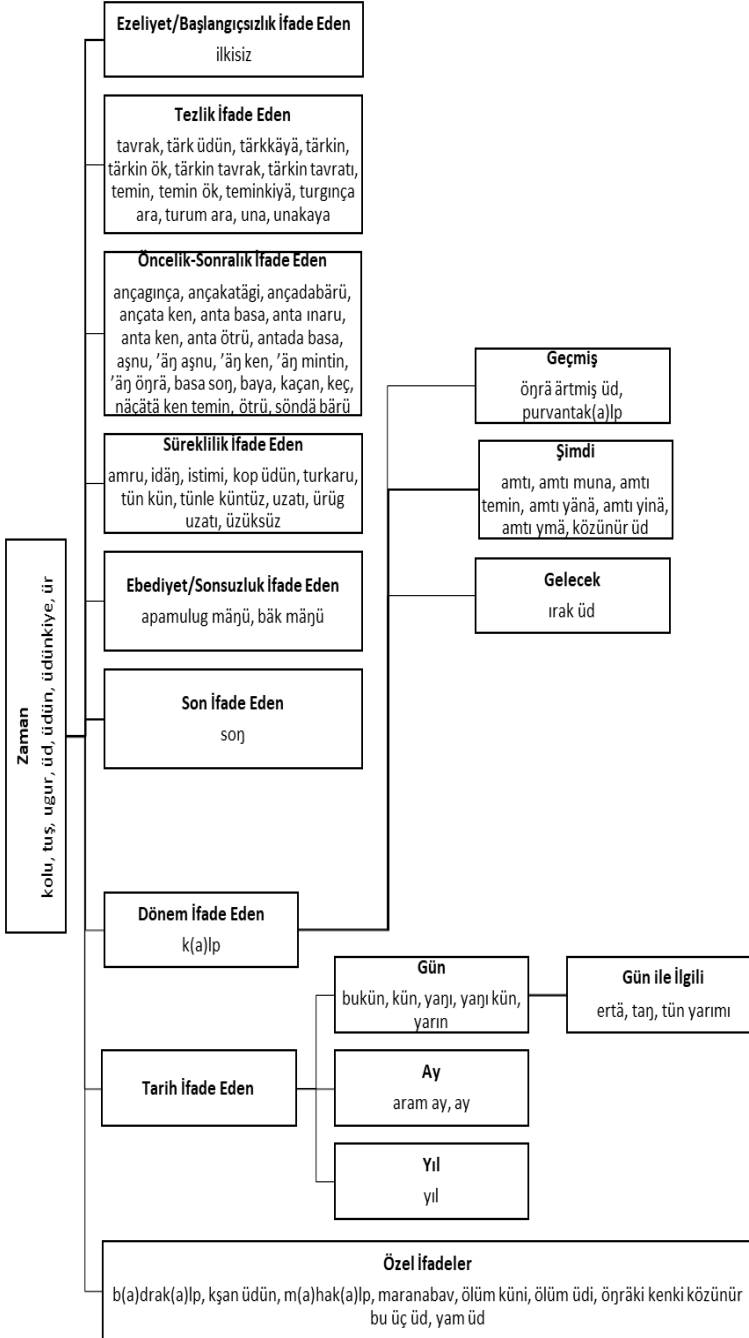
Sonuç

Eski Uygur atiklerinde zaman kavramının ele alındığı bu çalışmada taranan metinlerde zaman anlamı taşıyan tüm kavramlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Buna göre kavramların özellikle *tezlik* ve *sürekli* anlamı taşıyanları sıklıkla Türkçe ifade edilmiş ancak dinî-felsefî içerikli özel zaman kavramları Sanskritçeden alınarak çoğu kez de Türkçe bir sözcük ya da tamlamayla birlikte ikileme olarak kullanılmıştır.

atikler özelinde Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde görülen zaman kavramı Orhun Türkçesi metinleriyle mukayese edildiğinde salt zaman anlamı taşıyan kavramların çeşitliliğinde artış olmuştur. Orhun Türkçesinde *üd* sözcüğü karşımıza çıkarken atiklerde buna ek olarak *kolu*, *tuş*, *ugur*, *üdün*, *ür* gibi sözcükler kullanılmıştır. *Ugur*, *tuş* gibi daha çok “şans, fırsat” anlamına gelen sözcükler anlam genişlemesiyle bu kavramı karşılamak üzere kullanılmıştır. Ayrıca *üd*, bu dönem metinlerinde zaman anlamı dışında “devir, çağ” gibi anlamlara da sahipken atiklerde bu anlama gelen *kalp* sözcüğünün de kullanılması kavram alanının çeşitlendiğini gösteren bir diğer kanıttır.

atiklerdeki genel zaman algısının elde edilen bulgular ışığında çizgisel bir yapı arz ettiği ortadadır. Gün, ay ve yıl kavramları ile bunlarla ilişkide bulunan diğer kavramlar, atiklerdeki zaman algısının tıpkı masallarda olduğu gibi, muhayyel bir zaman içinde olsa da geçmiş, şimdi ve gelecek eksenindeki yapısının kanıtıdır. Öncelik-sonralık ifade eden kavramların esas itibarıyla belli bir referans noktasına göre ilişkili olduğu cümleler arasında zaman bağlantısı kurduğu muhakkaktır. Dilbilgisel yapı itibarıyla bunların genellikle bir edat grubu teşkil ettiği görülür. *Anta* ile başlayan pek çok edat grubu bu tanımlamanın içini doldurur.

Sonuç olarak atiklerdeki zaman kavramı için alt-anlamlarını da dikkate alarak aşağıdaki gibi bir sınıflandırma yapmak mümkündür:

KISALTMALAR:

- bk. : Bakınız
BTT : Berliner Turfantexte
ev. : Çeviren
EDPT : An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish
Esk. Uyg. : Eski Uygur Türkçesi
Haz. : Hazırlayan(lar)
PhTF II : Philologiae Turcicae Fundamenta Cilt 2
Skr. : Sanskritçe
TDK : Türk Dil Kurumu
Toh. : Toharca
TTK : Türk Tarih Kurumu
UAJb N.F. : Ural-Altaysche Jahrbücher Neue Folge
vb. : ve başkaları

KAYNAKÇA

- 📖 AP = Gulcalı, Zemiye. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: TDK, 2013.
- 📖 AY VII = Çetin, Engin. *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Adana: Karahan, 2012.
- 📖 Aydın, Erhan. *Türk Dilinde Zaman Adları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Eski Türk Dili) Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.
- 📖 Bazin, Louis. *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 BSU = Zieme, Peter. *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. BTT XIII. Berlin: Akademie, 1985.
- 📖 Buswell Jr., Robert E.-Donald S. Lopez Jr. vb. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton-Oxford: Princeton University, 2014.
- 📖 Cin, Ş. Recai. *Kavramlar Dizini*. İki Cilt. Ankara: TDK, 1971.
- 📖 Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford at the Clarendon, 1972.
- 📖 DKPAM = Wilkens, Jens. *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā*. BTT XXXVII. Turnhout: Brepols, 2016.
- 📖 Elmalı, Murat. *Daśakarmapathāvadānamālā (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK, 2016.
- 📖 Elverskog, Johan. *Uygur Buddhist Literature*. Turnhout: Brepols, 1997.
- 📖 Gabain, Annemarie von. "Die Alttürkische Literatur", *PhTF II*. Wiesbaden: Franz Steiner, 1964: 211-243.
- 📖 İKPÖ = Hamilton, James Russell. *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11. Ankara: Simurg, 1998.
- 📖 Keown, Damien. *Lexikon des Buddhismus*. Çev. Karl-Heinz Golzio. Düsseldorf: Patmos, 2005.
- 📖 Klyaštorny, Sergey Grigoryeviç. "Eski Türk Yazıtlarında Zaman ve Mekân Kavramı". Çev. Deniz Karadeniz. *Dil Araştırmaları*. Güz 17. (2015): 247-251.
- 📖 Kubbealtı Lugatı, "Zaman" tanımı. www.lugatim.com (Erişim tarihi: 05.01.2019, 15: 04)
- 📖 Laut, Jens Peter. "Zwei Fragmente eines Höllenskapitels der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā". *UAIb N.F.* Cilt: 4, 1984: 118-133.

- 📖 Monier-Williams, Sir Monier. *A Sanskrit-English Dictionary*. 11. Baskı. Oxford at the Clarendon, 1990.
- 📖 Müller, F.W.K.-A. von Gabain. *Uygurca Üç Hikâye*. Çev. S. Himran. İstanbul: İbrahim Horoz, 1946.
- 📖 Ölmez, Mehmet. "Eski Uygurca İkillemeler Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellekten*. 65. 2 (2017): 243-311.
- 📖 Rhys Davids, T. W. *Buddhist India*. 3. Baskı. Londra: T. Fisher Unwin, New York: G. P. Putnam's Sons, 1911.
- 📖 Rospatt, Alexander von. *The Buddhist Doctrine of Momentariness*. Stuttgart: Franz Steiner, 1995.
- 📖 Rudolf, Helga. "Once Upon a Time when Brahmadata Reigned in Benares' Reflections on the Jataka Tales with Special Attention to the Portrayal of Women". *Religiologiques*. 23, Spring, (2001): 193-202.
- 📖 Saybaşı, Sevgi. *Zaman Algısı ve Romana Yansıması*. Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Karşılaştırmalı Edebiyat Yüksek Lisans Programı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008.
- 📖 Soothill, William Edward-Lewis Hodous. *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. Londra: Kegan Paul Trench Trubner, 1937.
- 📖 Tezcan, Semih. "En Eski Türk Dili ve Yazını". *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. 3. Baskı. Ankara: TTK, 2001: 271-323.
- 📖 TDK. *Türkçe Sözlük*. Haz. Şükrü Halûk Akalın vb. 11. Baskı. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 U IV = Müller, F.W.K.-A. von Gabain. *Uigurica IV*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co., 1931.
- 📖 UW II.1 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 1: a-asvık*. Stuttgart: Franz Steiner, 2010.
- 📖 UW II.2 = Röhrborn, Klaus. *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien -Neubearbeitung-. II. Nomina-Pronomina-Partikeln. Band 2: aš-äzüük*. Stuttgart: Franz Steiner, 2010.
- 📖 Yılmaz, Hüseyin. *Budist Metafiziği*. Ankara: Hece, 2007.

Türkçe Söz Diziminde Kullanılan Çift Olumsuz Yapılar Üzerine

About the Double Negation Structures Used in Turkish

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan DOĞAN*

Özet

Diller, yapılarının imkân verdiği ölçüde konuşucuları tarafından anlaşma aracı olarak çeşitli biçimlerde kullanılır ve geliştirilirler. Bu sebeple zaman içerisinde dillerde ifadeyi zenginleştirmek, anlatıma güç katmak gibi çeşitli amaçlar için birbirinden farklı yapılar meydana gelir. Türkçede de ifadeye güç katmak, söylenen sözün tesirini artırmak için zaman içerisinde çeşitli yapılar meydana gelmiştir. Bunlardan biri de çift olumsuzluk içeren yapılardır. Çalışmaya konu olan çift olumsuz yapılar, içerisinde iki adet olumsuzluk işaretleyicisi barındıran ve genel mantık çerçevesinde olumsuzlukların birbirini sıfırlayarak kuvvetli bir olumlu ifade meydana getirdiği yapılardır. Bunlar, aynı zamanda özel kullanımlardır ve bir dilin gelişmişliğini, işlenmişliğini de gösterir. Çalışmamızda Türkçenin tarihî metinlerinden ve Türkiye Türkçesi metinlerinden yola çıkılarak bu türden yapıların izleri sürülmüş ve örnekleriyle söz konusu yapılar ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece, Türkçedeki özel bir ifade biçimi olan çift olumsuz işaretleyicili cümlelerdeki anlam yoğunluğu ve ifade özellikleri araştırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, söz dizimi, olumluluk, olumsuzluk, çift olumsuzluk.

Abstract

Languages are used and developed by their speakers in various ways as a means of communication, to the extent that their structures allow. For this reason, different structures have been formed for various purposes such as enriching expression and adding power to expression in languages. In Turkish, various structures have emerged in time to add power to the expression and improve the power of expression. One of them is the structures with double negation. The double negation structures that are the subject of our study are the struc-

*Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. ahmetturandoğan@gmail.com.

tures which contain two negative polarities and create a strong positive expression by eliminating the negatives in the general logic frame. They are also special usages, and show the sophistication and process of a language. In our study, the double negation structures with examples from the historical texts of Turkish and the texts of Turkey Turkish were analyzed. Thus, the meaning density and forms of expression were investigated in double negation structures as a special form of expression.

Keywords: *Turkish, syntax, affirmation, negation, double negation.*

Türkçe, yazılı metinleriyle takip edilebildiği kadarıyla yaklaşık 1300-1400 yıllık, daha Köktürkçe dönemindeki ses, biçim ve söz varlığı özellikleri ve ileri ögeler hesaba katıldığında ise nice binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Türkçenin Köktürkçe döneminde cümle yapısı itibarıyla ifade gücünün günümüzden pek de eksik olmadığı görülmektedir. Bunun yanında, Türkçenin özellikle söz dizimi bakımından zaman içerisinde bazı gelişmeler gösterdiği de bir gerçektir. Türklerin girdiği her kültür dairesi dolayısıyla Türkçeye bir şeylerin katıldığı ve farklı cümle biçimlerinin ve dolayısıyla da farklı ifade biçimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak, bu ifade biçimlerinden bazıları vardır ki izleri Türkçenin ilk yazılı metinlerinde itibaren sürülmektedir. Bu da söz dizimi çerçevesinde ele alınan çift olumsuzluk meselesidir.

Dilde olumluluğun ve olumsuzluğun çeşitli boyutları vardır. Bunlar, anlamsal olumluluk/ olumsuzluk ve yapısal olumluluk/ olumsuzluk olmak üzere temelde iki başlık altında değerlendirilebilir. Anlamsal olumluluk/ olumsuzluk, dilde sözcüklerin taşıdığı anlamla ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında *onar-* fiili “çalışmayan, işlemeyen bir şeyi çalışır, işler hâle getir-” anlamıyla olumlu bir çağrışım taşırken; *boz-* fiili “çalışan, işleyen bir şeyi çalışmaz, işlemez hâle getir-” anlamıyla olumsuz bir çağrışım değeri taşımaktadır. Böylece, herhangi bir olumsuzluk işaretleyicisi kullanılmadığı hâlde insanların zihninde sözcüğün anlamı sebebiyle olumsuz bir çağrışım meydana gelmektedir. Bu konuda İlhan ve Kabadayı, Türkçenin olumsuz çağrışıma sahip söz varlığı hakkında örnekler vermişlerdir (2017: 31-59). Yapısal olumluluk/ olumsuzluk ise sözcüğün anlamıyla doğrudan ilgili olmayıp biçim bilgisi içerisinde yer alan olumsuzluk işaretleyicisi eklerin kullanılıp kullanılmadığı veya yokluk, var olmama bildiren sözcüklerin kullanılıp kullanılmadığı durumlara göre ortaya çıkan bir olumluluk/ olumsuzluk; var olma, var olmama türüdür. Görüldüğü üzere, burada yüklemi oluşturan sözcüğün insan zihninde olumlu veya olumsuz bir çağrışım yaptığına değil; yapılıp yapılmadığına, gerçekleşip gerçekleşmediğine, olup olmadığına veya bulunup bulunmadığına bakılır. Buradaki olumluluk/ olumsuzluk; *gerçekleşimli/ gerçekleşimsiz, gerçekleşen/ gerçekleşmeyen, var olan, var olmayan*

biçiminde de düşünülebilir. Türkçenin söz dizimi içerisinde ele alınan olumluluk/ olumsuzluk türü de budur. Bu konuda da İlhan ve Kabadayı, Türkçede -mA, -mAz, mAksızIn, -mAdAn, -mAdIk/ -mAdUk, -slz/ -sUz, -ml/ -mU, -lmsA-/ -UmsA- gibi ekleri ve yok, değil, ermez ve hiç gibi sözcükleri cümlede yapısal olumsuzluğu oluşturan işaretleyiciler olarak vermişlerdir (2017: 60-212). Türkçedeki olumluluk-olumsuzluk kavramlarıyla ilgili bir çalışma yapan Börekçi de dil bilgisi çalışmalarındaki olumluluk-olumsuzluk kavramlarının kullanımına ve bu kavramların kullanımıyla ortaya çıkan biçimce olumlu-anlamca olumsuz nitelendirmesine dikkat çekmiştir. Bu konuda biçim ve anlam boyutunun birbirinden ayrılması gerektiğini belirterek biçim açısından bakıldığında *kılma/ olma, kılmama/ olmama* terimlerinin, anlam açısından bakıldığında ise *olumlu-olumsuz-genel* terimlerinin kullanılması gerektiğini öne sürmüştür (2001: 51-53). Gerçekten de özellikle söz dizimi çalışmalarında *anlamlarına göre cümleler* başlığı altında olumluluk-olumsuzluk terimlerine yer verilmekte; ancak genel olarak olumluluk-olumsuzluk anlama göre değil, *kılma/ olma, kılmama/ olmama* özelliklerine göre ele alınmaktadır. Börekçinin de belirttiği gibi biçim-anlam karşıtlığını özellikle öğrenenler için daha karmaşık bir hâle getirmeden her biçimin amaçlanan bir anlam için araç olduğunu kavramak ve cümlelere bu açıdan yaklaşmak gerekmektedir (2001: 52). Bu sebeple, çalışma boyunca bir cümlede bulunan çift olumsuzluk işaretleyicisinin (*kılma-olma/ kılmama-olmama* bildiren) cümledeki anlamı nasıl etkilediği ve dolayısıyla ifade edilmek istenen anlam için yapının hangi farklılıklarla kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

Çift olumsuzluk, bir cümlede bulunan iki olumsuz unsurun birbirini geçersiz kılarak cümledeki anlamı olumluya çevirmesi durumudur. Türkçede çift olumsuzluğun farklı sebeplerle kullanıldığı bilinmektedir. Bu konuda Eker, *sizi sevmediğimi söyleyemem (~sizi sevdiğimi söyleyebilirim)/ sizi sevmiyor değilim (~sizi seviyorum)* örneklerini verdikten sonra parantez içindekiler hariç bu cümlelerin biçimce olumsuz, ancak anlamca olumlu olduğunu, iki olumsuz yapıdan bir olumlu anlamın çıktığını; ancak biçimce ve anlamca olumlu cümleler de dahil olmak üzere bu tür cümleler arasında nüansların olduğunu belirtmiştir (2017: 379). Banguoğlu da *çevrik olumsuzluk* başlığı altında diğerlerinden farklı bir kullanım olduğunu ve bunun *olumlu çevrik kipler* sayılması gerektiğini belirtir. Bunların cevher fiilinin olumsuz çekiminin olumsuz fiil gövdelerine getirilerek yapıldığına, iki olumsuzdan bir olumlu çekimin çıkarıldığına dikkat çeker. Ancak bunların artık *ödemeyecek değilim= elbette ödeyeceğim* örneğinde de görüldüğü üzere olumlu biçimlerden daha kesin bir olumluluk taşıdığını belirtir (2004: 453-454). Ediskun da, çift olumsuzluğa örnekler verirken “*Biz derse çalışıyoruz.*” ve “*Biz derse çalışmıyoruz değiliz.*” cümleleri arasındaki kullanım farkına dikkat çeker:

“Biz derse çalışıyoruz.” (Çalışmakta olduğumuzu haber veriyoruz.)

“Biz derse çalışmıyor değiliz.” (Karşımızdakinin çalışmıyorsunuz biçimindeki iddiasını inkâr ediyoruz.) (2010: 371).

Korkmaz, sıfat-fiillerin olumsuz biçimleri üzerine *değil* edatı getirilerek kurulan cümlelerde iki olumsuzun olumlu bir anlam verdiğini belirtmiştir. *Düşünmemiş değilim* (düşündüm, elbette düşündüm); *bilmiyor değilim* (biliyorum, elbette biliyorum) gibi örneklerde de görüldüğü üzere bu türden kullanımlarda olumluluğun daha kesin ve belirgin olduğunu bildirmiştir (2003: 574-575).

Krifka, çift olumsuzluğun, anlamı tek bir olumsuzdan daha etkili bir biçimde ifade ettiğini; yani kuvvetlendirdiğini belirtmiştir (2007: 2). Horn da İngilizceki çift olumsuzluğun mantığından bahsederken olumlu ile çift olumsuz arasındaki ifade farklılığına dikkat çekmiş ve çift olumsuzla yapılan ifadelerle verilmek istenen mesajın olumlu biçimle yapılan ifadelerle göre daha karmaşık, alışıl-gelmişin dışında; yani normal olmayan bir yolla iletildiğini örnekleriyle belirtmiştir (2001: 296-308).

Türkçede olumsuzlukla ilgili çalışmaları bulunan Çürük, Yunus Emre Divanı'nı çoklu olumsuzluk açısından değerlendirdiği yazısında çift olumsuz yapıların cümlede bazı durumlarda klasik mantıktaki gibi birbirini iptal ederek olumlu anlam ortaya çıkardığını bildirmiştir. Ancak, çift olumsuzluk kavramı, onu gerçekleştiren olumsuzluk işaretleyicileri, çift olumsuzluğun söz dizimsel özellikleri ile anlam ve kullanım boyutları üzerinde Türkiye Türkçesi bakımından yeterince durulmadığına, konunun yüzeysel olarak geçirildiğine dikkat çekmiştir. Bunun yanında, çift olumsuzlukla ilgili de Yunus Emre Divanı'ndan pek çok örnek paylaşmıştır (2014: 196).

Dil bilimsel olumsuzlayıcılar hakkındaki çalışmasında Üstünova, Türkçedeki olumsuzluk işaretleyicilerinin işlevleri üzerinde durmuş ve cümledeki ... *yok değil* yapısının ... *var* yapısını karşıladığını, ... *-sz değil* yapısının ... *-ll* yapısını karşıladığını ancak bu iki yapı arasında ifade farklılıklarının bulunduğunu ifade etmiştir. Bir örnekle belirtmek gerekirse “*Bu köyde elbette yaşlı yok değil.*” cümlesiyle “*Bu köyde elbette yaşlı var.*” cümlesinin birebir eş değer olmadığını, ilk cümle “*Bu köyde yaşlı yok galiba.*” türünden bir olumsuz söyleme itiraz olarak verilen bir karşılıkken, ikinci cümle ise köyde yaşlı olmadığını kesinliği öne çıkaran olumsuz bir bilgi ile vermektedir, demiştir. Bu örneklere ek olarak, iki cümlenin birbirinin yerine kullanılmasının aynı etkiyi veremeyeceğini de belirtmiştir (2016: 1708).

Buraya kadarki araştırmacıların dikkat çektiği üzere çift olumsuz yapıyla ifade edilen olumlu cümle ile olumlu bir yapıyla ifade edilen cümle arasında birta-

kım ifade farklılıkları bulunmaktadır. Bu da konuşanın veya yazanın dikkat çekmek istediği şeyle doğrudan ilgilidir.

Bazı araştırmacıların da çift olumsuz yapıyla olumlu yapı arasındaki ifade farklılıklarına pek dikkat çekmedikleri görülmektedir. Bu konuda Gabain, çift olumsuzlukla ilgili olarak *ol saw yoğ kim kântü aşidmäsär “bir (ol) söz yok, ki kendi işitmesin (işitmese)”* örneğini vermiştir (2007: 78). Ancak bunun yanında Gabain, ileride değinileceği üzere *taluyğa kiçig tægmadim “denize asla ulaşmadım. (Kelime kelime: Denize küçük (az) ulaşmadım.)* cümlesinde çift olumsuzlukla olumlu bir anlamın sağlandığını değil, ikinci bir olumsuzluk işaretleyicisiyle olumsuzluğun kuvvetlendirildiğini bildirmiştir (2007: 78). Karahan, olumlu cümlelerden bahsederken bunların birkaç değişik biçimde kurulduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri de olumsuzluk ifade eden sözcük veya biçimbirimleri barındırmalarına rağmen olumlu anlam taşıyan cümlelerdir. Bunlar, yapısında bulunan herhangi bir olumsuzluk unsuru, *değil* edatı veya *yok* ismi ile birleşince olumlu anlam kazananlar (*Falakadan korkmayan, titremeyen yoktur. İçimde sönük bir ümit yok değildi.*), *-DAn* başka kalıbı ile *değil* edatının birlikte kullanımıyla olumlu anlam kazananlar (*Sanatın aynası da bundan başka bir şey değildir.*), yapısında herhangi bir olumsuzluk unsuru bulunan ve soru yoluyla olumlu anlam kazananlardır (*Vatan, al bayrağın dalgalandığı yer değil midir?*) (2008: 104). Demir ve Yılmaz da, Türkçede olumlu cümlelerin hem çift olumsuzla (*Bilmiyor değil.*) hem de olumlu bir yapıyla (*Biliyor.*) kurulduğunu belirtmiştir (2016: 245). Bunun yanında, Özkan ve Sevinçli, olumlu isim cümlelerinde olumsuzluk ifade eden yüklemden sonra *değil* ve *yok* sözcükleri getirilerek (*Cepte hiç para yok değil. Başına gelenleri duymayan kalmadı.*) olumlu bir anlamın sağlandığını; yani iki olumsuzun bir olumluluk meydana getirdiğini belirtmiştir. Bunun yanında, fiil cümlelerinde de yüklemi olumsuzluk eki almış bir fiilden oluşan cümlelerin soru eki yardımıyla olumlu yapıldığını (*Size güzel bir oda veririz, olmaz mı?*) bildirmiştir (2015: 174-175). Özçelik ve Erten de çalışmalarındaki olumlu cümle bahsinde şekil bakımından bazı cümlelerin *değil* edatıyla kullanıldığında (*O sıralarda cebimizde para yok değildi.*), olumsuzluk eki almış yüklem bulduğu cümlelere soru eki getirildiğinde (*Biz oraya gitsek kabul etmeyecekler mi?*) ve *+DAn* başka kalıbı soru sözcüğü ile kullanıldığında (*Hayatın zorluklarına karşı mücadele etmek, acı tatlı tecrübeler yaşamak uygunlaşmaktan başka nedir?*) olumlu anlam verildiğini belirtmiştir (2011: 231). İlhan ve Kabadayı da yapıca olumsuz ancak anlamca olumlu cümleler üzerinde durmuştur. Bunların genel olarak ya iki olumsuzluk ekinin ya olumsuzluk yapan bir ekle olumsuz anlamlı bir sözcüğün ya da olumsuz anlamlı iki bağımsız sözcüğün beraber kullanımıyla olduğunu belirtmiş ve örneklendirmişlerdir: *Seni anlamıyor değilim. (Seni anlıyorum.)*, *Böyle bir durumda aramamazlık olmaz. (Böyle bir durumda aramak*

gerekir.), *Sana soracaklarım yok değil.* (*Sana soracaklarım var.*) vb. (2017: 26-27). Görüldüğü üzere, çeşitli araştırmacılar tarafından olumsuzluk bildiren ek ve/veya olumsuzluk ifade eden sözcüklerden bir arada yararlanılarak olumlu cümleler kurulduğuna dikkat çekilmiştir. Ancak, bu yapıların her birinde farklı endişelerin, tercihlerin ön planda olduğuna ise pek değinilmemiştir. Bunların her biri farklı bağlamlar, durumlar karşısında tercih edilen, ifadeyi daha etkili hâle getiren veya ifadeye farklı bir boyut kazandıran yapılardır. Bunun yanında, araştırmacıların çift olumsuz yapılarda olumsuzluk işaretleyicisi olan eklerin dışında daha çok *yok* veya *değil* sözcüklerinin kullanımına dikkat çektikleri, *az* veya *küçük* gibi sözcüklerin de Türkçede aynı işlev için kullanıldıklarını pek belirtmedikleri görülmektedir.

Gerek çeşitli araştırmacıların açıklama ve örneklerinden gerekse de bu araştırmadan elde edilen sonuçlar çerçevesinde Türkçe cümlelerde genel olarak çift olumsuzluk içeren şu yapılar sayesinde bir olumlu ifadenin sağlandığı ve bu kullanımlarda çoğunlukla ifadenin kuvvetlendirildiği, dikkat çekici hâle getirildiği, farklı amaçların güdüldüğü veya edebî değerinin yükseltildiği görülmektedir:

1. Olumsuzluk ekini almış bir fiilimsiden sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya *yok* sözcüğünün getirilmesi: *Onun bize yapmadığı kalmadı, Dediklerini duymayan kalmasın, Akşamki düğüne gelmeyen olmadı, Böyle sevinçli bir günde oynamamak olmaz, Bu konuyla ilgili bir toplantı yapmasak olmaz; Onun tanımadığı insan yok, Dediklerini yerine getirmeyen yok...*

2. Olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilden sonra *değil* edatının getirilmesi: *Akşam yemeğini yemedi değil, Başına gelenleri bilmiyor değil...*

3. *Yok* sözcüğünden sonra tekrar *yok* sözcüğünün veya *değil* edatının getirilmesi: *Mağazanın içinde yok yok; Çarşıda elma yok değil...*

4. Nisbî yokluk, bulunmama bildiren *az* sözcüğünden sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya *değil* edatının getirilmesi: *Onun az ekmeğini yemedim, Amcamın az iyiliğini görmedim; Sen de az değilsin...*

5. *+slz / +sUz* isimden isim yapım ekini almış bir sözcükten sonra olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin veya *değil* edatının getirilmesi: *kul hatasız olmaz; çok laf yalansız, çok mal haramsız olmaz; ayakkabısız değildi, insafsız değilmiş...*

6. *Ol-* fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişi olumsuz çekiminin art arda kullanılması: *olmaz olmaz deme. Olmaz olmaz...*

Yukarıdaki yapıların hepsinin elbette ki bir kullanım bilinçaltı mevcuttur. Bu da konuşanın veya yazarın ifade biçimine, dikkat çektiği duruma göre metnin bağlamından daha iyi anlaşılmaktadır. Bu sebeple, çalışmamızda dikkat çekilen çift olumsuzluk konusunun ifadeyi güçlendirmek için oluşturulan kullanımları

ele alınacak ve Türkçenin tarihî devirlerinden ve Türkiye Türkçesinden cümle örnekleri verilip bağlam çerçevesinde değerlendirilecektir.

1. Yöntem

Çalışma, kısım kısım ele alındığında Türkçenin biçim bilgisi ve söz dizimi alanlarını ilgilendiren; ancak bütün olarak değerlendirildiğinde Türkçenin söz dizimini, cümle yapısını, cümlelerin oluşturduğu metin bütünlüğünün önemini ve dolayısıyla ifade biçimini içeren bir çalışmadır. Bu sebeple, her ne kadar çalışma konusu olarak Türkiye Türkçesindeki çift olumsuz yapılarla kurulan cümlelerin ifade durumu seçilmiş olsa da Türkçenin tarihî metinlerinin de ilgili yapılar açısından gözden geçirilmesi bütünlük açısından önemli görülmüş ve tarihî metinler de bu açıdan gözden geçirilmiştir. Hem çağdaş hem de tarihî metinleri aranan birkaç yapı bakımından taramak oldukça zahmetli bir iş olduğundan bu konuda araştırmayı bir nebze de olsa kolaylaştırması için Genel Ağ üzerindeki birtakım derlem sitelerinden istifade edilmiştir. Türkiye Türkçesi metinlerini taramak için Türkçe Ulusal Derlemi'den (TUD), tarihî metinleri taramak için ise TEBDİZ projesinden faydalanılmıştır. Bunun yanında, gerek Türkiye Türkçesinin gerekse de tarihî metinlerin basılı eserlerinden de örnek cümleler tespit edilerek verilmiştir. Çeşitli biçimlerde tespit edilen cümlelerin ifade dünyasının daha iyi anlaşılması için örnekler elden geldiğince uzun bir metin içerisinde vermeye çalışılmıştır. Alınan örnek cümlelerin yanına ise hangi derlemden, kitaptan alındığı belirtilmiştir.

2. Değerlendirme

Bu başlık altında yukarıda belirlediğimiz altı madde çerçevesinde Türkiye Türkçesi metinlerinden ve Türkçenin tarihî metinlerinden örnek cümleler verilecektir. Verilen örnek cümlelerin açıklamaları yapılacak, tercih edilen ifade biçiminin sebepleri, gereklilikleri üzerinde durulacak ve ne gibi ifade farklılıklarını, zenginliklerini beraberinde getirdiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

2.1. Olumsuzluk Ekinin Almış Bir Fiilimsiden Sonra Olumsuzluk Ekinin Almış Çekimli Bir Fiilin veya Yok Sözcüğünün Getirilmesi

Söz diziminde içerisinde fiilimsi bulduran cümleler genellikle birleşik cümle olarak değerlendirilmiştir (Delice 2007; Özkan ve Sevinçli 2015). Bu cümlelerde fiilimsiler yan cümlelerin yüklemine oluştururlar; yani yüklemli durumdadırlar. Bu özellikleriyle de temel cümlelerin yüklemdeki yargıyı çeşitli açılardan tamamlarlar. Bunlarda kullanılan bir olumsuzluk işaretleyicisi temel cümlelerin yüklemdeki yargıyı doğrudan etkiler. Dolayısıyla, yan cümlesinin yüklemde olumsuzluk işaretleyicisi bulduran bir birleşik cümlelerin temel cümlesinin yüklemde de bir olumsuzluk işaretleyicisi varsa çift olumsuzluk kuralı gereği olumlu bir ifade ortaya çıkar. Böylece, olumluluğu pekiştirecek bir söze

gerek kalmadan oldukça etkili, dikkat çekici ve ifade gücü artırılmış bir mesaj verilmiş olur. Bu sebeptendir ki atasözlerinde de bu çift olumsuz yapıdan yararlanılmıştır: *Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz; Ava gelmez kuş olmaz, başa gelmez iş olmaz; Ayağa değmedik taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz; Balta değmedik ağaç olmaz; Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz...*

Bu çift olumsuz yapıda çoğunlukla *kal-* ve *ol-* fiilleri temel cümlemin yüklemine oluşturur. Olumsuzluk işaretleyicisi bulunduran fiilimsiden sonra gelen *yok* sözcüğü ise ek fiil olarak temel cümlemin yüklemine oluşturur. İfadeye güç katan bu çift olumsuz yapının Türkiye Türkçesindeki bazı örnekleri şunlardır:

*Ortaköy'deki Kuvvacıların sayısını kimse bilmiyordu. Fakat orada birlik vardı. İşte bunu **duymayan kalmamıştı**. Kimine göre yüz, kimine göre toplu, mitralyözlü bin kişi* (T. Buğra, KA 2008: 166).

*Fakat Çeşminigâr, Safinaz Hanım, Safinaz gibi vefalı çıkmadı. Bizim evi bir türlü beğenmedi. Safinaz Hanımın evin, etrafı seyredip tek nefes alacak yeri olan cumbanın önünden kalkmamasına mukabil, o hemen her fırsatta evden kaçtı. Semtte **dolaşmadığı** yer **kalmadı**. Hemen her gün ya biz yahut komşulardan biri, Mihrimah Camii'nde yahut komşu bahçelerden birinde veya bir araba atının ayakları dibinde buluyorduk* (A. H. Tanpınar, SAE 2008: 71).

*Eskiden bir lokanta işletiyordum, battı. Vergi yükünün altından kalkamadım. Ondan önce de takı ticareti yapıyordum. Neredeyse **görmediğim** yer **kalmadı** dünyada. Şili, Çin, Afganistan... (W-IA16B3A-0602-2) (Aksan et al. 2012).*

*Anneannem "Hadi gel sarımsaklı köfte koyayım sana" deyince ana dönüyorum. Saatlerce uğramıştır, **yememek olmaz**. Çaresiz kalkıp yürüyorum peşinden (W-UI37C1A-0912-1580) (Aksan et al. 2012).*

*"Biz bıraksak bile, onlar müsaade etmezler ki gâvura" diyerek. Çanakkale Savaşları ile ilgili bir efsane daha var ki, onu da **anlatmamak olmaz** (W-LE41C2A-1360-133) (Aksan et al. 2012).*

*Yabancı mutfaklara öyle açıldım. Gene de, sonuçta, "önce"lere "önce"lere ve hemen "sonra"lara "sonra"lara kayıyor kişi tercihleri. Gittiğim ülkelerin ekmeleklerini, sularını, zeytin ya da limonlarını **tatmazsam olmaz**. Ayırırım, mimlerim, dönerim (W-PG22C1A-0518-1221) (Aksan et al. 2012).*

...bir koy çok kalabalık olduğu zamanlar, kaptan önceden belirlenmiş rotadan sapabilir. Bu gibi durumlarda "Biz şu koyla şu koya uğramak için para ödedik, oralara **gitmezsek olmaz**" itirazları insanların normalde üzerlerini kaplayan görgü cilasının altının görülmesine yardımcı olur. Yabancılar da bu konuda bizim Mavi Yolcular'dan aşağı kalmazlar (W-TE36E1B-3354-919) (Aksan et al. 2012).

Evinin bir kısmını ona kiraladığı için pişmandı bile... Kendi yattığı odanın karşısındaki büyük salonun duvarını sanki bile bile harap etmişti; çivi **çakılmadık yeri yoktu** (A. H. Tanpınar, MB 2010: 23).

Nevzat durmadan ağabeyisini sıkıştırıyordu: "Şuradan denize girsem n'olur sanki?" Nevzat'ın **yapmayacağı şey yoktu**. Bu en küçük çocuğun evde kurduğu mutlak saltanat bir çeşit tehdit hâline girmişti. (A. H. Tanpınar, AK 1987: 61).

Türkiye Türkçesindeki bu kullanımların örneklerini Türkçenin tarihî metinlerinde de görmek mümkündür:

Tişi aşlı et ol küdezgü etig

Yıdır et küdezmese bolmaz itig (KB, 4519) (Arat 1947: 454).

(Kadının aslı ettir. O eti gözetmeli (korumalı). Eti gözetmezse (korumazsa) olmaz (Eti mutlaka gözetmelidir (korumalıdır). (Yoksa) et kötü kokar.)

Tün çemen içre niķābın almış ol gül yüzidin

Ġonçe yañlıĝ çāk bolmaĝan giribān ķalmadı

(Dün çemende (bahçede) o gül (sevgili) yüzünden örtüsünü (peçesini) alınca (kaldırınca, açınca) gonca gibi yırtılmayan yaka kalmadı (herkes yakasını yırttı). (Mevlāna Sekkākî Divanı, 570) (Eraslan 1999: 240).

Her zamān uruş ve talaşları bolĝanda bir uruk birlen kim uruşur irdi, Moĝol anga ĝālib kilür irdi. Ol Türk illerinde Moĝolning tiri ötmegen ve ķolı yitmegen il yok irdi. Bu sebebdin barça iller Moĝolnı künilep "ah sin mü" dirler irdiler. (ŞT, 30/10-12) (Karabörk 1995: 191).

(Hangi boyla vuruşurlarsa vuruşsunlar Moĝol ona galip gelirdi. O Türk illerinde Moĝol'un okunun delmediği ve elinin uzanmadığı yer yoktu. Bundan dolayı bütün iller Moĝol'u kısıkanıp "Ah sen mi!" derlerdi.

Gel zühür it kandasın ey Mehdî-i şâhîb-ķırān
*Kim cihānda zāhir **olmaduķ** ‘alāmet **ķalmadı*** (Bâkî Divanı) (TEBDİZ)
(Ey kutlu Mehdi, neredesin? Cihanda meydana gelmeyen alamet kalmadığı için gel ortaya çık!)

Ne yazulu ise ĥayr [u] eger Şer
*Okudurlar saña **bilmemek olmaz*** (Muhibbî Divanı 1286) (TEBDİZ)
(Amel defterinde) hayır ve Şer ne yazılı ise sana okuturlar. (Bunları) bilmemek olmaz.)

*Ĥasret cigerüm derd ile ķan **itmemek olmaz***
*Mihnet belümi devr-i kemān **itmemek olmaz*** (Mihrî Hatun Divanı, 58) (TEBDİZ)
(Hasretin derdiyle ciğerimin kan olmaması mümkün değildir. Mihnet ile belimin yay gibi eğilmemesi mümkün değildir.)

*Ni‘met-i dünyāya meftūn **olmaduķ yokdur** velî*
Nev‘iyā çok böyle ĥayrān olmanuñ hiĥ dadı yok (Nev‘i Divanı 220) (TEBDİZ)
(Dünya nimetlerine bağlanmayan yoktur. Ancak, ey Nevayi, böyle çok hayran olmanın da hiĥ tadı yoktur.)

Türkiye Türkçesi ve Türkçenin tarihî metinlerinden vermiş olduğumuz yukarıdaki cümlelerde yer alan çift olumsuz örnekler ifadeye güç katmak için kullanılmıştır. Örnek verecek olursak; ilk cümlede yer alan *duymayan kalmamıştı* çift olumsuz yapısının *herkes duymuştu* biçiminde bir karşılığı olduğu söylenebilir. Bu bir derecede doğrudur. Ancak, aslında duyma olayının artık her yere yayıldığı, sağır sultanın bile duyduğu gibi kuvvetlendirilmiş, dikkat çekilmiş, dolayısıyla güç katılmış bir anlatım söz konusudur. Kullanılan olumsuzluk işaretleyicileri ifadeyi dikkat çeker hâle getirmiştir. Bu özelliğiyle de bünyesinde olumsuzluk işaretleyicisi bulundurmayan cümlelerdeki anlatımlardan ayrılır. *Dolaşmadığı yer kalmadı, görmediğim yer kalmadı, çāk bolmağan ķalmadı, olmaduķ ‘alāmet ķalmadı, yapamayacağı şey yok* gibi kullanımlarda da aynı durum söz konusudur. Bu yapılar Türkçenin söz diziminin yanında anlambilimin ve söylem çözümlemesinin de ilgi alanına girmektedir. Çünkü bu ifadelerin hepsi farklı ruhî durumların, farklı olayların, farklı etkilerin neticesinde tercih edilmiş, ince anlam farklılıkları sağlayan kullanımlardır.

Tarihî metinlerden almış olduğumuz örnekler içerisinde Kutadgu Bilig’de geçen *Tişi aşlı et ol küdezgü etig / Yıdır et **küdezmese bolmaz** itig* beyti ele

alınırsa kuvvetli bir gerekliliğin ifade edildiği görülür. KB'de gereklilik kipinin çekimi *-gu, -gü / -gu, -gü + kerek* ve *(kerek + ...)* *-sa, -se* biçimbirimleriyle yapılırken (Ercilasun 2014: 194) burada söz konusu yapıların haricinde bir gereklilik biçimi tercih edilmiştir. Ancak, bu gereklilik, cümlede çift olumsuzluk işaretleyicisi kullanılarak yapılmış ve zorunlu bir duruma dikkat çekilmiştir. Söz konusu eylemi yapmamın olmayacağı, yapılmasının elzem olduğu dikkat çekici bir yapıyla ortaya konmuştur.

Bu başlık altında değerlendirmiş olduğumuz yapının *ki* bağlacı sebebiyle terse dönmüş biçimleri de Türkçede kullanılmaktadır. Bu yapılarda ... *yok(tur) ki ...mAsIn* biçiminde bir yapı kullanılır. Bunlar, *ki* bağlacı sebebiyle Türkçedeki yan cümle-temel cümle sırasının terse döndüğü yapılardır. Normalde olumsuzluk eki almış fiilin sıfat-fiil eki alması beklenirken bu işlevi *ki* bağlacı karşıladığı için fiilin şeklen emir kipiyle çekimlendiği görülür. Bu yapıdaki cümleler, Türkçenin kurallı söz diziminde olduğu gibi ...*mAyAn yok(tur) / ...mAdIk yok(tur)* biçiminde anlaşılır. Söz konusu yapının Türkiye Türkçesi metinlerinde ve Türkçenin tarihî metinlerindeki bazı örnekleri şunlardır:

*Refik Halit Karay, o dönemde çocuk eğitiminin nasıl olduğunu anlatarak, bu kişiliklerin bir yönünü aydınlatıyor. Özet olarak aktarıyorum: "Haşhaş (afyon) pek rağbattedir. Hiçbir mahalle aktarı **yoktur ki** çivilerinden kupkuru haşhaş hevenkleri **sarkmasın**. Bütün nesil, hangi içtimai sınıfa mensup olursa olsun, haşhaş menkuhu içe, eme, dalgın ve yarı sersem büyümüştür (W-OA16B3A-0394-1401) (Aksan et al. 2012).*

*Soru imlerinden, eklerinden kurtulunur. Derken derken sonu gelmez virgüller, alışkılar, yinelemeler, arka arkaya atlatılan ünlemler, duraklama duraksama dönemlerinin üç noktaları... Ve hiçbir ayrıç **yoktur ki**, içinde, yaklaşmakta olan sonu **taşımazın**. Ayrıçlar göçer sözcüklerin arasına. Her bir adımın eşdeğeri yanı başına kurulur (W-JA16B2A-0372-1052) (Aksan et al. 2012).*

*Ah Halid!.. Şehit olamayan Halid!.. Savaş etimi çiğniyordu. Şehitlik dışında elde etmediğim makam kalmadı. Bedenimde bir karış yer **yoktur ki**, ya kılıç veya bir mızrak yarası **olmazın** (W-PA16B4A-1475-1647) (Aksan et al. 2012).*

*ol saw **yok kim** kântü **âşidmâsâr** "bir (ol) söz yok, ki kendi işitmesin (işitmesin)" (Gabain 2007: 78). Bu cümle "Kendisinin işitmediği söz yoktur. Her sözü kendi işitir." biçimlerinde anlaşılır. Bunların hepsi de kendisinin işitme konusunda üstünlüğüne vurgudur.*

2.2. Olumsuzluk Eki Almış Çekimli Bir Fiilden Sonra *Değil* Edatının Getirilmesi

Türkiye Türkçesinde ismin ek fiil ile yüklem yapıldığı cümlelerin olumsuzu *değil* edatı ile yapılır. Bunun yanında, çekimli fiillerin de cümle içerisinde ek fiil almış *değil* edatıyla birlikte kullanıldığı görülür. Türkçenin söz diziminde en çok dikkat çeken ve araştırmacıların en çok değindiği çift olumsuz yapılar bunlardır. Bunlarda, olumsuzluk eki almış çekimli bir fiilin ardından ek fiil almış *değil* edatı getirilir ve böylece fiillerin olumsuzunu yapmak için kullanılan *-mA-* olumsuzluk biçimbirimi ve *değil* olumsuzluk biçimbirimi aynı cümlede kullanılmış olur. Bu da çift olumsuzluk yapısını meydana getirir. Söz konusu çift olumsuz yapılar, yüklem bildirdiği *yapmadı, gelmedi, görmemiş, bakmıyor, kırmayacak* gibi olumsuz yargılara *cevap, tepki vb.* gibi verilmiş ve eylemin yapıldığını bildirmek için kullanılmış ifadeleri yansıtmaktadır. Türkiye Türkçesi metinlerinden tespit edilmiş bazı örnekleri şunlardır:

*Diyorlar ki hayata akacağı yolu serbestçe açalım. Ondan sonrasını bu millet kendisi yapar. Bir hafta evvel sakalımı düzelttirmemekliğim bugün bu külfetten kurtulmamı icap ettirmez. Elli yıl önce bu işi yapmamışız. Bu gecikme gene oradan işe başlamamızı zarurî kılar. Senin dediklerini **anlamıyor değilim**; sen içtimâî bir mücadelenin getireceği değişikliği istiyorsun. Bu, istediğin zaman olacak şey değildir* (A. H. Tanpınar, MB 2010: 96).

*Ama edebiyat dünyamızın bize bazı şeyleri hatırlatma geleneği edinmemesinden midir nedir, bütün bu karmaşaya eşlik etmekte ihmalkâr davrandığı izlenimine kapıldım. Yine de güzel şeyler **olmadı değil**. Evvela, 2007'nin - gözlemleyebildiğim kadarıyla- ruh hâlini en çok yansıtan ve bu sayfalarda sizlerle paylaştığım birkaç kitaptan bahsetmek istiyorum* (W-TE36E1B-3355-2077) (Aksan et al. 2012).

*Bu hülya ta ilk gecelerden başladı. Ömer Behiç o nadir damatlardan biriydi ki zevcesinin babasını, bu sağ koluyla bacağı hafifçe mefluç mütekait ihtiyar askeri, **sevmemiş değildi**. Annesini hatta seviyordu* (H. Z. Uşaklıgil, KH 2016: 25).

Türkiye Türkçesindeki bu kullanımların örneklerini Türkçenin tarihî metinlerinde de görmek mümkündür:

***Bilmez degülem** ki ey vefâdâr*

Olduñ göricek beni dil-efgâr (Celîlî, Leylâ vü Mecnûn) (TEBDİZ)

(Ey vefalı, beni gördüğünde âşık olduğunu bilmez değilim.)

Didüm egerçi cümlesi vârid bu sözlerüñ

Ben dahı añlamaz degülem renc ü rāhatı (Nâbî Divanı, 16) (TEBDİZ).

(*Bu sözlerin hepsi söylenmiş dedim. Ben de eziyet ve rahatı anlamaz değilim.*)

Yukarıdaki örnekler, söz diziminde çift olumsuzlukla oluşturulan olumlu cümleleri göstermektedir. *Anlamıyor değilim, olmadı değil, sevmemiş değil* gibi çift olumsuz yapılar aklımıza hemen *anlıyor, oldu, sevmiş* gibi biçimce de anlamca da olumlu yapıları getirebilir. Ancak, söz diziminde buradaki çift olumsuz yapılarda bir tercih, dolayısıyla anlam farkı bulunmaktadır. Ediskun'un da "*Biz derse çalışıyoruz.*" ve "*Biz derse çalışmıyor değiliz.*" cümlelerini vererek "İlkinde çalışmakta olduğumuzu haber veriyoruz.", ikincisinde "Karşımızdakinin çalışmıyorsunuz biçimindeki iddiasını inkâr ediyoruz." değerlendirmesi burada açıklayıcı olmaktadır. Gerçekten de bu kullanımların olumlu yapılardan kip bakımından bazı farklılıklar taşıdığı açıktır. "*Anlamıyor değilim.*" kullanımından sonra bir açıklama beklenmektedir. Bu da aslında dediklerini anladığı; ancak dediklerinde eksik yanların da bulunduğu ve bu duruma itiraz ettiği. Bu anlam da ancak metnin, parçanın, cümlenin bağlamından anlaşılmaktadır. Diğer örnekler için de aynı durum geçerlidir. Onlarda da, anlam olumludur; ancak olumlu yapıları birebir karşılar bir anlam da söz konusu değildir. Tarihî metinlerden Celîlî'nin Leylâ vü Mecnûn'undan alınan beyit göz önünde bulundurulduğunda *bilmez degülem* yapısıyla *bilmiyor* gibi görünmesinin kendisini aldatmaması gerektiği, *bilmiyor* gibi kendisine muamele yapılmaması gerektiği gibi bir ifade görülmektedir. Bunun karşılığında hakkıyla bildiğini ifade etmektedir. Eğer, sadece *biliyorum* deseydi bu ifadede *bil-* fiilinin şimdiki zaman çekimindeki kesinlikten başka bir ifade derinliği oluşmayacaktı. Buna karşılık, *bilmez degülem* çift olumsuz yapısının beytin ve âşığın ifade etmek istediği anlam derinliğine daha uygun olduğu görülmektedir.

2.3. *Yok Sözcüğünden Sonra Tekrar Yok Sözcüğünün veya Değil Edatının Getirilmesi*

Yok sözcüğü, Türkçede *var olmama, bulunmama* bildiren olumsuzluk işaretleyicisi bir sözcüktür. Cümlede ek fiil vasıtasıyla yüklem olarak kullanıldığında başka bir olumsuzluk işaretleyicisine gerek kalmadan özelde *var olmama, bulunmama*, genelde olumsuzluk bildiren cümleler oluşturur. Ancak, bir cümlede bulunan *yok* sözcüğüyle beraber ek fiil almış bir *yok* sözcüğü veya ek fiil almış bir *değil* edatı kullanıldığında çift olumsuzluk kuralı gereği olumlu bir anlam ortaya çıkar. Bu kullanımlarda *yok* sözcüğünden sonra *değil* edatının getirilmesi daha çok rastlanan bir durumdur. *Değil* edatından sonra tekrar *değil* edatının getirildiği örneklere ise rastlanmamaktadır:

Nuran, açık turuncu çepken, mor kadife yelek, yine turuncu şalvar içinde, o kadar sırma ve işleme arasında bir mücevher gibiydi. Kendisi de elbisesine pek bayılmıştı. İki de bir aynaya bakıyordu.

-Peki, saçlarını bu hâle nasıl koydun?

-Evde ayna, tarak **yok değil** ya! Sümbül Hanım da bana yardım etti (A. H. Tanpınar, H 1992: 385).

Efendi olmayan uşak olur. Kural bu. Çıkış yolu kapalı milyonlara parayla umudun birleştiği piyango kültürünü geliştiriyor. Milli Piyango, Spor-Toto, Spor-Loto, at yarışları... **Yok yok**. İsteddiğini seç. Bilet al, kupon doldur, sonra da bekle (W-CE37C3A-0633-1036) (Aksan et al. 2012).

Serkan'ın eşinin yakın arkadaşı bu haberin hazırlanmasında ve yayınlanmasında yardımcı olmuştur. Sabah gazetesinin Pazar ekindeki haberin resimlerinde **yok yoktur**; yatlar, arabalar ve akla neler geliyorsa internet üzerinde açık arttırmayla satılabileceği ve uygun fiyatlardan alınabileceği haberde yazılmaktadır. (W-RF39C3A-1485-2019) (Aksan et al. 2012).

Günlerimi genelde limanda geçiriyordum. Bu bizim Sudanlı Hasan havanın sıcaklığına rağmen hep beyaz pardösüyle dolaşır. Pardösünün ceplerinde **yok yoktu**. Kimlikler, pasaportlar, kredi kartları (ben kredi kartını ilk Beyrut'ta gördüm), ne ararsan vardı (W-NE39C4A-0081-786) (Aksan et al. 2012).

Türkiye Türkçesindeki bu kullanımların örneklerini Türkçenin tarihî metinlerinde de görmekteyiz:

Yok ermez kâdaşlar ara bar menîñ

Bu yanlış kişi bilgi artuğ anıñ (KB, 3145) (Arat 1947: 321).

(Benim akrabalarım arasında da böyle bilgili kişi yok değil. Vardır.)

Kutadgu Bilig, Doğu Türkçesiyle kaleme alınmış bir eser olduğundan burada *değil* edatı yerine *er-* fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişi olumsuz çekimi kullanılmıştır.

Hâfızumda nağş olan fikr-i dehan-ı yârdur

Yok degül 'ışk ehlinüñ gönlinde bir sır vardur (Emrî Divanı, Gazel, 100) (TEBDİZ).

(Aklıma kazınan sevgilinin ağzının düşüncesidir. Aşk ehlinin gönlünde de bir sır yok değil, vardır.)

Yok değil zevk u şafâsı var imiş bezm-i meyûn

Ğuşsa vü ğam ele cām-ı meyi alınca imiş (Hisâlî Divanı, Gazel, 224) (TEBDİZ)

(Şarap meclisinin zevk ve sefası yok değil, varmış. Keder ve üzüntü, şarap kadehini ele alınca imiş.)

Yukarıdaki cümlelerde olumsuzluk ifade eden iki sözcük bir arada kullanılarak güçlendirilmiş olumlu bir ifade ortaya çıkarılmıştır. Burada verilen örneklerden ilk bakışta *yok değil* karşılığı olarak *var*, *yok yok* karşılığı olarak da *her şey var* biçimlerine ulaşabiliriz. Bu kolay olan bir durumdur. Ancak, ilk örnekte geçen *yok değil (ya)* yapısı sanki evde ayna, tarak yokmuş ve yaptığı şey şaşılacak bir işmiş gibi düşünen zihniyete karşılık verilmiş bir tepkinin, biraz da şaşırılmış bir ruh hâlinin sonucudur. Dolayısıyla, doğrudan *var* diyenle *yok değil* diyen kişinin dikkat çektiği durum, ruh hâli vb. tamamen birbirinden farklıdır. Bunlar, bazı tercihler sonucu ortaya çıkan kullanımlardır. Aynı şey *yok yok* yapısı için de geçerlidir. Böyle diyen biri, *her şey var* kullanımının da üstünde varlığın şaşılacak durumda çok olduğunu ifade etmekte ve ifadeyi güçlendirerek dikkat çekici bir hâle getirmektedir.

2.4. Nisbî Yokluk, Bulunmama Bildiren Az Sözcüğünden Sonra Olumsuzluk Eki Almış Çekimli Bir Fiilin veya *Değil* Edatının Getirilmesi

Türkçede *az* sözcüğü cümlede nisbî olumsuzluk bildiren bir sözcüktür. Yani, *değil*, *yok* biçimbirimleri gibi tam olarak olumsuzluk bildiren bir sözcük değildir. Bu sebeple, ancak cümle içerisinde kendisinden sonra olumsuzluk bildiren bir sözcük kullanıldığında iki olumsuzluk kuralı gereği olumlu bir ifade ortaya çıkar. Cümlenin yüklemi olumsuzluk eki almış çekimli bir fiil veya olumsuzluk bildiren *değil* edatının ek fiil almış biçimi olmasına rağmen *az* sözcüğü sayesinde cümledeki ifade olumluya; yani gerçekleşme, bulunma veya var olma bildiren bir duruma döner. Bu yapının ilk örneklerini Türkçenin bilinen ilk yazılı metinlerini içerisinde barındıran Köktürkçe döneminde görmek mümkündür: *taluyka kiçig tegmedim, töpütke kiçig tegmedim* (KT, G/3; BK, K/2-3) (Ercilasun 2016: 500/544). Ancak, burada *az* yerine *kiçig* sözcüğü karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili açıklama da aşağıda yapılacaktır.

Türkiye Türkçesindeki örneklerden bazıları şunlardır:

...bu "acı hakikatin" bir sarhoşluk anında babasının dudaklarından dökülürvermesini bekledi. Hemen her zaman körkütük sarhoş gezen babasının, böyle boş bulunacağı bir anını yakalamak için, ardında az gezip dolaşmadı. Zavallı ihtiyarcıksa, kızının ilgisini, kendine duyduğu sevgiye ve kollama duygusuna yordu. Kuşkusuz bir baba için çok hayırlı sayılacak bir yanlış anlamaydı bu (W-LA16B0A-0287-712) (Aksan et al. 2012).

Yani Türkiye'siz bir kültürden söz edilebilir mi? Rahmetli Halikarnas Balıkcı-sı'nın kulakları çınlasın, bu gösteriyi görmesini isterdim, yıllardır "dünya kültür-rünün anası Anadolu'dur" diye **az mücadele vermedi**. Son olarak bu gösteri bize de yaradı (W-QH32D1B-2569-1047) (Aksan et al. 2012).

...meselesine girmeyip doğrudan şık bir altın bilekliğin fiyatını sorunca çok şaşırıldı. Meteliğe kurşun atan muhasebecinin onca parayı kimin için gözden çıkardığını merak etti. Dilaver de **az değildi**, ilçedeki kuşların bile kiminle ne haltlar karıştırdığından haberdar olan kuyumcunun meraklı sorularına muhatap olacağını bildiğinden, çalacağı minarenin kılıfını daha gelmeden hazırlamıştı (W-TA16B1A-0918-804) (Aksan et al. 2012).

Hemen ses isteyenler vardır: Ötekiler henüz uyanmamışsa evde, alçak sesle radyo dinler, televizyonu açarlar. Pencereye, balkona yönelen, dış dünyayla ilk teması gecikmeden yapan sabahçıların sayısı **az değildir**. Erkekler camiye gitmek, kadınlar seccade sermek için herkesten erken kalkar: En çok yaşlılar... (W-PG22C1A-0518-576) (Aksan et al. 2012).

Bu yapıardan *nisbî olumsuzluk sözcüğü+olumsuzluk eki almış çekimli bir fiil yapısının ilk örneklerini Köktürkçe döneminden itibaren görmek mümkündür*. Bu konuda Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen şu cümleler önemlidir:

*İlgerü Şantun yazıka tegi süledim, taluyka **kiçig tegmedim**. Birigerü Tokuz Ersinke tegi süledim, Töpütke **kiçig tegmedim**. Kurıgaru Yinçü ögüz keçe Temir Kapıgka tegi süledim. Yurıgaru Yir Bayırku yiriñe tegi süledim. Bunça yirke tegi yoritdım; Ötüken yışda yig idi yok ermiş; il tutsık yir Ötüken yış ermiş.* (KT, G/3-4) (BK, K/2-3) (*Doğuda Şantung Ovası'na dek ordu yürüttüm, okyanusa az ulaşmadım. Güneyde Tokuz Ersin'e dek ordu yürüttüm, Tibet'e az ulaşmadım. Batıda Yinçü {Sirderya} Irmağı'nı geçerek Demirkapı'ya dek ordu yürüttüm. Bunca yerelere dek {ordu} yürüttüm; Ötüken Dağlarından daha iyisi hiç yokmuş; Devleti yönetecek yer Ötüken Dağları imiş.*) (Ercilasun 2016: 500-501/544-545).

Görüldüğü üzere, burada Türkiye Türkçesindeki *az* sözcüğü yerine *kiçig* sözcüğü kullanılmıştır. *Kiçig* sözcüğü çeşitli araştırmacılar tarafından farklı algılanmış ve yazıtlarda geçen bu yerlerin çevirisi de değişik biçimlerde yapılmıştır: *taluyka kiçig tegmedim / Töpütke kiçig tegmedim: denize [çok yakına kadar gidip] ulaşmadım / Tibet'e [çok yakına kadar gidip] ulaşmadım* (Aksan 2000: 123); *denize hiç erişmedim / Tibete hiç erişmedim* (Orkun 2011: 23); *denize pek az kala durdum / Tibet'e pek az kala durdum* (Tekin 2008: 21); *denize ulaşma- ma az kaldı / Tibete ulaşmama az kaldı* (Ergin 2005: 3/57); *denize asla ulaşma- dım* (Gabain 2007: 78); (*Büyük*) *Okyanusa ulaşmama az kaldı / Tibet'e ulaşma-*

ma az kaldı (Aydın 2018: 47/74-75); *denize bir kez bile varmadım / Tibet'e bir kez bile varmadım* (Ölmez 2017: 83); *okyanusa az ulaşmadım / Tibet'e az ulaşmadım* (Ercilasun 2016: 501/545). Bu türden farklı değerlendirmelerin bulunduğu durumlarda sözcüğün olumsuzluk pekiştirici mi yoksa çift olumsuzluk yoluyla olumluluk kuvvetlendiricisi mi olduğunu tespit etmek için bağlam çerçevesindeki kullanımına bakmak, uygulanacak yöntemlerden biridir. Bu konuda Gabain, Eski Türkçede olumsuzluğun kuvvetlendirilmesi için *nâñ, idi, arıtı* ve bazen de “*hiç, asla*” anlamına gelen *kiçig* sözcüğünün kullanıldığını belirtmiştir. Gabain, verdiği *taluyka kiçig tãgmãdim* örneğini “*denize asla ulaşmadım (kelime kelime: Denize küçük (az) ulaşmadım*” biçiminde çevirir (2007: 78). Gabain, bu örnekteki *kiçig* sözcüğünü olumsuzluk pekiştirici olarak kabul etmiş ve *hiç, asla* anlamında olduğunu belirtmiştir. Ancak, kelimesi kelimesine yapmış olduğu çeviride *hiç, asla* sözcüklerinden değil, *az* sözcüğünden yararlanmıştır. Ayrıca, Gabain, *kiçig* sözcüğünün olumsuzluğun kuvvetlendirilmesi için kullanıldığını belirttikten sonra eserinin *dizin* kısmında *kiçig* sözcüğü için “*kiçig: (küçük); edat olarak: Olumsuzluğun hafifletilmesi*” notunu düşmüştür (2007: 154). Gabain'in bu konuda tam karar veremediği görülmektedir.

Kiçig sözcüğünün bağlam içerisindeki anlamına Eski Türkçenin diğer metinlerinde bakıldığında şöyle bir durum arz ettiği görülmektedir:

Kara bodun kaganım kelti tip ög(.....)ka at birdim. Kiçig at(lı)g (.....) (BK, D/41) (*Halk kitlesi kağanım geldi diye se(vindi...) unvan verdim. Küçün unvanlılar (.....)*) (Ercilasun 2016: 580-581).

birök kiçig kiçig eliglär körkin körü kutrulgu tın(lı)glar ärsär <kuanşi im pusar> ol tın(lı)glarka kiçig kiçig eliglär körkin körgitü nomlayur kutgarur (KİP 122-124) (*Eğer küçük küçük hanların, senapatilerin yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler, Kuanşi im Pusar o canlı varlıklara küçük küçük hanların kılığına girerek görünür, (onlara dini) öğretir, (onları) kurtarır.*) (Özcan 2014: 32/52).

üçünçi än kiçigi oglınıñ atı m(a)has(a)tve ärti (AB, 77-78) (*Üçüncü en küçük oğlunun adı Mahāsattva idi.*) (Gulcalı 2015: 76/109)

bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar bu-rua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk için bitidim (İB, 67) (*Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kâhinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.*) (Tekin 2013: 26/34).

[*äbintäki uluĝ kiĉigkä*]tutuztı artuĝ ädgü açınıñlar tep (İKP 67/7-8, 68/1) (Evindeki büyük küçük (herkese) tembih etti "(Ona) çok iyi bakın." diyerek. (Hunutlu 2014: 121).

Yukarıdaki cümlelerde *kiĉig* sözcüğünün "1. makam, rütbe, derece bakımından daha aşağı olan, 2. Yaşı daha az olan" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, olumsuzluğu kuvvetlendirmek için kullanılan *hiç, asla, bir kez bile* gibi sözcükleri karşılar bir biçimde kullanıldığı görülmemektedir. Dolayısıyla, *kiĉig* sözcüğünü söz konusu yapı içerisinde *asla gitmedim, hiç gitmedim* biçiminde kabul etmek mümkün görünmemektedir.

Taluyka kiĉig tegmedim ve *Töpütke kiĉig tegmedim* kullanımlarıyla neyin kastedildiğini anlamamanın bir diğer yöntemi, yazıtlarda geçen ifadelerin tarihî olarak gözden geçirilmesidir. Bilindiği üzere, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları Bilge Kağan'ın ifadelerini içermektedir. Bu ifadelerde Bilge Kağan, genel olarak tahta çıktığı andan itibaren milleti için yaptıklarından bahsetmektedir. Bunlar içerisinde milletine yurt edinme, açları doyurma, evsizleri barındırma ve çeşitli yönlerde sefer ederek Türk boylarını ve diğer milletleri kendi devleti içerisinde toplama bulunmaktadır. Bunları da bir nutuk edasıyla yazıtlarda dile getirmektedir. Bu olaylara tarihî açıdan baktığımızda Çin yıllıklarında Türklerin Şantung şehirlerine saldırdığı ve Çinlilerin yenildiği belirtilmektedir (Mau-Tsai 2006: 347-348). Çin kaynaklarının yanında Köktürklerin önemli vezirlerinden Tonyukuk adına dikilmiş olan yazıtta da bu olaya değinilmektedir: *İki bin (iki) süm(üz) (b)oltı. Türk bodunn kı(lınga)lı, Türk kagan olurgalı Şantunĝ balık(k)ka, taluy, ögüzke tegmiş yok ermiş. Kaganıma ötünüp sületdim. Şantunĝ balık(k)a, taluy, ögüzke tegürtüm. Üç otuz balık sıdı. (T, D/1-2) (iki bin {kişi} idik. İki ordu-muz oldu. Türk milleti yaratılalı, Türk kaĝanı tahta oturalı Şantunĝ şehirlerine, okyanusa {Çin Denizi'ne} ve ırmaĝa {Sarırmak'a} ulaşmış olanı yokmuş. Kaĝanıma arz edip ordu gönderdim. Şantunĝ şehirlerine, okyanusa ve ırmaĝa ulaştırdım. Yirmi üç şehri tahrip ettiler.* (Ercilasun 2016: 604/605). Buradaki ifadelerden, Tonyukuk sefer düzenleyene kadar diğer Türk kağanları zamanında Şantung'a ulaşamadığı, dolayısıyla hem Şantung'un ele geçirildiği hem de okyanusa ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, *hiç ulaşmadım, ulaşmama az kaldı, ulaşmama az kala durdum* biçimlerindeki çeviriler tarihî verilerle çelişmektedir.

Kiĉig sözcüğünün kullanıldığı anlamı ve kullanılma sebebini ortaya çıkarmak için faydalanacağımız yöntemlerden biri de bu ifadelerle ilgili söylem çözümlemesi yapmaktır. Söylem çözümlemesi, en basit anlatımı ile dilin incelenmesidir. Ancak, bu inceleme ifade edilen dilsel öğelerin basit bir incelenmesi olmayıp ifadelerin/söze dökülenlerin söz dizimsel ve semantik sınırlarının ötesine gitmeyi ve bu ötede yatan anlam ve içeriği incelemeyi gerektirir (Çelik ve Ekşi

2008: 105). Köktürk bengi taşları, nutuk niteliği taşıyan metinlerdir. Dolayısıyla; kağanlar, vezirler kendi kudretlerinden, yaptıkları işlerin öneminden ve büyüklüğünden bahsetmektedir. *Taluyka kiçig tegmedim* ve *töpütke kiçig tegmedim* ifadelerinin geçtiği yerler, Bilge Kağan'ın kendi kudretinden ve yaptığı seferlerin azametinden bahsettiği kısımdır. Burada Bilge Kağan; doğuda, batıda, güneyde, kuzeyde ulaştığı sınırları, ordu gönderdiği son noktaları belirtmektedir. Dolayısıyla, birden bire *okyanusa hiç ulaşmadım / Tibet'e hiç ulaşmadım, okyanusa asla ulaşmadım / Tibet'e hiç ulaşmadım, okyanusa az kala durdum / Tibet'e az kala durdum, okyanusa ulaşmama az kaldı / Tibet'e ulaşmama az kaldı* biçiminde kendi hızını kesen, kudretini baltayan ifadelere yer vermesi pek mümkün görünmemektedir. Buralarda olumsuz bir ifadeye yer vermesinden önce ulaştığı yerlere kadar olan kısımları sınır olarak belirtmesi söylemin içeriği ve amacı açısından daha isabetli olurdu. Dolayısıyla, *taluyka kiçig tegmedim, töpütke kiçig tegmedim* diyerek çift olumsuz yapıyla kuvvetli bir olumlu anlam ortaya çıkarmakta ve yaptığı işin; yani seferlerinin ve hâkimiyeti altına aldığı coğrafyanın büyüklüğünden bahsederek kudretini göstermektedir. Bu kullanımın Türkiye Türkçesinde de *Ankara'ya az gitmedim, az ekmeğini yemedim, az iyiliğini görmedim, az seyahat etmedim* gibi karşılıkları bulunmakta ve bu kullanımlar, ifadeye kuvvet katılmak ve işin önemine dikkat çekilmek istendiğinde tercih edilmektedir.

Kiçig tegmedim kullanımına dikkat çeken ve şimdide kadar Türk cümle yapısını zorlar bir biçimde *ulaşmama az kaldı, neredeyse ulaşacaktım* biçimlerinde çevrildiğini belirten Ercilasun, *kiçig* kelimesi yerine bugün *az* kelimesini koymanın yeterli olduğunu ve böylece cümle yapısını değiştirmeden *az ulaşmadım*, yani *çok ulaştım* anlamının ortaya çıkacağını bildirmektedir. Ercilasun, bu görüşünü Tonyukuk yazıtından ve Çin yıllıklarından verdiği bilgilerle de desteklemektedir (2016: 633).

Söz konusu çift olumsuz yapının Türkçenin tarihî metinlerinden bulunan diğer örnekleri şunlardır:

Az seng-i ta'nesin yimedi düşmenüñ

Bî-berg ü bār olursa nihâl-i taḥammülüñ (Fasih Ahmed Dede Divanı, Gazel, 238) (TEBDİZ)

(*Taḥammül fidanı meyvesiz olursa düşmanın kınama taşını az yemez.*)

Var mı bir gülşen ki andan temenna itmedüm

Bir çemen yok kim gülinden hisse da'vâ itmedüm

Şahn-ı gülzâr-ı ümîdi az temâşâ itmedüm

Bir gül-i maḫşûd ile kesb-i tesellâ itmedüm

‘*Arife bir gül yeter dirler meseldür gerçi*

Bulmadum ben ol güli gezdüm bu bâğı sū-be-sū (Cevrî Divanı, Tesdis 5)
(TEBDİZ)

(Kendisinden arzu etmediğim bir gül bahçesi yoktur. Gülünden bir hisse istemediğim yeşillik yoktur. Ümit gül bahçesini az seyretmedim. İstenen bir gül ile teselli bulamadım. (Meşhur bir) meseldir “Arife bir gül yeter.” derler. Bu bağı her tarafını gezdim; ancak, o gülü bulamadım.)

Bu madde altında belirtilen cümleler, *nisbî olumsuzluk bildiren az+olumsuz yüklem* yapılarının *çok+olumlu yüklem* yapılarından aşağı kalır bir olumlu ifade taşımadıklarını göstermektedir. Hatta, denebilir ki bu çift olumsuz yapılarıdaki ifade sözün gücü açısından daha dikkat çekici ve dolayısıyla daha etkilidir. Yukarıdaki örneklerde yer alan *az gezip dolaşmadı*, *az mücadele vermedi*, *az değildi* gibi yapılar, yapılan eylemin veya var olan bir durumun dikkat çekici ve daha edebî anlatımlarıdır. *Az+olumsuz yüklem* yapısının karşılığı olarak *çok+olumlu yüklem* yapısı düşünülebilir. Ancak, özellikle Türkiye Türkçesinde dikkat çekilen durumun yoğunluğundan bahsedilmek istendiğinde hep çift olumsuz yapının tercih edildiği görülür. Böylece, *az* sözcüğüyle *nisbî bir olumsuzluk* dile getirilip ifadeye öncelikle dikkat çekilmiş, ardından da olumsuz vir yüklem getirilerek *nisbî bir olumsuzluk* kuvvetli bir olumlu ifadeye çevrilmiştir. Aynı durum, Kül Tigin ve Bilge Kağan benği taşlarında geçen *taluyka kiçig tegmedim* ve *töpütke kiçig tegmedim* yapılarında da bulunmaktadır. Bu yapılar, Bilge Kağan’ın bir nutuk hüviyeti taşıyan sözlerine daha uygun anlatım tarzları olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.5. +slz / +sUz İsimden İsim Yapım Ekinin Almış Bir Sözcükten Sonra Olumsuzluk Eki Almış Çekimli Bir Fiilin veya Değil Edatının Getirilmesi:

+slz / +sUz eki, Türkçede isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden bir ektir (Erten 2007: 1172). Aynı biçimde Hirik de Türkçedeki tek olumsuzluk ekinin *-mA* olduğunu, *+slz / +sUz* ekinin ise yokluk bildiren sıfatlar oluşturduğunu bildirmiştir (2010: 188). Söz konusu ekin Türkçede isimlerden isim, sıfat ve zarf olarak kullanılan ve yokluk bildiren sözcükler türettiği doğrudur. Her ne kadar bu eke olumsuzluk eki denemese de olumsuzluk işaretleyicisi almış yüklemle birlikte kullanıldığında çift olumsuzluk kuralına hizmet etmektedir. Dolayısıyla, bu türden isim, sıfat veya zarfların yer aldığı cümlelerin yüklemde de olumsuzluk eki almışsa bir tarafta yokluk, var olmama; diğer tarafta gerçekleşmeme, var olmama ifade eden çift olumsuzluk kuralı ortaya çıkmaktadır. Bu ikili durum da cümlenin nihai ifadesini güçlendirilmiş olumlu bir ifadeye çevirmektedir. Dolayısıyla, bu cümlelerdeki mesajlar, olumsuzluk içermeyen cümlelerdeki mesajlardan daha kalıcı ve daha dikkat çekici olmaktadır. Bu konuda

Üstünova da ... -süz değil yapısının ... -// yapısına denk geldiğini ancak, bu çift olumsuz yapının işlevinin sadece cümleyi olumluya çevirmek değil, beklenmeyen, şaşkınlık yaratan bir durumun gerçekleştiğini kısa yoldan belirtmeye de hizmet ettiğini bildirmiştir (2016: 1709). Böylece Üstünova, söz konusu çift olumsuz yapılarda olumlu ifadeden başka amaçların olduğunu da belirtmiştir.

Söz konusu çift olumsuz cümle yapılarında yüklem olarak genellikle *ol-* fiilinin geniş zaman üçüncü teklik kişi olumsuz çekimi veya isimlerden yokluk, var olmama bildiren yüklemeler yapmak için kullanılan ek fiil almış *değil* edatı kullanılmaktadır.

+süz / +süz eki ve olumsuzluk bildiren bir yüklemle oluşturulan ve yüksek ifade gücüne sahip olan bu yapıların atasözlerinde de sıklıkla kullanıldığı görülmektedir: *Dikensiz gül olmaz; Deniz dalgasız olmaz, gönül sevdasız olmaz; Deniz dalgasız olmaz, kapı halkasız; dertsiz baş (kul) olmaz; dumansız baca olmaz, kahırsız koca olmaz...*

Söz konusu yapıların Türkiye Türkçesindeki örneklerinden bazıları şunlardır:

Önder Arık: *Yaşadığımız hayatta var galiba. Sanki onu anlatacak en iyi olmuş gibi.* Özkan Mert: *Evet, ama işte o kargaşa olacak şiiirde. **Kargaşasız şiiir olmaz**; ama aynı zamanda kargaşanın da örgütlenmesi gerekiyor şiiir olması için.* (W-KD39C4A-1085-55) (Aksan et al. 2012).

*Kur'an'ı herkes kendi kültür ve tahsil seviyesine, hayat tecrübesine göre anlar. Çünkü Kur'an anlaşılacak kitaptır. Din **ilimsiz olmaz**. Bilmeden bir şey yapılmaz.* (W-GH03A1B-2385-168) (Aksan et al. 2012).

*Halit'in eve dönüşü, evden çıkışı gibi **gürültüsüz olmazdı**; çok defa mahalle halkı, evvelâ sokakta sert bir tekerlek ve nal sesiyle bu dönüşten haberdar olur, sonra telaşlı telaşlı kapı çalmaları başlar, bazen uzun, hiddetli konuşmalar olurdu* (A. H. Tanpınar, MB 2010: 103).

*Kırgın mıyım? Umutsuz muyum? Hayır! Belki azıcık yorgunum, azıcık da bu denli büyük ayrımlardan korkuyorum belki... Ama hiç **umutsuz olmadım**... Umutsuzluğun, umutsuzluğa düşürmek isteyenlerin ekmeklerine yağ sürmek olduğuna inanıyorum. Umutsuz değilim, çünkü azıcık tarih biliyorum. Umutsuz değilim, çünkü ülkemin insanlarını yakından tanıyorum, ayrımsız seviyorum* (W-OH36C2A-1472-328) (Aksan et al. 2012).

*TSK rehabilitasyon merkezinden taburcu olduktan sonra bir güzelle tanışmış ve aşık olmuş ona. Sevgisi **karşılıksız değilmiş**, "Ne olursa olsun, felçli de olsan, bir kerecik yanımda yürüyemesen, kırlarda, sokaklarda el ele koşmasak da, dans edemesek de seviyorum seni" demiş...* (W-QI22C2A-0670-172) (Aksan et al. 2012).

Türkçenin tarihî metinlerindeki bazı örnekler ise şunlardır:

kaynar öküz keçiksiz bolmas (DLT, C-I: 390/18-19).

(*Coşkun su geçitsiz olmaz.*) Atalay'ın çevirisine göre Kâşgarlı, bu söz için "Bu sav, herkesin şaşırıp kaldığı bir işte çıkılacak bir yol bulunabileceğini anlatmak için söylenir." açıklamasını da vererek cümlenin olumlu bir ifadeye sahip olduğunu belirtmiştir (Atalay 2013, C-I: 390).

ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas (DLT, C-I: 400/19-20)

(*Ateş dumansız, genç günahsız olmaz.*) (Atalay 2013, C-I: 400).

Didüm vaşluña niçün cān dilersün

Didi kim 'ıyddur kurbānsuz olmaz (Celîlî Divanı, Gazel, 152) (TEBDİZ)

(*Visale ermek için niçin canımı istersin dedim. Bayram (olduğu için) kurban-sız olmaz (illa kurban kesilmeli), dedi.*)

Çākerî cām-ı 'ışk nūş it kim

Ansuz olmadı kimse mahrem-i 'ışk (Çakerî Divanı, Gazel, 65) (TEBDİZ)

(*Çakerî, aşk mahreminde kimse onsuz olmadığı için aşk kadehini iç.*)

Anı her kim görür ansuz degüldür

Ki cān 'ilmin bilen cānsuz degüldür (Çengnâme, Mesnevi, 1) (TEBDİZ)

(*Onu her gören onsuz değildir. Can ilmini bilen cansız değildir.*)

İgen cevr itme şāhum Çākerî'ye

Ki il issüz degül sultānı vardur (Çakerî Divanı, Gazel, 35) (TEBDİZ)

(*Şahım, Çakerî'ye eziyet etme; çünkü, sahipsiz değildir. (Onun) sultanı vardır.*)

Türkçenin önemli dil yadigârlarından olan Dîvânu Lugâti't-Türk'te bolca örneklerine rastladığımız bu çift olumsuz yapının da diğer çift olumsuz yapılarda olduğu gibi olumlu yapılarla ifade edilen cümlelerden daha etkili ve kalıcı oldukları, dikkat çekme, şaşkınlık belirtme, bir işe olan inancı vurgulama gibi başkaca amaçlar güdülerken tercih edildikleri görülmektedir. Buna bir örnek verilecek olursa "umutsuz olmadım" örneğinde öncelikle umutsuzluk, kırgınlık, korku gibi kavramlardan bahsedilmiş, ardından bunların kendisinde bulunmadığı dikkat çekici bir üslupla dile getirilmiş ve sonrasında umutsuz olmaması için sebepler sıralanmıştır. Buradaki çift olumsuz ifadeyle bir duruma olan inanç, yılgınlık göstermeme, geri adım atmama vurgulanmak istenmiştir.

2.6. *Ol-* Fiilinin Geniş Zaman Üçüncü Teklik Kişi Olumsuz Çekiminin Art Arda Kullanılması:

Türkçede *ol-* fiili çeşitli anlam ve işlevlerde kullanılan sözcüklerden biridir. Bu kullanımlar, temelde sözcüğün sözlüksel ve dil bilgisel olarak kullanılması biçiminde ikiye ayrılır. *Ol-* fiilinin sözlüksel anlama sahip bir biçimde asıl fiil olarak kullanımı, dil bilgisel; yani yardımcı fiil olarak kullanımından hiç de az değildir. Bu açıdan bakıldığında *ol-* fiilinin bağlam çerçevesinde pek çok anlamda kullanıldığı da görülür. Bunlardan biri de *gerçekleş-*, *meydana gel-* anlamıdır. Söz konusu fiil, bu anlamıyla çift olumsuz yapıyı oluşturup kuvvetli bir olumlu anlam meydana getirmek için geniş zamanın üçüncü teklik kişi olumsuz çekimiyle art arda kullanılır. Bu yapıyla asıl murat edilen, bir eylemin gerçekleşmesini imkânsız görmenin yanlış olduğunu, dünyada gerçekleşmeyecek eylemin olmadığını muhataba dikkat çeker bir biçimde anlatmak ve varsa onun gerekli tedbirleri almasını sağlamaktır. “*Olmaz olmaz, deme. Olmaz olmaz.*” atasözü bu yapıyı en iyi özetleyen kullanımdır. Bu sözdeki “*olmaz olmaz, deme*”, kısmı kelime kelime “*Gerçekleşmez, gerçekleşmez; meydana gelmez, meydana gelmez, deme.*” karşılığı bir kullanımdır. Serbest çeviride ise “*Gerçekleşme ihtimali yok, gerçekleşmesi mümkün değil, deme.*” karşılığı bir kullanımken ikinci *olmaz olmaz* yapısı ise çift olumsuzluğun bir olumlu ifadeyi karşıladığı kısımdır. Bu kısım da “*(Dünyada) gerçekleşmez, meydana gelmez (diye bir şey) yoktur.*” olarak açıklanabilir. Dolayısıyla, ikinci kısımdaki *ol-* fiillerinden ilk ikisinin geniş zamanın üçüncü teklik kişi olumsuz çekimiyle birlikte *gerçekleşmemek, meydana gelmemek* anlamında kullanıldığı, ikinci ikisinin ise geniş zamanın üçüncü teklik kişi olumsuz çekimiyle birlikte *yok* sözcüğü karşılığı kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, “*olmaz olmaz*” kullanımı TDK’nin Genel Ağındaki Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü’nde “*Olamayacak, imkânsız şey yoktur.*” anlamıyla deyim olarak da verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde tespit edilen bazı örnekleri şunlardır:

Tek, değişmez ve nihai bir doğru ya da gerçeğin bulunmadığı; her şeyin - doğruluk/yanlışlık, doğruluk/yanlışlık, iyilik/kötülük, iyilik/kötülük, güzellik/çirkinlik, güzellik/çirkinlik- kabul edilen referanslara göre değişebileceği bilinci. Bu anlamda değişmeyeceği söylenebilecek tek doğru, olsa olsa, bilimin tahminleri ve hatta kendi yöntemleri ve yapısının zamanla değişebileceğidir.

Olmaz olmaz. Her şey mümkündür (W-VB29D1B-2799-25) (Aksan et al. 2012).

– İngilizler Mustafa Kemal’i Enver’le birleşsin diye mi yolluyorlar sakın?

– Allah heriflerin gözlerine kara perdeyi çekti. Ne demişler? “Deme olmaz olmaz / **Olmaz olmaz** bu dünyada” demişler... İngiliz de olsa gâvur kısmının

tutar bir yerde avanaklığı... Çünkü Allah bizimle beraberdir. Öyle değil mi Paşam? (K. Tahir, YS 1993: 142).

Cümle içerisindeki kullanımları verilen *olmaz olmaz* çift olumsuz yapısı tek bir olumlu ifadeyle; yani sadece *olur* biçimiyle de söylenebilir. Ancak, kesinlikle *olmaz olmaz* çift olumsuz yapısının olumlu ifadesini karşılayamaz. Çift olumsuz yapının dinleyende veya okuyanda uyandırdığı tesir elbette ki daha yüksek olacaktır. Bu da çift olumsuz yapılarla daha dikkat çekici ifadelerin oluşturulduğunun kanıtıdır.

Taradığımız tarihî metinlerden bu yapının örneklerine ise rastlanmamıştır.

Sonuç

Dillerin en belirgin özellikleri söz diziminde ortaya çıkmaktadır. İletilmek istenen mesajı zihindeki duygu ve düşüncenin yoğunluğuna göre muhabata aktarma aracı olarak kullanılan söz dizimi anlamı etkilemektedir. Bu anlam etkisi ise bağlam, metin ve söylem çözümlenmeleri göz önünde bulundurularak en isabetli bir biçimde ortaya konabilir. Bu sebeple de söz konusu yapıları daha iyi analiz etmek için söz diziminin kurallarının yanında dil biliminden de faydalanmak gerekir.

Normal söz dizimi içerisinde biçim ve anlam açısından farklı bir ifade karakteri taşıyan çift olumsuz yapılar, tam da burada önem kazanmaktadır. Çift olumsuzluk, bir cümle içerisindeki iki olumsuzluk veya yokluk işaretleyicisinin olumlu bir duruma; yani gerçekleşen veya var olan bir duruma işaret etmesidir. Türkçenin söz dizimi değerlendirmelerinde çift olumsuz yapılarla kurulan cümlelerin olumsuzluk işaretleyicisi kullanılmadan ortaya konan cümlelerle anlam ve ifade gücü açısından genellikle eşit sayılmaları bir yanılgıyı da beraberinde getirmektedir. Çalışmada altı madde hâlinde belirlenmiş olan çift olumsuz yapıların belirli bağlamlar, belirli metin türleri veya belirli ruhi durumlar etrafında tercih edildikleri görülmektedir. Ayrıca, bu yapıların, bünyesinde olumsuzluk işaretleyicisi bulunmayan yapılardan daha güçlü ifadeler oluşturdukları anlaşılmaktadır. Yani, “Mahalledeki olayları duymayan kalmadı.” diyen biriyle “Mahalledeki olayları herkes duydu.” diyen birinin, “Okula gitmiyor değilim.” diyen biriyle “Okula gidiyorum.” diyen birinin, “Mağazada elbise yok değil.” diyen biriyle “Mağazada elbise var.” diyen birinin, “Evde yok yok.” diyen biriyle “Evde her şey var.” diyen birinin, “Onun yanında az çalışmadım.” diyen biriyle “Onun yanında çok çalıştım.” diyen birinin, “Kul hatasız olmaz.” diyen biriyle “Kul hatalı olur.” diyen birinin ve “Olmaz olmaz deme. Olmaz olmaz.” diyen biriyle “Olmaz olmaz deme. Her şey olabilir.” diyen birinin dikkat çektiği, ifade etmek istediği gerçekler aynı değildir.

“Dolaşmadığım yer kalmadı.” gibi çift olumsuzluk içeren bir ifadenin cümle bilgisi incelemelerinde genellikle “Her yeri dolaştım.” biçimindeki olumsuzluk işaretleyicisi içermeyen bir cümleye denk geldiği sanılmaktadır. Halbuki, ilk cümledeki ifade daha yoğun anlam içermekte ve güçlendirilmiş bir olumluluk mesajı vermektedir. Çünkü böyle bir cümlede *her yeri dolaştım, her deliğin altına baktım, bu eylemi yaparken çok çaba sarf ettim, dolayısıyla kimse bana işimi iyi yapmadım ve ihmal ettim diyemez* gibi mesajlar bulunmaktadır. Elbette ki, bu mesajlar cümlelerin paragraf ve metin bağlamına göre değişiklik gösterebilmekte ve artıp azalmaktadır.

İfadeye güç katmak, ifadeyle dikkat çekmek vb. sebeplerle tercih edilen çift olumsuz yapıların atasözleri ve deyimlerde de sıklıkla kullanıldıkları görülmektedir: *Atın tepmezi, itin kapmazı olmaz; Ava gelmez kuş olmaz, başa gelmez iş olmaz; Ayağa değmedik taş olmaz, başa gelmedik iş olmaz; Balta değmedik ağaç olmaz; Gelin girmedik ev olur, ölüm girmedik ev olmaz; Dikensiz gül olmaz; Deniz dalgasız olmaz, gönül sevdasız olmaz; Deniz dalgasız olmaz, kapı halkasız; Dertsiz baş (kul) olmaz; Dumansız baca olmaz, kahırsız koca olmaz; Olmaz olmaz deme, olmaz olmaz...* Zaten, bu yapılar, atasözleri ve deyimlerin dikkat çekici ve öz anlatımlarına da uygundur. Çünkü atasözleri ve deyimler çift olumsuz yapılarda olduğu gibi az sözle çok şey anlatma üzerine kurulmuşlardır.

Bir dilde söz diziminin gelişimi açısından öncelikle olumlu veya olumsuz yapılarla kurulan ifadelerin olması, ardından da çift olumsuz yapıyla verilen ve farklı amaçlar güdülen ifadelerin olması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında, çift olumsuz yapılarla kuvvetli bir olumlu ifadenin ortaya konduğu bazı durumlar Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren gözlemlenmektedir. Bu da Türkçenin tespit edilen ilk yazılı dönemlerinden itibaren söz dizimi açısından bazı gelişmişlik, işlenmişlik özellikleri gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Türkiye Türkçesindeki ifadeye güç katmak için kullanılan çift olumsuz yapıları bir tabloda şöyle özetlemek mümkündür:

1. Olumsuzluk İşaretleyicisi	2. Olumsuzluk İşaretleyicisi
-mA- + (fiilimsi eki)	-mA(z) / yok
-mA(z)	değil
yok	yok / değil
az	-mA(z) / değil
+slz / +sUz	-mA(z) / değil
-mAz	-mAz

Kısaltmalar:

C	: Cilt
çev.	: Çeviren
haz.	: Hazırlayan
S	: Sayı
s.	: Sayfa
vb.	: Ve benzeri

Taranan Eserlerin Kısaltmaları:

AK	: Aydaki Kadın
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
H	: Huzur
IB	: Irk Bitig
İKP	: İyi ve Kötü Prens
K	: Kıyısız
KA	: Küçük Ağa
KB	: Kutadgu Bilig
KH	: Kırık Hayatlar
KİP	: Kuanşi im Pusar
MB	: Mahur Beste
SAE	: Saatleri Ayarlama Enstitüsü
ŞT	: Şecere-i Türk

KAYNAKÇA

- 📖 Aksan, Doğan. *En Eski Türkçenin İzlerinde*. İstanbul: Simurg, 2000.
- 📖 Aksan, Yeşim et al. "Construction of the Turkish National Corpus (TNC)". *In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul. 2012. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- 📖 Arat, Reşid Rameti. *Kutadgu Bilig I (Metin)*. İstanbul: Milli Eğitim, 1947.
- 📖 Atalay, Besim (Çev.). *Divanü Lûgat-it Türk (4 Cilt)*. Ankara: TDK, 2013.
- 📖 Aydın, Erhan. *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge, 2018.

- 📖 Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 2004.
- 📖 Börekçi, Muhsine. "Türkçe Öğretimi Bakımından Dil Bilgisi Terimi ve Kavram Olarak Olumluluk-Olumsuzluk". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1-1: 44 (2001): 45-61.
- 📖 Buğra, Tarık. *Küçük Ağa*. İstanbul: İletişim, 2008
- 📖 Çelik, Hilal ve Halil Ekşi. "Söylem Analizi". *Eğitim Bilimleri Dergisi* 27. 27 (2008): 99-117.
- 📖 Çürük, M. Selcen. "Çoklu Olumsuzluk Kavramı ve Türkçedeki Çoklu Olumsuzluğa Yûnus Emre Dîvânı Örneğinde Bir Bakış". *Dil Araştırmaları*. 15 (2014): 185-214.
- 📖 Delice, H. İbrahim. *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi, 2007
- 📖 Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz. *Türk Dili*. Ankara: Grafiker, 2016.
- 📖 Ediskun, Haydar. *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi, 2010.
- 📖 Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker, 2017.
- 📖 Eraslan, Kemalt (Haz.). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK, 1999.
- 📖 Ercilasun, Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri-Fil*. Ankara: Akçağ, 2014.
- 📖 ----- . *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh, 2016.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi, 2005.
- 📖 Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK, 2007.
- 📖 Gulcalı, Zemire. *Aç Bars Hikâyesi*. Ankara: TDK, 2015.
- 📖 Hirik, Erkan. *Türkiye Türkçesinde Olumsuzluk Eki*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale, 2010.
- 📖 Horn, Laurence R. *A Natural History of Negation*. Stanford: CSLI Publications, 2001.
- 📖 Hunutlu, Ümit. *Orhun Yazıtları ile İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde Yan Cümleler*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2014.
- 📖 İlhan, Nadir ve Ceren Kabadayı. *Türk Dilinde Olumsuzluk*. İstanbul: Kesit, 2017.
- 📖 Karabörk, Nazım. *Şecere-i Türk Üzerinde Bir Sentaks Çalışması*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1995.
- 📖 Karahan, Leyla. *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ, 2008.
- 📖 Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK, 2003.

- 📖 Krifka, Manfred. "Negated Antonyms: Creating and Filling the Gap". *Pre-supposition and Implicature in Compositional Semantics*. 163-177. (ed. Uli Sauerland and Penka Stateva). New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- 📖 Mau-Tsai, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. İstanbul: Selenge, 2006.
- 📖 Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 Ölmez, Mehmet. *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit, 2017.
- 📖 Özcan, Ceyda. *Eski Uygurca Kuansı İm Pusar İncelemesi Metin-Çeviri Açıklamalar-Sözlük*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2014.
- 📖 Özçelik, Sadettin ve Münir Erten. *Türkiye Türkçesi Dil Bilgisi*. Ankara: Bizim Büro, 2011.
- 📖 Özkan, Mustafa ve Veysi Sevinçli. *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*. Ankara: Akademik Kitaplar, 2015.
- 📖 Tahir, Kemal. *Yorgun Savaşçı*. İstanbul: Tekin, 1993.
- 📖 Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Aydaki Kadın*. İstanbul: Adam, 1987.
- 📖 ----- . *Huzur*. İstanbul: Dergâh, 1992.
- 📖 ----- . *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh, 2008.
- 📖 ----- . *Mahur Beste*. İstanbul: Dergâh, 2010.
- 📖 Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK, 2008.
- 📖 ----- . *İrk Bitig*. Ankara: TDK, 2013
- 📖 Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Hayatlar*. Ankara: Akçağ, 2016.
- 📖 Üstünova, Kerime. "Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar". *Teke Dergisi* 5. 4(2016): 1703-1715.

İnternet Kaynakları

- 📖 *TEBDİZ* (Tarih ve Edebiyat Metinleri Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü), <http://tebdiz.com/>.
- 📖 *TUD* (Türkiye Ulusal Derlemi), <https://v3.tnc.org.tr/>.

Kırgızcada Standart Olumsuzluk Standard Negation in Kyrgyz Language

Dr. Erhan TAŞBAŞ*

Özet

Kırgızca, tarihî ve coğrafi dil ilişkileri açısından çok katmanlı bir dil bilgisel yapıya sahiptir ve bu yüzden çeşitli Türk dillerine özgü tipik özellikleri bir arada bulundurmaktadır. Standart olumsuzluğun kuruluşunda sergilediği çeşitlilik bu yönünü ortaya koymaktadır. Türk dilleri için standart olumsuzluğun tipik morfemi olan -mA dışında, Kırgızcada isim çekimlerine özgü olumsuzluk sözcüklerinin de fiil çekiminde görev alması bu bağlamda değerlendirilebilir.

Genel çerçevede Kırgızcadaki standart olumsuzluğun ele alındığı bu çalışmanın yoğunlaştığı temel sorunlar, olumlu ve olumsuz cümleler arasındaki simetrik-asimetrik ilişki ve bu özellikleri itibarıyla Kırgızcanın Türk dilleri içindeki konumudur. Bu çalışma için söz konusu sorunların çözümünde betimleyici yöntem kullanılmıştır. Ayrıca yeri geldikçe olumsuzluk yapılarının tarihsel gelişimi için karşılaştırma metodundan da faydalanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Standart olumsuzluk, Kırgızca, asimetrik/simetrik olumsuzluk, fiil.

Abstract

Due to its multi-layered structure which is a result of historical and geographical contacts, the Kyrgyz language incorporates many of the features which are characteristic of various branches of Turkic languages. The diversity in the formation of standard negation reveals this aspect of the Kyrgyz language. Despite the fact that, apart from the suffix of verbal negation -mA in Turkic languages, the Kyrgyz language uses also negative words which are typical for nominal inflection in verbal inflection can be evaluated from this point of view. The main problems discussed in this paper concentrate around the symmetric-asymmetric relation between affirmative and negative sentences, and the description of the place of the Kyrgyz language among Turkic languages. The descriptive method

*National Chengchi University, Department of Turkish Language and Culture, ertasbas@gmail.com.

is used in this study for pointing to solutions. In addition, the comparative method is used to determine historical development of negative structures.

Keywords: *Standard negation, Kyrgyz, asymmetric/symmetric negation, verb.*

1. Giriş

Standart olumsuzluk terimi ilk kez Payne (1985: 198) tarafından ortaya atılmış, daha sonra başka araştırmacılar tarafından da kabul görerek çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Son zamanlarda konuyla ilgili önemli çalışmalara sahip olan Miestamo, standart olumsuzluğu “Esas fiil cümlesini olumsuzlaştırmanın en temel yolu” olarak değerlendirmiştir (2005b: 3). Bu tanıma göre standart olumsuzluk fiil çekimine özgü bir kavramdır.

Standart olumsuzluk simetrik ve asimetric olarak kategorilendirilir. Simetrik olumsuzlukta olumsuzluk işaretleyicisi dışında olumlu ve olumsuz yapılar aynıyken asimetric olumsuzlukta olumlu ve olumsuz şekiller daha fazla farklılık sergiler (Miestamo 2005a: 458).

Türk dilleri açısından bakıldığında “asimetric standart olumsuzluk” terimi, olumlu cümlede kullanılan kip ekinin olumsuz cümlede yer almadığı fiil çekimini ifade etmektedir. Olumlu ve olumsuz fiil çekimleri arasındaki biçimsel farklılaşmaya bağlı olarak standart olumsuzluk, anlamsal olumsuzluk sağlayan farklı bir morfemle kurulmaktadır. Evrensel bir dil kuralı olarak olumlu cümleler işaretlenmezken olumsuz cümlelerin işaretlenme eğilimi asimetric olumsuzluğun en temel nedenidir. Çünkü bu durum farklı dil bilgiselleşme süreçlerinin aynı dil bilgisel görevde kesişmesine ve olumlu bir yapının birden fazla morfemle olumsuzlanabilmesine yol açmaktadır.

Dil bilimi araştırmalarında özel bir yere sahip olan olumsuzluk, Türk dilleri bağlamında bugüne kadar genellikle gramer kitaplarının ilgili bölümlerinde kısaca değinilen bir konu olduğu için standart olumsuzlukta simetri ve asimetri ilişkisi yeterince incelenmemiştir. Konuyla ilgili son yıllarda yapılmış en kapsamlı çalışma, Ferruh Ağca'nın (2010) 8-14. yüzyıllar arasında yazılmış Uygur metinleri üzerinde gerçekleştirdiği “Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri” adlı incelemesidir. Ayrıca İlhan (2005), Başdaş (2015), Özmen (1995), Karasoy (2004), Hirik (2015), Çürük (2010) tarafından olumsuzluğun farklı yönleriyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Fakat her dilde dil bilgiselleşmiş semantik bir işlev olarak bulunan olumsuzluk (Miestamo vd. 2015: 13), zaman içinde gelişen ve katmanlaşan bir yapıya sahip olması nedeniyle daha ayrıntılı bir başlık altında incelenmelidir.

Dolayısıyla çağdaş Türk dillerinde olumsuzluğun tüm yönleriyle ele alınması ihtiyacı hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Bu çalışmada Kırgızcadaki standart olumsuzluğu meydana getiren morfolojik öğelerin simetrik-asimetrik ilişkisi ve söz konusu özellikleri itibarıyla Kırgızcanın Türk dilleri içindeki konumu ele alınmıştır.

2. Türk Dillerinde Standart Olumsuzluğun Tipolojisi

Dünya dillerinde standart olumsuzluk farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Payne, dünya dillerindeki olumsuzluk işaretleyicilerini dört başlık altında incelemiştir: 1) olumsuzluk edatları, 2) olumsuzluk fiilleri, 3) olumsuzluk ekleri, 4) olumsuz adlar (1985: 197). Çuvaşçaya özgü *an* eylemönü olumsuzluk edatı da göz önünde bulundurulduğunda çağdaş Türk dillerinde yukarıdaki olumsuzluk işaretleyicilerinin tümünün kullanılmakta olduğu söylenebilir.

Dünya çapında 345 dili inceleyen Dryer (1988: 98), özne-nesne-fiil (ÖNF) dizilişine sahip dillerde olumsuzluk morfeminin hem fiilden sonra hem de fiilden önce gelebileceğini, ÖFN dizilişine sahip dillerde ise olumsuzluk morfeminin daha çok fiilden önce gelme eğilimi gösterdiğini tespit etmiştir. Hint-Avrupa dillerinde olumsuz cümleler bu genellemeye uygun olarak eylem önü olumsuzluk edatlarıyla ya da önekleriyle (İng. *not*, Rus. *ne*, Fars. *na-*) kurulurken Ural ve Altay dillerinde standart olumsuzluğun kullanımı çeşitlilik sergiler.

Olumsuzluk edatları, olumsuzluk ekleri ve olumsuzluk fiilinin aynı anda kullanımı açısından Ural ve Altay dilleri paralellik sergilemektedir.

Olumsuzluk fiilinin kullanımı genellikle Ural dilleriyle özdeşleşmiştir. Güney Samoyet dilleri ve Macarca dışında Ural dillerinin çoğunda standart olumsuzluk olumsuz fiille kurulmaktadır (Abondolo 1998: 29). Altay dil sahasında ise bu kullanım Tunguz dilleri için tipiktir.

- 1) a. *E-t tule* "Gelmiyorsun." (Fince-Ural)
Olms. yrd. f.-2. kişi e. çekimli fiil tabanı (gel-)
(Karlsson 1999: 70).
- b. *E-çe-v emere* "Gelmedim." (Evenki-Tunguz)
Olms. yrd. f.-geçm. z.-1. kişi e. fiil tabanı (gel-)
(Nedjalkov 1997: 101).

Olumsuzluk edatları standart olumsuzluğun kuruluşunda yer alan bir diğer işaretleyici türüdür. Moğol ve Tunguz dillerinde daha aktif bir görüntüye sahip olan bu morfem Türk dil alanında Çuvaşçada tespit edilmektedir.

- 2) a. *Bitgii gar* “Çıkma!” (Halha-Moğol)
Olms. ed. fiil tabanı (çık-)
(Janhunen 2003: 165).
- b. *Edi holara* “Okuma!” (Nanay-Tunguz)
Olms. ed. fiil tabanı (oku-)
(Avrorin 1968: 142).
- c. *An il* “Alma!” (Çuvaşça)
Olms. ed. fiil tabanı (al-)
(Levitskaya 1976: 77).

Standart olumsuzluğun olumsuzluk sonekleriyle kurulması ise Altay dil ailesi içinde daha çok Türk dilleri için tipiktir. Hem olumsuzluk edatını hem de olumsuzluk ekini kullanan Çuvaşça sayılmazsa Türk dillerinde standart olumsuzluğun tipik işaretleyicisi olumsuzluk eki *-mA*'dır. Ortak Türkçe *-mA* olumsuzluk ekinin kökeni itibariyle arkaik bir **e-* olumsuzluk fiilini işaret ettiği Türkologlar tarafından genel kabul görmektedir (Tekin 1989: 82). Çuvaşça *an* olumsuz edatı da gerek yapı gerekse işlev açısından aynı kökle ilişkili görünmektedir. Buna göre yukarıdaki iki olumsuzluk işaretleyicisinin arkaik **e-* olumsuzluk fiilinin kategori değiştirmesiyle oluştuğu varsayılabilir.

Eylemsel olumsuzluk olarak da tanımlanabilecek olan standart olumsuzluğun Türk dillerindeki asli işaretleyicisi *-mA* olsa da isim çekimi için tipik olan *yok*, *emes* ve *değil* olumsuzluk sözcüklerinin de birçok durumda standart olumsuzluğun kuruluşunda yer aldığı görülmektedir. Bunlardan *yok* sözcüğü tüm Türk dil sahası için ortakken *değil* sözcüğü Oğuz grubunu diğer Türk dil gruplarından ayırmaktadır.

3. Kırgızcada Standart Olumsuzluk

Kırgızca dil bilgisi kitaplarında (Kudaybergenov 1980: 256, Kasapoğlu Çengel 2005: 208, AKAT 2009: 447, Caparov 1992: 38) standart olumsuzluğu oluşturan dil unsurlarının *emes*, *cok* ve *-BA/-BO* gibi yapılar olduğu belirtilmiş, fakat olumlu ve olumsuz yapılar arasındaki asimetri ve bunun nedenleri üzerinde daha önce ayrıntılı bir inceleme yapılmamıştır. Abduvaliyev, yukarıdakilere ek olarak *-A elek* yapısını da olumsuz fiil çekiminde kullanılan unsurlardan biri olarak değerlendirirse (2008: 146) de simetrik ve asimetrik olumlu eşdeğeri bulunmayan, herhangi bir zaman ve kip kategorisine mensup olmayan bu olumsuz yapının bir sıfat-fiil eki olduğu açıktır. Bu nedenle *-A/-O* veya *-y* zarf-fiil ekini almış olan asıl fiile *elek* kelimesinin getirilmesiyle oluşan ilgili sıfat-fiil eki

(Kasapoğlu Çengel 2005: 301) bu çalışmada standart olumsuzluğu oluşturan unsurlar arasında ele alınmamıştır.

Kırgızcada standart olumsuzluk, genellikle Ortak Türkçenin genel karakterine uygun olarak doğrudan fiil tabanlarına eklenen olumsuzluk eki *-BA/-BO* (*-ba, -be, -bo, -bö, -pa, -pe, -po, -pö*) ile yapılmaktadır. Kimi zaman söz konusu olumsuzluk eki ya kısıtlı bir anlam ifade etmekte ya da yerini başka bir morfeme bırakmaktadır. Bu durumdaki standart olumsuzluk fiil tabanlarına eklenen sıfat-fiil eklerinden sonraki *emes* ve *cok* sözcükleriyle kurulmaktadır.

İsim çekimine özgü olan bu olumsuz sözcükler aynı zamanda asimetrik olumsuzluğun kuruluşunda yer almaktadır. Artzamanlı olarak bakıldığında her iki olumsuz sözcüğün Orta Asya'nın ortak Türk yazı dili olan Çağataycada da kullanıldığı görülmektedir.

- 3) *Hıç gül kör-gen émes bâd-ı hazândın yahşılık*
“Hiçbir gül hazan rüzgârından iyilik görmemiştir.”

(Eckmann 1988: 132).

- 4) *Bara al-ğu-sı yok*
“Gidemeyecek.”

(Eckmann 1988: 135).

Diğer taraftan *sıfat-fiil eki + cok + kişi eki* yapısıyla kurulan olumsuzluk Çağataycada tespit edilememektedir. Bu yapı bugün Nogayca, Karakalpakça, Kırgızca ve Kazakçada kullanılmaktadır (Ercilasun vd. 2006: 66). Güney Kıpçak sahası için tipikleşmiş olan *-GAN cok + kişi eki* yapısına yalnızca geçmiş zaman çekiminde rastlanmaktadır. Benzer kullanım Eski Türkçede *-miş* ekiyle görülmektedir.

- 5) *Türk kagan olurgalı, Şantung balıkka, taluy ögüzke teğ-miş yok ermiş*
“Türk kağanı tahta oturalı, Şantung şehirlerine, denize vardığı yok imiş.” (Tonyukuk D1)

(Tekin 1968: 250).

Cok sözcüğünün Kırgızca standart olumsuzlukta tespit edilebildiği tek yer görülen geçmiş zaman (aykırı ötkön çak) çekimidir ve buradaki kullanımı asimetrik olumsuzluk oluşturmaktadır. *Bardım* “gittim” çekiminin biçimsel (simetrik) olumsuzluğu *-BA/-BO* ekiyle yapılsa da anlamsal açıdan olumsuz karşılığı *cok* “yok” sözcüğüyle kurulmaktadır. Görülen geçmiş zaman çekiminin *-BA/-BO* ekiyle kurulan biçimsel olumsuzluğu bugün çok dar bir zaman aralığını bildirmekte, Kırgızcada bu çekimin olumsuzluğu daha çok *-GAN cok* yapısıyla verilmektedir.

- 6) a. *Mambetke men kaç ayttım...*
“Mambet’e ben kaç kez söyledim...”
(Aytmatov 2008e: 426).
- b. *Oy, canı ele ayt-pa-dımbı?*
“Ya, daha şimdi demedim mi?”
(Aytmatov 2008e: 467).
- c. *Alimanga men eçteke dep ayt-kan çok-mun* (Asimetrik olumsuz)
“Aliman’a ben hiçbir şey söylemedim.”
(Aytmatov 2008a: 194).

Olumlu ve olumsuz yapılar arasındaki asimetri Kıpçak ve Karluk gruplarında sıkça görülmekte ve genellikle fiil karakterli olumlu yapıların isim karakterli yapılarla olumsuzlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu, Kırgızcada asimetrik olumsuzluğun en yaygın yoludur. Bununla birlikte şimdiki zaman çekiminde (7a-b) ise olumlu ve olumsuz yapılar için farklı eklerin kullanılmasından kaynaklanan bir asimetri söz konusudur. Bunun nedeni Kırgızca şimdiki zaman çekimindeki analitik yapının ilk unsuru olan *-p* ekinin olumsuz karşılığının bulunmaması, onun yerine olumsuzlukta *-BAy/-BOy* ekinin kullanılmasıdır.

Dil bilgisi kitaplarında şimdiki zamanın olumsuzu olarak verilen simetrik yapı (*-BAy/BOy cat-*) (Oruzbayeva ve ark. 2009: 433; Kasapoğlu Çengel 2005: 220) Kırgız konuşma dilinde yalnızca şikâyet ya da olumsuz bir tavır gerektiren durumları ifade etmek için kullanılır. Konuşma dilinde, dar bir kullanıma sahip olan bu yapı (7b) yerine çoğunlukla *-BAy/-BOy* ekli asıl fiilden sonra değişik yardımcı fiillerin getirildiği asimetrik yapılar [*-BAy/-BOy (ele) tur-/cür- vb.*] (7c-d) tercih edilir.

- 7) a. *Sen kızdı kara, ticine, kuduktan suu alıp catat*
“Sen kıza bak; işte orada, kuyudan su çıkarıyor.”
(Aytmatov 2008h: 505).
- b. *Emne için Cessi trubkanı al-ba-y catat?!*
“Neden Cessi ahizeyi kaldırmıyor?”
(Aytmatov 2008g: 15).
- c. *Ukta-ba-y ele catam/Oyno-bo-y ele turam*
“Uyumuyorum/Oynamıyorum.”
(Kambaraliyeva 2003: 103).

d. *Suu tonjup, tegirmen da işte-bey turat*

“Su donmuş, değirmen de çalışmıyor.”

(Oruzbayeva ve ark. 2009: 433).

Kırgızcada standart olumsuzluk birçok Türk dilinde olduğu gibi zaman-kip ekleriyle ve sıfat-fiil ekleriyle olmak üzere iki yolla kurulmaktadır. Bu çekimlerde *-BA/-BO*, *emes* ve *cok* gibi dil unsurları görev almaktadır. Fiilimsilerle kullanıldığında *-BA/-BO* eki doğrudan olumlu yapıyı olumsuzlamakta, *emes* sözcüğü olumsuzluğu pekiştirmekte, *cok* sözcüğü ise eylemin yokluğunu, gerçekleşmediğini bildirmektedir (Akat 2009: 459). Fiil çekimlerinde ise *cok* ve *emes* sözcükleri pekiştirme ve yokluk anlamlarından çok zaman düzeyinde anlamsal ayırım oluşturmaktadır.

8) a. *Saga cak-kan cokpu?*

“Sen beğenmedin mi?”

(Aytmatov 2008i: 372).

b. *Özü alarga eç kaçan coluk-kan emes*

“Kendisi onlarla hiç karşılaşmamıştı”

(Aytmatov 2008d: 388).

3.1.Zaman ve Kip Ekli Olumsuzluk

Bu olumsuzluk türünün morfemi düzenli olarak *-BA/-BO* olup bağımsız leksik işaretleyicinin, başka bir deyişle *e- olumsuzluk fiilinin kendisinden önceki fiilden isim yapma eki *-(l)m* ile birleşerek bağımlı bir morfeme dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Tekin, ilgili olumsuzluk ekinin gelişimini şu şekilde göstermektedir: **Kel'im e-di > kel'medi* “Gelmedi.” (Tekin 1989: 86).

Şimdiki zaman çekiminde, *-lp* ekini alan olumlu fiilin *-BAy/-BOy* ekiyle olumsuzlanması sonucu meydana gelen asimetrik olumsuzluk (7a-b) dışında zaman ve kip çekimli olumsuz yapılar simetriktir.

9) a. *Kayaktan keliptir?*

“Nereden gelmiş”

(Aytmatov 2008b: 101).

b. *Malçılardın eç kimisi kel-be-ptir*

“Çobanların hiçbiri gelmemiş.”

(Aytmatov 2008i: 149).

- 10) a. *Baarı cakşı boluşun kaalaym...*
“Her şeyin iyi olmasını diliyorum.”
(Aytmatov 2008g: 200).
- b. *Men taptakır kaala-bay-m!*
“Ben hiçbir şekilde istemiyorum.”
(Aytmatov 2008g: 85).
- 11) a. *Bul sandıraktı unutkula*
“Bu boş sözleri unutun.”
(Aytmatov 2008h: 416).
- b. *Basa, açkıçtı karoolçuga bergendi unut-pa-gıla.*
“Bu arada, anahtarı bekçiye vermeyi unutmayın.”
(Aytmatov 2008h: 433).
- 12) a. *Kaalam – baylap koyom, kaalam – koyo berem, kaalam – minip alam.*
“İster bağlarım, ister serbest bırakırım, ister binerim.”
(Aytmatov 2008h: 419).
- b. *Eger kaala-ba-samçı?*
“Ya, eğer istemezsem?”
(Aytmatov 2008h: 419).

Şimdiki zaman çekiminde olumlu yapının *-lp*, olumsuz yapının *-BAy/-BOy* ekiyle kurulmasından dolayı bir asimetri söz konusu olsa da *bar-* ve *kel-* fiillerinin çekiminde olumlu ve olumsuz yapılar simetrik. Bu fiillerin şimdiki zaman çekimi başka fiillerde olduğu gibi *-lp cat-* değil, *-Acat-* yapısıyla verilmektedir. Her iki fiilin simetrik olumsuzu ise dar bir alanda kullanılmaktadır.

- 13) a. *Bizdin cayga bir atçan kele catat*
“Bizim tarafa bir atlı geliyor.”
(Aytmatov 2008h: 485).
- b. *Anday uçur azırınça kel-bey catat*
“Öyle bir fırsat şimdilik gelmiyor (yok).”
(Aytmatov 2008f: 81).

Olumlu şekillerde tek biçim yerleşikken olumsuzlukta kullanılan morfeimler çeşitlenmektedir. Birçok Türk dilinde olduğu gibi Kırgızcada da fiil çekimindeki farklılaşmanın olumsuz yapılarda ortaya çıktığı görülmektedir. Başka bir deyişle, dil değişimi (language change) olumlu yapılarda yalnızca semantik gelişim ser-

gilerken olumsuz yapılarda biçimsel değişim de söz konusudur. Olumlu bir dil bilgisel yapı ne kadar çok anlam zenginliğine sahipse olumsuzu da buna uygun olarak morphem çeşitliliği sergilemektedir. Olumsuz yapıların olumlu yapılara göre daha fazla morfolojik çeşitlilik göstermesi olumluluğun işaretli olmasıyla ilgilidir.

3.2.Sıfat-fiil Ekli Olumsuzluk

Cok ve *emes* sözcükleriyle yapılmaktadır. Bu tip yapılarda sıfat-fiil ekleri zaman eki işlevi kazanacak biçimde dil bilgiselleşmiştir. Temelde isim çekimine ait olan bu yapılar bazen *-mA* ile kurulan simetrik olumsuz yapının yerini almakta (6c) bazen de simetrik olumsuzlukta (14b) kullanıma girmektedir. Bu sözcüklerden olan *cok* genel geçmiş zaman (calpı ötkön çak), *emes* ise genel geçmiş zaman ve sürekli geçmiş zaman (adat ötkön çak) çekimlerinde kullanılmaktadır (Abduvaliyev 2008: 148).

Sıfat-fiillerle kurulan olumsuzluk iki şekilde görülmektedir: 1) kişi ekleriyle, 2) iyelik ekleriyle. Kişi ekleriyle kurulan olumsuzlukta iki paradigma ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri *cok* “yok”, diğeri *emes* “değil” sözcüğü ile yapılmaktadır. *Cok* ile kurulan olumsuzluk yalnızca görülen geçmiş zamana (6c) (aykırı ötkön çak) özgüken *emes* daha geniş bir kullanım alanına sahiptir.

- 14) a. *İşenip algam*
“Güvenip aldım.”
(Aytmatov 2008c: 260).
- b. *Tört at tandap catkanda seni bekerinen al-gan emesmin*
“Dört atı seçerken seni boşuna (yanıma) almadım.”
(Aytmatov 2008c: 260).
- 15) a. *Sultanmurat at sarayga cönösö da bolmok*
“Sultanmurat ahıra gitse de olurdu.”
(Aytmatov 2008c: 225).
- b. *Antpese da bol-mok emes*
“Öyle yapmasa da olmazdı.”
(Aytmatov 2008c: 201).
- 16) a. *Al turgay ayıldagı balbandar menen bel küröşkö da çıkçu*
“Bu bir tarafa, köydeki pehlivanlarla kuşak güreşi de yapardı.”
(Aytmatov 2008g: 225).

- b. *Akılga sıybagan oylor başıman çık-çu emes*

“Akılalmaz fikirler aklımdan çıkmazdı.”

(Aytmatov 2008g: 229).

İyelik ekleriyle kurulan olumsuzluk görülen uzak geçmiş zaman (calpı aykırı ötkön çak) ve istek kipine (kaaloo ıngay) özgüdür. Komşu Türk yazı dillerinde de (Özbekçe, Uygurca vb.) görülen bu kullanım sıfat-fiil ekine iyelik ekinin gelmesiyle ortaya çıkmaktadır.

- 17) a. *Azır da oşol niyetimden kayt-kan-ım cok*

“Hâlâ o niyetimden vazgeçemedim.”

(Aytmatov 2008i: 448).

- b. *Oşon üçün katın al-gı-m cok deyt Petruha*

“O yüzden evlenmek istemiyorum, diyor Petruha.”

(Aytmatov 2008f: 139).

17a’daki kullanım anlamca *-gan cok-* yapısıyla (6c) benzer özelliklere sahiptir. Olumlu şekli görülen geçmiş zaman ekiyle (*-DI*) yapılmakta ve bir tür asimetrik olumsuzluk özelliği göstermektedir.

İyelik ekleriyle kurulan olumsuzluk Türk dillerinin çoğunda asimetrik niteliktedir. Bu yapının simetrik karşılığının *bar* “var” sözcüğüyle kurulması beklense de olumlu şekil çoğu Türk dilinde olduğu gibi Kırgızcada da kullanımdan düşme eğilimindedir. *Bar* sözcüğüyle kurulan olumlu şekline seyrek rastlanan Kırgızca istek kipi bu açıdan örnek oluşturmaktadır.

- 18) *Kee biriñer azırınça mektepti koyo turgula dep ayt-kı-m bar*

“Bazılarınız şimdilik okulu bırakın.” demek istiyorum.

(Aytmatov 2008c: 193).

Dünya dillerini kapsayan ayrıntılı çalışmasında Greenberg (1966: 50), olumsuzluğun her zaman açıkça ifade edilmesine karşılık olumlu ifadenin çoğu zaman bundan mahrum olduğunu vurgulamaktadır. Olumsuz zaman çekimlerinde *yok* sözcüğünün kullanıldığı Türk dillerinde *var* sözcüğüyle kurulmuş olan eşdeğer olumlu cümlelerin çoğunlukla kullanımdan düşmesi bu durumu örneklemektedir.

Dil bilimsel açıdan olumsuz morfemlerin her zaman simetrik ya da asimetrik olumlu karşılıkları bulunduğu hâlde olumlu morfemlerin olumsuz karşılıkları işlevliklerini yitirme eğilimindedir. Örneğin *-UUda* (*-oodo/-öödö; -uuda/ -üüdö*) ekiyle verilen basit şimdiki zaman (cönököy uçur çak) çekiminin *-BA/-BO* ile

kurulan olumsuzunun (*alboodomun* “almamaktayım”, *içpöödömün* “içmemekteyim” *ötpöödö* “geçmemekte”) işlek olmaması (Kasapoğlu Çengel 2005: 224) da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Sonuç

Türk dillerinde standart olumsuzluk genel olarak *-MA* ekiyle sağlanır. Fakat standart olumsuzluğun kuruluşunda zaman veya kip ekine getirilen *-MA* morfemi her zaman olumlu cümledeki anlamı tam olarak olumsuzlamamaktadır. Dil bilgisi yapılarında kullanılan semantik bir unsur olan olumsuzluk, doğası gereği çeşitlenme eğilimi sergilediği için ortaya çıkan yeni anlamları karşılamak amacıyla mevcut olumsuzluk ekinden başka olumsuzluk sözcüklerine (*yok, emes, değil*) de başvurulmaktadır. Bu açıdan, *yok (yuk, cok, jok, çok)* sözcüğünün Türk dillerinde alternatif olumsuzluk için ortak unsur olduğu, *değil (dääl)* sözcüğünün Oğuz grubuyla özdeşleştiği, *emes* sözcüğünün ise Sibirya, Kıpçak ve Karluk sahalarında yerleşmiş olduğu gözlemlenmektedir. Kırgızca standart olumsuzluğun kuruluşunda *-BA/-BO* morfeminin yanı sıra *cok* ve *emes* sözcüklerinin kullanılması bu dilin tarihsel olarak Sibirya grubuyla, bölgesel olarak da Kıpçak ve Karluk grubuyla olan bağlantısını yansıtmaktadır.

Kırgızcada standart olumsuzluk, temelde isim ve fiil karakterli olmak üzere iki farklı çekim özelliği sergilemektedir. İsim karakterli standart olumsuzluk ise kendi içinde iyelik ekli ve kişi ekli olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunun dışında zarf-fiil ekleriyle kurulan zaman çekimleri de olumlu ve olumsuz yapılarda farklılaşabilmektedir. Görülen geçmiş zaman için olumlu çekimde *-DI* ekini kullanan Kırgızcanın olumsuz çekimde *-GAN* ekine başvurması ya da şimdiki zaman çekiminin olumlu yapısı *-(I)p cat* yapısıyla kurulurken olumlu yapıda *-BAy cat* yapısının tercih edilmesi bu durumu örneklemektedir. Söz konusu çeşitlilik Kırgızca fiil çekim sistemini homojen bir görüntüden uzaklaştırmakta ve zamanla asimetric yapıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Standart olumsuzluk, olumlu fiil çekiminin şekilce olumsuzlanması ya da çeşitli işlevlerinin olumsuzlanması yoluyla ortaya çıkmaktadır. Bu ikinci yol asimetric yapıları meydana getirmektedir. Bu bağlamda asimetric olumsuzluğun, olumlu ve olumsuz fiil çekimleri arasındaki anlamsal denkleğin zamanla kaybolması ya da hiç gelişmemesi ve bu durumda olumlu yapının farklı bir morfemle olumsuzlanması sonucu gerçekleştiği söylenebilir. Bu ifade tüm Türk dilleri için genellenebilir.

KAYNAKÇA

- Abduvaliyev, İbrahim. *Kırgız tilinin morfolojiyası*. Bişkek: Poligraf resurs, 2008.
- Abondolo, Daniel. *The Uralic Languages*. London / New York: Routledge, 1998.
- Ağca, Ferruh. *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2010.
- Akat Oruzbayeva, Bübüyna ve ark. *Azırkı kırgız adabiy tili*. Bişkek: Avrasya Press, 2009.
- Avrorin, Valentin A. "Nanayskiy yazık". *Yazıki narodov SSSR: Mongol'skiye, tunguso-man'çjurskiye i paleoziatskiye yazıki*. Ed. Petr Y. Skorik. Leningrad: Nauka, 1968: 129-148.
- Aytmatov, Çıngız. "Samançının colu". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 2*. Bişkek: Biyiktik, 2008a: 118-226.
- Aytmatov, Çıngız. "Ak keme". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 3*. Bişkek: Biyiktik, 2008b: 17-167.
- Aytmatov, Çıngız. "Erte cazdagı turnalar". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 3*. Bişkek: Biyiktik, 2008c: 167-280.
- Aytmatov, Çıngız. "Deniz boyloy cortkon Ala-Döböt". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 3*. Bişkek: Biyiktik, 2008d: 304-404.
- Aytmatov, Çıngız. "Fudziyamada kadır tün". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 3*. Bişkek: Biyiktik, 2008e: 404-470.
- Aytmatov, Çıngız. "Kıyamat". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 5*. Bişkek: Biyiktik, 2008f: 5-404.
- Aytmatov, Çıngız. "Kassandra tamgası". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 6*. Bişkek: Biyiktik, 2008g: 5-279.
- Aytmatov, Çıngız. "Toolor kulaganda". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 6*. Bişkek: Biyiktik, 2008h: 286-523.
- Aytmatov, Çıngız. "Askada kalgan ançının ıyı". *Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı 7*. Bişkek: Biyiktik, 2008i: 5-457.
- Başdaş, Cahit. "Türkmen Türkçesinde Olumsuzluk ve Yokluk". *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi* 37. (2015): 61-72.
- Capar, Abdikul. *Sintaksişeskiy stroy kırgızskogo yazıka 1*. Bişkek: Mektep, 1992.
- Çürük, Selcen M. "Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 7. 2 (2010): 57-72.

- 📖 Dryer, Matthew. "Universal of Negative Position". *Studies in Syntactic Typology*. Ed. Michael Hammond, Edith Moravcsik ve Jessica Wirth. Amsterdam: John Benjamins, 1988: 93-124.
- 📖 Eckmann, János. *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1988.
- 📖 Ercilasun, Ahmet B. ve ark. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim*. Ankara: TDK, 2006.
- 📖 Greenberg, Joseph H. *Language Universals*. The Hague: Mouton, 1966.
- 📖 Hirik, Erkan. "Anlam Değiştirme Aracı Olarak Olumsuzluk Eki -mA". *Karadeniz Araştırmaları* 44. (2015): 167-185.
- 📖 İlhan, Nadir. "Türkçede Olumsuzluk". *Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi*. (2005): 271-279.
- 📖 Janhunen, Juha. *The Mongolic Languages*. London/New York: Routledge, 2003.
- 📖 Kambaraliyeva, Uulkan C. *Kırgız tili: Ereceler cana könügüülör*. Bişkek, 2013.
- 📖 Karasoy, Yakup. "Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16. (2004): 1-14.
- 📖 Karlsson, Fred. *Finnish Grammar: An Essential Grammar*. London / New York: Routledge, 1999.
- 📖 Kasapoğlu Çengel, Hülya. *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Akçağ, 2005.
- 📖 Kудaybergenov, Sarıbay. *Kırgız adabiy tilinin grammatikası: Fonetika cana morfologiya*. Frunze: İlim, 1980.
- 📖 Levitskaya, Liya S. *İstoriçeskaya morfologiya çuvaşskogo yazıka*. Moskva: Nauka, 1976.
- 📖 Miestamo, Matti. "Symmetric and Asymmetric Standard Negation". *The World Atlas of Language Structures*. Ed. Martin Haspelmath ve ark. Oxford: Oxford University Press, 2005a: 458-461.
- 📖 Miestamo, Matti. *Standard Negation: The Negation of Declarative Verbal Main Clauses in a Typological Perspective*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 2005b.
- 📖 Miestamo, Matti, Anne Tamm, ve Beáta Wagner-Nagy (Ed.). *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam: John Benjamins, 2015.
- 📖 Nedjalkov, Igor. *Evenki*. London / New York: Routledge, 1997.
- 📖 Oruzbayeva, Bübüyna ve ark. *Azırkı kırgız adabiy tili*. Bişkek: Avrasya Press, 2009.

- 📖 Özmen, Mehmet. “Türkçe’de Değil Kelimesi ve Kullanımları”. *TDAY Belleten*. (1995): 315-368.
- 📖 Payne, John R. “Negation”. *Language Typology and Syntactic Description. Vol. I. Clause Structure*. Ed. Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press. (1985): 197-242.
- 📖 Tekin, Talat. “On the Origin of Turkic Negative Suffix (-mA-)”. *Acta Orientalia Hungarica* 43. 1 (1989): 81-86.
- 📖 Tekin, Talat. *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University, 1968.

Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan’dan Anadolu’ya*

*The Transformation of Evil Souls in the Context of Disease Names:
From Turkestan to Anatolia*

Dr. Kübra YILDIZ ALTIN**

Özet

Tarih boyunca çeşitli kültür dairelerine giren Türkler, farklı inançları benimsemişler ve “serbest kültür değişmesi” yoluyla kültürler arası alışverişte bulunmuşlardır. Demonik varlıkların isimleri bağlamında bu durum “üzüt, usal, yel, yek, çor, çort, demon, dev” gibi Türk lehçelerindeki farklı kullanımları beraberinde getirmiştir. Buradan hareketle çalışma, Türk kültürünün yayıldığı coğrafyalarda gelenekte yaşama kabiliyetine sahip unsurların kaybolmadıkları, aksine şekil veya işlev değiştirerek yaşamaya devam ettikleri varsayımı üzerine temellenmiştir. Söz konusu varsayıma paralel olarak Türk kültür coğrafyasında bugün çoğunlukla hastalık adı olarak kullanılan birçok kelimenin, eski inançlarda izleri bulunabilen kötü ruhların isim ve işlevlerindeki değişim ve dönüşümün bir devamı olduğu tespit edilmiştir. “Yapısal işlevselci” yaklaşımın yöntem olarak kullanıldığı bu çalışmada, yeraltından gelen ve hastalığa sebep olan kötü ruhlardan bazılarının dinî, sosyal, kültürel, coğrafi ve ekolojik değişimlere bağlı olarak asıl işlevleri unutulurken bazılarının ise genellikle hastalık adı biçiminde veya olumsuz bir anlamı çağrıştırarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk İnanç Sistemi, Kötücül Varlıklar, Kötü Ruhlar, Hastalık, Yapısal İşlevselcilik.

* Bu çalışma, 12-14 Ekim 2017 tarihleri arasında Ankara’da düzenlenen V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan bildirden genişletilerek hazırlanmıştır.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, Nevşehir, Türkiye, kubrayildiz89@gmail.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9788-2844>

Abstract

Turks adopted different beliefs throughout history and have intercultural exchanges "through free culture change". This brought different usages such as "üzüt, usal, yel, yek, çor, çort, demon, giant" in Turkish dialects. The geographies of those elements that have the ability to survive in Turkish culture are not lost and these elements continue to live by changing shape or function. There are many words in Turkish culture and geography today that are used as the name of the disease. These were found to be a continuation of the change and transformation in the names and functions of the evil spirits. "Structural functionalist" approach was used as a method. Some of the evil spirits that come from the underground and cause the disease are forgotten due to their religious, social, cultural, geographic and ecological changes. Some of them continue to live in the form of a disease name or by a negative meaning.

Keywords: *Turkish Belief System, Malicious Assets, Evil Souls, Illness, Structural Functionalism.*

Mitoloji, bir toplumun dünya görüşünün, değerlerinin ve geleneklerinin en eski biçimlerini inceleyen ve ortaya çıkaran bir bilim dalıdır. Bu bağlamda bir topluma ait kültürü incelemek veya toplumun anlamak için onun mitlerinin incelenmesi oldukça önemlidir. Bu noktada genel bir ifadeyle mit olarak tanımlanan anlatılar, gereksinimleri ve arzularıyla, umutları ve korkularıyla insan doğasını, yani "insanlık durumunu" yansıtır.

Tarih boyunca kişi veya toplumun başına gelen felaketler, Tanrılar veya onların emrindeki kötü ruhlardan gelen bir ceza olarak algılanmıştır.¹ Örneğin Mezopotamya toplumlarının inanışlarına göre doğa olaylarını yöneten Tanrıların yanında, ölüm ve hastalık getiren iyi veya kötü Tanrılar da bulunmaktaydı. Bu etkilerden korunmak içinse insanlar büyü gibi araçlara ihtiyaç duymaktaydılar.² Eski çağ toplumlarında özellikle sıtma gibi hastalıkların sebepleri ifritlere bağlanmıştır. Baş ağrısı, titreme, yüksek ateş gibi bazı belirtiler gösteren bu hastalığa İdpa adı verilen şeytanların sebep olduğuna inanılmıştır (Akkuş Mutlu 2017: 79, 91). Buna paralel olarak hastalıkların doğrudan Tanrılar ve kötü ruh-

¹ Türkistan coğrafyasında da benzer bir anlayış hâkimdi. Bu coğrafyadaki Mani mezhebi ile ilgili kısa Çince metinde dünyanın geçirdiği üç çağdan bahsedilir. Birinci çağda ne gök ne de yer yoktur. Karanlık ve aydınlığın olduğu bir an vardır. İkinci çağ, yaratılış çağıdır. Üçüncü çağ, Hürmüz ile Ehrimen'in mücadele ve savaş çağıdır. Bu dönemde kötü ruhlar etrafa hastalık ve felaket dağıtır- lar (Ögel 2010: 425-426).

² Hekimlik ve kehanet uygulamalarına çok benzeyen büyü pratiği, hastalıkların iyileştirilmesinde kullanılan yiyeceklere, yara lapalarına, merhemlere ek olarak kullanılırdı. Eski çağlarda bilimsel, cerrahi ve bitkisel ilaçlar kullanılmakla birlikte hastalıkların nedeni olarak ifritler gösterilmekteydi. Bu bağlamda hem ilaçları hem de büyüyü aynı kişi uygulamaktaydı (Black ve Green 2003: 56).

larla ilişkili olduğuna inanıldığından bazı hastalıklar onların bizzat isimleriyle anılmıştır. Örneğin, Hititçede öznesinde bir Tanrı, cin, kötü ruh veya herhangi bir demonik varlık saklı olan “ıştark” kelimesi aynı zamanda “hasta olmak” anlamını karşılamaktaydı (Bayat 2010: 76).

Eskiçağlardan günümüze kadar insanlık durumunun bir süreci olan hastalık, hastalığın sebeplerini açıklama ve hastalığa çözüm yolları arayışı eski Türk inanç sisteminde de önemli olmuştur. Bu bağlamda eski Türk inanç sisteminde kötülük ve daha özelden hastalık, yeraltına ve ona bağlı kötü ruhlara atfedilirken, zaman zaman Tanrı kutunun kaybı olarak da yorumlanmıştır. Bu bakımdan maruz kalınan kötülüklerden kurtulmaya çalışmanın yanı sıra gelebilecek olan felaketler de engellenmek istenmiştir. İnsanlar kendilerini olumsuz olarak etkileyen durumları bazen kendi tecrübeleri ile çözümlenmeye çalışmışlarsa da çoğu zaman (kam, şaman, arbağcı gibi) bölgenin hekimi kabul edilen kişilerine başvurmuşlardır. Bu kişiler diğer âlem ile bu âlem arasında aracı görevinde olmuşlar ve her türlü soruna çözüm getirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Perrin'e göre (2003: 13-16) hastalık ve ölüm gibi kişisel sorunlar ile kuraklık veya kıtlık gibi toplumsal felaketler, insanoğlunun öteki dünyaya ödediği bir borçtur. Bu tür bir ilişkide adı geçen hekimlerin görevi ise “insanlar” ile “doğüstü” arasındaki mübadelede düzenleyici bir konum olarak tasavvur edilmiştir. Özellikle bu kişilerin anlatılarının yanı sıra dualarında bilinmeyen âlem hakkında fikir edinmek mümkün olabilmiştir.

Eski Türk İnanç Sisteminde Ruh ve Kötü Üzerine

Farklı kültür dairelerine girmiş olan Türklerin söz konusu âlem hakkındaki tasavvurları da çeşitlenmiştir. Ancak Türk boyları geçmişte farklı dinler benimseyip yeni kültür dairelerine girmiş olsalar da çoğu geleneksel unsurlarını yaşatmaya devam ettirmişlerdir. Bu unsurlar kimi zaman arkaik anlamını korumuş kimi zaman da yeni işlevler kazanarak yaşamaya devam etmişlerdir.

Eski Türk inanç sisteminde ruhun tanımlanması noktasında farklı görüşler vardır. Ruha ilişkin bu farklı tanımlamaların sebeplerinden birisi konuyla ilgili çalışma yapanların yanı sıra, ruhun çeşitli Türk boylarında farklı adlar almasından kaynaklanır. Araştırmacıların tuh için “kut, can, tin, süne, sür, öz, üzüt, yula” gibi farklı isimler kullanarak (Roux 1994: 133-134; Küçük vd. 2009: 117) bu kavramlar arasında kimi zaman ayırım yaptıkları kimi zaman da onları birbirinin yerine kullandıkları görülmektedir. Örneğin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* adlı eserinde Anohin (2006: 3), Altay kamlarının ruhları sınıflandırmalarına yer vermiştir. Altay kamlarına göre ruhlara yeraltı, yerüstü ve gökyüzü olmak üzere üç mekânda yer almaktadırlar. Buna göre kötü karakterli yeraltı ruhlarına

“körmös”, iyi karakterli gökyüzünde bulunan ruhlara “kuday” denilmektedir. Yer ruhları ise “yer-su veya altay” olarak adlandırılırdı.

Yine konu ile ilgili çalışma yapanlar kötü ruhları çeşitli açılardan sınıflandırmaya çalışmışlardır. Bunlardan birisi Naciye Yıldız’ın (2008: 92) Sibiryaya Türklerinin inanç sisteminde var olan kötü ruhları ve onların işlevlerini dikkate alan tasnifidir: “Erlik ve ona bağlı olan kötü ruhlar”, “Şulbus ya da Diiren gibi insan olmadıkları anlaşıldığı zaman kötülük yapan ruhlar” ve “hastalığa sebep olan kötü ruhlar” olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. Sibiryaya Türklerinin inanç sisteminden hareketle böyle bir tasnif yapıldığında eski Türk inanç sistemindeki kötü ruh varlığının sadece bir cephesi görülebilmektedir.

Demonolojik varlıklarla ilgili başka bir tasnif denemesi yapan Bayat’ın (2007: 283) sınıflamasında yasaklarla ilgili kötü niyetli varlıklar temelinde on başlık altında kötü ruhlara incelenmiştir: “Ağaç yasakları ile ilgili demonik varlıklar”, “Hortlak inancı ile ilgili demonik varlıklar”, “Bas paradigmasında değerlendirilen demonik varlıklar”, “Al ruhu dairesi içinde değerlendirilen demonik varlıklar”, “Yol azdıran demonik varlıklar”, “Dönergeler”, “Mitolojik ana kapsamında değerlendirilen demonik varlıklar”, “Doğumla ilgili demonik varlıklar”, “Çocukları korkutan demonik varlıklar” ve “Diğer demonik varlıklar”.³

Türk mitlerinden elde edilen bilgilere göre kötü ruhlara oldukça farklı isimler almışlardır. Türk boylarının kültür dairesine içine girdiği Arapça, Farsça, Çince, Sanskritçe, Rusça ve Latince’nin etkisinden kaynaklanan bu durum, birden fazla isimlendirmeye beraberinde getirmiştir. Örneğin, Türk lehçelerinde şeytan anlamına gelen “buti, çantani” gibi Sanskritçe kelimelerinin yanı sıra Toharca “asuri, pret” gibi kelimeleri, Latince “devol, demon” gibi kullanımları, Rusça “çort” gibi tanımlamaları, Arapça “şeytan, iblis” gibi ifadeleri veya Farsça “dev, ardav” gibi farklı sözcükleri görmek mümkündür. Türk kültür coğrafyasında bu kadar çeşitliliğin olması komşuluk ilişkileri ve din değiştirme ile açıklanabilir (Yıldız 2013: 222).

Türk boyları arasında gerek lehçe gerekse kültür coğrafyası farklılıklarından kaynaklanan çeşitlenmelerde kötü tabiatlı ruhlara veya demonik güçler, farklı isimler almış olsalar da işlevlerinin hemen hemen birbirine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Yakutlarda “abaası/abaahı”; Türkmenlerde “albastı”; Tuvalarda “albıs”; Uygurlarda “alvasti”; Özbeklerde “olbosti” şeklinde kötü ruh isimleri geçmektedir. Yine bazı bölgelerde kötü ruh için “aldacı” kelimesinin de kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin, Şorların mitik görüşlerinde “ayna” olarak isimlendirilen kötü ruhlara, yeraltında Erlik’in himayesinde yaşayan ifritlerdir. Moğolcada ve Sibiryaya Türkçesinde kötü ruh ve şeytan anlamlarını

³ Daha ayrıntılı bilgi için bk. (Bayat 2007).

“az”, “ada” ve “aza” sözcükleri karşılamaktadır. Kazan, Tatar ve Başkurlarda “biçura” kötü ruhlar için kullanılan terimlerdenidir. Tuva Türkçesinde cin ve şer ruh anlamını karşılayan “diiren” kelimesi vardır. Tüm bunlarla birlikte eski Türk inanç sisteminde kötü ruhlar için “özüt/üzüt; usal/ovsal/oysal; yığ/ig; yel/yek/yeg; çer/çar/çor/çert/çort” gibi (Öger ve Yıldız Altın 2016: 18) kelimele- rin de yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Eski Türk İnanç Sisteminde Hastalığın Sebepleri Hakkında

“Vücudun normal işleyişinin bozulmasına neden olan herhangi bir durum” anlamına gelen hastalıklar konusunda başlangıçta insanoğlu oldukça endişe yaşamıştır. Teknolojinin henüz gelişmediği dönemlerde hastalıkların sebepleri bilimsel olarak ortaya konulamamıştır. Dolayısıyla hastalıkların genel olarak Tanrı tarafından ceza olarak verilmesinden veya kötü ruhların insanlara musal- lat olmasından kaynaklandığı düşünülmüştür (Akkuş Mutlu 2018: 62).

Türk boyları arasındaki inanca göre hastalık dâhil toplumun başına gelen tüm felaketler yer altında yaşayan kötü tabiatlı ruhlardan kaynaklanmaktaydı. Saman adı verilen kişiler de bu varlıklarla mücadele etmek için ilaç yapar, dua eder ve çeşitli ritmik hareketler yaparak ayin icra eder, diğer bir deyişle sağal- tım yapardı (Uraz 1994: 207). Bu kişilerin anlatılarının yanı sıra mitler aracılığıyla da insanoğlunun hastalığın sebepleri konusundaki düşünüş biçimini anlamak mümkündür. Bu bağlamda Buryat Moğollarından derlenen bir efsane hastalık ve ölümün sebebi hakkında bir fikir vermektedir: “Çok önceleri ne hastalık ve ne de ölüm varmış. Fakat zamanla kötü ruhlar yer yüzüne çıkıp, insanlara kötü- lük getirmeğe başlamışlar. Bunun üzerine de Tanrı, insanlara yardım etsin diye, gökten bir kartal göndermiş ...” (Ögel 2010: 596). Sadece konuyla ilgili olan kısmın alındığı bu bölümde kötülüğün yer altından çıkan kötü karakterli ruhlara atfedildiği görülür. Bu mite benzer şekilde Hakaslar da hastalıkların sebebini kötü ruhların insanın vücut veya canı üzerindeki olumsuz etkisi olarak görüyor- lardı. Başka bir örnek Başkurt halk inanışına göre sıtma, köpek ısırması, şiddetli diş ağısı, kulak veya karın ağrısı gibi biyolojik ve tanısı konulamayan birçok ra- hatsızlık tabiatla bulunan kötü niyetli varlıkların insanın içine girmesi sonucun- da meydana gelmekteydi (Torma ve Hisamitdinova 2008: 89).

Eski Türk tıbbında henüz rahatsızlıkların sebebi bilinmediği için her türlü olumsuz durum gözle görülemeyen doğaüstü birtakım güçlere bağlanmıştır. Bu bağlamda hayvan ve özellikle insanlarda görülen hastalıklar iki sebebe dayandı- rılmaktaydı. Bunlardan ilki, “insan ruhunun kötü ruhlar veya cinler tarafından çalınması veya kaçırılması”, ikincisi ise “insanın içine kötü ruh ve cinin girmesi- dir”. İnanışa göre bu demonik varlıklar insanın bedenini ve ruhunu işgal edip

kişiyi yutarlardı. Örneğin, halk deyişinde “çalınma” adı verilen hastalığın sebebi, cinlerin kötülüğünden kaynaklı olarak kişinin ruhunun çalınması olarak; benzer şekilde “tutarık” adı verilen hastalık, halk etimolojisine göre kişinin bedenine giren ifridin kişiyi tutması olarak açıklanmaktaydı (Çavdar 1992: 309).

Türk İnanç Sisteminde Kötü Ruhların Dönüşümü

Halk deyişlerindeki hastalık isimleri, eski Türk inanç sistemindeki kötü ruhların dönüşümünü anlama noktasında yardımcı olmaktadır. Halk zihninde yaşayan kötü karakterli varlıklara dair inançların yanı sıra Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde de konu hakkında bilgi edinmek ve kötü karakterli varlıkların musallat olması ile bunlardan kurtulma ile ilgili çeşitli bilgiler bulmak mümkündür.

Deyişlerdeki hastalık isimleri etimolojik olarak incelendiğinde, aslında hastalık adı olarak yaşayan bu tanımlamaların mitik dönemlerin demonik varlıklarının yaşayan bir hatırası veya canlı kalıntısı olduğu görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, insanoğlunun mitik dönemlerinden gelen bu demonik varlıkların günümüzde hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri düşünülmektedir. Bu varsayımdan hareketle elde edilen bulgulara ve konu ile ilgili yorumlamalara aşağıda yer verilmiştir.

BULGULAR

Abaası, Albastı, Alkarısı

Altay, Başkurt, Kazan Türkleri başta olmak üzere birçok Türk boyunda bilinen ve lohusa kadına musallat olduğuna inanılan albastının hastalığa sebep olan kötü ruhlardan biri olduğuna inanılır. Anadolu’da yaygın biçimde “alkarısı” olarak bilinen ve hakkında çeşitli efsaneler meydana gelmiş olan bu kötü ruha “alkızı” denildiği de olur. İnanca göre “alkarısı”, lohusa kadınlara ve atlara musallat olan korkunç bir yaratıktır. Uzun boylu, uzun parmak ve tırnaklı, vücudu yağlı, siyah ve uzun saçlı, çok çirkin bir kadın, bazılarına göre de bir kocakarı şeklinde tasvir edilir (Ülkütaşır 1939: 243). Alkarısının, lohusanın ciğerini söküp götürdüğü, kendini ve çocuklarını bununla beslediği rivayet edilir. Bu süreçte lohusaya gelincik, miyan-kökü şerbeti gibi özellikle kırmızı şeyler yedirip içirme adeti yaygın olarak görülür (Boratav 1984: 78).

Yakut Türklerinde isim benzerliği ve nitelik bakımından Albastıya benzeyen ve al kökünden türetilen bir başka kelime olan “abaası/abaahı”, Yakut Türkleri arasında yer altında yaşadıklarına inanılan kötü ruhlara verilen genel bir isimdir. İnanca göre tek ayaklı, tek gözlü ve kel olan bu varlıklar, zararlı ve iğrenç görünümlü bitki ve hayvanları meydana getirmişlerdir. İnsanın aklını elinden

alıp deliye çevirebilme güçleri olan bu demonik yaratıklar, diğer Türk boylarında “albastı” şeklinde varyantlaşmış durumdadır (Beydili 2004: 16). Bununla birlikte “aldatmak, hile ve kadın şamanın büyüü” anlamlarında kullanılan “albas” kelimesi de “abaası” ile aynı köktendir. Dahası İnan'ın belirttiği gibi (1998: 261-263) al ruhu, başlangıçta şerir bir ruh olarak görülmemiştir. Anaerik dönemin uzantısı olma ihtimali yüksek olan bu ruh, Umay ve Ebek inancındaki gibi⁴, erkek egemen yapının güçlenmesiyle olumsuz işlevler yüklenmiş olmalıdır. Bu bağlamda al ruhunun hami ruh olduğunu düşündüren iki önemli durum vardır. Bunlardan birincisi, şaman dualarından onda yardım istenmesi; ikincisi ise ateş ve ocak iyesine bağlı olarak ateş kültüyle ilgili olmasıdır.

Tüm bunlarla birlikte Anadolu halk ağzından yaşayan bazı kelimelerin abası ve albastı ile benzerliği ve onların hastalığı tanımlamak için kullanılmaları dikkat değerdir. Türkistan coğrafyasında kötü ruh olarak kabul edilen bu ruhların Anadolu coğrafyasında hastalık adı olarak da yaşaması önemlidir. Örneğin, *Derleme Sözlüğü*'nde geçen “abaş” buğday başağının yarısından yukarısına tane tutturmayan bir hastalık (TDK 1993: 12) demektir. Aynı sözlükte “albız” için şeytan karşılığının verilmesi (TDK 1993: 208, 4415), kelimenin arkaik anlamını da koruduğunu göstermektedir.⁵ Benzer şekilde Anadolu halk inanışlarında “Albastı

⁴ Tatar Türklerinin inançlarına göre “ebek” çocuk tutan mitik bir varlığın adıdır. Sevdiği çocukların sırtını okşar gibi vurduğuna sevmeyişi çocukların ise sırtına daha hızlı vurduğuna (Kalafat ve Kamalov 2005: 62) inanılmaktadır. *Derleme Sözlüğü*'nde ayrıca “ebe” kelimesinin “küçük çocukların gözünde korkunç bir varlığı canlandıran ve onları korkutmak için söylenen sözcük” (TDK 1993: 1649-1650) olarak kullanıldığı bilgisi dikkate değerdir. Bu durum Umay'ın işlevini akla getirmektedir. Umay'ın dişilik ve çocuklarla ilgisi ve bir süre sonra umacıya dönüşerek çocukları korkutmak için kullanılması onun iyi ruh işlevini kaybedip kötü ruha dönüştüğünü göstermektedir.

⁵ “İlbis” çivi, diken, kıymık gibi batan şeyler. “İlbiz” zayıf, cılız, hastalıklı; kötü, fena; cin, şeytan. “İlbiz toprak” verimsiz toprak (TDK 1993: 2518) demektir.

“Albız”, “şeytan<iblis”; “iblis” kelimesinin metatez (göçüşme) yoluyla “albız”a dönüşmesine ilişkin etimolojik incelemeler için bk. (Eyüpoğlu 1991: 336; Tietze 2002: 145).

Tuva Türkleri arasında soyu Albistan gelen kamlar vardır. Bazılarına göre Albis dağ geçitleri ve dar boğazlarda yaşayan burunsuz bir kadındır. Kamlama sırasında şamanlar bunu şu şekilde belirtirler: “Albis-Şulbus annem-babam, /Azıcık buraya, birazcık beriye/Selamlaşalım, hatırlaşalım, /Şifalı sudan içelim” (Bapaeva 2013: 26-27).

Albis ve Şulbus hakkında başka bir mit şu şekildedir: “Tanrı halka hitaben: Ben size mal verdim, aş verdim, yerin üzerinde iyi, güzel ve arı sular verdim; size yardım ettim. Siz de iyilik yapınız. Ben göklerime döneceğim; çabuk gelmiyeceğim, dedi. Sonra yardımcı ruhlarına hitaben: Şal-yime, sen rakı içip aklını kaybedenleri, körpe çocukları, kısrağ yavrularını, inek buzağlarını koru, iyi sakla ... Yapkara, sen iyi bak! Erlik senin elinden ölmüşlerin canını çalmak isterse Mangdaşire'ye söyle; o kuvvetlidir. Şal-Yime, sen iyi bak! Albis, şulbus yerin altından çıkmasınlar; çıkarlarsa derhal Maytere'ye haber ver! O kuvvetlidir. Onları kovsun! ... Maytere iyilerden kötülerini uzaklaştır. Mangdaşire, sen fena ruhlarla savaş! Sana güç gelirse benim adımla çağır! İnsanlara iyi şeyleri, iyi

veya Albasma” adı verilen hastalık, kötü ruh inanmalarının bir sonucudur. *Derleme Sözlüğü*’nde şu karşılıklar verilmiştir: “al basma”, loğusa kadınlarda görülen bir hastalık, loğusa humması; loğusa olmayan kimselerde al denilen görüntünün uyku sırasında verdiği boğucu sıkıntı, kâbus; üzüntü ve kederden bayılma; kızıla benzer bir çeşit hastalık; kâbus basmak (TDK 1993: 207-208); doğum yapan kadınlarda görülen ateşli hastalık (TDK 1993: 4415) şeklinde sözlükte geçmektedir.

Yeni doğum yapmış lohusa kadınlara ve “masum” çocuklara saldırdığı ve hatta onları öldürdüğüne inanılan al, alanası veya alkızı, inanmalarda cin, dev veya kötü ruh haricinde hastalık olarak düşünüldüğünde “gelincik⁶, arıştı, hava-le, alcama, cinuğrağı, ağırlık çökme, albasu veya albasması” adlarıyla anılır (Örnek 2000: 144-145).

Halk arasından derlenip oluşturulan *Sağlık Değişleri Sözlüğü*’nde al kökünden türetilen hastalık adları şu şekildedir. “Alazlama” yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar; el, ayak ve yüzün kızarıp şişmesiyle meydana gelen hastalık, yılanlık. “Alazlanmak” bedeni sıcaktan kızarmak; bedeni parça parça kızarmak. “Alazlatmak” alazlama hastalığını tedavi ettirmek. “Alazma” yüzde ve vücutta çıkan çıbanlar, kızartılar. “Al basma” loğusalık humması; loğusa olmayan kimselerde al denilen görüntünün uyku sırasında verdiği boğucu sıkıntı, kâbus; üzüntü ve kederden bayılma; sara hastalığı; kızıla benzer bir hastalık. “Al basmak” loğusalık sırasında kötü bir ruh tarafından boğucu ve öldürücü krizlere maruz kalmak. “Albastı” loğusalık humması (Öztek 1992: 4).

Arbıs/Arbız

Altay Türkleri arasındaki şamanlık geleneğinde şaman cübbelerinde çeşitli semboller yer alır. Bunlardan biri “Arba” denilen ve ölümler saltanatının denizinde yaşadığına inanılan bir canavardır. Bir çeşit koruyucu ruh olarak düşünülen bu ruh Hakaslar arasında “tös” adını alır. Tösleri yediren ve özel dualar bilen kişilere ise “Arbağcı” denilmesi dikkate değerdir (Beydili 2004: 66).

Altay Türkleri arasında büyü, fal ve üfürükçülük karşılığı olarak “Arbış” kelimesi kullanılır. Teleütler arasında okuduğu dualarla hastaları iyileştirme gücüne sahip kimselere “Arbışçı” denilir (Dilek 2014: 25). “Arbıs” kelimesinin büyü ve fal anlamlarının yanı sıra demonik varlıklarla ilişkilendirildiği de görülür. Ör-

işleri öğret. Olta ile balık avlamak, sincap (tiyin) vurmak, hayvan beslemek sanatlarını öğret!” (İnan 1986: 18-19).

⁶ *Derleme Sözlüğü*’nde gelincik için verem, böbrek hastalığı gibi karşılıklar verilmekle birlikte “süt çocuklarında görülen öldürücü bir çeşit hastalık” ifadesi, albastı adlı kötü karakterli ruhu akla getirir (TDK 1993: 1980).

neğin, bazı Teleüt gruplarının inanışlarına göre ölülerin hâkimi “Arbıs Kaan” denilen demonik bir varlıktır (Dilek 2014: 165). Bununla birlikte afsun kelimesi Kıpçak lehçelerinde “arbav” şeklinde kullanılırken, Doğu Türk lehçelerinde “ar-bış” şeklinde geçer. Yakut Türkçesinde ise “kötü ruhları aldatmak, dalkavukluk etmek” anlamlarına gelir (Örnek 1966: 31). *Divanü Lûgat-it-Türk*'te “arwa-” fiiliyle geçen kelime büyü yapmak, afsunlamak demektir. Buradan türetilen “arwış/arwaş” için büyü, afsun karşılıkları verilmiştir (Atalay 1986: 40). Benzer biçimde Altay lehçelerinde anlamı çözülemeyen sözlere “arbiş” denilmesi dik-kate değerlidir (Örnek 1966: 31). Örneklerden görüleceği üzere kelime, hem büyü hem de kötü veya koruyucu ruh anlamlarında farklı biçimlerde kullanılmaktadır.

Demonik varlık adı olarak kullanılan “Arbıs” kelimesine benzer bir sözcük Tatar, Başkurt gibi bazı Türk boyları arasında görülür. Ahır anlamında kullanılan “Abzar”, aynı zamanda “Abzar (Ahır) iyesi” adı verilen demonik bir varlığın da adı olmuştur. “Abzar” denilen bu mitik varlığın genellikle ahırdaki hayvanlarla ilgilendiğine inanılır. Abzar iyesi, ahırdaki hayvanların bir kısmını sever ve onların semirmesini sağlar. Bir kısmını sevmediğinde ise onları gece koşturarak zayıflatır. Türk boylarındaki inançlarda düalist bir niteliği olan bu varlık bazen olumlu bazen de olumsuz olarak anılır. Örneğin, sığır veya koyun gibi hayvanlar doğum yaptıklarında bu iyenin bir şekilde hayvan sahibine haber verdiğiğine inanılır (Yıldız 2017: 42).

Derleme Sözlüğü'nde hem hayvanla hem de olumsuz anlamla ilişkilendirilen Abraz/Arbaz/Apras kelimeleri dikkate değerdir. Sözlüğe göre “abraz (arbaz)” kısır kadın veya hayvan; “abraza git-, arbaza git-” zıddına, inadına, dikine gitmek (Niçin birbirinizle abraza gidiyorsunuz?) demektir (TDK 1993: 30). Sözlüğe göre “apraz” yavru yapmayan, doğuştan kısır hayvan; yüzde olan siyah lekeler demektir (TDK 1993: 290). Yine sözlükte “arbaş” için eğri bacaklı; mavi gözlü, sarı saçlı adam; yaramaz; “arbaz (I)” için abraz; zayıf, cılız, hastalıklı; tombul, şişman çocuk; “arbaz (II)” avlu; “arbaza” aykırı, zıt, karşıt karşılıkları verilmiştir (TDK 1993: 301). *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde “arbaz” zayıf, cılız, hastalıklı demektir (Öztek 1992: 6). Verilen örneklerde görüldüğü üzere kelimelerin anlamları birbirine yakın olmakla birlikte Anadolu ağızlarındaki bu farklılaşmaları, Türkçenin ses diziliminde sıklıkla rastlanılan metatez (göçüşme) ile açıklamak mümkündür.⁷ Etimolojik değişimlerin yanı sıra kelime Anadolu sahasına geldiğinde arkaik anlamına uygun biçimde hayvanla ilişkili olarak hastalık anlamı kazanmasının yanı sıra olumsuz biçimde kullanılmaya devam etmektedir.

⁷ Türkçede metatez (göçüşme) hakkında bk.: (Ersöz 2018, Ulutaş 2007).

Çor(t)

Türkistan sahasında hem demonik varlıkla ilişkilendirilen hem de hastalık anlamında kullanılan ve aynı kökten türetilen başka kelimeler de vardır. Rusça “çort (чѣрт)” şeytan (Baskakov vd. 1994: 809) anlamına gelen kelime bunlardan biridir. Kıpçak Türkçesi’nde “çor” hastalık; “çorlu” hasta, çaresiz; “çorak” ot bitmeyen tuzlu, çorak toprak demektir (Toparlı vd., 2007: 53). Hakas Türkçesinde “çorih” (salgın) hastalık; “çorih ağırığ” grip demektir (Arikoğlu 2005: 108).

Derleme Sözlüğü’nde geçen “çor” için dert, kederi hastalık; İspanyol nezlesi; bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası; ağaçlarda olan bir çeşit hastalık; kötü veya acı söz, küfür; kısır, mahsul vermeyen toprak; “çorlan” öksürük; “çorlan-” hastalanmak, dertlenmek, kederlenmek; “çorlu” hastalıklı, dertli, illetli; akılsız, deli; kışın uzamasından dolayı aç kalan hayvanların tutulduğu hastalık; kurumaya yüz tutmuş ihtiyar ağaç; kirli, pis; “çormuk” bir çeşit ağaç kurdu (TDK 1993: 1269-1272) karşılıkları verilmiştir.

Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü’nde “cor” fitik hastalığı; “corcu” obur; “coruh” gelişmemiş, büyümemiş; “coruk” inatçı, fitik kimse; “coruklamak” zayıflamak, uyuklamak; “çor” hastalık; İspanyol nezlesi; zehir, zehir gibi; öksürük. “Çordasız” zayıf, cılız, çelimsiz; “çorlanmak” hastalanmak, dertlenmek; kederlenmek; “çorlu” hastalıklı, dertli, illetli; akılsız, deli; vücutça tam olgunlaşmamış zayıf kimse; tuz veya toprak yiyen kimse. “Çor tutmak” nezle olmak; “çoru dutmak” deli olmak (Öztek 1992: 25, 35) demektir. Aynı kökten türetilmiş olma ihtimali olan “çurruk” kelimesi de “zayıf hayvan” (TDK 1993: 1305) demektir.

Derleme Sözlüğü’nde olumsuz anlamı karşılayan “çer” kelimesi geçer. Buna göre “çer” zehirli küçük böcek; hayvan; hastalık (daha çok hayvanlar-Çer değmiş at kaçtı); ilenç olarak söylenir (Çer deye!); “çer çal-” ani hastalığa yakalanmak (Aman sokağa çıkma, çer çalar!) demektir (TDK 1993: 1144). Örneklerden görüleceği gibi “çor” kelimesi, Anadolu ağzında canlı bir şekilde yaşamaktadır. Türkistan sahasında demonik varlıklarla ilişkilendirilen kelime, Anadolu coğrafyasında tamamen hastalık anlamı kazanmıştır.

Tatar Türkleri arasında ormanda yaşadığına inanılan, uzun boya ve kollara sahip olup vücudu tüylerle kaplı Şüräle (Şürelî) adı verilen demonik bir varlıktan bahsedilir. Etimolojik çalışmalar Şürelî’nin kökünde şür/şor/şer/çer/çor sözcüklerinin olduğunu ortaya koymuştur. Şeytan anlamına gelen çort kelimesinden başka demonik bir varlık olan Şürelî’nin de incelenmesi konu bakımından önemlidir.

Şüräle (Şürelî) adı verilen demonik bir varlığın ormanda yardım isteyen bir ses çıkararak insanları yolundan saptıracağı ve ormanın en karanlık köşelerine

götüreceği anlatılır. İnanca göre Şürelî ata binmeyi çok severmiş. Orman yanında otlayan at sürüsünden en iyi atı seçer ve onun üzerine binip gün boyu koştu-
rup oynarmış (Zaripova Çetin 2007: 10-11). Bu nitelikle Şürelî'nin Anadolu ef-
sanelerine konu olan al karısı/al ruhu gibi ata binmekten hoşlandığını söylemek
mümkündür. Atnur'un aktardığı üzere (2007: 29-30) at, mitte bereketin sembo-
lüdür. Bununla birlikte Şürelî'yi korkutmak için yeraltı dünyasının bekçisi olan
köpeği bulundurmak gerekir. Dolayısıyla Şürelî'nin bereket getiren fonksiyonu
zamanla unutulmuş ve o zarar veren şeytan olarak görülmeye başlanmıştır.
Araştırmacıya göre Şürelî ile ilgili rivayetlerde köpeğin kullanılmasının sembolik
anlamı budur.

Kırgız ve Başkurt Türklerinde de şürelî tipine rastlanır. Kırgızlarda Şürelî, “üç
parmağı olan, ormanda yaşayan, insanlara saldıran veya gıdıklayarak öldüren
yaratık, ağaç adam” demektir. Başkurtlarda da kötü niyetli orman ruhuna ya-
rımıtık; Çuvaşlar arasında upate-arzurri denilir (Atnur 2007: 27) ve bunlar diğer
Türk boylarında Şürelî denilen demonik yaratığın nitelik bakımından varyantla-
rıdır.

Şürelî kelimesinin kökeni hakkında çeşitli etimoloji çalışmaları yapılmıştır.
Tatar bilim adamı L. Zamaletdinov'a göre kelime, eski Türkçedeki kötülük ve
ziyan anlamına gelen “şär” kelimesine “äl” ve sıfat yapım eki “-le”nin eklenme-
siyle türetilmiş olup kötü elli demektir. Bu etimoloji çalışmasında Tatar Türkle-
rinde korkmak anlamına gelen “şürläw” fiiline de dikkat çekilmiştir (Zaripova
Çetin 2007: 12-13). *Tatar Mifları* adlı kitapta da “Şürelî” kelimesinin kökeni
“şer” (Arapça) ve “-el” ekinin birleşmesi olarak gösterilmiştir. Tatar Türkçesinde
korkmak ve türevleri biçiminde bulunan “şür/şör” kelimesi, Başkurtlar arasında
da “şör, şör yeberev, şörlev (korkmak)” şeklinde geçer (Atnur 2007: 27). Tüm
bunlarla birlikte Tatar Türkçesinde “şür” şor, tuzlu toprak; “şürlet-” çok kor-
kutmak; “şürleüçen” çok korkak; “şürele” orman ruhu anlamına gelmektedir
(Ganiyev vd. 1997: 420).

Çuvaş Türkçesinde “şer” bataklık; “şorak” acı, (şorak, çorak, tuzlu yer, tuz-
lu); “şarta-” bir nevi cilt hastalığı; çiçek (hastalık) anlamlarına gelir (Paasonen
1950: 153, 161). Uygur Türkçesinde “şor” tuzlu demektir (Caferoğlu 1968: 218).
Kazak Türkçesi'nde “şuray” bir şeyin en iyi tarafı, verimli tarafı; “şuraylı” çok
verimli, çok güzel demektir (Kenesbayoğlu vd. 1984: 316). Kazak Türkçesinde
“şor” vücutta peyda olan şişkinlik, sertlik; “şorlanuv” ise vücuttaki şişkinliğin
sertleşerek kalması (Kenesbayoğlu vd. 1984: 314); “sor” bahtsızlık, şansızlık,
talısızlık; “soran” kireçlice yer; “sortan” kireçli yer demektir (Kenesbayoğlu vd.
1984: 244).

Derleme Sözlüğü'nde “şer” yaramaz demektir (TDK 1993: 3762). Aynı sözlükte “şur” verimsiz; tuz; “şor” kin, öfke; acı söz; üzüntü, dert; kötü; nezle; “şoralı/şorak” çorak; damlara serilen tuzlu toprak; “şorah/şorak” ekşimsi; çok tuzlu bataklık (TDK 1993: 3790-3794) demektir. Türkiye Türkçesindeki “çorak” kelimesinin diğer Türk lehçelerinin de benzer seslerle yaşamaya devam ettiği görülür. Buna göre çorak, Azerbaycan Türkçesinde “şoran(lıg)”, “şorakät”; Kırgız Türkçesinde “şor” şeklinde (KB 1991: 136) yaşamaktadır.

Daylı

Türk kültür coğrafyasından derlenen ve Anadolu'da yaşayan kelimelerden bir diğeri daylıdır. Beddualarda da kullanılan bu kelime olumsuz anlamda yaşamaya devam etmektedir. Buna göre “daylı” beddualarda kullanılan söz; dert, şiddet, sancı; şeytan; hayali zehirli hayvan demektir. Ekmeği bir köpeğe at, tuzu da bir ateşe at, çatır çatır çatlasın, gözünde daylı gelesinin de gözleri patlasın! (Tietze 2002: 570).

Derleme Sözlüğü'nde “daylı/dayıl” için öl, geber, Allah belanı versin anlamında ilenç; büyük çıban, yıl çıbanı, tehlikeli çıban; dert, şiddetli, sancı; tuzlu balgam denilen hayvan hastalığı; hayali zehirli hayvan (Daylı soksun!); zehir (Bu kadcılık işi yapamadın, yediğin daylı olsun!); şeytan (TDK 1993: 1389) karşılıkları verilmiştir. Benzer şekilde “daylı artığı” dertli, yamrı yumru, hastalık geçirdiği için olgunlaştığı vakit bile işe yaramayan meyve (TDK 1993: 1389) demektir.

Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü'nde de “daylı” büyük çıban, yıl çıbanı, tehlikeli çıban; şiddetli sancı, dert; zehir (Öztek 1992: 39) şeklinde geçer.

Körmös

Altaylılar arasında “körmös” deli veya cinli demektir. Altaylılar yeraltında körmös adı verilen kötü tabiatlı demonik varlıkların yaşadıklarına inanmaktadırlar. Körmös, bir insanın bedeninden ayrılan ruhunu ele geçirdiği zaman, kişinin değişik hastalıklara kapıldığını düşünürler. Altaylıların dilinde küçük çocuğun canını bile çalıp götüreceğine inanan körmösün hastalık adı olarak da yaşadığı bilinmektedir (Beydili 2004: 341). Bununla birlikte Anadolu'da körmös ile ilgili herhangi bir kullanıma rastlanılmamıştır.

Meçkey

Türk mitlerinde sıklıkla görülen kötü ruhlardan biri “meçkey” adı verilen demonik varlıklardır. Türk boyları arasında “ubır, upır, obur, vupar” gibi adlarla

da anılan bu varlıkların insanlara musallat olduklarına inanılır. Örneğin, Kazan Tatarlarında içerisinde “ubırın” denilen kötücül ruhun girdiğine inanılan insanlara “ubırlı insan” denilir (Gültekin 2010: 407).

Gagauz Türkleri arasında en çok ölüm getiren hastalıklar canlı olarak tasarlanmış ve en korkunç hastalık sayılan veba, insanlar arasında dolaşarak ölüm saçan kambur bir yaşlı kocakarı şeklinde düşünülmüştür. Bu bağlamda Gagauz Türklerinde “taun veya veba” hastalığını anlatmak için seçilen kavramın “meçekli” olması (Duvarcı 2005: 130; Manov 2001: 15, 62) tesadüf olmamalıdır.

Ural ve Sibiryâ bölgelerindeki Türk boyları ile Kazak ve Kırgızlar arasında yaşayan bir orman ruhu olarak anılan “meskey”, Tatarlar arasında “meçkey, meskey, maçın, meçin, muştan” gibi isimlerle de bilinmektedir. Başkurt ve Tatar efsanelerinde de kötü bir yer-su ruhu olarak geniş yer bulan meskeyin mezarlığı bıraktığı veya oradan sürüldüğü ve kişilerin arasına yerleştiğine inanılır. Onun ateş şekline girdiği, sulara yaşadığı, isminin ağza alınmadığı, kargışının tuttuğu, dişi ve çok yiyen kötü bir ruh olduğu rivayet edilir. Ağzı açık uyuyan kişilerin içine girdiği veya kendisinin kişileri yuttuğunun rivayet edilmesi, ubır ile benzerliklerini ortaya koyar (Atnur 2011: 142-143).

Derleme Sözlüğü'nde “meçik” için davul tokmağı; davul çalarken tokmakla birlikte kullanılan ince çubuk; uzun ve geniş sakal; zift karşılıkları verilmiştir. Aynı sözlükte “meçikli”, uğursuz (kimse); eşeğin erkeklik organı; tütünlerin dibinde biterek onları kurutan asalak bir ot ve ağı (TDK 1993: 3147-3148) şeklinde geçer.

Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü'nde “mecek” kısa boylu, büyümemiş (insan, hayvan veya ağaç); “meççik” bodur, cüce kimse; “meçük” zayıf, avurtları çökmüş (Öztek 1992: 100) demektir.

Meker/Mekir

Tatar Türkleri arasında “meker”, kötü ruhlardan birisidir. Başlangıçta iyi olarak bilinen bu ruhun daha sonra kötü işlevler kazandığı görülür. İnanca göre mekerler kız çocuklarını kaçıtır ve ayrıca kötülük yapmak için çeşitli şekillere girebilirler (Kalafat ve Kamalov 2005: 56).

Mekir, *Derleme Sözlüğü*'nde umacı ve hortlak; şeytan; inatçı, tedirgin edecek derecede birinin üstüne düşen; bela (TDK 1993: 3152-3153) gibi anlamlara gelmektedir.

Uçuk

Türk boylarının inanışlarına göre özellikle dudaklarda ortaya çıkan ve sulu kabarcıklara sebep olan bu hastalığa “uçuk” denilen kötü bir ruh sebep olmaktadır. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilir ve bunu tedavi edenlere “uçukçu” adı verilmektedir (İnan 1991: 320).

Eski Türk inanç sistemine göre ateşe saygısızlık gösteren kişilerin deri hastalığına tutulacağına inanılmaktadır. Bu hastalığın ise kartaldan türediğine inanılan bir şamanın çakmak taşıyla ateş yakarak tedavi edeceğine inanılır. Başkurtlar arasında “uçuk” denilen bu deri hastalığı yakma yoluyla tedavi edilmektedir. Yağlı paçavrayı ateşte yakmaya alazlama dışında “uçuklama” denmesi (İnan 1986: 119) de bu inançtan kaynaklanmaktadır.

Uçuk, *Divanü Lûgat-it-Türk*'te (1985a: 98) “uçguk” şeklinde geçer ve kelimenin eş anlamlıları olarak “ingi, dumagu” karşılıkları verilmiştir. *Derleme Sözlüğü*'nde “ingi” kelimesi için nezle, inme hastalığı ve “dumagu” için de nezle, grip, bronşit karşılıkları verilmiştir (TDK 1993: 2542). *Tarama Sözlüğü*'nde “uçuk” için sara, uçuklu için saralı, cin tutmuş, sersem, derbeder, deli anlamları vardır (TDK 1995: 3897-3898).

Uğrı

Tatar Türkleri arasında yaramaz çocuklar “Uğrı” adlı verilen demonik varlıkla korkutulur. Oldukça esmer olarak tasvir edilen bu mitik varlık inanca göre insanların mallarını, eşya ve çocuklarını götürür. Anadolu'nun birçok yerinde “uğra-” çalmak; “uğruya çık-” hırsızlığa çıkmak; “uğrucu” hırsız; “uğruculuk” ise hırsızlık (Kalafat ve Kamalov 2005: 61) demektir.

Derleme Sözlüğü'nde “uğrağa basmak” cin, peri bulunduğu inanan bir yere basmak; “uğrağa gelmek” cin, peri tarafından çarpılmak; “uğralan-” gelincik hastalığına tutulmak; “uğra- (uğrama olmak)” cine, şeytana çarpılmak, demektir. Ayrıca “uğrak” için hırsız; sara, cin çarpması; “uğraklı” için inmeli, çalık, çalgın (TDK 1993: 4026-4027) karşılıklarının verilmesi dikkate değerdir. Buradan hareketle halk arasında söz konusu kelimenin hem mitik arka planın hem de olumsuz anlamının korunduğunu söylemek mümkündür.

Usal

Çuvaşçada kötü anlamına gelen “usal”, mitik bağlamda kötü niyetli demonik varlıklardan birisidir. Çuvaşlarda ruhlar, iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılır. Kötü ruhlardan “Kiremet” toprağa, “Yirih” kıra, “Şuyttan” suya ve “Usal” da ormana inmiştir ve o Çuvaş Türkleri arasında orman koyunu olarak bilinir (Kala-

fat ve Kamalov 2005: 56). Bunun dışında doğal olmayan yollardan ölen kişilerin “usal” olarak geri geleceklerine inanılması ve Çuvaşlar arasında kötü ve zalim kişileri tanımlamak için “usal” denilmesi (Güzel 2015: 142) kelimenin günlük yaşamda kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Derleme Sözlüğü'nde “usa” kelimesi için tasa ve üzüntü anlamı verilmiştir (TDK 1993: 4042). Tam olarak hastalık adı olarak geçerse de söz konusu kelimenin usa biçiminde olumsuz anlamını koruyarak bir dönüşüm geçirdiğini söylemek mümkündür.

Ület (illet)

“Ület veya illet”, Tatar Türkleri arasında hastalık yapan kara iyenin adıdır. İlet ruhunun, “Ület Bazı” denilen çukurdan çıkıp ölümcül hastalıklara yol açacağına inanılmaktadır. Bu çukur, aynı zamanda, kullanılmayan eşyaların atıldığı bir yer olarak kullanılır (Kalafat ve Kamalov 2005: 56). Etimolojik olarak ülete yakın bir kelime Karaçay-Malkar Türkçesinde “ölet” biçiminde geçer ve amansız salgın hastalık anlamında kullanılır. Kıpçak Türkçesi kaynaklarında da “ölet” şeklinde geçen kelime, insanların ölümü (Tavkul 2016: 113) demektir.

Anadolu'da eskiden bulaşıcı hastalıkları ifade etmek için “ölet” kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir (Çavdar 1992: 310). Benzer bir anlama sahip olan ve Anadolu ağızlarında ülez- biçiminde yaşayan fiil *Derleme Sözlüğü*'nde hastalıklardan incelemeyi ve zayıflamayı anlatmak (TDK 1993: 4063) için kullanılmıştır. Benzer şekilde *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde de “ülez” hayvan ölüsü, leş demektir (Öztek 1992: 143).

Üzüt

İnanca göre ölen kişilerin ruhları hastalığa sebep olabilmektedir. Ölülerin ruhlarının serseri bir şekilde dolaştığına inanan Altaylılar bu ruhlara “üzüt”, Yakutlar “üör” ve Kazan Türkleri ise “ürek” (İnan 1986: 177) derler.

Hakaslar arasında bugün çoğu basit hastalığın ölü insanların serseri bir şekilde dolaşan ruhları olan üzütlerle ilişkilendirilmesi, Hakasların kötü ruhların hastalık yaptığına dair inançlarının bir sonucudur. Onlar dudakta meydana gelen uçuk için üzüt öpücüğü anlamında “üzüt ohsangan” derler (Okutan 2016: 100). Hakas Türkçesi sözlüğünde “üzüt” için şu karşılıklar verilmiştir: yara, çıban, uçuk, irnine üzüt odırıbışhan (dudağında uçuk oluşmuş); ruh, ölen kimse nin ruhu demektir. Fiil olarak üzüt- ise üşütmek demektir (Arıkoğlu 2005: 552).

Derleme Sözlüğü'nde (TDK 1993: 4087) “üzüt” için sıska, renksiz ve hastalıklı karşılıkları verilmiştir. *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü*'nde “üzüt” sıska, renksiz, hastalıklı (Öztek 1992: 144) şeklinde geçmektedir.

Yel

Türkçede “yel” kelimesi hem rüzgâr hem de cin, ifrit gibi kötü tabiatlı ruhları anlatmak için kullanılan kavramlardan birisiydi. Türklerin inanç sisteminde her şeyin bir koruyucu ruhu olduğuna inanılmaktadır. Yakutlara göre rüzgârlar dağlarda uyur ve herhangi bir gürültü ile uyanırlardı. Bazı Türk boylarında ise rüzgârın hastalığa sebep olduğuna inanılmaktaydı (Buluç 1979: 327). Yel kelimesinin, hem cin hem de rüzgâr anlamına gelmesi muhtemelen bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Atasözlerinde de yaşatılan bu iki anlam şu şekilde gösterilebilir: Kowı er, kudhugka kirse yel alır” yani “Talihsiz insan, kuyuya bile girse, yel ve cinler, onu orada bulur ve yukarı çıkarır” (Ögel 1995: 302, 308) demektir.

Türk sözlü ve yazılı kültüründe yel kelimesiyle kurulan birçok kavrama rastlamak mümkündür. Eski Türk inanç sisteminde Yelbegen (yedi başlı dev) olarak geçen ve ay tutulması sırasında ayı yediğine inanılan devin, Ögel’in belirttiği gibi (1995: 311), cin anlamındaki yel kelimesiyle etimolojik bir ilişkisi olmalıdır. Yel kelimesi dev veya korkunç yaratık anlamında farklı zaman ve mekânlarda karşımıza çıkar. Örneğin, Kuzey Türk destanlarında devlere, “Celbegen, Yel-Moos” gibi isimler verilirken Uygur Türklerinin anlatılarında geçen “yalmavuz/celmoğuz”; Kazak inanış ve anlatılarında yer alan “calmavız kempir/celmavız kempir”; Nogaylarda “yelmavız” veya Özbek mitlerinde geçen “yalmoviz ve şalmoviz (calmoviz)” şeklindeki korkunç dev tipleri, yel (cil/cel/çel) ile etimolojik bağlantısı olan kelimelerdendir (İnayet 2010: 18-19; Ögel 1995: 561).

Türk kültüründe rüzgârın hastalığa sebep olduğuna ilişkin birçok inanış vardır. Özellikle bir kısım hastalık yapan kötü niyetli ruhların rüzgârda yaşadığı ve kötülük yapacağı inancı yel kavramlaşmasında görülmektedir. Bu bağlamda birçok Türk boyunda yelin kötü ruh ve hastalıkla bağlantısı görülmektedir. Örneğin, Başkurlarda “yelpev” adlı hastalık yapan bir cin vardır. Bu demonik varlığın genellikle ılık esen rüzgârlarla geldiğine inanılmaktadır. Bununla ilgili deyim şöyledir: Başkurlar arasında “yel hugıla” deyimi, “yel değişiyor” demektir. Macarcada “sze’lütött” ise “rüzgâr yemiş, felçli” demektir (Torma ve Hisamitdinova 2008: 91). Bu durum yel ve hastalık arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Karaçay-Malkarlar arasında romatizma hastalığının adı “cel avruv (rüzgâr/yel hastalığı” olarak geçer. Kumuk Türkçesinde de “yel avruv” şeklinde geçen bu hastalık adının (Tavkul 2016: 118), kötü ruh veya cin anlamındaki yel kelimesiyle bağlantısı söz konusudur.

Şeytani veya kötü tabiatlı ruhların çoğunun adları hastalıkla bağlantılıdır. Örneğin, kötü ruh veya şeytanın sebep olduğu hastalık olarak “yek, yeg veya

yik” kelimelerinin kullanımı vardır. Benzer kelimeler, *Ebu Hayyan Sözlüğü*'nde ig ve *İbn-i Mühenna Sözlüğü*'nde “iklig” şeklinde geçer ve bunların “hasta” anlamı vardır (Beydili 2004: 607). Bilindiği gibi hastalığın sebebi yeraltından gelen kötü niyetli ruhlardır. Dini ve kültürel değişimlerle birlikte bazı coğrafyalarda bu düşünce ortadan kalkmışsa da kötü ruhların isimleri hayatta kalmıştır. “Gelecekte güçlü unsurların kaybolmayacağı şekil değiştirerek yaşamaya devam edeceği” (Öger ve Yıldız Altın 2016: 19) varsayımından hareketle mitik dönemin yeraltı hâkiminin yönetimi altındaki kötü ruhların kültürel değişim ve dönüşümlerle birlikte hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri ortaya çıkmaktadır.

Hayvan hastalıklarını tanımlamak için yel kelimesinden türetilen bazı kavramları görmek mümkündür. Koyun ve keçilerin salgın hastalığı olan agalaksiye ayaklarda topallık yaptığı için “yel” denildiği bilinmektedir. *Divanü Lûgat-it Türk*'te yel kelimesi “yelner ve yelnemek” biçiminde geçer ve bunun için “kısrağın memesinin sarkması” (Dinçer 1969: 62) karşılığı verilmiştir.

Divanü Lûgat-it-Türk'te cin ve cin çarpması için “yèl” ve “yelpik” (Kaşgarlı Mahmut 1985c: 144, 46) kelimeleri geçmektedir. Anadolu'nun birçok bölgesinde de vücuda yerleşen ağrı ve sızılar için “yel” kelimesi kullanılmaktadır (Ögel 1995: 309). Buradan hareketle *Derleme Sözlüğü*'nde “yelpik” için nefes darlığı, bronşit; “yelpikli” için nefes darlığı çeken, öksürüklü (TDK 1993: 4239) karşılıklarının verilmesi dikkate değerdir. Ayrıca Anadolu'da “elpük/yelpük koşma” adıyla icra edilen koşma çeşidi de vardır. Buna “topal koşma” da denilmektedir.

Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü'nde “yel” ağrı, sızı, romatizma; “yelibik” tuzlu balgam; “yelpik” nefes darlığı, bronşit; çarpıntı; tükürük; nefes darlığı çeken, öksürüklü kimse; ağrı, sızı, romatizma; “yelpikli” nefes darlığı çeken, öksürüklü kimse; “yelpük” nefes darlığı, bronşit; “yelpüme” hastalanmak (insanlar için) demektir (Öztek 1992: 149-150).

Tüm bu örneklerden hareketle, eski Türk inanç sisteminde hastalık yapan kötü ruhların bir kısmının arkaik isimlerinin unutulduğu, ancak halk arasında belli bazı işlevlerini korumaya devam ettikleri ve bilinçaltında hastalık adı olarak veya olumsuz anlamda yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Sonuç

Eski Türk inanç sisteminde kişinin veya toplumun başına gelen kötü olayların sebebi şeytan, iblis veya kötü karakterli varlık olarak adlandırılan olağanüstü güçlere bağlanmıştır. Kötülük ve felaketin asıl kaynağı, yeraltında yaşadıklarına inanılan ve şeytanın hizmetkârı oldukları kabul edilen varlıklarda aranmıştır.

Çalışmada gelenekte güçlü kültür unsurlarının kaybolmadığı, yaşama gücüne sahip olanlarının şekil veya işlev değiştirerek yaşamaya devam ettikleri varsayımından hareket edilmiştir. Bu bağlamda günümüzde hastalık adı olarak kullanılan birçok kelimenin gerçekte kötü ruhların değişim ve dönüşümünün sonucunda meydana geldiği tespit edilmiştir.

Yapısal işlevselci yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada, yeraltından gelen ve hastalığa sebep olan kötü ruhların dinî, sosyal, kültürel ve ekolojik değişimlere bağlı olarak bir kısmının işlevlerinin unutulmuş halk arasında hastalık adı olarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Halk zihnindeki kötü yaradılışlı demonik varlıklara dair inanışların yanı sıra Divanü Lûgat-it-Türk başta olmak üzere sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde kötü karakterli varlıkların musallat olması ve bunlardan kurtulma ile ilgili çeşitli bilgiler de mevcuttur. Bu çalışmada, zaman ve mekâna bağlı olarak meydana gelen değişimlere rağmen bilinçaltında bazı arketiplerin yaşamaya devam ettiği, ancak bunlardan bir kısmının yeni işlevler kazanarak yaşamaya devam ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Kötü ruh üzerinden bir okumanın yapıldığı bu araştırma, ileride yapılacak benzer bir konudaki daha geniş ölçekli başka bir incelemenin başlangıcı niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Akkuş Mutlu, Suzan. "Eski Ön Asya Toplumlarında Sıtma Hastalığı ve Tedavi Yöntemleri". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed. Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek. Ankara: Gece, 2017: 79-98.
- 📖 Akkuş Mutlu, Suzan. "Eskiçağ'ın Korkulu Rüyası: Cüzzam". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*. Ed. Fevzi Çakmak, Şükran Köse, Çağrı Büke, Eren Akçiçek. Ankara: Gece, 2018: 53-66.
- 📖 Anohin, A. V. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut ve Jannet Meyermanova. Konya: Kömen, 2006.
- 📖 Arıkoğlu, Ekrem. *Örneklî Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ, 2005.
- 📖 Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TTK, 1986.
- 📖 Atnur, Gülhan. "Tatar Halk Anlatılarında Şürelî Tipi". *Millî Folklor* 73 (2007): 26-30.
- 📖 Atnur, Gülhan. "Anadolu, Tatar (Kazan) ve Başkurt Türklerinin Masallarında İnsan Yeme (Yamyamlık) Motifi". *Karadeniz* 9 (2011): 132-151.
- 📖 Bapaeva, Janyl M. *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen, 2013.
- 📖 Baskakov, A. N., Golubeva, N. P., Kamileva A. A., Lyubimov, K. M., Salimzyanova, F. A. ve Yusipova, R. R. *Büyük Türkçe-Rusça Sözlük*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil, 1994.
- 📖 Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.
- 📖 Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*. İstanbul: Ötüken, 2007.
- 📖 Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan. Ankara Yurt Kitap-Yayın, 2004.
- 📖 Black, Jeremy ve Green, Anthony. *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü (Tanrılar, İfritler, Semboller)*. İstanbul: Aram, 2003.
- 📖 Boratav, P. Naili. *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek, 1984.
- 📖 Buluç, Sadettin. "Şaman Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*. 11. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim, 1979: 310-335.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1968.
- 📖 Çavdar, Ayşenur. "Günümüz Türk Halk Hekimliğinde İslâm Öncesi Türk Tıbbının İzleri". *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri* (İstanbul-17-19 Şubat 1988). Ankara: TTK, 1992: 309-313.

- 📖 Dinçer, Ferruh (1969). “Hastalık Adlarının Halk Dilindeki Türkçe Karşılıkları”. *Türk Dili Dergisi* XX 211 (1969): 60-63.
- 📖 Duvarcı, Ayşe. “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (2005): 125-144.
- 📖 Ersöz, Serpil. “Türkçede Göçüşme: Tanım ve Tasnif”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)* 4 (2018): 2189-2203.
- 📖 Eyüpoğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal, 1991.
- 📖 Ganiyev, Fuat, Ahmet’yanov, Rifkat ve Açıkgoz, Halil. *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Moskova-Kazan: İnsan, 1997.
- 📖 Gültekin, Mustafa. *Tataristan Masalları Üzerinde Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, 2010.
- 📖 Güzel, Sinan. “Konstantin İvanov’un Şiirlerinde “Bitmeyen Mücadele”: İyi-Kötü Çatışması”. *Türkbilig* 30 (2015): 137-150.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK, 1986.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler. 2. Cilt*. Ankara: TTK, 1991.
- 📖 İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler. 1. Cilt*. Ankara: TTK, 1998.
- 📖 İneyet, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yal-mavuz/Celmoğuz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- 📖 Kalafat, Yaşar ve İlyas Kamalov. “Tatar Efsaneleri”. *Karadeniz Araştırmaları* 6 (2005): 52-77.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 1. Cilt. Ankara: TTK, 1985a.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 2. Cilt. Ankara: TTK, 1985b.
- 📖 Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. 3. Cilt. Ankara: TTK, 1985c.
- 📖 KB. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- 📖 Kenesbayoğlu, İ. K., Ahmedoğlu, F. Ş., Bolganbayoğlu, E., Canuzakoğlu, T., Çerkeş, G., Cubanoğlu, E., İmambayoğlu, A., Mahmudoğlu, A., Musaldayoğlu, E. ve Nurgaziyma, D. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Çev. Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- 📖 Küçük, Abdurrahman, Tümer, G. ve Küçük, M. A. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan, 2009.

- 📖 Manov, Atanas. *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*. Çev. M. Türker Acaroğlu. Ankara: TTK, 2001.
- 📖 Okutan, Nükhet. *Hakaslarda Atalar Kültü ve Günümüz Hakas Kültürüne Etkileri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2016.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. 2. Cilt. Ankara: TTK, 1995.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. 1. Cilt. Ankara: TTK, 2010.
- 📖 Öger, Adem ve Yıldız Altın, Kübra. "Uygurlarda Şamanizm'den İslam'a Kötü Ruhların Dönüşümü". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 7 (2016): 14-25.
- 📖 Örnek, S. Veyis. *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1966.
- 📖 Örnek, S. Veyis. *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- 📖 Öztekin, Zafer. *Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü*. Ankara: TDK, 1992.
- 📖 Paasonen, H. *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul: İbrahim Horoz, 1950.
- 📖 Perrin, Michel. *Şamanizm*. Çev. Bülent Arıbaş. İstanbul: İletişim, 2003.
- 📖 Tavkul, Ufuk. "Karaçay-Malkar Türkçesinde Hastalık Adları ve Bununla İlgili Bazı Fiiller, Deyimler ve Atasözleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. İristay Kuçkartayev'in Anısına)* 3 (2016): 111-122.
- 📖 TDK. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. I-XII. Cilt aralığı. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1993.
- 📖 TDK. *Tarama Sözlüğü*. 1-8. Cilt aralığı. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1995.
- 📖 Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. Cilt (A-E). İstanbul: Simurg, 2002.
- 📖 Toparlı, Recep, Vural, Hanifi ve Karaatlı, Recep. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2007.
- 📖 Torma, Y. ve Hisamitdinova, F. G. "Geleneksel Başkurt Etiyolojisinde Bazı Hastalık Cinleri". Çev. Burçak Okkalı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 26 (2008): 89-92.
- 📖 Ulutaş, İsmail. "Metatez Olayı Türkçe'nin Ses Sistemiyle İlgili midir?". *Bilgi, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2007): 117-132.
- 📖 Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam, 1994.

- 📖 Ülkütaşır, M. Şakir. “Alkarısına Dair Halk İnanmaları”. *Halkbilgisi Haberleri* 95 (1939): 243-246.
- 📖 Yıldız, Çetin. *Kazan Türklerinin Mitolojisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi, 2017.
- 📖 Yıldız, Naciye. “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4 (2008): 84-93.
- 📖 Zaripova Çetin, Çulpan. “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)”. *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 43 (2007): 1-32.

Uygur Sihir Masallarındaki “Kadın” Tipi Üzerine Bir İnceleme* An Analysis of “Female” Figure in Uyghur Magical Tales

Dr. Fatoş YALÇINKAYA*

Özet

Türklerde aile en önemli toplumsal kurumdur. Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi, kadın Uygur toplumunda da önemli bir konuma sahiptir. O, anne, eş, sevgili olarak toplumsal yapının ayrılmaz bir unsuru olan ailenin temel direğidir. Buldukları coğrafya ve tarihi koşullar içinde Uygur Türkleri farklı dini yapıları kabul etmek durumunda kalmışlardır. Her farklı din toplumun sosyal değerlerinde değişimlere neden olmuştur. Uygurların Budizm, Maniheizm gibi pasif, barışçıl dinleri kabul ettikleri dönemde kadın eski gücünü kaybedip anaç bir kimliğe bürünmüştür. Dini ve siyasi kargaşaların yaşandığı dönemde kadın geçmişteki sosyal statüsüne tekrar sahip olmuş, bir dönemin anlatılarında sadece evde anne olan kadın, artık savaşçı bir alp tipine doğru evrilmiştir. Uygur masallarında kadın, farklı kimliklerle karşımıza çıkmaktadır. Makalede Uygur masallarında sıklıkla yer alan kadın tipler inceleneyecektir. Anne, üvey anne, sevgili, eş, kız çocuğu, peri, cadı, kempir (yaşlı kadın), dev, yalmavuz vb. tipler Uygur sihir masallarında yer alan kadın tiplerdir.

Anahtar kelimeler: Uygur, masal, sihir, kadın, tip.

Abstract

The Turkish family is the most important social institution. As in other Turkish societies, women have an important position in Uighur society. She, as mother, wife and lover is the main pillar of family which is an inseparable element of social structure. In their geography and historical conditions, Uighur Turks had to accept different religious structures. Every different religion has caused changes in the social values of the society. When the Uighurs accepted passive peaceful

*Bu çalışma Fatoş Yalçinkaya tarafından hazırlanan ve Prof. Dr. Alimcan İnyet tarafından yönetilen “Uygur Sihir Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi” adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, fatos-yalcinkaya@hotmail.com

religions such as Buddhism and Manichaeism, women lost their former power and got a maternal identity. In the era of religious and political turmoil, the women once again gained their social status as in the woman evolved from only a motherly figure at home in narrations of an era into a warrior hero type. In Uighur tales, women appear in different identities. In this paper, the female types frequently occurring in Uighur tales will be analyzed. Mother, stepmother, darling, wife, daughter, fairy, witch, old woman, giant etc. characters are the characters of women in the magic tales of Uyghur magic tales.

Keywords: Uyghur, folk tale, magic, women, type.

Türk kültüründe aile, en önemli toplumsal kurumdur. Sağlıklı bir toplum ise ancak değerlerini koruyan bir ailenin varlığı ile mümkün olacaktır. Aileyi bir arada tutacak kişi ise kadındır. Türk toplumlarında kadın her zaman değer görmüştür. Bu durum halk bilgisi anlatmalarında da yansımıştır. “*Türk sözlü ve yazılı edebi yaratmalarında kadınla ilgili unsurlar, erkekle ilgili unsurlar kadar çok ve aynı derecede öneme sahiptir*” (Ekici 1999: 10).

Destandan halk hikâyesine, masaldan efsaneye, türküden atasözüne birçok halk bilgisi ürününde oldukça önemli bir yere sahip olan kadın, Mehmet Kaplan’a göre Batı etkisindeki Türk edebiyatında, İslamiyet’ten önce, göçebelik devrindeki *alp tipine* yaklaşmıştır. Kadın, artık tıpkı erkek gibi ata binip savaşan, ok atıp kılıç kullanan bir kahramandır (Kaplan 2006: 39).

Türk kozmogonisini anlatan Yaratılış Destanı’nda, adına en çok rastlanan ulu varlık *Ag Ana*’dır. Yer, gök yaratılmadan önce de var olan hayali gökte doğduğuna inanılan *Ağ Ana*, hayatın başlangıcı olan ne varsa hepsine ruh verendir. Altay Türklerinin inanışına göre Ağ Ana, Tanrı Ülgen’e yaratma gücü ve ilhamı verendir (Beydili 2004: 24). Masalarda kadın oldukça önemli bir yere sahiptir. Adeta masala yön verendir. Gerek olumlu özelliği gerekse olumsuz özellikleriyle masalı sürükleyendir. Kadının masalarda bu kadar baskın bir rol oynamasının temel nedeni masalların ağırlıklı olarak kadınlar tarafından anlatılmasıdır. Doğal olarak kadın kendisini masalın odak noktasına oturtmuştur. Masalarda kadın kahramanlar da erkek kahramanlar kadar etkili olmuştur. Pertev Naili Boratav’ın tespitlerine göre masallardaki kadınlar sağduyulu, iyi yürekli, uysal, çalışkan, doğru güzel kadın tipleridir. Başroller çoğunlukla bu kadınlara verilmiştir. Bu kadınlar üvey annelerin, kıskanç ablaların, kumaların, fesat komşu kızların hışmına uğrarlar. Bu tür sıkıntıları sonsuz bir sabırla aşarlar. Göstermiş oldukları bu sabrın mükâfatı olarak olağanüstü varlıkların işe karışmasıyla, uzun, zahmetli sinama bir gün sona erer, kötü günler biter (Boratav 1992: 15-16).

Umay Günay’a göre masallardaki bazı kadın tipler, kurulu düzenin kendilerine tanıdığı imkânları kabul etmeyen daima daha fazlasını isteyen ve rakiplerini bazen gülünç duruma düşürerek bazen de onları korkunç bir şekilde cezalandırarak istediklerine ulaşan tipleri temsil ederler (Günay 1992: 327-328).

Halk bilgisi ürünleri içinde yaratıldıkları toplumun kültürel kodlarını barındırırlar. Masallar da bu ürünlerin başında gelir. Toplumların değer yargıları yaratmış oldukları ürünlere yansır. Masallar hemen hemen her konuda anlatılabilen ürünler olduklarından yaratıldıkları toplumun birçok kültürel değerini yansıtabilme özelliğine sahiptirler. Halk bilgisi ürünleri onu yaratan icracıların kimliğiyle de yakından ilgilidir. Masallar da genel olarak kadınlar tarafından yaratılmıştır. “*Kadın, var olan kültürün oluşmasında ve devamında hem eğiten hem de eğitilen olarak başkahramandır. Çünkü kadın bir anne ve bir birey olarak nesillerin oluşmasında çok büyük bir etkiye sahiptir. İşte bu nedenle toplumda olduğu gibi kadının masalda aldığı konum da çok büyük önem arz etmektedir*” (Şahin 2014: 53).

Masallardan farklı olarak Türk destanlarındaki kadınlar, genellikle cesur, savaşçı, sorunlara çözüm üretebilen aktif tiplerdir. Masallarda ise kadın bazen aktif bazen de pasif bir tip olarak ortaya çıkar. Uygur sihir destanlarındaki kadınların durumu da böyledir.

Uygur Sihar Masallarında Kadınların Statüleri

Uygur sihir masalları şahıs kadrosu açısından oldukça zengin anlatmalardır. Bu masallarda herhangi bir karakter çok farklı nitelikleri bünyesinde barındırmaktadır. Padişah iyi veya kötü olabilir. Masallardaki hayvanlar kahramana yardım edebilir veya tersine kahramanın düşmanı da olabilirler. Bu farklı nitelikler kadın karakter için de söz konusudur. Uygur masallarında sıkça rastlanan kadın tipler *anne, üvey anne, sevgili, eş, kız çocuğu, peri, cadı, kempir (yaşlı kadın), dev, yalmavuz* gibi farklı sosyal statülere sahip olabilirler. Sırasıyla bu kadın tipleri statülerine göre ele alacağız.

Bu makalede kullanılan örnek masallar 1979-1988 yılları arasında Doğu Türkistan’da Şincang Halk Neşriyatı tarafından “Uygur Hëlq Çöçekli” adıyla yayınlanan 20 ciltlik seri masal kitaplarından ve 1980-1997 yıllarında yine Şincang Halk Neşriyatı tarafından “Uygur Hëlq Çöçekli” adıyla yayınlanan on yedi ciltlik seri masal kitaplarından alınmıştır.

Anne

Masaldaki anne genellikle olumlu bir karakterdir. Çocukları ve eşi için her türlü fedakârlığı yapan, her türlü cefayı çeken kadındır. Genellikle pasif bir tip-

tir. Fakat bazı masalarda masalın asıl erkek kahramanından daha aktif, daha cesur ve daha girişkendir.

Bazı masalarda öz anne ölmez ve masal boyunca varlığını hissettirir. Kahramana yol gösterir, onun için emek harcar ve onu güç durumlardan kurtarır. *Şehzade ile Albastı* (Kılıç Batur 2006: 303-307) masalında şehzade, albastının isteği üzerine annesini öldürüp onun kalbini alıp albastıya götürür. Kadının kalbi dile gelip şehzadenin albastı tarafından aldatıldığını söyler ve albastı ile savaşıp oğlunu kurtarır. Fakat şehzade dayanamayıp ölür. *Cadının Ölümü* (UHM¹ 4, 1999: 156-169) adlı masalda ise cadı, Şehzade Zar'ı ve onun çevresindekileri eşeğe ve ata dönüştürür, masalın sonunda Şehzade Zar'ın annesi oğlunu ve diğer kişileri kurtarır.

Yukarıda vermiş olduğumuz bu iki örnek dışında, Uygur sihir masalarında genellikle öz anne pasif bir durumdadır. Bazı masalarda sonuna kadar yer alır ama hep geri plandadır. Öz annenin ölmesi bazı masaların kırılma noktasını oluşturur. Öz annenin ölümüyle olumsuz bir tip olan üvey anne masala dâhil olur ve kahramanın asıl yolcuğu o zaman başlamış olur.

Üvey anne

Üvey anne masala çoğu zaman öz annenin ölümü sonucu dâhil olur. Masalardaki kötü karakterdir. Masala hareket katan, kahramanın evden uzaklaşmasına sebep olup onun yeni bir maceraya atılmasına sebep olandır. Üvey anne, masalın başkahramanına zarar veren, kahramanın evden kovulmasına sebep olan, ona iftira atan ve onu ya da onun sahip olduğu değerli şeyi yok etmeye çalışan entrikacı ve olumsuz bir tiptir.

Carl Gustav Jung'un *anne arketipinin* iki farklı özellikte ele almaktadır. Dışının sihirli otoritesi; aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeri; yararlı içgüdü ya da itki; bu özellikler öz anneyi tanımlarken gizli, saklı, karanlık olan, uçurum, ölümler dünyası, yutan, baştan çıkaran ve zehirleyen, korku uyandıran ve kaçınılmaz olan ise kötü olanı, üvey anneyi tanımlamaktadır (Jung 2005: 22).

Peri Kızı ile Taz'ın Hikâyesi (Ejderha Yiğit 2006: 192-213) adlı masalda üvey anne çocuğa o kadar kötü davranır ki çocuk sonunda evden kaçır. *Yarıl Taşım Yarıl* (2006: 320-333) masalındaki üvey anne Aynur'a çok kötü davranır ve onun bütün taliplerini geri çevirir. Aynur'u kendi oğlu ile evlendirmek ister, bu yüzden Aynur evden kaçır.

¹ UHM: Uygur Halk Masalları.

Kız kardeş/ Kız Çocuğu

Genellikle olumlu bir tip olarak ortaya çıkar. Çoğu zaman pasif bir tiptir. Bazı masalarda aktif rol alır ve erkek kardeşlerinin yapamadığını yapar, imkânsız olan zor görevleri yerine getirir ve zor durumda olan aile fertlerini kurtarır. *Batur Kız* (Sevgi Maskesi 2006: 49-47) masalında adamın küçük oğlu ticaret yapmak için evden ayrılır ve bir daha geri dönmez. Adam küçük oğlunun derdiyle ağlayıp kör olur. Adamın evde kalan beş oğlu babalarına ilaç bulmak için yola çıkarlar ama eli boş geri dönerler. Adamın bir kızı vardır. Kız ağabeylerinin bulamadığı ilacı aramak için yola çıkar ve sonunda bularak eve döner.

Eş / Sevgili

Masallardaki eş hem olumlu hem de olumsuz karakter olarak ortaya çıkar. Olumlu özellikler sahip olan eş (Kadın) kocasına sadıktır. Bunun dışında olumsuz özelliklere sahip eşler de vardır. Kocalarını aldatan kadınlar bu gruba girer.

Genellikle masal kahramanı evden bir eşin eksikliği nedeni ile ayrılır. Yolda birçok macera yaşar ve sonunda aradığı sevgiliyi bulup geri döner. Masalın erkek kahramanı bu kızı ya rüyasında görür, ya resmini görür ya da güzelliğinin namını duyar. Onu bulmak için türlü cefalar çeker, birçok sınavdan geçer ve sonunda ödül olarak sevdiği kızı alır.

Melike Kanhor Hikâyesi (UHM 1999: 291-305) masalında şehzade resmini gördüğü kızı âşık olur. Onu aramak için yola çıkar. Bin bir zorluk çektikten sonra onu bulur ve onunla evlenir.

Uygur Sihir Masallarında Kadın Tipleri

Olağan Kadın Tipleri

Masal kahramanın âşık olduğu, günlük hayatta karşılaşılan kadın tipleridir. Bunlar her ne kadar günlük hayatta karşılaşılan tipler olsalar da genellikle üst tabakaya ait insanlardır. Padişah, şah, bey, tüccar vb. kişilerin kızlarıdır. Bunlarla evlenen yiğitler de ya bunlarla aynı statüye sahip kişilerdir ya da alt tabakaya mensup kişilerdir. Alt tabakaya mensup kişiler olmalarına rağmen bu kişiler cesur, iyi niyetli, ahlaklı kahramanlardır.

Olağanüstü Kadın Tipleri

Masalarda iyi şekilde ortaya çıkarlar. Hem olumlu hem de olumsuz tip olarak. Olumlu özelliğe sahip kadınlar kahramana çıkmış olduğu zorlu yolculukta yardım edenlerdir. Olumsuz tipler yani düşmanlar ise kahramana tuzak kurup onu engellemeye çalışanlardır.

Olağanüstü Olumlu Kadın Tipler

Periler, masalarda genellikle kahramana yardım eden olumlu tiplerdir. Uygur sihir masallarındaki *periler* çeşitli hayvanların suretine bürünerek (Kurt, maymun, yılan, güvercin vb.) ya da bitki şekline girerek (gül vb.) kahramanın karşısına çıkarlar. Kahraman sabır, iyi niyet ve cesareti sonucunda karşısına çıkan sınavları aşar ve hayvan, nesne ya da bitki suretindeki bu peri kızlarıyla karşılaşır onlarla evlenir. Bazı masalarda ise masal kahramanı bu perileri zorla elde eder. Mitolojiye göre, perilerle meleklerin buldukları yerler; gökler âlemi ile dünya üzeridir (Uraz 1994: 110). *Kurt Kız* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 55-68) masalında peri kurt donunda yiğidin karşısına çıkar ve sonunda insan suretine bürünerek yiğitle evlenir. *Maymun Kız* (UHM 3 1999: 29-37) maymun suretindeki kız güzel bir kıza dönüşerek yiğitle evlenir.

Üremelerin haznesi ve kozmik sembolü olan su sihirli ve şifa veren öz cevherdir. O, tedavi eder, canlandırır, ölümsüzlük verir. Tarih öncesinden beri su tektir ve kadın üremenin antropokozmoloji dairesi olarak kabul görmektedir (Burnakov 2013: 11-13). Masallardaki güvercin suretindeki periler yüzmek için soyunurken yakalanır. Soyunup kadına dönüşünce kahraman onu yakalayıp onunla evlenir. Masaldaki güvercin donundaki peri suyla bağlantısını koparmamış arkaik dişi ruhtur. *İhtiyar Balıkçı ile Su Perisi* (Ejderha Yiğit 2006: 104-113) masalında balık şahı serbest bırakan ihtiyar balıkçı ödül olarak Su Perisi'ni alır. Su Perisi onu gençleştirip padişah yapar.

Çok sayıdaki mit ve söylencede yarı tanrısal kadın ya da peri, yolculuğu boyunca kahramanın geçireceği sınamalarda ona yardımcı olur ve onu eğitir (Eliade 1999:105).

Perizat Kız (UHM 8 1988: 280-285) masalda yiğit gölde yıkanan peri kızının güvercin kıyafetini çalar ve onunla evlenir. Peri Kızı dönüş yolunda kahramana yardımcı olur.

Olağanüstü Olumsuz Kadın Tipler

Masal kahramanı bir eksiklik nedeniyle evden ayrılır. Yolda çeşitli sınavlardan geçer. Onları çeşitli sebeplerden dolayı engellemek isteyen bazı olağanüstü olumsuz tipler vardır. Uygur sihir masallarındaki olağanüstü olumsuz kadın tipleri olarak karşımıza ise kempir, yaşlı kadın (momay), cadı, yalmavuz ve dev karısı çıkar. Bunları türlü hile, efsun, sihir ve büyü ile kahramanı engellemeye çalışan olumsuz karakterlerdir. Engelleyen kadın tipleri genellikle aşk konulu anlatmalarda ortaya çıkarlar. En fazla aşk temi üzerine kurulan halk hikâyelerinde aktif rol alırlar.

Uygur sihir masalların ortaya çıkan en baskın, iki olağanüstü olumsuz kadın Yalmavuz ve devdir. Yalmavuz bazı masalarda *yedi başlı dev* adıyla anılır. Alimcan İneyet’e göre; yalmavuz, anaerkil dönemde yaşamış önemli bir tanrıça veya savaşıcı kadın olması ve daha sonraki tarihi süreçte kötülenerek canavara, cin, şeytan veya deve dönüştürülmüş olması muhtemeldir (İneyet 2007: 21-22). *Zirek* (UHM 2006: 249-267) masalında, yalmavuz Zirek ve ağabeylerini tuzağa düşüren ve insan eti yiyen bir varlıktır.

Korkunç bir yaratık olan yalmavuz Uygur masallarında kahramana zarar veren olağanüstü düşmandır ve genellikle yedi başlı olarak tasvir edilir. *Ayı İslam* (Hüvey Batur 2006: 127-136) masalında Yalmavuz Ayı İslam’ın arkadaşlarını döverek onların bütün yiyeceklerini yer. Ayı İslam onun altı başını keser, Yalmavuz yedinci başıyla kaçıp yeraltındaki mekânına gider.

Altın Kılıç (UHM 2 1999: 153-160) masalında Yalmavuz, yiğidin sihirli kılıcını hile ile satın alır. Yiğidin sarayını ve karısını sihirli kılıç yardımıyla kendi mekânına götürür.

Masallarda yalmavuzun sihir ve büyü yapma özellikleri barındırdığı da belirtilir. *Zilli Tavşan* (UHM 20 2000: 148-167) masalında yalmavuzun efsunladığı iğde ağacının meyvesini yiyen kendi ayaklarıyla onun mekânına gelir. Ayrıca yalmavuz yol üstündeki bütün bulakların suyunu da efsunlamıştır. Bu sulardan içenler leopara, kurda, tilki ve tavşana dönüşürler.

Alimcan İneyet, yalmavuz ve dev arasında yakın bir ilişki olduğunu ve bu yüzden de zaman zaman birbirine karıştırıldığını söyler. Aslında Yalmavuz ile dev aynı aileye mensupturlar. Yalmavuz yalnız Türk mitolojisinde görülürken dev bütün dünya mitolojisinde görülebilir. Türk mitolojisinde dev gibi kötü ruhların ortaya çıkması, yeraltı dünyasının hâkimi Erlik Han’la ilgilidir (İneyet 2007: 60- 63). Devin yeraltı ile bağlantısı masalarda da devam etmiştir. Kaçırıldığı kızları ya da çaldığı nesnelere yeraltındaki mekânına götürür. *Sihirli Elma* (Kılıç Batur 2006: 255-284) masalında dev, padişahın ömür uzatan sihirli elmalarını çalar. Dev ve diğer dev kardeşleri farklı ülkelerdeki padişahların üç kızını da kaçırlar.

Masallardaki bir diğer olumsuz tip ise cadıdır. O da tıpkı dev gibi sihir ve büyü yapabilen bir tiptir. Cadı, yalmavuzun biraz daha insanlaştırılmış şeklidir. Cadı daha çok yalmavuzun büyücülük karakterini muhafaza etmiştir (İneyet 2007: 66). *Ak Bekeş ve Boz Yiğit* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 166-205) masalında cadı Boz Yiğit ile onun karısı Ak Bekeş’i aldatıp onların çocuklarını uçan süpürgesine bindirerek alıp kaçıtır. Boz Yiğit’in öldürülmesine, Ak Bekeş’in de intihar etmesine sebep olur.

Kempir ve momay (yaşlı kadın),Uygur sihir masallarındaki olumsuz kadın tipleridir. Kahramanı zor duruma düşürmek, ona zarar vermek isteyen diğer olumsuz tiplere yardımcı olan kadın tipleridir. Zeki, hilebaz ve entrikacıdır. *Mestan Kempir* (Bulbulgoya 2006: 18-40) adlı masalda kempir, padişahın hatunlarına yardım edip yeni doğan bebekleri annesinden alıp dağa bırakır. Onların yerine ise iki köpek eniğini bırakır. Kadına köpek yavrusu doğurdu diye iftira atılır.

Uygur Sihir Masallarındaki Kadın Tiplerin Öne Çıkan Karakter Özellikleri

Uygur masallarında bazı kadın tipleri olumlu karaktere bazı kadın tipleri ise olumsuz karaktere sahiptirler. *Karakter, çevrenin ve yetiştirilmenin etkisi altında gelişmiş, öğrenilmiş tutumlardır, dolayısıyla zamanla değiştirilebilecek özellikler içerir* (Sayın ve Aslan 2005: 276). Masalarda çoğunlukla olumlu karaktere sahip kadınlar yer alır. Olumsuz karaktere sahip kadınların masallardaki asıl rolü, olumlu özelliğe sahip kadın kahramanının özelliklerini pekiştirmek, masalı sürüklemek ve verilmek istenen mesajın kalıcı olmasını sağlamaktır.

Olumlu Özelliklere Sahip Kadın Tipi

Masalların işlevlerinden biri de toplumu eğitmek ve gelecek nesilleri gelecek, görenek ve ahlaksal değerlerden haberdar etmektir. Eğitim işlevi bazı masalarda oldukça baskın bir unsur olarak ortaya çıkar. Mesaj masalarda yer alan olumlu ve olumsuz tiplerin çatışması üzerinden verilmeye çalışılır. Masallardaki olumlu tipler, dürüst, ahlaklı, fedakâr, akıllı gibi bazı karakteristik özelliklere sahiptirler.

Ahlaklı Kadın Tipi

Bu tip kadınlar, eşlerine sadık, sabırlı kadınlardır. Genellikle topluma verilmek istenen mesajı pekiştirmek için kullanılırlar. *Ak Bekeş ile Boz Yiğit* adlı masalda Boz Yiğit'in karısı Ak Bekeş, Çalakararak askerlerinin eline düşmemek için intihar eder. *Hezim ile Cadı* (UHM 19 2000: 146-167) adlı masalda Perizat kötü niyetli padişahın eline düşmemek için onu aldatıp kaçır. Uygur masallarındaki ahlaklı kadınlar eğer peri değıllerse kötü niyetli insanlardan kaçarak, kılık değıştirerek ya da intihar ederek kurtulurlar. Eğer bu kadınlar peri iseler genellikle güvercin donuna girerek kaçıp kurtulurlar.

Akıllı Kadın Tipi

Bu kadın tipi kadının erkekten eksik kalır yanının olmadığını göstermek için kullanılır. Bu kadın tipi, masalarda zor durumda kalan babalarını kurtaran kız çocukları, kocalarını kurtaran eşler ve sevgililerini kurtaran sevgili olarak ortaya çıkarlar. Bunlar, erkeklerin çözemediği bilmeceleleri hemen çözebilen, problemlere pratik çözümler bulabilen kadınlardır. *Melike Aytila ile Şehzade Reveydullah* (Kılıç Batur 2006: 217-254) masalında vezirin kızı Aytila oldukça zeki bir kızdır. Padişahın babasına vermiş olduğu pireyi öldürmeden yıllarca besleyebilmenin yolunu babasına söylemiştir.

Fedakâr Kadın Tipi

Kocasını, babasını, çocuğu ve ailesi için kendini feda eden kadın tipidir. Her türlü cefayı çekmeye hazır, her sıkıntıyı göğüslemeye gönüllü kadın tipidir. Uygur sihir masallarında genellikle bu tip kadınlar kaybolan kocalarını aramaya çıkarlar. Bu arayış sırasında ayaklarına demir ayakkabı giyip ellerine demir asa alırlar. Demirden olan bu ağır nesnelere, kadının yolculuğunun ne kadar zor olduğunu gösteren motiflerdir. *Ejderha Yiğit* (Ejderha Yiğit 2006: 41-51) masalında kocasının kaybolmasına sebep olan kadın bin bir güçlkle kocasını bulup kurtarır. *Minku Batur* (Bulbulgoya 2006: 138-200) masalında, Minku Batur yenilmek üzereyken karısı erkek kıyafetlerini giyinip tulparına binerek kocasının yardımına yetişir ve düşmanları yener. Buradaki kadın tam bir *alp tipi* kadındır.

Cadının Ölümü (UHM 4 1999: 156-169) adlı masalda, Şehzade Zar'ın annesi gelip cadının eşeğe dönüştürdüğü oğlunu kurtarır. Kadın cadıyı eşeğe dönüştürür ve onun hayvana dönüştürdüğü insanları da asıllarına döndürür.

Cesur Kadın Tipi

Bu kadın tipi genellikle kendi kararlarını kendi verebilen aktif bir tiptir. Seçimlerinde özgür ya da kendisine sunulana kabul etmeyecek kadar cesurdur. Bazen er meydanında eşyle omuz omuza savaşır, bazen savaş alanında yenilmek üzere olan kocasını ölümden kurtarır. Ağabeylerinin bulamadığı ilacı bulup getiren, cadının sihrini bozup oğlunu, sevgilisinin sihrini bozup onu devlerin elinden kurtaran kadındır. Babasının veya annesinin gösterdiği kişi ile evlenmeyi reddeder ya da evden kaçır.

İdikut Dağı Hakkında Rivayet (UHM 19 2000: 99-109) adlı masalda kabile reisinin kızı babasının bütün itirazlarına rağmen kel bir çoban olan Nizamtay ile evlenir. *Yarıl Taşım Yarıl* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 320-333) masalındaki Aynur, üvey annesinin bütün baskısına rağmen üvey erkek kardeşiyle evlenmeyi reddedip evden kaçır. *Melike Aytila ile Şehzade Reveydullah* (Kılıç Batur, 2006:

217-254) masalında Aytilla, Cadı Him ile evlenmeyi kabul etmeyip evden kaçar. *Batur Kız* (Sevgi Maskesi 2006: 49-47) masalında kız ağabeylerinin bulamadığı ilacı bulup getirir, cadının ejderhaya dönüştürdüğü ağabeyini de kurtarır. *Minku Batur* (Bulbulgoya 2006: 138-200) masalında, Minku'nun karısı savaş meydanında öldürülmek üzere olan kocasını savaşarak düşmanın elinden kurtarır.

Bu tip kadınlar, alp tipi kadın grubuna girer. Bunlar aktif, kendi kararlarını kendi verebilen, cesur ve savaşçı tiplerdir.

Olumsuz Özelliklere Sahip Kadın Tipi

Masalın işlevlerinden biri toplumu eğitmektir. Toplumdaki bozulmaları anlatmak için olumsuz tiplere ihtiyaç vardır. Bu olumsuz tiplerin masallardaki en önemli işlevlerinden biri masaldaki olumlu tiplerin varlığını pekiştirmektir. Ahlâklı bir kadının değeri ancak onun zıttı olan ahlâksız bir kadını göstermekle daha pekişir. Dinleyicileri gerçek hayatta da var olan bu olumsuz tiplerden haberdar etmek ve bunların yardımıyla olumlu tiplerin varlıklarını güçlendirmek ve iletilmek istenilen mesajı daha etkili kılmak hedeflenmiştir.

Ahlaksız Kadın Tipi

Masallarda kocasına ya da sevgilisine ihanet eden kadın tipidir. Toplumdaki ahlaksal bozukluk ve bunun doğuracağı sorunlarla ilgili mesajlar bu kadınlar üzerinden anlatılır. Bunlar ihanet eden, kötü karakterli kadınlardır. Genellikle de ihanetleri ölümle cezalandırılır. *Baki'nin Söz Satın Alışı* (UHM 8 1988: 44-48) adlı masalda tüccarın karısı Baki'ye âşık olur, aşkına karşılık bulamayınca da Baki'ye iftira atar. *Sevgi Maskesi* (Sevgi Maskesi 2006: 334-358) adlı masalda padişah, vezir, çiftçi ve oduncu karıları tarafından aldatılırlar. *Perizat* adlı masalda annesinin ahlaksızlığını gören Enver evi terk eder.

Kıskanç Kadın Tipi

Bu gruba anne, üvey anne, kız kardeş, kuma, cadı, yaşlı kadın, yalmavuz vb. kadınlar girer. Bunlar masaldaki entrikayı sağlayan kadınlardır. *Geyik Sultan* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 69-93) masalında padişahın büyük hatunu küçük hatunu kıskanır ve ona efsunlu bir şerbet verip onu geyiğe dönüştürür. *Yarıl Taşım Yarıl* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 320-333) adlı masalda padişahın büyük hatunu hamile kalan Aynur'u kıskanır ve onu nehre atar. *Mestan Kempir* (Bulbulgoya 2006: 18-40) masalında padişahın büyük hatunları küçük hatunun yeni doğan bebeklerini ortadan kaldırırlar.

Yalancı Kadın Tipi

Yalan, masalarda genellikle bir entrika unsuru olarak kullanılır ve masal kahramanının evden ayrılmasına sebep olur. Masalarda ağırlıklı olarak yalan söyleyenler kadınlardır. Bu kadınlar, masal kahramanına zarar vermek isteyen, onu kıskanan kadın tipleridir. Yalandan hastalanan üvey anne, iftira atan kuma ya da kız kardeş bu gruba giren kadınlardır. *Tüccarın Oğlu* (UHM 4 1999: 259-275) masalında üvey anne, üvey oğluna zarar vermek için hasta numarası yapar ve kocasının oğluna ait kara taşı kesmesini ister. *Yarıl Taşım Yarıl* (Yarıl Taşım Yarıl 2006: 320-333) masalında padişahın büyük hatunu geyiğin her şeyi gördüğünü anlar ve onu ortadan kaldırmaya karar verir. Hasta numarası yapıp geyiğin kesilmesini ister. *Zilli Tavşan* (UHM 20 2000: 148-167) masalında padişahın büyük hatunu yalancının ortaya çıkmasından korktuğu için zilli tavşanı öldürmek ister.

Sonuç

Uygur sihir masalları, farklı tarihi süreçlerden geçmiş ve zaman içinde zengin bir şahıs kadrosuna sahip olmuştur. Masallardaki kahraman kadrosu da bu zenginlikten pay almıştır. Çocuklardan padişaha kadar uzanan erkek kahramanın karşısında daha zengin bir kadın karakter kadrosu yer almaktadır. Bunun nedenlerinden biri, masal anlatıcılarının genellikle kadın olması ve masalın her aşamasına kendi kimliğini koyması olarak düşünülebilir. Diğer bir neden ise masalda erkeğin etken ama durağan bir rol üstlenmiş olmasıdır. Kadın anaç kimliğinden ailesini, eşini kurtarmak için alp kimliğine geçebilmektedir. Başarıya ulaştıktan sonra tekrar toplumun ona biçtiği anne rolüne geçebilmektedir. Bir diğer neden ise genellikle mitik tiplerin kadın merkezli algılanması olmalıdır.

Uygur sihir masallarında kadın bazen aktif bazen de pasif bir karaktere sahiptir. Olumlu özelliklere sahip *aktif kadın* (anne, sevgili, eş, kız kardeş, kız çocuğu vb.) genellikle cesur, sabırlı, fedakâr, ahlaklı ve savaççı özelliğiyle ön plana çıkarken, olumsuz özelliklere sahip aktif kadın (üvey anne, hain kız kardeş, hain sevgili, hain eş, cadı, dev, yalmavuz, periler vb.) ise kurnazlığı, hilebazlığı, acımasızlığı ve ahlaksızlığı ile öne plana çıkmaktadır. *Pasif kadınlar* ise genellikle anne, kız kardeş, eş ve sevgili olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Uygur sihir masallarında yer alan “Yedi Başlı Yalmavuz, dev, peri” vb. olağanüstü tipler geleneksel tipler olup Uygur sihir masalları dışında Uygur destanlarında ve halk hikâyelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak bu olağanüstü tipler ve diğer kadın tipler Uygur sözlü geleneğinde süreklilik arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- 📖 Bascom, William. “Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar.” Çev. Nur Aktaş ve ark. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Millî Folklor (2006): 113-132.
- 📖 Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dışı- Mitolojik Ana, Umay Paradigmasından İlkel Mitolojik Kategoriler İyeler ve Demonoloji) II. Cilt*. (2. Basım). Ankara: Ötüken, 2012.
- 📖 Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap, 2004.
- 📖 Boratav, Pertev Naili. *Zaman Zaman İçinde*. İstanbul: Adam, 1992.
- 📖 Buğa Mozaylaptu Uygur Halk Çöçekleri. Pılanlıguçılar: Abdurrahim Ebey; Eşmet Emin. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı, 2006.
- 📖 Bulbulgoya Uygur Halk Çöçekleri. Yay. Haz. Abdurrahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 Burnakov, Aleksey Venariy. “Hakasların Geleneksel Dünya Tasavvurlarında Su İyesinin Dışıl Başlangıcı” Çev. Atilla Bağcı. *Türk Dünyası* 36 (2013): 9- 22.
- 📖 Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2004.
- 📖 Ejderha Yiğit Uygur Halk Masalları. Yay. Haz. Abdurrahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 Ekici, Metin. “Anadolu Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler”. *Millî Folklor* 44 (1999): 10-17.
- 📖 Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge, 1999.
- 📖 Günay, Umay. “Masal”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992: 3-20; 321-331.
- 📖 Hüvey Batur. *Uygur Halk Masalları*. Yay. Haz. Abdurrahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 İneyet, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yal-mavuz/ Celmoğuz*. İzmir: Kanyılmaz, 2007.
- 📖 Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. Haz. M. Bilgin Saydam. İstanbul: Metis, 2005.
- 📖 Kaplan, Mehmet. *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Dergâh, 2006.
- 📖 Kılıç Batur Uygur Halk Masalları. Yay. Haz. Abdurrahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.

- 📖 Şahin, Duygu Demirer. “Seçilmiş Grimm Masallarında Kadın Figürü”. *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, YÖKSİS No: 357429, 2014.
- 📖 Sayın, Aslıhan ve Selçuk Aslan. “Duygudurum Bozuklukları ile Huy, Karakter ve Kişilik İlişkisi”. *Türk Psikiyatri Dergisi* 16. 4 (2005): 276-283.
- 📖 *Sevgi Maskesi. Uygur Halk Masalları*. Yay. Haz. Abdurahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 Tarım, Osman İsmayil. *Uygur Şehirlik Çöçekliri Heçkide Tetkiqat*. Ürümçi: Şincang Üniversitesi, 2006.
- 📖 Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*. (II. Baskı). İstanbul: Düşünen Adam, 1994.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 19*. Yay. Haz. Abdukiyum Turdi Turpan ve Abdurêşit İbrahim. Ürümçi: Şincang Halk, 2000.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 2*. Yay. Haz. Ablimit Sadık. Ürümçi: Şincang Halk, 1999.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 20*. Yay. Haz. Abdukiyum Turdi Turpan ve Abdurêşit İbrahim. Ürümçi: Şincang Halk, 2000.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 3*. Yay. Haz. Tursun Lêtîp, Hocehmet Yunus, Tursun Zêrdin ve Micit Osman. Ürümçi: Şincang Halk, 1999.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 4*. Yay. Haz. Siyit Zunun ve Abdurahman Mõmin. Ürümçi: Şincang Halk, 1999.
- 📖 *Uygur Halk Masalları 8*. Ürümçi: Şincang Halk, 1988.
- 📖 *Uygur Halk Masalları*. Yay. Haz. Abdurahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 *Yarıl Taşım Yarıl Uygur Halk Masalları*. Yay. Haz. Abdurahim Ebey ve Eşmet Emin. Ürümçi: Şincang Halk, 2006.
- 📖 Zunun, Mehemmet ve Abdulkêrim Raħman. *Uygur Helk Êgiz Edebiyatiniñ Asasliri*. Ürümçi: Şincañ Helk, 1982.

Festival Anlatılarının Ritüeller Temelinde Çözülmesi: Nergis Festivali Örneği

*Ritualistic Analyzing of the Narratives of the Festivals:
The Example of the Nerghis Festival*

İlknur ÖZCAN*

Özet

Ritüel temelli bir kutlama türü olan festivaller, mensubu oldukları kültüre ait olan anlatılarla gerçekleşen bir yapıya sahiptir. Bu anlatılar kimi zaman gerçek hayatta var olan tarihî olay ve kişilerden beslenirken, kimi zaman ilgili kültürün arkaik inanışlarının yansımalarını taşımaktadırlar. Bunlardan biri olan mitolojik unsurlar da pek çok festival anlatısında yer almaktadır. Farklı coğrafyalarda bu gibi unsurlar ihtiva eden örneklerle rastlamak mümkündür. Türkiye’de bu bağlamdaki örneklerin sayısı oldukça azdır. İzmir’in Karaburun ilçesinde her yılın Ocak ayında düzenlenen Nergis Festivali, sahip olduğu mitolojik anlatı ile bu kategoriye konulabilir. Bu makale, festival anlatılarındaki mitolojik unsurları, onların ritüelistik temellerini ve Türkiye’de bu açıdan örnek olarak gösterebileceğimiz Nergis Festivali’ni değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Festival, ritüel, anlatı, nergis festivali, festival anlatısı.

Abstract

Festivals as one of the celebration types which is based on rituals, mostly have a structure with stories of the people or their own culture. These stories sometimes rest on the realistic narratives and real persons from historical roots; or comment on reflections which comes from the archaic beliefs of the people. In this context, it’s possible to see mythological elements in stories of the festivals, and lots of examples in the modern world. The Nerghis Festival of Karaburun-Izmir with its mythological story, is an excellent example of this kind of festivals which is celebrated in Turkey. This paper aims to examine the roots of the mythological elements with their ritualistic basis and analyze the Nerghis Festival in this context.

Keywords: Festival, rituel, narrative, nerghis festival, narratives of the festivals.

* Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halk Bilimi ABD, ilknurozcan542@gmail.com

Festival, sözlüklerde “*belirli bir tema üzerine kurgulanmış periyodik kutlamalar*” şeklinde açıklanan bir kavramdır (Türkçe Sözlük 2005). Fakat bu kavram ile ilgili yapılan araştırmalar, festivallerin yapıları itibarıyla kültürel unsurlarla kuvvetli ilişkileri olduğunu, kültürün önemli bir temsilcisi ve taşıyıcısı rolünü üstlendiklerini göstermiştir (Özdemir 2005: 54). Bu durum sosyoloji, antropoloji, etnoloji gibi kültürü temel alan bilim dallarının festivale olan ilgisini arttırmış, bu kavramın “alelâde bir kutlama” hüviyetinden çıkarak bilimsel bir sorunu teşkil etmesine ve veri havzası olarak ele alınmasına ortam oluşturmuştur (Smith 2015: 346-347).

Modern bilimin yöntemleri ile çözümlenmeye ve sistemli hâle getirilmeye çalışılan festival araştırmalarına bakıldığında, ilk sorunun tanımlar çerçevesinde geliştiği görülmektedir. Konunun muhatabı olan araştırmacılar, festival için yaptıkları tanım denemelerinde işlevsel unsurları ele almış ve bu problemi belirli bir yöntem üzerinden çözmeye çalışmışlardır (Stoeltje 2015: 261). Beverly J. Stoeltje¹, Jan Harold Brunvand², Robert Jerome Smith³ gibi isimlerin çalışmalarında yer alan festival tanımları üzerinden şekillenen bu denemeler, ülkemizde Sedat Veyis Örnek⁴ ve Nebi Özdemir⁵ gibi halkbilimciler tarafından sürdürülmüştür. Bu denemeler arasında diğerlerinden daha kapsamlı bir tanım yaptığı görülen Robert Jerome Smith’e göre festivaller,

- Mevsimler ya da dönemler arası geçişi sağlayan,

¹ Beverly J. Stoeltje festivali, her ne kadar birbirinden farklı olsalar da kesin karakteristik niteliklere sahip, takvimsel olarak belli aralıklarla düzenli olarak meydana gelen, halkın katıldığı, karmaşık, söz, icra ve amaç bakımından çok yönlü bir etkinlik olarak tanımlamıştır (Stoeltje 2015: 261).

² Jan Harold Brunvand festivalleri geleneklerin takvimsel olarak işaretlenmesi sonucu meydana gelen ve topluluğun bütünü tarafından yıllık olarak kutlanan geleneksel kutlamalar ifadeleriyle açıklamaktadır (Brunvand 1968: 244-245).

³ Robert Jerome Smith festivalleri, “*bir mevsimden diğerine ya da hayatın bir döneminden diğerine geçiş zamanları, tarihi olayların yıl dönümü, bir kahramanın ya da tanrının doğum ya da ölümünün efsanevi günü, yaşayan bir kişi, grup ya da toplumsal bir olayı şölen ve eğlence katarak kutlanan tekrar eden anlar*” şeklinde tanımlamaktadır (Smith 346).

⁴ Sedat Veyis Örnek, festivaller için “*ülkemizde, ulusal belirli günlerin dışında bir yöreye, bir ile bir ilçeye ya da bir köye özgü; oranın yerel bir özelliğiyle, bir ürünüyle, bir geleneğiyle ilgili olarak kutlanan/kutsanan, canlandırılan günler, haftalar vardır. Bu türden günler, haftalar kutlanırken şenlikler düzenlenmekte, yerel oyunlar oynanmakta, gelenekler canlandırılmaktadır. Bunların bir bölümü yerel takviminin gereği olarak artık oturmuş, süreklilik kazanmış, her yıl kutlanan ve kutsanan bir nitelik kazanmıştır. Bir bölümüyle son yılların turizm etkinlikleri içinde yer almakta, giderek bir geleneğe dönüştürülmek istenmektedir*” ifadelerini kullanmıştır (Örnek 2000: 47).

⁵ Nebi Özdemir festivalleri “*genellikle belirli bir yöreye/yerleşim yerine ait, adı ve izleğiyle bir benzerinin bulunmamasına özen gösterilen, adeta ilgili yerleşim birimi ile özdeşleşen eğlence etkinlikleri*” olarak tanımlamaktadır (Özdemir 2005: 54).

- Doğaüstü varlıkların ya da kahramanların efsanevî anlatılarını canlı tutan,
- Sembolik bir etkileşim ortamı sunan ve mekân üzerinden ortak bir yaşamışlık oluşturan,
 - Tarihî köklerle olan bağları güçlendiren,
 - Toplum tarafından önem atfedilen kişilerin hikâyelerini bünyesinde barındıran ve bu olayların hatırlanmasını hedefleyen çok özel zaman dilimleridir (Smith 2015: 346).

Smith'in sıraladığı işlevlerden de görülebileceği üzere festivaller, bir taraftan geçmiş anlatılarını hatırlatmakta, diğer taraftan ise bu anlatıları taşıyarak sonraki nesillere aktarmaktadır. Geçmiş ve kültür ile ilgili olan bu bağ, festivaller bağlamında tartışma yaratan bir diğer konuya, yani festivallerin hangi unsurların etkisiyle ortaya çıktıklarına dair soruyu ortaya çıkarmıştır (Stoeltje 2015: 340). Jacob Grimm, Max Müller gibi araştırmacıların öncüsü olduğu bir diğer görüş ise ilgili problemi aksi yönde ele almış, "modern halk festivalleri" üzerinden ilkel toplumların inanç sistemlerinin ve törensel yapılarının çözümlenebileceğini önermişlerdir (Smith 2015: 346-347).

İki farklı güzergâh üzerinden devam eden bu arayış sonucunda araştırmacılar, festivallerin ritüel temelli bir kültür unsuru olduğu konusunda fikir birliğine varmış gibi görünmektedir (Smith 2015: 246; Stoeltje 2015: 340; Akpınar 2004: 28; Acıpayamlı 1978: 78). Fakat bu uzlaşma durumu, festivallerin ortaya çıkışları ve yapıları ile ilgili problemi çözümlenmemiştir. Zira ritüellerin ortaya çıkışları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Emile Durkheim⁶, Robert A. Segal⁷, Jack Goody⁸, Max Gluckman⁹ ve Sibel Özbudun¹⁰ gibi bilim insanları ritüellerin

⁶ Emile Durkheim'in bu bağlamdaki ritüel tanımı "*insanların tasarladığı gerçek ya da düşünsel şeylerin birbirine karşıt iki sınıfa, iki türe ayrıldığını varsayarlar; genellikle bunlar, kutsal ve kutsal olmayan sözcüklerinin çok güzel anlatıma kavuşturduğu iki ayrı terimle belirlenir. Dünyanın, birisi kutsal olan her şeyi, öbürü kutsal olmayan her şeyi kapsayan iki alana bölünmesi, dinsel düşünüşün ayır edici özelliğidir; inançlar, masallar, inaklar (dogma), söylenceler, kutsal olan şeylerin niteliğini, onlarda bulunduğu inanan erdemleri ve erkleri, tarihçelerini, birbirleri ile ve kutsal olmayan şeylerle ilişkilerini anlatan tasarımlar ya da tasarım dizgileridir*" şeklindedir (Durkheim 2010: 65).

⁷ Robert A. Segal'ın bu bağlamdaki ritüel tanımı "*mitin aslında canlandırma olduğunu düşünürsek, mitin kendisinin de aslında bir çeşit ayin olduğunu görebiliriz: Miti ve ayini karşıt ve ayrı düşünmek yerine, ikisinin de bir bütünün parçası olduğunu, yani mitin ayinin sözel hali ve ayinin de mitin kavramsal hali olduğunu görebiliriz*" şeklindedir (Segal 2012: 99).

⁸ Jack Goody'nin bu bağlamdaki ritüel tanımı "*temelde bazı mistik iktidarın kutsamasını güvence altına almaya yönelik dini bir eylem*" şeklindedir (Goody 1961: 159).

⁹ Max Gluckman'ın bu bağlamdaki ritüel tanımı "*için gizemli, dinsel amaç ya da araçlara referanslarıyla karakterize olan daha sınırlı bir kategori*" şeklindedir (Emiroğlu, Aydın 2009: 100).

inanç temelli pratikler üzerinde şekillenmiş olduklarını düşünmekteyken; Wendy James¹¹ ve Gordon Marshall¹² gibi araştırmacılar ritüellerin inanç temelli pratiklerden bağımsız, insan davranışlarının bir bütünü olarak ortaya çıktıklarını öne sürmektedir. Oysa bu çelişki, festival gibi çok yönlü bir kültür unsuru için yetersiz kalmaktadır. Zira her festival kendine özgü bir yapı ve anlatıya sahiptir (Stoeltje 2015: 339). Bu da festivallerin toplu olarak ele alınmasını imkânsızlaştırmaktadır (Smith 2015: 347).

Bu soruna yönelik olarak önereceğimiz çözüm yöntemi, Lawrence Stone'nun "Anlatı'nın Dirilişi" başlıklı makalesinde kendini gösteren postmodernist bakış açısından beslenmektedir. Lawrence, ilgili makalede başta tarih olmak üzere dilbilim, antropoloji gibi geçmiş anlatılardan beslenen disiplinlerin tutarlı bir bilimsel açıklamadan uzak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre ilgili disiplinlerin verileri araştırmacının zihnine girdiğinde, gerçeklikten uzaklaştıran aynalarla dolu bir odadaymışçasına birbirini yansıtmaktadır. Bu da yargı belirtilmesi gereken bir hususta siyah ve beyazların olmasını imkânsızlaştırmakta, grinin tonlarında "hem ... hem de ..." mantığının işletilmesini zorunlu kılmaktadır (Iggers 2011: 138-139).

Bu bağlamda Kasım Karaman'ın ritüellerin kökenlerine yönelik yorumları dikkat çekicidir. O, ritüellerin hem "inanç temelli" hem de "seküler" olabileceğini ve bu durumun kavramsal farklılaşmalar üzerinden izlenebileceğini ifade etmektedir (Karaman 2010: 229). Aynı yöntem, küçük farklılıklarla festivaller için kullanıldığında festivallerin sahip olduğu anlatıların, Karaman'ın açıklamasındaki "ritüellerin kavram dünyası" ifadesi ile eşleştiği söylenebilir.¹³ Bu bağlamda, anlatısında bir ürünün tanıtılmasını hedefleyen festivallerin "seküler"

¹⁰ Sibel Özbudun'un bu bağlamdaki ritüel tanımı "*köken ve anlam bakımından doğaüstü olarak algılanan güçleri toplumsal yarar (toplumsal birimin varlığını koruma ve sürdürmesi için gerekli koşulların oluşması ve istikrara kavuşması) çerçevesinde etkilemeye yönelik kalıplaşmış, tekrarlanan davranışlar bütünü*" şeklindedir (Özbudun 1997: 14).

¹¹ Wendy James'in bu bağlamdaki ritüel tanımı "*ritüel, sembol ve tören, yaptığımız şeylerde açıkça bulunan ya da bulunmayan şeyler değildir; bunlar insanın eylemlerinin ayrılmaz parçalarıdır. İçinde bunları barındırmayan bir insan eylemi bulmak imkânsızdır. Çünkü insanın bütün eylemleri, bir şekilde, başkalarıyla paylaştığımız kültürün belirlediği anlam alanlarıyla ilişkilidir*" şeklindedir (James 2013: 8).

¹² Gordon Marshall'ın bu bağlamdaki ritüel tanımı "*uygun zamanlarda yerine getirilen ve sembollerin de kullanılabilirdiği, sık sık tekrarlanan davranış modeli*" şeklindedir (Marshall 1999: 633).

¹³ Karaman ritüeller için "*ritüeller dini olabileceği gibi seküler de olabilirler. Ancak dini ya da seküler olma durumuna göre kavramsal farklılaşma söz konusu olmaktadır. Bu bağlamda sosyoloji ve antropolojide ritüel ve seremoni arasında bir ayırım öngörülmektedir. Bu ayırım, ritüelin daha çok dini, seremoninin ise dünyevi sembolik bir etkinlik olması temelinde şekillenmektedir. Ayrıca seremoni, birden fazla kişiden oluşan bir topluluk gerektirir, oysa ritüel, kolektif ya da tek bir kişi ile meydana getirilebilir*" ifadelerini kullanmaktadır (Karaman 2010: 229).

temelli ritüeller olduğu; mitolojik ya da inanç temelli unsurları ihtiva eden anlatılar üzerine şekillenmiş festivallerin ise “inanç temelli” ritüeller olduğu sonucuna varılabilir.

Çalışmamızda, anlatısında mitolojik unsurların yer aldığı Nergis Festivali ve festival anlatısını oluşturan Narkissos miti ele alınarak, yukarıda önerdiğimiz yöntem üzerinden ritüelistik bir çözümleme yapılmaya çalışılacaktır.

Narkissos Miti ve Nergis Festivali

Yunan mitolojisinde çeşitli mitik anlatılar bulunmaktadır. Bunlar arasında önemli bir yere sahip olan Narkissos Miti, Nergis Festivali’nin mitolojik anlatısını oluşturmaktadır. Narkissos, Yunan mitolojisinde iki farklı şekilde yer almaktadır. Hamilton, bu mit için “*Narkissos üzerine ilk öykü, sekizinci, yedinci yüzyılların Yunan şiirlerinden derlenmiş, ikinci öykü de Ovidius’tan alınmıştır*” ifadelelerini kullanmaktadır (Hamilton 2016: 60). Ona göre bu iki anlatı arasında yer alan farklılıkların temelini Yunan ve Latin sanatçılarının sanat anlayışı oluşturmaktadır (Hamilton 2016: 60).

Bu iki mitik anlatıdan biri olan ve Ovidius’un dile getirdiği “Ekho ile Narkissos” adlı mit, Turhan Yörükân’ın Yunan Mitolojisinde Aşk adlı çalışmasında ele alınmıştır. Anlatıya göre Irmak-tanrısı Kephisos ve Liriope’nin “Narkissos” adını verdikleri çok güzel bir oğlan çocuğu dünyaya gelir (Yörükân 2000: 253). Henüz çocuk yaşta dahi birçok delikanlı ve kız tarafından beğenilen Narkissos, sahip olduğu kibri sebebiyle kimseyi yanına yaklaştırmaz (Yörükân 2000: 253). Narkissos bir gün ava çıkar. Ava çıktığı yerde bulunan ve güzel bir peri kızı olan Ekho (Yankı) Narkissos’u görür ve onu bir süre takip eder (Yörükân 2000: 254). Birisi tarafından takip edildiğini anlayan Narkissos, türlü oyunlarla Ekho’nun yanına gelmesini sağlar (Yörükân 2000: 254). Narkissos, saklandığı yerden çıkıp boynuna sarılan Ekho’yu “*senin bana sahip olmandansa ölmeyi tercih ederim*” diyerek iter ve yoluna devam eder (Yörükân 2000: 254). Ekho bu olaydan duyduğu utanç sebebiyle ıssız mağaralarda yaşamaya başlar ve Narkissos’a duyduğu karşılıksız aşkın etkisiyle günden güne erir (Yörükân 2000: 255). Çektiği bu acılar sonucu Ekho’dan sadece sesi ve kemikleri kalır (Yörükân 2000: 255). Narkissos’u böyle karşılıksız seven sadece Ekho da değildir. Aşkına karşılık alamayan ve acı çekenlerden biri, ellerini göğze kaldırır ve Narkissos’un da karşılıksız bir aşk acısı çekmesi için beddua eder (Yörükân 2000: 255). Anlatıya göre bu beddua kabul olur. Ekho’yu görüp reddeden Narkissos, yolun sonunda yorulmuş bir şekilde pınarın başına gelir ve susuzluğunu gidermek için eğildiğinde suda aksini görerek kendisine âşık olur (Yörükân 2000: 256) Pınarın başından ayrılmayan ve sürekli olarak kendisini izleyen Narkissos, günden güne erir ve

kendine olan aşkından ölümün pençesine düşer (Yörükân 2000: 256-257). En sonunda Narkissos, yorgun bir şekilde yeşil çayırılara yaslanır ve kendine duyduğu karşılıksız aşkın acısıyla hayatını kaybeder (Yörükân 2000: 257). Ağaç ve su perileri, kardeşleri Narkissos'un ölü bedenini yıkamak için geldiklerinde bu güzel delikanlının öldüğü yerde göbeği beyaz, ortası sarı renkli olan Nerkis (nergis) çiçeğinin açtığını görürler (Yörükân 2000: 257).

Narkissos'un kendisine olan çaresiz aşkı sebebiyle ölüp bir çiçeğe dönüştüğü mitin bir diğer varyantı da Edith Hamilton'un Mitologya adlı çalışmasında yer almaktadır. Bu anlatıya göre Zeus, kardeşi Hades'e yardım etmek için Narkissos çiçeğini yaratır ve yarattığı bu çiçeği Enna ovasına yerleştirir (Hamilton 2016: 61). Çiçeği ilk gören, arkadaşları ile çiçek toplamaya çıkan Persephone olur (Hamilton 2016: 61). Persephone çiçeğe doğru ilerlediği sırada yer yarılar ve yeraltı tanrısı Hades, Persephone'yi yakalayıp yeraltı dünyasına kaçıtır (Hamilton 2016: 61).

Makalemizde ele alacağımız ve İzmir'in Karaburun ilçesinde gerçekleştirilen Nergis Festivali, adını, yukarıda özetlediğimiz "Narkissos" adlı mitik anlatıdan beslenen Nergis çiçeğinden almaktadır. Mitik bir anlatıya dayanan festival, olağan takvimi çerçevesinde yılda bir defa olarak Ocak ayında düzenlenmektedir. Bu yıl ikincisi düzenlenen festival, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Karaburun Belediyesi'nin işbirliği ile 20 Ocak 2019 tarihinde Karaburun Cumhuriyet Meydanı'nda gerçekleştirilmiştir.

Katılımcılar ile görüşüldüğünde, festivalin ana unsuru olan Nergis çiçeği için iki farklı yetiştirilme tarzı olduğu ve bu iki yetiştirme tarzına ilişkili olarak iki farklı adlandırmanın yapıldığı ifade edilmektedir:

Nergis soğanlı bir çiçektir. Ağustos'ta soğanı toprağa dikip çapalıyoruz ve sonra sulamaya başlıyoruz. İlk yağmurlar düşene dek sulamaya devam ediyoruz. Nergis çiçeği, 45-50 günde topraktan çıkıyor. Buna "Sulu Nergis" diyoruz. Fakat toprağa ektikten sonra hiç sulanmadan, sadece yağmurun kendisiyle sulanan bir Nergis yetiştirme usulü daha var. Bu şekilde toplananlara "Susuz Nergis" diyoruz. Susuz Nergis, yağmur zamanına bağlı olarak Şubat ayına gelmeden olgunlaşmış oluyor (KK2-KK3).

Nergis Festivali, yukarıdaki kaynak kişilerin değindiği Susuz Nergis'in oluşumuna bağlı olarak, Ocak ayının üçüncü haftasında kutlanmaktadır. Buna rağmen Susuz Nergisler için farklı bir sulama yöntemi olduğu da kaynak kişiler tarafından zikredilmektedir:

Biz, Nergis soğanını toprağa ekiyor ve onu Ağustos'ta suluyoruz. Sulamaya yağmur yağana kadar devam ediyoruz. İlk yağın yağmurdan son-

ra sulamayı bırakıyoruz. Bir veya bir buçuk ay sonra, bu zamanlarda (Ocak ayının sonu) Nergis çiçeklerimiz açmaya başlıyor (KK1).

Ocak ayının üçüncü haftasında düzenlenen festival hazırlık, açılış, etkinlikler ve kapanış bölümlerinden oluşan bir plan dâhilinde gerçekleştirilmektedir. Festivalin ilk aşamasını oluşturan hazırlık evresinde çeşitli düzenlemeler yapılmakta ve bu düzenlemeler sırasında festivalin olay örgüsü de dâhil olmak üzere içeriği belirlenmektedir. Bu aşamada Nergis Festivali'ni düzenleyen İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Karaburun Belediyesi'nden oluşan düzenleme ekibi, festival mekânının belirlenmesi ve düzenlenmesi, festival programının oluşturulması, festivalin duyurulması ve stantların bölge halkına temini gibi festivalin işleyişine yönelik unsurları üstlenmektedir. Bu bağlamda Karaburun Belediyesi, bir taraftan yerel halkın yetiştirdiği nergislerin satılması, diğer taraftan ise yöresel ürünlerin katılımcılar ile buluşmasını sağlamak amacıyla festivalden bir gün önce belirlenmiş festival alanına stantlar kurmaktadır. Aynı zamanda Karaburun Belediyesi, festival programında yer alan etkinlikler için gerekli sahnenin kurulması ve mekânsal düzenlemelerin hazırlanmasını üstlenmektedir. Bunun sonucunda, festival öncesinde bölge halkı içinde gündelik bir anlam ifade eden mekânın, çeşitli düzenlemeler sonucu festival mekânı hâline getirilerek simgesel bir hüviyete kavuşması sağlanmaktadır.

Hazırlık aşamasında farklı turizm şirketleri üzerinden de duyurusu yapılan Nergis Festivali için Manisa, İstanbul ve Bursa gibi yerlerden turlar düzenlenmekte, bazı katılımcılar bu turlar üzerinden festivale iştirak etmektedir. Bazı katılımcılar ise festivali sosyal medya üzerinden duyduklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda yerli halk da pek çok katılımcının festival için farklı illerden Karaburun'a geldiğini zikretmektedir.

Festivale Manisa'dan geldik. Festivali Facebook'ta gördüm. Merak ettim sonra Manisa'dan buraya festival için turlar düzenlendiğini gördüm. Sonra görümceme haber verdim, o da Bursa'dan geldi ve birlikte tur ile geldik. Her şey çok keyifli geçiyor (KK5).

Festivale İstanbul'dan, Bursa'dan, İzmir merkezden ve civar illerden gelenler var. Karaburun, festival sayesinde tanıtıldı. Artık ilçemize ziyaret çok oluyor (KK 4).

Kurulan stantlarda çoğunlukla Nergis çiçeği ve yöreye özgü ürünlerin satışına ağırlık verildiği görülmektedir. Kaynak kişilerin de belirtmiş olduğu üzere Karaburun ile özdeşleşmiş ürünler Nergis, hurma zeytini, kopanisti, yöresel ekmek, doğal sabunlar olarak özetlenebilir.

Karaburun'un hurma zeytini meşhurdur. Dalından koparılıp hemen yenilir, bu özelliği ile diğer zeytinlerden ayrılır ve sadece Karaburun'da yetişir. Ayrıca bizim buranın ekmeği de farklıdır. Taş fırında pişirdiğimiz bu

ekmek gelen misafirlerin ilgisini çekiyor. Ekmeği buraya özgü bir peynir olan kopanisti ile getirdik. Bu peynir Karaburun'da yapılır ve yapımı diğer peynirlere göre daha zahmetlidir. Tadı da daha farklıdır (KK3).

Bir gün süren Nergis Festivali, önceden belirlenmiş bir program dâhilinde meydana gelmektedir. Kendi içerisinde çeşitli etkinlikleri barındıran bu program, şu şekilde listelenebilir:

Saat	Etkinliğin Adı
12.00-13.00	İzmir Büyükşehir Belediyesi Djemal
13.00-14.00	İzmir Büyükşehir Belediyesi Kadın Ritim Topluluğu
14.00- 15.00	Gaziemir Belediyesi Halk Oyunları Gösterisi
15.00- 17.00	İzmir Büyükşehir Belediyesi Pop Orkestrası Konseri

Festivalin resmi açılışı, Karaburun Belediye Başkanı Ahmet Çakır'ın konuşması ile başlamıştır. Çakır, Nergisin yakın döneme kadar yok olmaya yüz tuttuğunu ve İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin desteğiyle düzenlenen bu festivalin, Nergis çiçeğini yeniden önemli bir gelir kapısı haline getirdiğini vurgulamıştır.

İzmir Büyükşehir Belediyesi Nergis üretimini üst seviyelere çıkarmak için yeni bir adım atıyor. Büyükşehir Belediyesi ekipleri üretimi artırmak için uzmanlarını buraya gönderecek. Nergis soğanı dağıtarak ve teknik destek vererek bölgenin kalkınmasına destek verecek.

İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Karaburun Belediyesi'ndeki çeşitli yöneticilerin halka seslendiği açılış konuşmasının ardından festival kapsamında düzenlenen "En Güzel Nergis Bahçesi" yarışmasının sonuçları açıklanmıştır. Yarışmaya katılan Karaburunlu üreticiler Ferhan Üçer birinci, Muhsin İnan ikinci ve Önder Öğüt de üçüncü olarak ödülleri törenle almıştır. Açılış konuşması ve ödüllerin dağıtımını sonrasında, festival programında yer alan etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Festival, İzmir Büyükşehir Belediyesi Pop Orkestrası tarafından verilen konser ile son bulmuştur.

Açılıştan kapanışa kadar sistemli bir olay örgüsü ile gerçekleştirilen Nergis Festivali, yerel halkın ekonomik açıdan desteklenmesi, Karaburun'un tanıtımı ve Nergis çiçeğinin tüm dünyaya tanıtılması amacı ile gerçekleştirilmektedir.

Festival, Karaburun'un ve burada yetişen Nergisin tanıtılması için düzenleniyor. Daha önceleri ürünleri toptancılara ucuza satmak zorunda kalıyorduk. Fakat festival sayesinde yerel üretici biraz desteklenmiş oldu (KK2).

Nergis Festivali'nin anlatısını oluşturan Narkissos adlı mit, festivale katılan yerel halk ve diğer katılımcılar tarafından bilinmektedir. Yapılan alan araştırmasında kaynak kişiler Narkissos adlı miti şu şekilde anlatmaktadır:

Nergis ismi, Narkissos efsanesinden geliyor. Ekho ile Narkissos arasında karşılıksız bir aşk varmış. Bir gün Narkissos, suda kendisini görmüş ve kendisine âşık olmuş. Kendisine duyduğu bu aşk yüzünden ölmüş ve bedeni Nergis çiçeği olmuş. Nergis çiçeği kendini beğenmişliğin sembolüdür (KK2).

Nergis çiçeği, Narkissos ve Ekho'nun aşkını temsil ediyor. Narkissos'a âşık olan Ekho bir gün beddua etmiş. Bu yüzden Narkissos da kendine âşık olmuş ve sürekli olarak suda yansıyan silüetine bakar olmuş. Bu aşk yüzünden ölünce bedeni şimdi sadece burada yetişen Nergis çiçeğine dönüşmüş (KK4).

Nergis'in mitolojik bir efsanesi var. Karaburun Nergisinin kokusu ender bir kokudur. Bunu da mitolojiye bağlayabiliriz. Ekho, Narkissos'a âşık olur ama bir türlü aşkına karşılık bulamaz. Bu yüzden Narkissos cezalandırılır. Kendisine âşık olur ve bu aşk onu öldürür. Öldükten sonra bugün burada yetişen Nergis çiçeğine dönüşür. Aşkın simgesi olduğu için buradaki düğünlerde gelin başları Nergis ile süslenir(KK7).

Biz daha önce Nergis çiçeğinin hikâyesini bilmiyorduk. Festivali Facebook'ta görünce araştırdık. Daha sonra Narkissos'un kendine âşık olduğu için öldüğünü öğrendim. Öldükten sonra da bedeni bu nergis çiçeğine dönüşmüş. Bir efsane elbette bu. Ama güzel bir şey (KK5-KK6).

Festivalin ritüelistik yönünü oluşturan bu mitik anlatı, katılımcıların okuması için festival mekânında da bulunmaktadır. Festivale katılan kişiler, başkalık deneyimi yaşadığı festival mekânında "Narkissos Efsanesi" adıyla bu mitik anlatıyı öğrenmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bir grup ya da topluluğu temsil etme niteliğine sahip olan festivaller, dünyanın pek çok yerinde örneğine rastlayabileceğimiz kadim bir kutlama türüdür. Ritüel temelli olarak oluşan festivaller hem dünyevî olan pratikleri, yani "seküler" unsurları ihtiva etmekte, hem de "inanç temelli" etkenleri içerebilmektedir. Bu bakımdan her festivalin bir ürünün tanıtılmasını hedefleyen unsurlarını "seküler"; sahip olduğu anlatı, zamansal ve mekânsal başkalaşım, tarihî köklerin canlandırılması gibi etkenlerini ise "inanç temelli" etkenler olarak ele almak mümkündür. Fakat her festivalin kendine özgü bir anlatı karakteri bulunmakta-

dır. İhtiva ettiği unsurların yoğunluğuna göre belirlenen bu karakter, festivalin ritüelistik temelinin “seküler” ya da “inanç temelli” olarak belirlenmesine imkân sağlamaktadır.

Yukarıda ele aldığımız katılımcıların ifadeleri ve festival mekânına yerleştirilmiş Narkissos Miti anlatısından da görüleceği üzere Nergis Festivali, Narkissos miti çerçevesinde şekillenmiştir. Bu durum, Nergis Festivali’nin Smith tarafından belirtilen “doğüstü varlıkların ya da kahramanların efsanevî anlatılarını canlı tutma” işlevi ile eşleşmektedir. Fakat bu işlevin dışında hem Karaburun’u hem de Nergis çiçeğini tanıtarak yerel üreticiye maddî gelir sağlamayı amaçlayan festival, ekonomik, yani “seküler” unsurlar söz konusudur. Hem düzenleyicilerin hem de katılımcıların ifade ettiği üzere, Nergis Festivali, Narkissos miti ile birlikte sunulmakta ve tanıtımını da bu anlatı üzerinden gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla Nergis festivali, salt “mitik”, yani “inanç temelli” bir anlatıya sahip değildir. Aksine sahip olduğu seküler unsurları, mitik anlatı etrafında meydana getiren ve bu şekilde ekonomik gelir hedefleyen bir yapısı bulunmaktadır. Öyleyse Nergis Festivali’nin “seküler” temelli bir ritüel olduğu, Nergis çiçeği için anlatılan Narkissos mitini, ekonomik temelli bu hedef için bir katalizör olarak kullandığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- 📖 Acıpayamlı, Orhan. *Halkbilim Terimler Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- 📖 Akpınar R. Bahar. “Tarım toplumundan Sanayi Toplumuna Geçişte Panayır-Sergi-Fuar-Festivalin Durumu ve Türkiye Örneği”. *Millî Folklor* 64 2004: 25-36.
- 📖 Brunvard Jan, Horal. *The Study of American Folklore*. New York: W.W. Norton and Company Inc, 1968.
- 📖 Durkheim Emile. *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. Çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem, 2010.
- 📖 Emiroğlu Kudret ve Suavi Aydın. *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat, 2009.
- 📖 Goody, Jack. “Religion and Ritual: The Definitional Problem”, *The British Journal of Sociology* 12. 2 1961: 142-164.
- 📖 Hamilton, Edith. *Mitoloji*. Çev. Ülkü Tamer. İstanbul: Varlık, 2016.

- 📖 Iggers, George G. *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2011: 138-139.
- 📖 James , Wendy. *Törenselle Hayvan- Yeni Bir Antropoloji Portresi-*. Çev. Sevda Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2013.
- 📖 Karaman, Kamil. "Ritüellerin Toplumsal Etkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21 2010: 227-236.
- 📖 Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.
- 📖 Özbudun, Sibel. *Ayından Törene: Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*. İstanbul: Anahtar Kitaplar, 1997.
- 📖 Örnek, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi*. İstanbul: İş Bankası, 2000.
- 📖 Özdemir, Nebi. *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğlence Kültürü*. Ankara: Akçağ, 2005.
- 📖 Segal, Robert. *Mit*. Ankara: Dost, 2012.
- 📖 Smith R., James. "Festival ve Kutlamalar". Çev. Sibel Keskin. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* (Ed.: Öcal Oğuz vd.), Ankara: Geleneksel, 2015.
- 📖 Stoeltje J., Beverly. "Festival". Çev. Petek Ersoy. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* (Ed.: M. Öcal Oğuz vd.) Ankara: Geleneksel, 2015.
- 📖 *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK, 2005.
- 📖 Yörükân, Turhan. *Yunan Mitolojisinde Aşk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür, 2000.

 Kaynak Kişiler

Kaynak Kişi Numarası	Kaynak Kişinin Adı- Soyadı	Yaşı	Eğitim Durumu	Mesleği	Yaşadığı Yer
KK1	Şerife Bozyar	61	İlkokul	Çiftçi	Karaburun
KK2	Ali Çakmak	58	İlkokul	Çiftçi	Karaburun
KK3	Gülizar Çakmak	55	İlkokul	Ev Hanımı	Karaburun
KK4	Hasan Bozyar	67	İlkokul	Emekli	Karaburun
KK5	Filiz Köse	53	Lise	Emekli,	Manisa
KK6	Ender Yılmaz	65	Üniversite	Öğretmen	Bursa
KK7	Zeliha Çakır	58	Üniversite	Chp Kadın Kollarında Görevli,	Karaburun

Tiyatro Eserleri Üzerinden Dünden Bugüne Sultan II. Abdülhamid Algısı*

*Perception of Sultan Abdulhamid the Second from Past to Today
over Theatrical Productions*

Doç. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL**

Özet

Edebiyat, tarihî olaylara getirdiği yorumlarla tarihî süreçlerin değerlendirilmesine katkıda bulunur. Bu misyonu, edebî türlerin içinde, gösteri boyutu da taşıdığı için, özellikle tiyatro eserleri üstlenmiştir. Osmanlı tarihinde 1876-1909 yılları arasında damga vuran Sultan II. Abdülhamid, kişiliği ve siyaseti ile çok tartışılmış; bu tartışmalar, Türk edebiyatında da, hikâyeden romana, şirden tiyatroya kadar çeşitli edebî türdeki eserlere konu olmuştur. Sultan II. Abdülhamid'i konu alan oyunlar ise özellikle II. Meşrutiyet döneminde ve ondan hemen sonra vermeye başlanır. Bu oyunlarda II. Abdülhamid ve istibdat dönemi kıyasıya eleştirilir. İttihat ve Terakki taraftarlarının siyasi amaçlarla kaleme aldıkları bu muhalif metinlerin sayısı, II. Abdülhamid'in 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinin ardından daha da artmış; eleştirilerin niteliği ise iyice düşmüştür. Fuad'ın, Mesaibi İstibdattan Sansür Darbeleri (1908), Abdullah Sami'nin, Netice-i İstibdat (1908), Ahmet Cevat Emre'nin, Yıldızın Sonu (1909) oyunlarında olduğu gibi... Bu çalışmada, Sultan Abdülhamid'in oyun kişisi olarak yer aldığı eserler esas alınmıştır. Doktor Kamil'in Dönmez Yüz yahut Hürriyet Ordusu (1909), Canlı Cenaze yahut Yıldızın Telaşları (1909), Ahmet Bahri'nin Gasb ve Nedamet yine İhanet (1910), Mehmet İhsan'ın Hırs-ı Saltanat yahut İntikam-ı Meşru-u Millet (1911), Abdülhalim Memduh ve Refik Nevzat'ın Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası (1911), Moralızade Vassaf Kadri'nin Yıldız Faciaları (1911), Abdülhak Hamid'in Liberte (1913) adlı oyunları bu türden oyunlar olarak tespit edilmiştir. Cumhuriyet'ten sonra da II. Abdülhamid'in kişiliğini ve dönemini konu alan

* “Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Uluslararası Kongresi” (Türk Tarih Kurumu-Yıldız Teknik Üniversitesi”, 22-24 Ekim 2018, İstanbul)’nde sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü, ayseulusoy tuncel@gmail.com.

oyunlar yazılmıştır. Bu dönemi temsil eden Necip Fazıl Kısakürek'in, Abdülhamîd Han (1969), Güngör Dilmen'in, İttihat ve Terakki (1969), Günsar Türköz'ün Hakan (1974), Üstün İnanç'ın Gök Sultan Abdülhamid Han (2016) oyunlarında, ya geçmişteki olumsuz söylemin devam ettirildiğini, ya da geçmişe nispet yapmak istercesine, II. Abdülhamid'in idealize edildiğini görürüz. Kemal Bekir'in, Düşüş (1975) adlı eseri ise, gerek tekniğinin sağlamlığı gerekse nesnel bakış açısı ile ayrı bir yere sahiptir. Bu oyunların mukayesesi, II. Abdülhamid'in, tiyatro eserlerinde çoğunlukla, oyun yazarlarının siyasi görüşlerine ve dönemin siyasî eğilimlerine ve ihtiyaçlarına göre bir övgü veya yergi edebiyatının malzemesi olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, tarihî tiyatro, 31 Mart Vak'ası, belgesel oyun.

Abstract

Literature contributes to the evaluation of historical processes with the interpretations it puts on historical events. Theatrical works took on this mission, because it is a type of art carrying a performing act among the literary genres. Sultan Abdulhamid II, who marked Ottoman history between 1876 and 1909, has been discussed extensively with respect to his personality and politics; these debates have been the subject of various literary works in Turkish literature, from story to novel, poetry to theater. The plays about Sultan Abdulhamid II started to be produced during and immediately after the Second Constitutional Period. Abdulhamid II and his period of autocracy was criticized in these plays. The number of these oppositional texts that the Supporters of Party of Union and Progress wrote with political purposes increased further after Abdulhamid II was deposed on April 27, 1909; however, the quality of criticism has declined. This occurred in the plays; *Mesaib-i İstibdattan Sansür Darbeleri* (1908) of Fuad, *Netice-i İstibdat* (1908) of Abdullah Sami, *Yıldızın Sonu* (1909) of Ahmet Cevat Emre. In some of these plays, we see that the events occur around Abdulhamid II's axis. *Dönmez Yüz yahut Hürriyet Ordusu* (1909), *Canlı Cenaze yahut Yıldızın Telaşları* (1909) of Doktor Kamil, *Gasb ve Nedamet yine İhanet* (1910) of Ahmet Bahri, *Hırs-ı Saltanat yahut İntikam-ı Meşru-u Millet* (1911) of Mehmet İhsan, *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası* (1911) of Abdülhalim Memduh and Refik Nevzad, *Yıldız Faciaları* (1911) of Moralizade Vassaf Kadri, *Liberte* (1913) of Abdülhak Hamid are viewed as these kind of works. After the Republic, plays about personality and period of Abdulhamid II were also produced. In the works like *Abdülhamîd Han* (1969) of Necip Fazıl Kısakürek, *İttihat ve Terakki* (1969) of Güngör Dilmen, *Hakan* (1974) of Günsar Türköz, *Gök Sultan, Abdülhamid Han* (2016) of Üstün İnanç that represent that period, we see that the negative discourse of the past was continued, or that Abdulhamid II was idealized as if the works blinked of an eye to the past. The Work of Kemal Bekir, *Düşüş* (1975), has a special place in terms of both the robustness of the technique and the objective point of view. A comparison of these plays has shown that Abdulhamid II is often the material of praise or satire in theatrical works, depending on the author's political views and the political tendencies and needs of the period.

Keywords: *Sultan Abdülhamid II, historical theatre, 31 March Case, documentary play.*

1. II. Meşrutiyet'ten Sonra Yazılan Oyunlarda Sultan II. Abdülhamid

II. Meşrutiyet'ten sonra, II. Abdülhamid'in şahsını ve yönetim şeklini konu alan çok sayıda oyun yazılmıştır. 1908'den Balkan Harbi arifesine kadar yazılan ve oynanan piyeslerin yaklaşık üçte biri istibdadı ve onun zulümlerini konu almaktadır. Hatta bu eğilim o kadar moda hâline gelmiştir ki, bazı tercüme oyunlar, alaka uyandırabilmek için, eski rejimin kötülüklerini anlatan isimler altında sahneye konulmaktadır. Söz gelimi, Meşrutiyet'ten önce temsil edilen Shiller'in *Serdâr-ı Eşkîyâ* isimli dramı, Meşrutiyet'ten sonra, *Serdâr-ı Eşkîyâ yahut Mah-ı İstibdat* namıyla oynanmıştır. Bazen de bu konular, istibdat ve idare ile alakası olmayan oyunlar içine zoraki olarak sokulmuştur (Yalçın 1985: 35, 79). II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, gündüzleri alanlarda toplanan kalabalıklar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin usta hatiplerinin konferanslarını dinledikten sonra, II. Abdülhamid'i, Yıldız Sarayı'nı, jurnalleri ve hafiyeleri lanetleyen yazarların yazdıkları oyunları izlemektedirler. İttihat ve Terakki, siyasal olaylara egemen olabilmek ve hızla partileşebilmek için, tiyatro sanatından siyasi amaçlarla yararlanmaktadır (Sevinçli 2009: 147). Hafiyeleri, jurnalcileri, çıkarıcı paşaları, sürgünleri kısacası istibdat idaresini ve 31 Mart hadisesini konu alan piyeslerde, II. Abdülhamid - oyun kişisi olarak bazı eserlerde yer almasa bile- eserlerdeki olayları yönlendiren kişi olarak- önemli bir konuma sahiptir. Bunların yanında II. Abdülhamid'i, bir oyun kişisi olarak sahneye çıkaran eserler de mevcuttur; Doktor Kamil'in *Dönmez Yüz yahut Hürriyet Ordusu, Canlı Cenaze yahut Yıldızın Telaşları* (1909), Ahmet Bahri'nin *Gasb ve Nedamet ve Yine İhanet* (1910), Abdülhalim Memduh ve Refik Nevzad'ın *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası* (1911), Moralizade Vassaf Kadri'nin *Yıldız Faciaları* (1911), Mehmed İhsan'ın, *Hırs-ı Saltanat yahud İntikam-ı Meşrû-ı Millet* (1911) oyunları gibi. II. Abdülhamid'in zaafalarını öne çıkaran; padişaha menfi birtakım özellikler ekleyen, İttihat ve Terakki'nin propagandası mahiyetindeki söz konusu oyunlar, bu dönemde tiyatro sanatının edebî ilkelerinin siyasi meseleler uğruna göz ardı edilmesine birer delil oluştururlar. Tiyatro tekniği bakımından zayıf olan bu oyunların yazarları da İttihat ve Terakki'ye yakın veya bu cemiyetin mensubu olan, II. Abdülhamid idaresinden olumsuz etkilenmiş kişilerdir. Bu dönemin yazarlarından Doktor Kâmil Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye bir yüzbaşısıdır. Kâmil Bey, aynı zamanda Cemiyetin yayın organı *Neyyir-i Hakikat* gazetesinin yazarlarından. Abdülhalim Memduh, rejim muhalifi yazıları sebebiyle Konya'ya sürülmüş; yeniden sürüleceği korkusuyla beş yıl yurt dışında yaşamıştır. Refik Nevzad, Abdülhamid döneminde sürgüne gönderilen Tevfik Nevzad'ın kardeşidir.

Bu oyunlarda Sultan II. Abdülhamid, tuhaf giyimli, korkuları ve takıntıları olan, alkole, batıl inançlara ve kadınlara düşkün; vekilleri birbirine düşürerek onları idare eden; acımasız, adaletsiz; cahil; saltanatı elde edebilmek için türlü entrikalar çevirmiş; devletin parasına el koyan, halkı fakirleştiren bir idarecidir.

*Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası*¹ adlı, üç perdeden oluşan eserde padişahın kıyafeti, bir sultana yakışmayacak şekilde tasvir edilir:

Sakalının taze boyası, çehresinin kılsız ve yahud kılları koparılmış taraflarına da bulaşmış, renginde fevkalâde bir uçukluk, hazin ve sarımtırak bir çehre-i marazî, arkasında alaturka bir setre, yeleksiz, üzerinde yalnız bir frenk gömleği var. Bol, geniş fakat paçaları kısa bir pantolon. Pantolonun paçaları bir parça yırtık (s. 3).

Eserde, sürekli kendi zevkleriyle meşgul olan padişah için “millet” işiyle uğraşmak ancak üçüncü sırada gelmektedir:

Şimdi de ibâd-ullah'ın işi, ve mesâlih-i nâfia-i avam ile meşgul olayım. Hilkat-i bed-tıynetimde mevcut olan ezvâk-ı yevmiyye ve mahzûziyyet-i hayâtiyyemin üçüncüsünü de bu vech-ile ifâ etmiş olayım. Ya bu millet, bu ibâd-ullah! İşlerinin görülmesini, bir parça da kendileriyle meşgul olduğunu arzu etmez mi ya! (s. 4).

Padişah, siyasi suçlulara, hatta zanlılara ve onların ailelerine karşı son derece acımasızdır. Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane öğrencisi on yedi yaşındaki Cemil Efendi'nin, yasaklanmış gazetelere ve yabancı dil öğrenmeye ilgisi ve ihtilâl yanlısı fikirlere sahip olması sebebiyle, Cemal Efendi'nin verdiği jurnali dikkate alan Abdülhamid, Cemil Efendi ve ailesini sert bir biçimde cezalandırır:

Bu oğlanı taş kışlaya alsınlar. Evi taharrî edilsin. Basılsın, Zabtiyye Nâzırı, bu garabet-i hilkat-i beşeriyye çocuğu dünyaya getiren valideyi habs etsin. Pederi menfâlarda çürütülsün. Hafifçe bir yere, uzak bir yere değil, mesela Bitlis'e sürülsün (...) O hâin Cemil'i şedîd, medîd, uzun müddetlerce ve sûret-i zâlimânede istintâk etsinler. Hatta mümkünse itlâf edilsin, öldürülsün. Eğer bünyece dayanıklı ve kavî ise, bir kaç sene mahbûsiyyet-i gaddarânededen sonra, Basra'ya veya Fizan'a gönderilsin. Lâkin zinhâr bir tarafı incitilmesin (Bir dakika teennîden sonra) Mahkûmiyyetinden sonra valide ve pederinden birer teşekkürnâme alınsın. Ba'de her ikisi de müreffehen nefy edilsin. Nefy edilmezden evvel elleri ve ayakları zincirlensin. Esnâ-yı seyâhatte lazım gelen rağbet ve hürmette kusur edilmesin. Ehibbâ ve akrabalarıyla olan münasebet ve muhaberat tamamıyla men' edilsin. Her mektup müsâdere ile doğrudan doğruya mabeyne irsal edilsin (s. 5-6).

¹ Bk. Abdülhalim Memduh ve Refik Nevzad. *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası*. İzmir: Keşişyan, 1327/ 1911.

*Yıldız Faciaları*² adlı oyunda da, duvarlara rejim aleyhinde afiş asmaktan tutuklanan iki genç, çok ağır işkenceler gördükten sonra zindana atılırlar. Oyunun sonunda da bu gençlerin öldürüldüklerini öğreniriz. Ali Rahim'in zindanda iken gördüğü kâbus, siyasî suçluların ailelerinin de ne kadar perişan olduğunu gözler önüne serer:

Ali Rahim'in ailesinin bulunduğu oda bütün hâl-i dil-sûzuyla tecesüm eder.

Ali Rahim dört ve yedi yaşlarındaki evlatları Rıfki ve Nâil'i vefat etmiş görür. Başlarında valideleri inleye inleye feryad ve figan ediyor. Kışın en soğuk bir gecesinde biçare kadın titreye titreye evlatlarının başucunda yataklarının üzerine kapanmış ağlamakta. Odada yanan lamba bu aşçıyan-ı felakette her tarafını tamamıyla gösterir. Odada mangal yok... Hiçbir şey yok... Siyasi mücrimi hanesi olduğu için oraya hiçbir komşu kadını uğramamış. Hatta ekmeği bile kapıyı çalmaktan ihtirâz etmiş.

Ali Rahim olduğu yerden kalkar. Çocuklarının başı ucuna gider onları öper, sever. Ağlamaya başlar. Haremi feryad eder.

Beyim geldin mi? Nerede idin... Beyim çocuklar sizlere ömür... Beyim biz açlıktan ölüyoruz. Üşüyoruz. Çocukları kaldıracak kimse yok. Hanemize kimse gelmedi. Ben de ölüyorum... diyerek bayılır. Ali Rahim hemen haremünün kollarından tutarak kaldırır. Sedirin üzerine bırakır. Odada su arar, bulamaz. Hiçbir şey bulamaz... Pencereden komşulara haykırır... Hiç cevap alamaz. Hiçkırığa hiçkırığa ağlayarak biraz evvel yattığı mahale oturur. Kâbus-ı zulm-engîz Ali Rahim'i perişan eder. Bir müddet öyle geçer (s. 41).

Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası adlı oyunda, padişahın çalışma odasını tasvir eden yazar, II. Abdülhamid'in zalim kişiliğini ortaya koymaya çalışır. Padişahın odasında siyasî suçluların resimleri asılıdır. Bu resimlerin her birine, akıbetlerini haber veren işaretler konulmuştur:

Kütüphanenin derunu kitaplarla memlu. Sağ taraftaki kütüphanede eski ve yeni mücelled kitaplar ve risaleler. Sol tarafta pek çok mücelled ve gayr-ı mücelled gazeteler. Bütün Türkiye'den mâ-adâ memalik-i ecnebiyyede çıkıp Türkiye'ye duhûlu memnu' olan gazeteler. Yine bu kütüphanenin bir sırasında mahkûm olanlar, ölenler, öldürülenler ile mahkûm olup da öldürülmeyenler, öldürülecekler ve mahkûm edileceklerin resimleri. Ölenlerin iki gözüne iğne dikilmiş. Mahkûm olup da henüz ölmeyenlerin yalnız birer gözleri çıkarılmış. Öldürüleceklerin alınlarına kırmızı kurşun kalemle işaret edilmiş (s. 19-20).

Yine aynı eserde padişah, işlerin önem derecesini idrak edememekte, şahsî güvenliğini her şeyin üstünde tutmakta ve asıl yapılması gereken işleri ihmal

² Bk. Moralızade Vassaf. *Yıldız Fâcâları*. Jirair Keteon, 1327 /1911.

etmektedir. Hariciye nazırı, saatlerdir meseleleri arz etmek için padişahı beklemektedir. Avusturya sefiri İzmir'de eşkıyalar tarafından dağa kaldırılan Avusturyalı demirci için tazminat talebinde bulunmakta, isteği yerine getirilmediği takdirde Osmanlı sahillerini topa tutmakla tehdit etmektedir. Abdülhamid ise bu meseleleri ciddiye almamakta, hâlâ verilen jurnallerin dehşeti ile sarsılmaktadır. Abdülhamid böyle ehemmiyetsiz işlerle kendisini bir daha meşgul etmemelerini, sefirlerin ağızlarını talep ettikleri parayı ödeyerek kapamalarını söyler. Maliye nazırının ecnebi sefirlerin istediği parayı ne yapıp edip bulmasını, Anadolu vilayetlerinin idarecilerine acele telgraf çekilerek bu parayı temin etmelerinin padişah emri olduğunun bildirilmesini ister. Hatta ecnebi teb'anın saadeti için lazım gelen paranın köylünün mahsulü ve hayvanı satılarak temin edilmesi emrini verir.

Oyunda, Sultan II. Abdülhamid'in dış politikada uyguladığı yöneme de dikkat çekilmektedir. Rusya'nın himayesinden mahrum olması durumunda, orduyu, halkı, hiç düşünmeden, Rusya'ya savaş açmayı, her tarafı kana bulamayı aklına koyan padişah, kutsal emanetlere bile saldırabilecek bir akıl hastasıdır:

Evet, Rusya benim hâmî-i a'zamım. İkinci Nikola amirim, nâsıhım, mu-sahibim, hâmî-i yegânemdir. Hakikaten İkinci Nikola'nın tesâhubuna itimad edebilir miyim, inanabilir miyim. Ya benden mehîn, benden daha denî biri zuhûr eder de beni Rusya'nın bu nazar-ı himâyepederânesinden düşürürse, ol vakit ne yaparım!

İşte benim haricî politikam budur. Vâkıa benden daha denî, daha alçak birisini tabiat halk etmemiştir ya; lâkin kim bilir. Siyaset tuhaftır. İnsan pek çok defa aldatır. Politikada bu ince noktaları düşünmeli. Evvel-den bir çare aramalıdır.

(Bir dakika mülâhaza ile bir karar-ı kat'î alır gibi olduktan sonra)

Rusya'nın himâyesinden mahrum olduğum halde Rusya'ya karşı tecâvüzî bir harb ilan ederim. Lâkin kablel-harb Maksimof ile bu meseleyi taht-ı müzâkereye alırım. Benim emelim, arzum dini, milleti, Türk neslini mahvetmek, perişan etmek, yıkmak târumâr ile yerine örümceklere yuva olacak harabezâr bırakmaktır (...) Evet ilan-ı harb! Hem de dehşetli bir harb! Her taraftan Rusya'ya hücum, hem dehşetli bir hücum! Bu Türk milleti için hem merdâne, muzafferâne bir ölüm, hem de Boerler gibi şanlı bir mağlubiyet ile, Osmân-ı Evvel silsilesine nihayet verilmiş, hâtime çekilmiş olur. Hiç olmazsa frengiden öleceklerine, cehaletten mahvolacaklarına, şehiden ölmüş olurlar.

(Sada-yı gâibâne-i cânhırâşî daha ziyade teheyyüce uğrayarak salon derûnunda koşmaya başlar. Avazı çıktığı kadar bağırarak)

Birinci Aleksandır'ı taklid edeceğim. Her şeyi kana boyayacağım. Her şeye ateş koyacağım. Her şeyi kül haline getireceğim. Her tarafı insan vücutlarıyla, insan kemikleriyle dolduracağım (s. 11-12).

Bu eserlerde, kahramanın bizzat kendini anlatmasına imkân verilerek dolaysız anlatımın gücünden istifade edilmiştir. "Alıntı, iki ucu keskin bir kılıçtır. Belki de karakterin olumsuz temsili için kullanılacak en güçlü teknik, karakterin 'ipini uzun tutmak' ve onların kendilerini kendi ağızlarıyla lanetledikleri konuşmaları seçmelerine (ya da üretmelerine) izin vermektir" (McJannet 2015: 87) Sultan II. Abdülhamid'i, tiyatro tekniğine aykırı olarak uzun tiratlarla konuşturan yazarlar, padişahın niyetini, planlarını; fenalık etmek için bu dünyaya geldiğini ilk ağızdan etkili bir şekilde göstermiş olurlar.

Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası adlı oyunda Sultan'ın ortak olarak bir Rusya'yı bir de baykuşları benimsediğini ileri sürülür. Hakikate ve maneviyata inanmayan padişahın, iyilik etmek fitratında yoktur. Kendini, intihar edemeyecek kadar çok seven padişah, aslında her gün yapıp ettikleriyle çok sayıda kişiyi öldürmektedir:

Mukaddes Allah namına yemin ederim. Vallaha, billaha! Cism-i cânıma herkesi herkese nafaka edeceğim. Ervâhı ecsâma, ecsâdı ervâha feda edeceğim. Güneşi, ayı, yıldızları hep söndürüp mahvedeceğim. Türkiye'de bir vücut, bir gönül, bir dimağ, bir vicdân, bir insâf bırakmayasaya kadar zulmedeceğim.

Muhammed, İsâ, Mûsâların dinini târumâr edeceğim.

Muhammedîleri İsevî, İsevîleri Musevî, Musevîleri Muhammedîlere tebdîl ve tagayyür edeceğim. Dünyanın altını üstüne getireceğim. Zulmet içinde, butlân içinde, remâd içinde hükmedeceğim. Hükümfermâ-yı istibdâd olacağım. Evet remâd-ı ecsâm olan evlâd-ı vatan üzerinde baykuşlar gibi hükümrânî-i saltanat-ı Osmâniyye ile şerefyâb olacağım. Her şeyi mahvedeceğim. Dünyada yalnız ben ve ben yalnız olarak hüküm süreceğim. Zulmet-i leyl ile baykuşlar benim musâhibim olacak ve idâre-i hükümetime iştirak edecekler. Ben işime kimseyi müdahale ettirmem. Bir de Rusya, baykuşlardan sonra benim hâmî-i hükümet adem-âbâdim olacaktır.

Ey kâfir-i ni'met halk, nankör millet! Sen hâlâ beni takdîs ediyorsun, lâkin hâlâ takdîr edemiyorsun. Bu kadar çalışıyorum da kadrime bilinmiyor. Benden daha adil bir hükümdar istiyorlar. Hükümdarın adili zalimi olur mu? Adil veya zalim hükümdar yoktur. İnsanlar arasında adil ve zalim olur. Hükümdarlar insan değildir. Onlar hükümdardırlar. Hükümdar başka insan başka bir mahluktur. Farz edelim ki olsun. Adil hükümdar demek zehirsiz yılan demektir. Zehriyle öldürmezse dişleriyle koparır, ısırır, kemirir, yine öldürür. Hükümdardan adalet, marazdan ilaç! Guya ki bu kadar halk kendilerini akıllı, terbiyeli, muhakemesi yerinde zannedi-

yor, bunların okuduk dedikleri kısmı bunlar ha! Okumaz olaydılar. Ben onların canlarına okurum. Onlar yine ceddimin ruhuna Fatıha okurlar (...) Ben ölerek yaşarım. Yaşadıkça ölürüm. Acırım onların aklına ki beni mahvetmek istiyorlar. Beni bir an evvel ortadan kaldırmak isteyenlere Allah akıl versin. Ben mahvolmam, olmam. Ben yeryüzünde bâkîyim. Dünya durdukça ben de bu milletin başında kâbus-ı belâ-yı tâûn gibi kalacağım (s. 28-32).

Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağçası adlı eserde, bu kadar olumsuz vasıflarına padişahın cehaleti de eklenir. Memduh Paşa, tevcihâtları okurken, Fransız klasik yazarlardan Anatole France'ı da ikinci rütbeden mecâdiyye ile ödüllendirdiklerini söyler. Fakat Sultan, yazarı tanımadığı için Anatole France ismini duyunca Anadolu'nun Fransa'ya verildiğini düşünerek kaygılanır. Padişah, Anadolu'yu Fransa'ya değil Rusya'ya vaat etmiştir (s. 24-25).

Bu eserde, II. Abdülhamid'in faaliyetleriyle, Türk- İslâm büyüklerini rencide ettiği bile iddia edilir. Yazarlar bu düşüncelerini oyunda bir rüya sahnesi kurgulayarak işlerler. Abdülhamid, gördüğü rüyayı yorumlaması için Ebulhüda'yı huzuruna çağırır. Rüyasında İstanbul'un üzerini siyah bir duman kaplamış; evler, camiler, minareler yanmakta ve büyük bir gürültüyle yıkılmaktadır. Ölüler tabutları içinde ayağa kalkmışlardır. Padişah rüyasında yanında olan Maksimof'a, Bahriye Nazırı Ragıb Bey'e ve Ebulhüda'ya neler olduğunu sorduğunda, yanındakiler korkunç bir gülüşle cevap verirler. Yanan denizin üzerinden uçarak geçen padişah, Bursa Dağları üzerinde Osmanlı Devleti'nin kurucusu Sultan Osman'a tesadüf eder. Sultan Osman, padişahı, baştan aşağı, hakir gören bir nazarla süzdükten sonra yüzüne şiddetli bir şekilde tükürür. Yanan dağların ve denizlerin üzerinden bazen yürüyerek bazen uçarak geçen padişah ve yanındakiler, Şam-ı Şerif'e yaklaşır. Dımeşk şehri de yanmaktadır. Burada gözlerinin akı olmayan, yarısı siyah yarısı kırmızı cübbe giymiş, yüzleri de kırmızı ve siyah olan tuhaf insanlarla karşılaşır. İçlerinde kısa boylu ve karnı şiş olanı Hazreti Muaviye'dir. Yanında da oğlu Yezid vardır. Padişah, onlarla musafaha ettikten sonra yoluna devam eder. Hazreti Muaviye ve yanındakiler çığlık gibi bir sesle gülüşüp kaybolurlar. Beyt-i şerif de cayır cayır yanmaktadır. Buradaki ölüler de dirilmiştir. Padişah'ın üzerine yürürler ve onu kemikleriyle döverler. Padişah ve yanındakiler, yürüyerek Medine'ye gelirler. Burada Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi görürler. Her ikisi de öfkeli bakışlarla padişaha bakmaktadır. Camiler, evler, binalar, şehirler, kabirler hatta toprak bile yanmaktadır. Hz. Muhammed, öfkeyle padişaha şiddeti bir tokat atar. Padişahın bütün dişleri ağzına dökülür.

Rüyayı yorumlayan Ebulhüda, padişahı ve ülkeyi mesut günlerin beklediğini; fakat bu ikbal günlerinin ne türlü zevklerle tecelli edeceğini ve ne zaman biteceğini öğrenmek için bir fal açması gerektiğini söyler (s. 39).

Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası oyunu, bir gece vakti, II. Abdülhamid'in çağırıldığı bir harem ağasının, padişahı odasına kilitleyerek, tahttan çekildiğine dair bir belge imzalatmasıyla biter. Padişah, harem ağasının tehdidini bir şaka gibi görerek geçiştirmeye çalışsa da harem ağası oldukça karardır. Yazarların bakış açısını yansıtan harem ağası, padişahı Arap çocuklarını hadım ettirmek ve Ermenileri katletmekle suçlar:

Sen hâlâ latîfe mi sanıyorsun. Aklına, fikrine acırım (...) Artık sıra millettir. Millet bugün hâkimiyetini, arzusunu sana emrediyor. Sana hükmediyor, telkîn ediyor. Kabul et. Bu idare-i müstebide ve menfurenin lağvıyla millet bütün hukuk-ı mukaddese-i maziye ve müstakbesine nail olmak ve bu vech ile hâkimiyetini ilân etmek istiyor. Hukuk-ı âdemoiyyet, hukuk-ı milliyet şimdiye kadar bizim için mefkud idi. Senin emrinle her sene pek çok Arap çocukları hadım ediliyor idi. Sen bizim bu hâsse-i recüliyyemizi bizden senin hayât-ı mecnûnânen için mahrum ediyor, alıyor idin (...) Allah'a isyan ettin. Peygambere isyan ettin. Hayata isyan ettin. Dine, Kur'an'a isyan ettin. Beşeriyyete isyan ettin. Ma'nevîyyata isyan ettin. Dünyada isyan etmediğin hiçbir şey kalmadı. Akla, ruha, memata isyan ettin (...) Avrupa'ya Asya'ya karşı isyan ettin. Medeniyete isyan ettin. Meşrûtiyyet-i idare ile Kanun-u Esas'a isyan ettin. Muharebeye, sulha karşı isyan ettin. Lâkin yalnız cehalete karşı isyan etmedin. Ona elini uzattın.

Koca Avrupa medeniyet-i beşeriyye ile meşgul olduğu halde nazar-ı merhametini bir defacık olsun senin üzerine ve senin sâika-i mezaliminle bedbaht olan şu millete atfetmiyor.

Âl-i Osman saltanatının mehd-i kahramânisi olan şu koca sarayları karırlarla, halayıklarla, odalıklarla, esirlerle doldurdun (s.50-51).

II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan oyunlarda, Sultan Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'ndaki yazıhanesi ve yatak odası da, mimarisi ve döşenişi itibarıyla padişahın korkularını ve zaafalarını yansıtan mekânlar olarak ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Moralizade Vassaf'ın *Yıldız Fâcîaları* adlı oyununda, yazar, padişahın dairesinin, onu koruyacak biçimde tasarlanmış bir labirente benzediğini söyler. Oyunun üçüncü perdesinin geçtiği bu mekânı yazar şöyle çizer:

Bu mağaranın dâhili manzûr olur... Âlî ve necip bir kavmin şems-i ikbal-i milliyetini husûfe uğratan bu taûn-u belânın bu ifrit-i leîmin otuz senelik hayat-ı meş'ûmuna vuslatgâh olan dairenin tefrişatı, tertibatı, hayret-engîz dehşet-âver bir haldedir. Mağara tertibatında olan bu daire bir takım duvarlar, siperlikler ile yekdiğerinden tefrîk edilmiştir... Bazen küçük küçük mahaller ve ortalarında geniş salonlar, duvarlarda bir takım raflar... Bir iki insan sığacak kadar kovuklar mevcuttur... Kapıdan giren bir adam istediği yere hemen gidemez! Yürüyemez! Her üç metrede bir turnike mevcuttur. Dairenin her köşesinde birer yazıhane. Fakat karşı-

dan bir adam gelse bu yazıhanenin önünde oturana kabil değil göremez. Arayacak, seslenecek, turnikelerden geçe geçe güç hal ile gelebilecek. Yazıhanelerin karşısında yine birer pulat siperlik vardır... Her yazıhanenin ittisâlinde bir insanın uzanarak uyuması için tuhaf biçimde birer kanepeler görünür (...)

Perde açıldığı vakit bu salonun içinde hiç kimse görülmez. Yalnız korkunç bir sükût... Bir mezar içinde hissedilebilen bir vehâmet, bir soğukluk! Bir haşyet... O sırada salonun neresinde fark olunamayan bir elektrik zili çalınır. Zil tekrar tekrar hazin feryatlar koparır... Salonun kalın ve camlı duvarları arasında bir yer açılır... Abdülhamid buradan salona girer... Duvardan ayrılan o parça yahut açılan o kapı tekrar kendi kendine kapanır (s. 44-45).

Sultan II. Abdülhamid, sürekli tetikte durmakta, bir kâğıt destesinin veya kırılan bir dalın çıkardığı sestene bile korkmaktadır:

Abdülhamid yazıhanenin yanındaki kanepeye biraz uzanır. Gözlerini biraz kapar gibi olur... Bu sırada karşıdaki yazıhanenin üzerinde bulunan kâğıt yığınlarından bir deste yere düşer hafif bir şematet hasıl eder. Abdülhamid olduğu yerden fevkalâde bir heyecan ile sıçrar. Elindeki revolveri kâğıtlara doğru çevirerek bir iki adım yaklaşır. Kâğıt destesinin düştüğünü anlayarak biraz müsterih olur... Ve yine kanepesine bîtâb bir halde düşer yatar. Abdülhamid bu sırada biraz dalar. Gözlerini tamamiyle kapar... Üç dört dakika kadar salonu ye's-âver bir sükût istila eyer. Bu sırada dışarıdan bir gürültü işitilir. Bu gürültüyü pencere önünde beklemekte olan silahşör sesleri takip eder. Abdülhamid olanca kuvvetiyle çekirge gibi yattığı yerden sıçrar... Derhal pencerelerden birisinin önünde bulunan siper levhasının arkasına gizlenerek elinde revolverini pencereye doğru kaldırır... Bir müddet dinler. Ses kesilir... Yavaş yavaş pencerenin yanına sokulur... Siperliğin arasından pencerenin demir parmaklığına doğru elini uzatarak kalın camlı küçük pencere kanadını açar... Yine biraz dışarısını dinledikten sonra seslenir:

Adem Ağa... Arslan Ağa...

Orada beklemekte olan silahşörler verdikleri cevapta karın sıkletine dayanamayan bir ağaç dalının koptuğunu arz ederler. Abdülhamid silahşörlere sigara uzatır. Bunlar hemen Abdülhamid'in sigaralarını alarak kaba lisanlarıyla arz-ı teşekkür ederler. Abdülhamid, pencereyi kapayarak geri çekilir. Fakat ağaç dalının sukut eylediğini gözleriyle görmek ister... Bahçeye nazır gizli pencerelerin birisinden temaşa eylemek ister... Yine zil çalınır düğmeye basarak (antre) işareti verir... fakat derhal gizli kapılardan birisini açarak içeri girer (s. 60-61).

Yıldız Fâcîaları adlı oyunda, cariyeler, sarayın gizli bölmelerinden çıkarak birbirlerini jurnallemektedirler. Fakat bu gizli bölmeler o kadar birbirinden ba-

ğimsız ve karmaşık bir yapıdadır ki cariyelerin bile birbirine rastlama imkânı yoktur. Oyunda cariyelerden biri, padişahın evhamlı mizacını abartarak anlatırken, onu, korkudan kabuğuna saklanan sümüklü böceklere benzetir (s. 54-55).

Meşrutiyet sonrası yazılan oyunlarda II. Abdülhamid, kadın ve içki düşkünü bir padişah gibi tanıtılmıştır. Doktor Kâmil'in, 31 Mart Vak'asından Hürriyet Ordusu'nun İstanbul'a gelişine kadar geçen hadiseleri içine alan *Dönmez Yüz Yahud Hürriyet Ordusu*³ adlı oyununun dördüncü perdesinde, Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıkmıştır. Bu gelişmelerden memnun olan padişah, içki içmekte, bir yandan da meşrutiyet ve şeriat düşmanı olduğunu söylemektedir:

Abdülhamid (yalnız) - Vay hâinler Vay!..

Hilâf-ı usûl-i meşrutiyet ve şeriat olarak teşkil eylediğiniz heyet-i müstebide-i hükümeti tanımakda ma'zûruz demeğe cür'et ediyorsunuz. Adeta bana akıl öğretmeye kalkışıyorlar. Daha bir hafta sabrediniz ey Manastır ahmakları! Teşkil ettiğim yeni kabine elbette herkesin hakkından gelir...(Biraz enfiye çeker, aksırıp öksürerek)

(Bir şampanya açar) -Oh şeriat köpekleri!.. (içer...)

Şeriat nerede ben nerede... Daha bir gün hakiki bir namaz bile kılmadığımı, namaz zamanı jurnal okuduğumu, ara sıra rakı, bira, şampanya içtiğimi bilseler şeriatı başıma çoktan geçirirlerdi ya!..

Oh! Yaşasın cehalet... (silah sesleri işitilir)

Atın, atın... Göreyim sizi Rumeli'den gelen olursa onlara da böyle atmali, hepsinin kafasını patlatmalı!..

(Bir daha içer) Nankörler!.. Size meşrutiyet mi?.. Meşrutiyetin bir hükümdar için ne püsküllü belâ olduğunu pek a'lâ bilirim (...) Jön Türkleri, ittihad ve terakkicileri tepeledikten sonra bir daha meşrutiyet istemek kimin haddine! (s.49-50).

Oyunun başında yazar, çok iyi tanımadığı padişahın, ahlâkî özelliklerini tasvir etmek için hayal gücüne başvurduğunu söyler: "*Abdülhamid'in evsâf-ı ahlâkıyyesini musavver muhayyelât-ı fikriyye ilâve edilmiştir*". Eserde Abdülhamid'i tanıtırken çizilen gerçek dışı, abartılı davranışlar, yazarın hayal gücünün, oyunu inandırıcılıktan uzaklaştırdığını göstermektedir.

Ahmed Bahri'nin, *Gasb ve Nedamet ve Yine İhanet*⁴ adlı oyunu, Abdülaziz'in hal'ini, Sultan V. Murad'ın saltanat devirlerini, Abdülhamid'in şehzadelikliğini, padişahlık sürecini ve 31 Mart Vak'asını konu alan teferruatlı bir eserdir. Bu

³ Doktor Kâmil. *Dönmez Yüz Yahud Hürriyet Ordusu*. Necm-i İstiklâl, 1909. Oyun, Sahne-i Milliye-i Osmânî tarafından 1910 yılında sahnelenmiştir.

⁴ Bk. Ahmed Bahri. *Gasb ve Nedamet ve Yine İhanet*. Selânik: Asır, 1326 / 1910.

eser, Şehzade Abdülhamid'in özellikle saltanat hırsı üzerinde duran bir oyun olmasıyla dikkatimizi çekiyor:

Sultan Abdülaziz, tahtan indirilerek yerine Sultan Murad tahta geçmiştir. *"Bu saltanat hırsı beni öldürecek! Fakat ölmeyeceğim! Bu saltanatı her ne suretle olursa olsun gasb edeceğim"* (s.9), diyen Şehzade Abdülhamid, Maslak'taki çiftliğinde, bir an önce tahta geçmek için Bilal Ağa ile birlikte plan yapmaktadır.

Birkaç serseriye hoca kıyafeti giydirerek medrese talebelerini ayaklandıracaklar; güya ulema ve talebe ağzından tehdit dolu mektuplar yazarak Mithat Paşa'nın konağına attıracaklardır. *"Eğer ulemadan bir ikisi meydana atılacak olursa, eminim ki bütün millet ayaklanır"* diyen Şehzade Hamid, bu iş için kandırılan serserilere, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Mithat Paşa'nın idare tarzını değiştirmek, bir cumhuriyet kurmak ve kendilerini reisi cumhur yapmak için Sultan Murad'ı tahta geçirdiklerini söyler. Serserilerden, medrese talebelerine hakikati anlatabilmek için, *"şuuru yerinde olmayan bir imamın, imameti aklen şer'an caiz değildir"* şeklinde telkinde bulunmaları istenir (s. 10-11). Şehzade Hamid'in, Mithat Paşa'ya düşmanlığı; padişah olmak için bir padişah torununa yakışmayacak kadar kendini küçültmesi, eserde şöyle eleştirilir:

"Ah! bu hırs-ı saltanatta başka bir zevk var imiş! Şüphesiz kazanacağım fakat şu Mithat dedikleri domuzu nasıl kandırmalı! Bundan sonra artık daha müdebbir-âne hareket ister. Bizim sahte hocalar bir faaliyet ibrâz eder de Mithat'ı tehdide başarlarsa, bu işte benim müdâhil olduğuma zâhib olacak değil kat'iyen anlayacaktır. Bunun için kendisine bir tezkerre yazıp arz-ı ihtirâm edeceğim; çiftliğe da'vet eyleyeceğim, eğer gelirse: sahte muhabbet ve hürmetler ibrâzıyla celb-i teveccühüne sa'y eyleyeceğim. Bana karşı bir eser-i teveccüh göstermezse padişah-zâde olduğuma bakmayarak ayaklarına kapanıp yalvaracağım, hâsılı muvakkat bir zaman için böyle bir zillele katlanacağım. Her ne kadar bu derece tenezzül, şân-ı hândân-ı Osmânî evladları için bir zillet ve hakâret sayılırsa da, ben böyle zillet ve hakâret, namus ve haysiyet denilen sözleri mânâsız görürüm. Allah versin de Mithat Paşa benim davetimi kabul etsin. İhrâz-ı saltanat için, onun ellerini değil, ayaklarını bile öpeceğim, razı olursa ne a'lâ, olmazsa yine bir taraftan para kuvvetiyle ve istikbâl içinde rütbelere, nişanlar va'diyle ahâlîden kandırabildiğim bendegân sayesinde, bu herifin vücûd-ı mel'anetini rû-yi zemînden kaldırmaya gayret edeceğim, ne kadar tuhaf! Millet, padişahı, şehâdelerden ziyade bu mel'ûn herifi seviyor. Gece gündüz, yüreğime dert olan da budur. Bu herif yaşadıkça, ben padişah olsam bile, yine millet benden ziyade bu şeytana meyl edecektir. İşte hükümdar olmazdan evvel bu adamın intikamı gönlüme yerleşmiştir, elbette bir gün arzum vechile intikamımı alırım. Ama Mithat Paşa'ya tezkere yazdığımı ayaklarına kapandığımı bilenler, benim nankörlüğüme hükmedeceklerse de: ben o nankörlük denilen ke-

*limenin mânâsını dahi anlamam! Alem ne derse desin! Ben ikbalimi dü-
şünürüm vesselâm" (s. 14-15).*

Olayları lehine sonuçlandırmak için yerli ve yabancı basını da kullanan Şehzâde Hamid, Mithat Paşa'ya bir mektup daha yazmaya karar verir. Serseriler ise, ahalinin efkârını karma karışık ettiklerini, ertesi gün de Mithat Paşa'nın konağına gidip tehditnameler yağdıracaklarını söylerler. Serseriler gidince Şehzade Hamid, mutluluktan, şımarık çocuklar gibi koşmaya, zıplamaya başlar. Mithat Paşa'ya, parayla tutulan serseri takımı aracılığıyla gönderilen mektupta, halkın Şehzade Hamid'i bir an önce padişah olarak görmek istediği, bu gerçekleleşmediği takdirde halkın bu işi kendi eliyle yapacağı bildirilir:

Başımızdaki padişah deli ise, akli başında şehzadelerimiz yok değil a! Bahusus şehzade Hamid Efendi hazretleri zekâvet ve isti'dâdıyla, terbiye ve necâbet-i fitriyyesi ile hüsn-i ahlâkıyla; cihana nam vermiştir. Bugünlerde Avrupa gazeteleri bile kendisinin iktidar ve ehliyyetini saya saya bitiremiyorlar. Bütün âleme karşı ma'lûm olan bir mesele üzerine, sen yine sadr -ı a'zamınla beraber Sultan Murad gibi bir mecnunu serîr-i saltanatta ibka' ediyor; âlemi iğfâle çalışıyorsun. Artık milletin sabır ve metaneti kalmamıştır. Herhalde Sultan Murad'ın hal'ine, Şehzade Hamid Efendi'nin iclâsına şiddetle intizâr olunuyor. Aksi takdirde bu vazifeyi millet kendi eliyle icrâ edecektir (s. 47).

Mektubu okuyan Mithat Paşa, Sadrazam'a dönerek şunları söyler:

*"(...)Hamid Efendi gibi bir şehzadeyi, başınıza padişah olarak kabul ederse-
niz, bülbüllerin başına kargayı, meleklerin başına şeytanı reis tayin etmiş olur-
sunuz" (s. 47).*

Şehzade Hamid'in bir mektup daha yazarak Mithat Paşa'yı ikinci defa çiftli-
ğine davet etmesi şehzadeyi Mithat Paşa'nın gözünden daha da düşürür: *"Şu
adamin riyakârlığını görüyor musunuz? Muazzam bir hanedan sülalesinden
gelmiş bir şehzâdeye bu derece tenezzül yakışır mı? Milletin padişah olsun de-
dikleri şehzade bu değil midir?" (s. 48).*

Mithat Paşa, Meşrutiyet'i ilan etmesi şartıyla Şehzade Hâmid'i tahta çıkar-
mayı kabul eder. Mithat Paşa'nın Hamid'i ziyareti üzerine Şehzâde Hamid, bir
padişaha yakışmayacak şekilde sevincini gizleyemez Sadrazamın eteğini öper.
Misafirler oturmuşken o, hizmetçileri gibi ayakta durur.

Dönmez Yüz Yahud Hürriyet Ordusu adlı oyunda da Sultan II. Abdülhamid'in
iktidar hırsını ortaya koyan sahneler vardır. Padişah, İttihat ve Terakki Cemiyeti
ile alakalı bazı jurnalleri incelerken uyuyakalır. Rüyasında Peri-i İstibdat ve Peri-i
Hürriyet mücadele ederler. Peri-i Hürriyet, mücadeleyi kaybettiği anda tekrar
ayağa kalarak Peri-i İstibdat'ı zincire vurur. Rüyasında V. Mehmet Reşat'ın tah-

ta geçtiğini gören Abdülhamid'in rüyası, altı perdelik oyunun sonunda gerçeğe çıkar; V. Mehmet Reşat tahta geçer (s. 11-12).

II. Meşrutiyet sonrası yazılan bu oyunlarda Abdülhamid'le ilgili eleştirilen hususlardan biri de padişahın devletin parasını kendi zimmetine geçirdiği iddiasıdır. II. Abdülhamid'i tahttan indiren fetvada da padişahın devlet hazinesini israf ettiği suçlaması yer almaktadır. Jön Türklere yakın bir isim olan Osman Nuri Bey tarafından 1911 yılında yazılan *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı* adlı eserde yer alan ifadeler, İttihatçıların meseleye bakış tarzlarını da ortaya koymaktadır:

(...) Tebaasının servetini de istediği gibi tasrif etmek lazımdı. Devlet gelirlerinin bir kısmını Hassa Hazinesi'ne ilhak etti. Hükümete, ancak vükelânın ve yüksek rütbeli memurların maaşlarını muntazam verdikten sonra diğer memurlar ile askere senevî bir iki aylık verebilecek kadar bir şey bıraktı. Bu suretle geniş bir kitleyi karşısına aldı (Gör 2013: 28-29).

Bu oyunlarda, II. Abdülhamid'in devrin edipleriyle olan ilişkileri de değerlendirilmiştir. Özellikle devrin siyasi, edebî ve kültürel hayatında ileri gelen isimlerden olan, adları Jön-Türklerle birlikte anılan Tefvik Nevzad⁵ ve Namık Kemal, Padişahın öfkesine maruz kalmış aydınlardır.

⁵ İzmir'de ilk edebî mecmuayı çıkaran, *Hizmet* ve *Ahenk* gazetelerini neşreden, İzmir'in ilk Türk avukatı olan Tefvik Nevzad, küçüklüğünden beri zekâsı ile dikkat çeken bir gençtir. Tefvik Nevzad, Halit Ziya ile birlikte *İdâdî*'de *Lisân-ı Osmanî* dersleri vermiş; maarıfte gösterdiği başarılarından dolayı da "dördüncü rütbeden mecidi nişân-ı zîşânı" ile ödüllendirilmiştir; 1890 yılında Maarif azalığına tayin edilmiştir. Bir Namık Kemal hayranı olan Tefvik Nevzad'ın yine bu yıllarda İzmir Maarif Müdürü Emrullah Efendi ile birlikte Cenevre'ye kaçışı, onun hayatının dönüm noktalarından biri olur. Paris'ten Cenevre'ye geçen Tefvik Nevzad, *Hizmet Gazetesi*'ni Cenevre'de yeniden neşre başlar. Jön Türklerin Avrupa'da faaliyet gösteren isimleriyle tanışır. Buradan ailesine ve kardeşi Refik Nevzad'a mektuplar gönderen Tefvik Nevzad, bir yandan gazetesinde "hürriyet"e dair şiirler yazarken bir yandan da yaşadığı bu yurtdışı macerasından dolayı ne kadar pişman olduğunu dile getirir. İstanbul'a getirilen ve padişah tarafından affedilerek tekrar İzmir'e gönderilen Tefvik Nevzad, 1897 yılında, aralarında Abdülhalim Memduh ve Tokadizâde Şekip'in de bulunduğu bazı arkadaşlarıyla Bitlis'e sürgüne gönderilirler. Tefvik Nevzad, buradan kardeşine gönderdiği mektuplarda politika ile hiçbir ilişkisinin bulunmadığını, bir "densiz" jurnali neticesinde sürdüklerini söyler. Tokadizâde Şekip ise bu sürgünün sebebinin daha farklı anlatmaktadır; İzmir'de bir cemiyet teşkil ettiklerini, Avrupa'daki hürriyetperverlerin gazetelerini İzmir'e getirttiklerini, buradan da Avrupa'ya para gönderdiklerini söylemektedir. Tefvik Nevzad, Avrupa'dan döndükten sonra da oradaki Jön Türklerle münasebetini kesmemiştir. Tefvik Nevzad, sekiz aylık sürgün hayatından sonra İzmir'e dönerek tekrar gazetesini çıkarmaya başlar. 1902 yılında Tefvik Nevzad, Şair Eşref ve Hafız İsmail'le birlikte ikinci kez sürgün edilir. Üç yıllık kalebentlik cezasına çarptırılan Tefvik Nevzad, cezasını çekmek üzere Adana'daki Piyaz Kalesi'ne gönderilir. 22 Mayıs 1905 tarihli bir telgrafla, Tefvik Nevzad'ın kendisini bir kuyuya atarak intihar ettiği haberi ailesine bildirilir. Diğer taraftan Nevzad'ın intihar etmediği, II. Abdülhamid tarafından boğdurulduğu da hiçbir delil olmaksızın ileri sürülmektedir (Şahin 1993).

Tevfik Nevzad'ın Kardeşi Refik Nevzad ve Bitlis sürgününün mağdurlarından Abdülhalim Memduh tarafından yazılan *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası* adlı oyunda, Abdülhamid'in Tevfik Nevzad'la ilgili düşüncelerine geniş yer verilmiştir. II. Abdülhamid, zekâya ve çalışkanlığa düşman olduğu için Tevfik Nevzad'ı sürgüne göndermiş, daha sonra da onu öldürtmüştür. Oyunda, II. Abdülhamid, Tevfik Nevzad'ın canı Banelli'nin avukatlığını yaparak onu beraat ettirmekle de büyük bir suç işlediğini söyler:

Daha Nevzad sağ mıdır? Hemen İzmir'e mahsus bir vapur i'zâmiyle Tevfik Nevzad tevkif edilsin.

Ah, o Nevzad! Hâlâ düşünecek bir dimağa, yazı yazabilecek bir ele, düşündüğünü söyleyecek bir ağza maliktir ha! Bakalım galebe kimde kalacak, bu tarîk-i hissiyat ve vatanperverâneye sülûk edenlerin hangi birisi iflah oldu ki Nevzad olsun.

Câni Banelli'yi müdafaa edip arzu-yı şâhânem hilâfına berâet ettiren o değil midir? O koca zekâ-yı mücessem! Bilmez ki kurban-ı fa'âliyyet-i dimâgiyyesi olarak mahvolacak. Acaba kendisini berâet ettirecek bir hakim, bir ceza reisinin hâlâ Türkiye'de mevcut olduğuna kanâat mi ediyor? Bilmiyor ki ben Türkiye'de namı namuslu hakimleri çoktan kaldırdım. Hepsi benim uşağım, esirimdir (...) Zaten İzmir'de kazandığı şöhret-i azîmeti benim pek de hoşuma gitmiyordu. Utanmadan Fransa Hükümeti de Banelli'ye berâet-i zimmet ettirdiği için nâil-i mükâfât eyledi (...) Bu zeki Nevzad, ta çocukluğundan beri vatani, milleti için çalışmaktan, gayretten usanmak bilmez ve vazgeçmezdi. Henüz İzmir'de bir cerîde-i mahalliyyenin mefkudiyyeti zamanında idi ki Hizmet Gazetesini meydan-ı intişara attı. Ba'de 'Ahenk'i çıkardı. Hizmet Ahenk'e, Ahenk, Hizmet'e rehber-i ahrâr-ı millet oldu. Bununla da evlâd-ı vatani tenvîr, muhabbet-i hürriyet-i hakikiyyeyi telkîn ile efkâr-ı mukaddese-i ihtilâlcüyâneyi etrafına saçmak, ekmek gibi küstahlıkta bulundu.

Hey muharrir, hey da'va vekili, hey Türkçe usûl-i kitabet hocası olan akılsız Türk (...) Sen zannediyor musun ki ben bunların hepsini unuttum. Artık derhâtir etmiyorum. Ben hiçbir şeyi unutmuyum? Her şeyin zamanını beklerim. Unutmam, istifade-i fırsat ruhumun gıda-yı ma'nevîyesidir. Hatta Nevzad'ın Bitlis'ten birinci nefyi sağ dönüşü bile benim için bir lekedir. Yazık ki orada bunu öldürmek mümkün olamadı. Bu adem-i iktidarı düşündükçe kendimin âmir-i mutlak ve halîfe-i rûy-i zemîn olduğuma inanamayacağım geliyor.

Bütün fa'l ve zeki dimağları, o dimağların sahibi olan vücudları söndürmek, mahvetmek, öldürmek tabîat-ı bed-tıynetime merkûz bir nev'î

hassa-i yezâdiyyedir. Ben adamsız, ruhsuz, düşünmesiz, başsız, dimağsız olmuş Türkiye isterim (s. 11-12).

Hâlbuki Tefvik Nevzad, Fransız teb'asından Banelli isminde birini, asıl suçluların oraya buraya verdikleri rüşvete rağmen temize çıkarmayı başarmış; bu başarısından dolayı Fransız hükûmeti tarafından kendisine "Palme Academiques" nişanı verilmiştir (Şahin 1993: 12);

Abdülhamid, Tefvik Nevzad'ın üç sene kalebentlikle cezalandırılmasını, kendisine, ancak şeytanın aklına gelebilen işkenceler yapılmasını, kendisinin güya bu işkencelerden haberi yokmuş gibi Nevzad'a sürekli padişahın iyiliklerinden bahsedilmesi emrini verir. Padişah, Nevzad'ın tahliyesinden dört ay önce de, hapis yattığı odanın kapısına gizlice asılmasını, fakat etrafa intihar ettiği haberinin yayılmasını ister.

Yine *Yıldız Fâcîaları* adlı oyunda, II. Abdülhamid'in tevcîhâtleri dağıtırken, zihninde birdenbire doğan bir hastalıklı fikir ile Memduh Paşa'ya 'Namık Kemal'i sorduğunu; Memduh Paşa'nın da, Namık Kemal'in vatan evlatlarını zehirleyen bütün eserlerinin yırtılıp yakıldığı yolunda bilgi verdiğini görürüz (s. 23).

Gasb ve Nedamet ve Yine İhanet adlı oyunun 93 Harbi'nden sonraki dönemi ele alan on yedinci perdesinde, meclisi dağıttığını, hafiye teşkilatını kurduğunu söyleyen padişah, Mithat Paşa ile birlikte, onun müşavir olarak önerdiği Namık Kemal'i de İstanbul'dan uzaklaştırır:

Abdülhamid- Meclis-i Mebusan'ı dağıttık! Hafiyelerinizi de teşkil ettik; hele Mithat gibi bir ifriti teb'îde muvaffak kıyayalım, bana hayret veriyor. Lâkin şeytanlar bir değilmiş!

Mithat canavarı, bana müşavir-i hâss olmak üzere Kemal Bey dedikleri saçlı kepazeyi tavsiye etmişti. Meğer onun da ağız durmazmış! Korkarım bu herif de boşboğazıyla, neşriyât-ı muzırresıyla ezhân-ı âmmeyi teşviş edecek! Bunun hakkında ne muamele düşünüyorsun?

Başkâtip- Şimdilik bir memuriyetle bunu da teb'îde edebiliriz.

Abdülhamid- Ne gibi bir memuriyet verilmeli?

Başkâtip- Münasib adalardan birine mutasarrıf sıfatıyla gönderilebilir.

Abdülhamid- O halde sadarete bir telgraf yazınız (s. 59).

Mehmed İhsan'ın, *Hırs-ı Saltanat yahud İntikam-ı Meşrû-ı Millet*⁶ adlı oyununda ise, Abdülhamid'in zulmüne uğrayan Mithat Paşa ile Namık Kemal'in ruhları padişahın hesap sorarlar. Abdülhamid, saltanat hırsı uğruna çevresin-

⁶ Bk. Mehmed İhsa. *Hırs-ı Saltanat yahud İntikam-ı Meşrû-ı Millet*. Arşak Garoyan, 1327 / 1911.

deki birçok insana zarar vermekle, devletin servetine el koymakla suçlanır. Buna karşılık bu millet, onu tahttan indirmek suretiyle küçük bir intikam almıştır. Sonunda Abdülhamid de hakkındaki suçlamaları kabullenerek, affını ister:

(Bu sırada bahçede iki kefenli zahir olur. Yan yana buldukları halde Abdülhamid'e doğru gelirler. Abdülhamid, çeneleri kısılmış, benzi bir meyyitin halini iktisab etmiş olduğu halde karşısında bulunan iki meyyite bir lisanla:)

Abdülhamid- Siz kimsiniz?

Birinci meyyit- Zulm-u zalime mahkûm olmuş iki mazlum!

Abdülhamid- Zulm-u zalim ha! Zalim kimdir?

İkinci meyyit- Sen!

Abdülhamid-Siz kimsiniz?

Birinci- Mithat ile Kemal!

Abdülhamid- Benden ne istiyorsunuz?

İkinci- Mehdden bugüne kadar alışamadığın salâh-ı hâl...

Abdülhamid- Ben size ne yaptım?

Birinci- Bize ve millete yaptığın tadad edilemez... Hayatının her saniyesi bin cinayetle geçmiştir... Millet otuz dört sene, senin hilafetine, muazzam hanedanının necabet ve adaletine hürmeten seni affetmişti... Sen ise hilafetle hiçbir münasebeti olmayan şekavet-i müstemirrenle bu mülk ve milleti (...) kemire kemire bitirdin... Beyt-ül-mâli mahv u harab ettin. Hukuk-i ibâdî âmâl ve ihtirasat-ı gayr-i meşruan uğrunda istihlâk eyledin. Millet yine sana, sana değil, mukaddes hilafetine ta'zîmen seni affetti, fakat sen yine salâh-ı hâl kesbedemedin... Nihayet şu mukaddes mülk ü milleti acınacak bir dereke-i sefileye indirdin. Bir inkıraz-ı muhakkaka ilerleyen millette artık seni affedecek hal kalmadı... Millet, yine büyüklük gösterdi, Osmanlılara has olan bir necabet ve uluvv-i cenâble hayatını temin ederek seni hal' etti.

İkinci- İşte bu hal' de, milletin meşru' bir intikamı oldu... Fakat şu küçük intikam, senin otuz dört senelik mesâib ve mezalimine karşı yine bir nimettir. Bundan sonra bakıyye-i ömrünü artık mülk-ü milletin feyz ve teâlîsine dua etmekle geçir... Yüreğinden gayz ve husumeti sil. Bütün servet ve emlâkini yine gasbettiğin yere terket. Hırs-ı saltanat ve istibdat uğruna âlet ittihaz ettiğin (parmağıyla arka tarafı göstererek) şu zavallıların mağfiretleri için dua et. (Tablo kalkar. Darağacına maslûb mürteciler görünür. Bunların içinde Cevher de görünür. Cümlesinin parmakları Abdülhamid'i gösterir.

Abdülhamid- (Dehşetle) Hepsi beni gösteriyorlar, bana atf-ı isyan ediyorlar... Ah Cevher, Cevher de orada! (Eliyle yüzünü kapayarak) Ah ben bunlara tahammül edemeyeceğim... Ben hayırsız bir mahluk, zalim

bir hükümdar imişim... Beni affediniz, ...Ey Rabb-i zü-l-celâl beni affet. Senin azametine sığındım. (Sandalyesinin üzerine düşer bayılır.)

Birinci meyyit- Bu ölmemeli yaşamalıdır.

İkinci- Evet, hayatının her saati onun için bir ölüm, her dakikası bir azab-ı kabirdir (s. 93-95).

Türk basın ve yayım tarihine özellikle olumsuz davranışlarıyla damga vurmuş, Yıldız Sarayı'nın jurnalcilerinden Ma'lûmâtçı Tahir Bey (Baba Tahir) diye de bilinen Mehmed Tâhir Bey ise, oyunda Abdülhamid'in en sevdiği adamlardan biridir:

Ma'lûmâtçı Tâhir Bey'le bizzat ben görüşürüm. Ve görüşmek isterim. Çünkü bu küfrân-ı ni'met millet üzerinde hükümfermâ-yı tazallüm olmak için o adeta benim en samimi nasîhim, refîk-i saltanatım, mürşid-i âlî-i himmetimdir. Hatta Hamîd-i sâlis denecek dirayet, zeka ve irfana malik bir mahlûk-ı ileyhtir (s. 11).

II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan tiyatro eserlerinde, yazarlar, 31 Mart Vak'a-sının II. Abdülhamid tarafından tertiplendiği konusunda neredeyse hemfikirdirler. Doktor Kâmil'in *Canlı Cenaze Yahud Yıldız'da Meşrutiyet Telaşları*⁷ adlı oyununun dördüncü perdesinde 'hürriyet' ilan edilmiştir. Abdülhamid ve Cevher Ağa, taktik icabı, etrafta hürriyetperver bir görünüm sergilemeye çalışsalar da halkı, para kuvvetiyle hürriyete karşı ayaklandırmak isterler:

Abdülhamid- Gelen telgrafları görüyorsun ya... Dağ gibi yığıldı! Her taraftan tebrikler yağıyor... Budalalar Kanun-ı Esasi'yi kendi isteğimle verdim sanıyorlar.

Cevher Ağa- Öyle olduğu daha iyi... Efendimiz Kanun-ı Esasi'ye sadık göründükçe herkes apışıp kalacaktır. O zaman milletin alıklığından istifade etmek, ilk fırsatta Kanun-ı Esasi'yi lazım gelenlerin başında parçalamak ve meclise gönderecekleri seçme Jön Türkleri cehennemın âlet başına göndermek pek kolay olacaktır.

Abdülhamid- Göreyim seni Cevher! Söz aramızda kalmak şartıyla dün verdiğim plana göre işe başlamalı... Her fırsattan istifade etmeli. Cevherliğini göstermeli!

Cevher Ağa- Fermanınız başım üzerine... Dün buyurduğunuz gibi şeriat elimizde en iyi bir alet olacaktır... Kulunuz hemen gidip lazım gelenleri göreceğim... Yalnız bu herifleri paraya doyumak lazım!

Abdülhamid- (Bir küçük çantadan birkaç banknot çıkarıp verir.) Bu günlük bu kadar kâfi... Lazım gelenlere verirsin... Kabahat mahfi ibadet

⁷ Bk. Doktor Kâmil, *Canlı Cenaze Yahud Yıldız'da Meşrutiyet Telaşları*, 1325 /1909, Arşak Garoyan Matb.

mahfi dediklerini unutma! Saman altından su yürütmeli! Gördüğünüz iş-lerden şeytanların bile haberi olmamalı!

Cevher- İrade-i şâhânelerini harfiyyen tatbîk edeceğimize itimad buyurup müsterih olunuz efendimiz" (s. 52-53).

Oyunda Abdülhamid, kendisini, oyuna da adını veren "canlı bir cenaze"ye benzetmektedir:

Abdülhamid- Şu bıyık sakalımı boyayayım da tebrike gelenlere azcık şık görüneyim... (Tuvalet takımını alıp aynanın karşısında uğraşır...) Genç Türklere genç görünmek lazım! Tekrar aynaya bakar) Uğursuz herifler! Telaştan ne hale getirdiler. Adeta canlı cenazeye döndüm... Lâkin zarar yok! İlk fırsatta keyfimce bir intikam alınca gelişip toplanmak pek kolaydır... (Biraz dolaştıktan sonra) Kanun-ı Esasi'yi ilan etmenin keyfimi kaçırdığını belli etmemek için azcık kızları çağırtayım da biraz keyifli görüneyim. (Pencereye doğru gider dışarıya eliyle işaret eder. Biraz sonra birkaç kız gelip oynayıp çalmaya başlarlar) (s.54).

Yazarın bu oyundan sonra yazdığı ve *Canlı Cenaze*'nin devamı mahiyetinde olan *Dönmez Yüz Yahud Hürriyet Ordusu* adlı eser de 31 Mart Vak'asında II. Abdülhamid'in parmağı olduğu konusu işlenmiştir.⁸

Sultan II. Abdülhamid'in oyun kişisi olarak yer aldığı bir diğer oyun, Abdülhak Hamid Tarhan'ın *Liberte*⁹ adlı manzum tiyatrosudur. Eser, Mithat Paşa'nın sürgüne gönderildiği 1877 yılında kaleme alınmış olmasına rağmen, 1913 yılında tefrika olarak yayınlanabilmiştir. Üç fasıldan oluşan *Liberte*, alegorik bir eserdir. Oyun kişilerinden Despot, II. Abdülhamid'i; *Liberte* "hürriyet"i; Nasyon "millet"i; Liberal ise yenilikçi yönüyle Mithat Paşa'yı simgeler.

Liberte, Kral Despot tarafından saraya kapatılmış; sevgilisi Nasyon ile görüşmesi engellenmiş bir genç kızdır. Kralın çevresi, dedikodu üreterek iki genci büsbütün birbirinden ayırmaya çalışan dalkavuklarla doludur. Nasyon'un babası olan Başvekil Liberal de gençlerin birleşmesi için gayret etmektedir. Oyunun üçüncü bölümünde Kral Despot, ahalinin bir ihtilal hazırlığı içinde olduğunu, Liberal'in de Cumhuriyet'i ilan etmek istediğini haber alır. Kral Despot'un etrafındakiler, Liberal'i sürgüne göndermesi için Krala baskı yaparlar. Liberal'a göre ise Kralın tahtını koruyabilmesi, *Liberte* ile Nasyon'u birleştirmesine bağlıdır. Bunun üzerine Despot, bazı sorunları çözmek için kurduğu mecliste sevgilileri birleştireceği müjdesini verir. Fakat çok geçmeden, bu hizmetinin Başvekil Liberal'a mal edileceğini sezen Kral Despot, çevresindeki kötü niyetli insanların da telkiniyle Liberal'i görevden alarak sürgüne gönderir.

⁸ Daha geniş bilgi için bk., Alemdar Yalçın. *II. Meşrûtiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Üni., 1985, ss. 144-147.

⁹ Bk. İnci Enginün (Haz.). "Liberte", *Abdülhak Hâmid'in Tiyatroları*. İstanbul: Dergâh, 1988.

Oyunda Liberte'nin, Despot'u dalkavuklara karşı uyardığını görürüz:

*Bunlar kim? Gûyâ size hizmet eden
zevât!.. Bir gürûh hâin!.. Kurenânız!..
Sizin nâmınızla hükûmet eden
gaddarlar!.. Emin bildiğiniz gürûh!..
Sizi mazlûm edip zâlim arzeden
takım!.. Bir alay meş'ûm!.. Menhûs!.. Mekrûh!..
Hattâ bugün birkaçı vükelâdan!
Ettikleri adeta igfal, tahdîş.
Tuzaktasınız da bî-habersiniz!
Hükmeden onlar; hep bed-dil, bed-endîş
siz mahkûmsunuz! Meshûr, müdebbirsiniz!..
Âh! Hepsi hâin-i nân ü nemektir!.. (s. 248)*

Abdülhak Hâmid, Padişahın aslında şefkatli bir insan olduğunu söyleyerek sorumluluğu daha çok etrafındaki dalkavuklara yüklemektedir:

*Hükümdar-ı ma'delet-nigârımız
müşfiktir! Ancak etrafı zulümkâr! (s. 266)*

2. Cumhuriyet'ten Sonra Yazılan Oyunlarda Sultan II. Abdülhamid

Kemal Bekir'in Nahit Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* (1957) adlı romanından oyunlaştırdığı *Düşüş* (1976) adlı eser, II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde başlayarak II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle son bulur. Oyunda Abdülhamid'in politik zekâyâ ve birikime sahip, dürüst ve saygın bir idareci olarak işlendiğini görürüz.

Rumeli'deki gerginliğin daha tehlikeli sonuçlar doğurmaması için padişah hiç istemese de Kanunu Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyar. Hürriyetin ilanıyla beraber İttihat ve Terakki üyeleri de mecliste söz hakkına sahip olmuşlardır. Uzun zamandır nazırlık makamında oturan Mehmet Şehabettin Paşa, İttihatçı Şefik tarafından meclis üyeliğine tekrar seçilir. Mehmet Şehabettin Paşa'nın eski yolsuzlukları da örtbas edilir. Nimetle Şefik'in evliliğinden kısa bir süre sonra Mehmet Şehabettin Paşa vefat eder. Babası gibi hırslı bir insan olan Nimet, Şefik'i yeni hükûmetin nazırlarından biri olması için kıskırtmaktadır. Gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürülmesi olayından İttihatçıları sorumlu tutan Şefik'le, arkadaşlarının arası açılır. Şefik, nihayet Dâhiliye Nazırı olur. 31 Mart olayları ya-

tıstırılmak üzereyken Hareket Ordusu İstanbul'a doğru yola çıkar. Gelişmelerin Abdülhamid aleyhine dönmesi üzerine, Şefik İttihatçılara yeniden yaklaşmayı denese de, kimseyi samimiyetine inandıramayacağını bilir. Genç karı koca, varlıklarının Abdülhamid'in tahtta kalmasına bağlı olduğunu anlarlar. Nimet, Şefik'in, Hareket Ordusu'na karşı koyması hususunda onu ikna etmesi için padişahla görüşmesini ister. Şefik, Abdülhamid'e, Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarının da kendisine bağlanması ve sadrazam olması durumunda, padişahın tahtını koruyabileceğini söyler. Sultan, daha dünkü binbaşının bu cüreti karşısında şaşırılmıştır. Abdülhamid, onu İttihatçıların yolladığını düşünerek Şefik'e güvenmez. Eserin sonunda Nimet İstanbul'dan uzaklaşırken, tekrar İttihatçılara katılmak isteyen Şefik idam edilir.

Abdülhamit devri nazırlarından bir paşanın kızı olan Nimet, kocasına cesaret vermeye çalışırken, Abdülhamid'in saltanat yılları için söylenenlerin birer yalan olduğunu vurgular. Ayrıca Nimet, padişahın ilerde 31 Mart Vak'ası'nın sorumlusu olarak gösterileceğini de öngörmüştür:

Nimet- Öyleyse hemen Yıldız'a git. Dahiliye Nazırısın, saraya istediğin zaman girebilirsin. Git, anlat ona! (...) Hareket Ordusu'nun belki kan dökülmeden durdurulabileceğini anlat! Bilsin ki, yarın İstanbul'a girerlerse, onu bir köşede rahatça oturtmazlar. Tahttan indirmekte haklı olduklarını göstermek için, otuz bir Mart'ın suçlusu diye tanıtırlar halka. Karşı koyduğu zaman, yenilirse öleceğini düşünmesin; tersine boyun eğ, kendini kadere bırakırsa, öldürüleceğini bilsin. Karşı koyması gerek! Onurlu bir ölümü seçsin de, yıllar yılı, saltanatı için söylenenlerin birer yalan olduğuna herkesi inandırın! (s. 99).

Eserde, Abdülhamid'in ince politikası İttihatçılar tarafında da takdir edilmektedir:

"Şefik- ... Bir gün Abdülhamid için demişti ki: 'Korkunç bir politikacı bu Kayserili' Talât, Abdülhamid'e Kayserili der. Ona göre bu Kayserili, saray adamları arasında kıskançlıklar çıkarmasa, onları birbirine düşürmese ipleri elinde tutamaz" (s.70).

Oyunda, İttihat ve Terakki'nin yönetimi zamansız devraldığı ve siyasette toy gençlerden oluştuğu için, Abdülhamid dönemindeki devlet adamlarına hâlâ ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır. İttihatçılardan Talât Bey, kalkınmaya yönelik planlarını niçin uygulamaya koyamadıklarını itiraf ederken bu düşünceyi dile getirmektedir:

Nimet- Niye gerçekleştiriyorsunuz?

Talât- Niye gerçekleştiremiyoruz?.. Bakın hanımefendi, biz bugün bilgisiz, disiplinsiz, hazırlıksız bir avuç insanız. Sultan Hamit, biz güçlenmeden, görgümüzü, bilgimizi geliştirmeden yenilgiyi kabul etti. Hani bir

hikâye vardır: Herif, hırsızı yakaladım diye bağırmış. Getir demişler. Getiremem, demiş, gel demişler, beni bırakmıyor... İşte, bizimki o hesap.

(.....)

Nimet- Öyle anlaşılıyor ki, İttihat ve Terakki, aylarca, belki de yıllarca istediği hükümeti kuramayacak.

Talât- Öyle görünüyor. Önümüzdeki günleri, daha bir süre, Sultan Hamit yetiştirmesi adamlarla geçiştirmek zorundayız... (s. 79-80).

Necip Fazıl'ın 1969 yılında basılan ve üç perdeden oluşan oyunu *Abdülhamîd Han*¹⁰, Sultan II. Abdülhamid'in idealize edildiği bir oyundur. Necip Fazıl, 1965 yılında yayımlanan *Ulu Hakan İkinci Abdülhamîd Han* adlı monografik eserinde, II. Abdülhamid'e ilk defa, Büyük Doğu Hareketi'nin 1943 yılında, "*Durun, Abdülhamîd tarihin en büyük kurbanıdır ve üzerinde sahte ilim imâl edilmiştir*" (Kısakürek 2016: 10) hükmü ile sahip çıktığını söyler.¹¹ Necip Fazıl, *Abdülhamîd Han* oyununda, II. Meşrutiyet'ten sonra yazılan oyunlarda çizilen Abdülhamid portresinden çok farklı bir hükümdar tipi ortaya koyar. Önceki oyunlarda, kıyafetinden duruşuna kadar Abdülhamid'e ilişkin olumsuz davranışlar ve zaafı bu oyunda ayıklanmış ve zıt fikirlerle çürütülmüştür. Yazara göre Abdülhamid'i yazmanın tek usulü de budur.¹² Necip Fazıl, Meşrutiyet yanlısı Osman Nuri Ergin tarafından 1911'deki serbestlik ortamı içinde yayımlanan ve Abdülhamid devrini taraflı bir tutumla değerlendiren *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, Hayat-ı Hususiyye ve Siyâsiyesi* adlı eserdeki ona yanlış gelen bazı hususları, bu tiyatro eseri ile cevaplamaya çalışır.

Oyunun birinci perdesinde, Abdülhamid, gayet zarif görünümüyle dikkat çeker. Kıyafeti, "*...siyah renkli ve gayet basit bir setre-pantolon... Hafif yatık*

¹⁰ Bk. Necip Fazıl Kısakürek. "Abdülhamîd Han". *Piyelerim*. İstanbul: Toker, 1969.

¹¹ Abdülhamid'e takılan "Kızıl Sultan" lakabına karşılık, Hüseyin Nihal Atsız'ın sultana yakıştırdığı "Gök Sultan" nitelemesi, sultana haksızlık yapıldığını düşünen bir kesim tarafından çok benimsenmiş ve kullanılmıştır. Hüseyin Nihal Atsız, 1956 yılında *Orkun Dergisi*'nde (Ocak II, Sayı. II, Mayıs) yayımlanan "Abdülhamid Han-Gök Sultan" adlı yazısında Abdülhamid'i "Gök Sultan" olarak nitelemektedir. "*Sultan Hamid, kızıl değil 'Gök Sultan'dır. Herkeste bulunması mümkün ufak tefek kusurlarını şişirip erdemlerini inkâr etmekle ne Türk tarihi, ne de Türk milleti bir şey kazanır*" diyen Atsız, Abdülhamid'in, bu zor şartlarda memleketi kurtarmak için nasıl gayret ettiğini şöyle ifade eder: "*Türkiye, dört sınırında yangınlar olan bir ev, Sultan Hamid, o yangınların eve bulaşmaması için hızla koşarak ateşe su serpen, kum döken ve keçe kapatan bir savunucu idi. Bu koşuşmaları sırasında yoluna çıkan bir iki çocuğu çarpıp düşürdüyse, suç onun değildir*". Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, 4. bs.

¹² "...Galata Kulesi ve bostan kuyusu şeklinde kâmil ziddiyle doğrudur; ve büyük fikircinin aynı bilgi unsurlarını ele alıp yalanlarını ayıkladıktan sonra ters yüz etmekten başka işi yoktur. Bu da Abdülhamîd'i yazmanın usulü". *Ulu Hakan İkinci Abdülhamîd Han*, 24. bs., İstanbul: Büyük Doğu, 2016, S. 12.

fes... *Kolalı dik yaka ve siyah kırvat*"tan oluşur. Oyunun ilk sahnesinde, Osmanlı Yahudileri Abdülhamid'den Filistin'de küçük bir toprak parçası isterler. Padişah'ın bu ikramı karşılığında onlar da Düyun-u Umumiye borçlarının tamamını ödeyeceklerdir. Oysa padişah bu borçları kendi gelirinden karşılamıştır. Abdülhamid, "*Tunus'tan Van Gölüne ve Balkanlardan Yemen'e kadar uzanan imparatorluğuna bir o kadar ilâve edilse bile, Yahudilere, Filistin'de veya vatanın herhangi bir köşesinde kurabiye miktarı toprak*" (s. 14) vermeyeceğini söyler.

Ermeni komitacıların 21 Temmuz 1905 yılında Abdülhamid'e düzenledikleri suikastta padişahın vakur davranışına dikkat çeken yazar, padişahın çok eleştirilen jurnal sisteminin de içyüzünü anlatmaya çalışır. Üçüncü tabloda padişah, Musahip ve Mabeyin Müşürü ile birlikte jurnal dosyalarını incelemektedir. Padişah, devletin selametini kurduğu bu istihbarat teşkilatı sayesinde sağlayabildiğini; fakat bu yolla edindiği bilgileri nefesine alet etmemeğe çok dikkat ettiğini söyler:

Abdülhamîd- (Tepsiyi işaret ederek.) Bunların hepsi jurnal mi?

Musahip- Hepsi Efendimiz!

Abdülhamîd- Ben bu adamları kendi çoluk çocuklarını teftişe memur etsem yine aynı jurnalleri yağdıracaklar!

Mabeyin Müşürü- Hakkı devletleri var efendimiz!

Abdülhamid- Şenî insanlar, değil mi?

Mabeyin Müşürü-Evet efendimiz!

Abdülhamid- Şenî, fakat son derece faydalı. Ben bunlardan hiçbirine güvenmem ve hiçbirinin tesiri altında kalmam... Herbirini öbürüne kontrol ettirir, daha nice muayenelerden geçirir, ondan sonra bildirdiklerine inanırım. Ne yapayım ki, sefil bir maddenin bazan şifa unsuru olması gibi, devletin selâmetini bunlarla temin edebiliyorum. Elverir ki, onları ayıklamayı, süzmeyi, hakikat unsurlarından ibaret bırakmayı, bir de nefsanî duygularına âlet etmemeyi bileyim...

Mabeyin Müşürü- Efendimiz kimseye hesap vermekle mükellef değildirler.

Abdülhamîd- Hayır Paşa! Rütbe ve makam küçüldükçe hesap verme borcu da azalır; ve nihayet her şey, Allah'a hesap verme borcundan ibaret kalır. Bense Allah'tan başka herkese, önce vicdanıma, kapımda bekleyen siyahî harem ağasına kadar herkese hesap vermekle mükellefim. Gayem, tam yıkılma ânında teslim aldığım devleti, şu zayıf belkemiğinin üstünde durdurabilmektir. Bunun için de, öz vatanımı ve bütün dünyayı bağışsaklarının içine kadar görmeliyim (s. 24-25).

Mabeyin Müşürü, İttihat ve Terakki'yi Abdülhamid'in "ulvî merhamet ve hudutsuz müsamahası" içinde yuvarlanarak gelişen ve sonra padişahı devirmeye çalışan bir eşkiya çetesi olarak tarif eder. Padişahın cevabı Meşrutiyet sonrası eserlerde tasvir edilen zalim padişah görüntüsüne zıt bir yöneticiyi işaret etmektedir:

Abdülhamîd- (Alamaklı bir sesle) Ne yapayım, Paşa? Ben Allah'ın büyük yapısı insan oğluna kıyamam!.. Onun bazan bütün insanlığa kısıcıcı bir alçaklığa düştüğünü bilirim de yine kıyamam! Amcam Abdülâziz Han'ı devirenlere, sonra öldürenlere kıyabildim mi? Gazi Osman Paşa'ya kadar ütün memleket büyüklerinin idamını şart gördüğü Mithat Paşa'yı astıracak kağıda imzamı atabildim mi? Halbuki beni, yeni doğmuş çocukların taptaze ciğerleriyle beslenen bir canavar farz ediyorlar, ismimi Kızıl Sultan'a çıkarıyorlar (s. 27).

Oyunun ikinci perdesinde, monarşi ve meşrutiyet idareleri tartışılır. Padişah, beraberinde başıbozukluk ve toprak kayıpları getirdiği için meşrutiyet rejimine sıcak bakmamaktadır. Bu bölüm, büyük bir merasim salonunda geçer. Padişah, devlet erkânı ve Osmanlı Yahudileri ayrı localarda oturmuşlar, sahnedeki nutku dinlemektedirler. Kanunu Esasi yeniden ilan edilmiş; Mebusan Meclisi açılmıştır. Padişahın düşüncesini temsil eden bir kişi, hükûmetin hürriyet kavgası ve Meşrutiyet idaresi teşkilatı ile uğraştığı dönemde Bulgaristan'ın özerkliğini ilan ettiğini; Avusturya Macaristan'ın, Bosna Hersek bölgesini sınırlarına kattığını söyler. Meclis adına söz alan bir mebus ise Meşrutiyet rejimini savunurken, buna aykırı her şeklin istibdadın adaletle tahakkümü olduğunu söyleyerek haddini aşar.

Abdülhamid, kendisine yapılan bu hakarete, hürmetle mukabele ettiğini göstermek için nutkun gerisini ayakta dinler ve "dilsiz, sessiz, ne olduğu belirsiz milli iradeye dayanarak mebusları hürriyet isimli mahbubeye kavuşturduğunu" söyleyerek töreni bitirir. Abdülhamid'i tahttan indirecek 31 Mart Vak'ası da oyunun ikinci perdesinin olayları arasındadır. Padişaha göre bu hareket, "Abdülhamid'i eli kolu bağlı meşrutî hükümdarlıktan, ayağı zincirli mahbus hükümdarlığa döndürmek için bir komite tertibidir." Padişah, Allah'ın iradesine boyun eğmeyi tercih ederek olaylara müdahale etmez; şeriat isteriz diye bağırان askerlere kışlarına dönmeleri için nasihatte bulunur. Hareket Ordusu padişahı kurtarmak adına İstanbul kapılarına dayanmıştır. Saray halkı da canının derdine düşerek kaçtığı için padişah yalnız kalmıştır. Necip Fazıl, eserinde, padişahın kardeş kanı dökülmesini istemediği için Hareket Ordusuna karşı koymadığını vurgular.

Oyunun üçüncü perdesinde, bir heyet padişaha tahttan indirildiğini bildirmektedir. Bu bölümde Abdülhamid'in tahttan inmesi için hazırlanan fetvada

yer alan, şeriat kitaplarını yasaklama, yakma ve yırtma; devlet hazinesini israf etme suçlamalarına karşı Abdülhamid'e kendini savunma hakkı tanınmıştır. Padişaha haksızlık edildiğini düşünen yazar, etkili bir üslûpla onu savunmaktadır:

Dediğim gibi, kimseye suç bulduğum yok!.. Ama bana dokunan iki şey var: Biri hakkımda verilen Şeyhülislâm imzalı fetva... Şeriat kitaplarının hamam külhanlarında yaktırdığım, israf ve zulmettiğim için tahttan indiriliyorum! Eğer bu fetvanın içinde Boğaziçi sularına damlatılacak, nokta kadar samimiyet olsaydı, demeleri lâzımdı ki, Abdülhamîd, şeriate hastalık çapında bağlı olduğu, israfın önüne geçtiği, Düyunu Umumiye borcunu kesesinden ödediği, kimseye zulmedemediği, bir arada bize silâh kullanmadığı için tahtında kalmaya lâayık değildir! (Durak) Benim Çemberlitaş hamamının külhanında yaktırdığım şeriat kitapları (Elini dehşetle Osmanlı Yahudisine uzatır) şu Yahudi bilir ki, Yahudilerle Masonların itikad bozucu tesir ve telkinleriyle yazılmış fesad ve münafıklık eserleridir. Şeriatı koruduğum için şeriat kitaplarını yakmış oluyorum! (Durak) Bana bundan daha giran gelen ikinci şey, hal'i millet adına bildirmeye gelen heyetinizin içinde (Eli Osmanlı Yahudisinde) Şu Yahudi ve Mason kodamanının bulunmuş olması... (Tonu yükselir) Müslüman-Türk milletini bu Yahudiye nasıl temsil ettirebiliyorsunuz? Bütün Müslümanların halifesine ve Türklerin padişahına "Millet seni istemiyor!" sözünü, siz, gûya Müslüman ve Türkler, bu Yahudiye söyletmekten utanmıyor musunuz? (Daha sert) İnkılâbı siz mi yaptınız, Yahudiler mi? (s. 56).

Bu son perdede önce Selanik'teki Alâtini Köşkü'ne gönderilen, Balkan Savaşı sebebiyle de Beylerbeyi Sarayı'na getirilen Abdülhamid, kendinden sonraki İttihat ve Terakki sürecini değerlendirmektedir. Padişah, İttihat ve Terakki'ye memleketi birinci Dünya Savaşı'na soktukları için kızgındır:

Abdülhamîd- (Koltuğuna çöker) Müttefiklerimiz Dünya Harbini kaybeder! Sonra da Avrupalılık gayretiyle bu belâdan kurtulur! Fakat biz mahvoluruz! Bize Haymana Ovası'ndan başka yer bırakmazlar. Bin yılın hesabını isterler bizden (Durak) Ah, otuz üç yıl, işte bu neticeye mani olmak için çırpındım! (s. 61).

Oyunun sonunda çok ihtiyarlamış olan Abdülhamîd, milleti için dua etmektedir:

Abdülhamîd- (...) Yâ Kaadir! Kundaktaki yavruyu gagasına almış, kaçırarak leş kuşunu düşürüp çocuğu kurtarmak ancak senin kudretine sığabilir. Leş kuşlarının gagasından kundan çocuğuna dönen milletimi kurtar

Allahım! Yâ Ma'bud!.. Ömrümde tek vakit farz namazı kaçırdığımı hatırlamıyorum! Ama tek vakit namazım olduğunu iddiaya da nefsimde kuvvet bulamıyorum! (...) Milletimi, evvelâ 'Ba-sü ba'delmevt'siz bir ölümle yok etmeğe götüren sahte kurtarıcılar ve sahte kurtuluşlardan kurtar; ve ona bir gün gelecek kurtarıcıları, gerçek kurtuluşu nasib eyle!.. (s. 68).

Abdülhamid'i bir oyun kişisi olarak ele alan ve Necip Fazıl'ın oyunuyla aynı dönemde yayımlanan bir başka eser de Güngör Dilmen'in *İttihat ve Terakki*¹³ (1969) adlı oyunudur. İttihat ve Terakki'nin hem kendi üyeleriyle kendi içindeki, hem de Abdülhamid idaresiyle çekişmelerini konu alan ve üç bölümden oluşan eser, Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde başlar. Yakup Cemil'in İttihat ve Terakki'ye girişiyle siyasî cinayetler de hız kazanmıştır. Selanik Merkez Komutanı Nâzım Bey vurulur. Ayaklanmayı bastırmak üzere bölgeye gönderilen Arnavut Şemsi Paşa öldürülür. İttihatçılar, Resne, Manastır ve Selanik'teki ayaklanmaları kışkırtarak Abdülhamid'e Meşrutiyet'i ilan ettirirler. Devleti yönetme tecrübesi olmayan İttihat ve Terakki'nin içinde de çok geçmeden fikir ayrılıkları belirmeye başlar. Avusturya, Bosna-Hersek'i kendi topraklarına katmış; Girit Adası Yunanistan'a geçmiştir. Meşrutiyet rejimine son vermek isteyen Volkan Gazetesi sahibi Derviş Vahdeti, İngilizlerin ve Abdülhamid'in desteğini alarak halkı ayaklandırır.

İkinci perdede, Osmanlı tahtında Sultan Reşat oturmaktadır. Sultan Reşat, padişah olmasına rağmen, devlet işlerinde İttihatçıların etkili oldukları görülür. İttihat ve Terakki'yi eleştiren muhalif gazetelerin yazarları Yakup Cemil tarafından öldürülür. Halaskar Zabitan Cemiyeti kurulur. Bu cemiyetin baskısıyla Sait Paşa kabinesi istifa etmek zorunda kalır. Bu karışıklıktan yararlanan Balkanlardaki azınlıklar harekete geçerler. Babiâli baskısıyla, Balkan felaketinin yaşandığı dönemde sadrazam olan Kamil Paşa istifaya zorlanarak hükümeti tekrar İttihatçılar devralır. Sultan Reşat'ın sadrazamlığa atadığı Mahmut Şevket Paşa da, siyasî bir cinayete kurban gider. İttihat ve Terakki de muhalifleri sindiren bir idare şeklini uygulamakta, kendi içinde üçlü bir yapıya dönüşerek dış güçlere fırsat vermektedir. Enver Paşa, Naciye Sultan'la evlenerek saraya damat olur. Bu bölüm, Almanların kurnazlıkla Enver Paşa'nın siyasî ideallerini harekete geçirmeleri sebebiyle Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişi ile sonlanır.

Enver Paşa, Sarıkamış'ta; Cemal Paşa, Mısır'da yenilgiler alırken, Mustafa Kemal, Çanakkale'de tarihi bir galibiyete imza atmaktadır. İttihat ve Terakki, askerî başarılarıyla Enver Bey'i gölgede bırakan Mustafa Kemal'in öldürülmesi için harekete geçer. Bu işle görevlendirilen Yakup Cemil'in eli tetiğe bir türlü

¹³ Güngör Dilmen. "İttihat ve Terakki". *Toplu Oyunları 6*, İstanbul: Mitos Boyut Tiyatro, 2003. Oyunu, Engin Cezzar 1967-68 yıllarında sahneye koymuştur.

gidemez. Hicaz emiri Şerif Hüseyin, İngilizlerin tahrikiyle Türklere karşı isyan eder. Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa, Edremit Eşrafından yağ toplayıcı Hacı Emin Bey'le işbirliği yapmakta, orduya satılan yağın parasından komisyon almaktadır. Yakup Cemil, rüşvet teklif eden Hacı Emin Bey'i öldürür. Sağı solu belli olmayan Yakup Cemil, milis kuvvetlerinin başına getirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılır. Bir darbe hazırlığında olduğundan şüphelenilen Yakup Cemil tutuklanarak kurşuna dizilir. Sultan Reşat'ın vefatı sebebiyle Vahdetin padişah olur. İttihat ve Terakki geri çekilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İttihatçılar yurdu terk ederler.

Oyunda Abdülhamid devrinde memleketin durumu, çökmekte olan bir binaya benzetilerek İttihatçıların, her köşesi çürümüş bir memleketin başına geldikleri vurgulanır. Donanmanın durumu içler acısıdır. Abdülhamid ise bu yıkımın sebebini, İttihatçıların Avrupa'dan getirdikleri, "özgürlük" denen avizenin ağırlığına bağlar. İttihatçıların da eleştirildiği eserde, Abdülhamid, İttihatçıların kendisinden devraldıkları siyasi zaafı sürdürceklerini iddia eder. Abdülhamid, devlet mekanizması içinde rüşvet sistemini meşru görmektedir:

ABDÜLHAMİT- (...) Daha namuslu adam bulayım derken büsbütün çökertmeyin kurulu düzeni. Devlet hizmeti bir rüşvetler sisteminin düzenli çalışması demektir. İsmail Hakkı Paşa'nın tuttuğu, güvendiği adamlar vardır, bu adamların adamları vardır, onların dahi adamları vardır. Ve rüşvetler bu "silsilei meratip" boyunca alınıp verilir. Usulünce, töresince üleşilir ve bu arada büyük ölçüde çalınmış da olsa Mehmetçiğin eline ulaşır biraz ekmek.

TALAT- İşte biz bu düzeni değiştireceğiz.

ABDÜLHAMİT- Devletin malı deniz, yemiyen domuz, güzel bir Osmanlı sözüdür (s. 176-177).

Abdülhamid'in İttihatçıların gözünden eleştirildiği eserde, padişah, İttihat ve Terakki'nin başarısızlığından kendi adına mutludur:

"TALAT- 'Öcünü yarı yarıya almış insanların mutluluğu var gözlerinizde'. 'Benden sonraki daha kötü yaptı, öyleyse ben biraz haklıydım' sevinci. Biz sizi devirmeseydik sonuç başka türlü mü olacaktı?'" (s. 195-196).

II. Abdülhamid'in bir oyun kişisi olarak karşımıza çıktığı oyunlar arasında Günsar Türköz'ün *Hakan*¹⁴ (1974) adlı eseri de vardır. II. Abdülhamid'in tahta çıkışı (1876) ile başlayan ve V. Murad'ın ölüm haberi (1904) ile biten oyun, iki perdeden oluşur. Oyunun başında, gazete satan bir çocuk, Kanun-i esasinin ilan edileceğini ve Abdülhamid Efendi'nin padişah olacağını duyurmaktadır. Halkın

¹⁴ Günsar Türköz. *Hakan*. 1974. Oyun İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda 1975-76 sezonunda, Burçin Oraloğlu yönetmenliğinde sahneye koyulmuştur.

“hürriyet” kavramı hakkında bilgisi yoktur. İstanbul'un bir mahallesinde, çeşme başında bekleyen kadınlar, ilk defa duydukları “hürriyet”in kelimesinin ne anlama geldiği üzerine fikir yürütürler. Kimisi “hürriyet”i çarşıda, pazarda satılan bir eşya, kimisi de padişahın gönlünü kaptırdığı Frengistan diyarının güzel kadınlarından biri zannetmektedir. Mollalardan biri de “hürriyet”in, her hastalığa iyi gelen şifalı bir ot olduğunu düşünmektedir. Oyunun diğer sahnesinde, bir an önce tahta çıkmak isteyen Abdülhamid, evhamlı bir şekilde Mithat Paşa'yı beklemektedir. Mithat Paşa, Abdülhamid'den, padişah olabilmesi için, Murad Efendi'nin sağlığı düzeldiği takdirde tahta yeniden geçmesine dair bir taahhütname vermesini ister. Taht için vükela heyetinin koştuğu diğer şartlar ise Kanun-i Esasinin kabulü ve “Hürriyet”in ilanıdır. Abdülhamid, gönülsüz olarak bu şartları kabul eder. Bu arada Ermeniler, Osmanlı Bankası'nı soymak ve padişaha bir suikast tertiplemeyle meşguldürler. Oyunun diğer tarihî kişiliklerinden biri olan Ali Suavi ise, V. Murad'ın gerçek bir Hürriyet ve Meşrutiyet taraftarı olduğunu, Abdülaziz'in intiharına üzüldüğü basit bir kriz geçirdiği halde, delilikle itham edilerek tahttan indirildiğini ileri sürmektedir. Ali Suavi, V. Murad'ın elini öpen herkese bir altın verecek; fakire fukaraya fasulye, bulgur dağıtacak kadar cömert olduğunu söyleyerek devrik sultan lehine halkı ayaklandırır. Şahsına düzenlenen suikastten dolayı endişeye kapılan II. Abdülhamid, bütün yetkilerin tekrar kendisinde toplanması istemekte ve Mithat Paşa'dan taahhütnameyi geri almayı düşünmektedir. Mithat Paşa, bu belgeyi korumanının tarihî bir sorumluluk olduğunu söyleyerek padişaha itiraz edince, sadaret mührü elinden alınarak İzmir'e vali olarak gönderilir. Bir sonraki sahnede Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın, Çırağan Sarayı'nı basan Ali Suavi'yi öldürerek isyanı bertaraf ettiğini öğreniriz. II. Abdülhamid'in özel danışmanı ve hafiye teşkilatının başı olan Arap İzzet Paşa, doğruluğuna kendisinin de emin olmadığı, Ali Suavi ile Mithat Paşa'nın işbirliği yaptıklarına dair bir rapor hazırlayarak padişaha sunacaktır. Abdülhamid'in, Dâhiliye Nazırı Nedim Paşa'yı, amcası Abdülaziz'in şüpheli ölümünü araştırmak için görevlendirmesi, Mithat Paşa'ya yönelik bir tehdit olarak yorumlanmaktadır.

İkinci perdede, Nedim Paşa, Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğüne dair, annesi Pertevniyal Sultan'dan imzalı bir kâğıt alır. Nedim Paşa, oldukça ihtiyarlamış olan Pertevniyal Sultan'ı, bu cinayette Mithat Paşa'nın etkisi olduğu konusunda inandırmıştır. Sarayın bahçıvanı Mustafa da, para karşılığında, Abdülaziz'in katledilmesi olayına iştirak ettiği yönünde ifade vermeye zorlanır. Abdülhamid, Mithat Paşa'nın elindeki taahhütnameyi almak için, onu cinayet suçuyla tevkif etmeyi düşünürken, Mithat Paşa'nın Fransız konsolosluğuna sığındığı haberi gelir. Abdülhamid, Fransa'nın İzmir'deki elçisine, Mithat Paşa'yı geri vermeleri karşılığında, Osmanlı'nın Tunus üzerindeki yetkilerinden Fransa

lehine vazgeçebileceğini söyler. Mithat Paşa, Abdülaziz'in cinayetini tertiple-
mek suçuyla yargılanır. Asilerden oluşan hâkimlerin ve parayla tutulan yalancı
şahitlerin yardımıyla Mithat Paşa suçlu bulunarak idama mahkûm edilir. Mithat
Paşa'dan taahhütnameyi almayı aklına koyan Abdülhamid, Mithat Paşa'nın
idam kararını, bu belgeyi vermesi karşılığında bozarak müebbet hapse çevire-
ceğini söyler. Mithat Paşa, bu teklifi kabul etmeyince, Abdülhamid, onu Cid-
de'ye göndererek Taif Kalesi'ne hapsedtirir. Padişah, Fehmi Efendi'yi de, Mithat
Paşa'dan taahhütnameyi alması için Cidde kaymakamlığına tayin eder. Hasan
ve İzzet paşalar, Fehmi Paşa'dan önce taahhütnameyi ele geçirmek için Mithat
Paşa'nın kâtibi Vasıf Efendi'yi tutuklayarak işkence ederler. Vasıf Efendi'nin
karısı, bu duruma dayanamayarak taahhütnameyi Abdülhamid'e teslim ettiği
esnada, Şehzade Murat'ın ölüm haberi gelir.

Oyunda II. Abdülhamid, tahtını korumak için, Mithat Paşa'yı adil olmayan
bir yargılama süreci sonunda öldürten; akıl sağlığı bozuk, evhamlı ve korkak bir
padişah olarak karşımıza çıkar. Padişah, Mithat Paşa'dan, hükümdarlığı için bir
tehdit oluşturan belgeyi alabilmek için, parayla yalancı şahitlik yapabilecek
insanları Paşa'nın aleyhine kullanmıştır. Hatta Abdülhamid, Mithat Paşa'yı elde
edebilmek için Tunus'u bile gözden çıkarabilecek bir mizaca sahiptir. Abdülha-
mid'in karşısında Mithat Paşa ise, canı pahasına sorumluluklarına sahip çıkan,
meclis iradesini Padişah iradesinden üstün tutan bir devlet adamıdır. Oyunda,
Abdülhamid'in, dalkavuk ve beceriksiz insanlara itibar eden bir devlet adamı
olduğu da vurgulanmak istenir. Padişahın başdanışmanı Arap İzzet Paşa, Şam
Valisi meşhur rüşvetçi Holo Paşa'nın oğludur. Arap İzzet Paşa, meşhur bir yan-
kesicidir. Yedi Sekiz Hasan Paşa, okuma yazma bilmeyen bir kabadayıdır. Dâhi-
liye Nazırı Nedim Paşa, sadrazamlık makamının peşindedir.

Bu eserde de Meşrutiyet yıllarında yazılan oyunların genelinde olduğu gibi
Abdülhamid'in evhamlı mizacı üzerinde ısrarla durulur. Padişah, sokaktan ge-
çen çiçekçiden bile şüphelenmektedir:

(Çiçekçinin sesi duyulur.)

Menekşe, Lale

Açelya, Fulya

Nergis, Mergis

Tabiaaat... Tabiaaat...

*ABDÜLHAMİT- (Heyecanla) Bu ses ne? Kim bağıriyor gecenin bu sa-
atinde sokaklarda böyle? Bu bir şifre, bir işaret olmasın sakın? Bir sabo-
tajcı, bir suikastçı mi? (Boğazını tutarak) bir hain mi yoksa?*

*İZZET- Endişe buyurmayınız efendimiz. Bir fakir çiçekçi kulunuz şar-
kısını söyleyerek evine dönüyordur. Başka bir şey değildir.*

ABDÜLHAMİT- Emin misin bir fakir çiçekçi olduğuna... Fransa kralının kafasını nasıl kopardı muhalifleri? Giyotinle hem de... Onaltıncı lüi miydi? Neydi o? Benim muhaliflerim yok mu sanki?.. Hele taahhütname de ellerinde olduktan sonra... Aman Allahım... Şehzade Murat henüz hayatta çünkü... (s. 38).

Gazeteci, roman ve tiyatro yazarı Üstün İnanç'ın "Gök Sultan" *Abdülhamid Han*¹⁵ adlı oyunu Necip Fazıl'ın *Abdülhamîd Han* oyununa benzerliği ile dikkatimizi çeker. Üstün İnanç, Necip Fazıl'ın 1967 yılında yazdığı *Abdülhamîd Han* oyunuyla ilk kez sahneye çıkmış; oyunun yönetmenliğini ve prodüktörlüğünü yapmıştır. İnanç, İki perdeden ve on yedi sahneden oluşan eserini, yetmiş dokuz yaşındayken kaleme alır. *Abdülhamid*'in tahta geçmesiyle başlayan ve onun vefatıyla biten eser, padişaha düzenlenen suikast, 31 Mart Vak'ası, Filistin meselesi gibi, padişahın mizacını öne çıkaran önemli olaylar etrafında kurgulanmıştır. Oyunun ilk iki sahnesinde Şehzade Hamid ile Floran'nın hikâyesine yer verilir. Oyunun üçüncü sahnesinde, "anlatıcı" rolünü üstlenen Musâhip, Sultan *Abdülhamid*'in, iç ve dış düşmanlara karşı mücadele verirken bile, merhametli ve cömert mizacını koruduğunu anlatır. "Hürriyet istiyoruz!" diyerek kendisine kafa tutan Ermeni genci affedecek kadar, tebaasını ayırım yapmadan koruyan padişah; şehzadeligi zamanında ticaret yaparak biriktirdiği paraları devlet hazinesine bağışlamış, devlete destek çıkmıştır. *Abdülhamid*'e cuma namazı sonrasında düzenlenen suikast girişimi sonrasında padişahın metanetli tavrı da, oyunda bir sahneyle aktarılan ayrıntılardandır. Filistin topraklarını satın almak isteyen, bunun karşılığında Duyûn-u Umûmiye borçlarının silinmesini teklif eden Yahudilerin bu talebine padişah şiddetle karşı çıkar. Oyunun altıncı ve yedinci sahnelerinde Jön Türklerin, İngilizlerin desteğiyle padişah'a nasıl muhalefet ettikleri bir jurnalle padişaha aktarılırken, İttihat ve Terakki'nin iç yüzü de gösterilmeye çalışılır. Selânik Merkez Kumandanı Nazım Bey'e Selânikli İttihatçılar tarafından düzenlenen suikastın perde arkası, padişaha bir rapor şeklinde takdim edilirken Enver Paşa'nın, ardından da Resneli Niyazi'nin dağa çıktığı haberi gelir. Birinci perde Meclis-i Mebûsân'ın açılma haberi ve hürriyetin ilânıyla biter. İlk perdenin sonunda, oyunun ikinci bölümünde büyük rol oynayacak İttihat ve Terakki yanlısı Rıza Tevfik Bölükbaşı da oyuna dâhil olur.

İkinci perdenin ilk sahnesi, *Abdülhamid*'in küçük ve sade yatak odasına açılır. Namazının sonunda padişah, devletin selameti için dua etmektedir. Padişah, Ermenilerin kendisine düzenledikleri suikastı, bir manzume ile öven, "Sis" şiirinde de padişahın baskısından söz eden Tevfik Fikret'in ve "garbın kuklası" olmuş Fikret gibi münevverlerin hakikati bir türlü göremediklerinden şikâyet

¹⁵ Üstün İnanç. *Gök Sultan Abdülhamid Han*. Mart 2016.

eder. Oyunun ikinci bölümünde de Sultan Abdülhamid, kendisine yöneltilen suçlamaları cevaplamaya devam etmektedir. Müşir ile sohbet eden padişah, kendisine "pinti Hamid, evham kumkuması" dediklerini; saltanatı süresince kimseyi idama göndermediği, hatta Mithat Paşa'nın bile idamını tasdik etmediği halde, Mithat Paşa'yı katletmekle suçlandığını söyler. İlk perdede oyuna giren Rıza Tevfik, ikinci perdede tekrar sahneye çıkmakta, cahil askerleri mektepli zabıtların üzerine gitmeleri için tahrik ederek, 31 Mart Vak'asına zemin hazırlamaktadır. Bu arada gazeteci Hasan Fehmi'nin öldürüldüğü haberi gelir. Sultan Abdülhamid, daha fazla kan dökülmemesi için Hareket Ordusu'na karşı koymak istemez. Oyunun on dördüncü sahnesinde, üç dört kişiden oluşan Hal Heyeti, padişaha tahtından indirildiğini haber verirler. On beşinci sahnede, 31 Mart hadisesini tertip edenlerden biri olan Rıza Tevfik, Abdülhamid'e karşı gelişinin pişmanlığını yaşamaktadır. Bir sonraki sahnede bu pişmanlığını Abdülhamid'in eski "Müşir"iyle paylaşan Rıza Tevfik, ona, padişahın özür dilemek için yazdığı 'Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat' adlı şiirinden bir dördlük okur. Oyun, II. Abdülhamid'in 10 Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefatıyla sona ererken, memleketin onun tahttan indirilmesinden sonra içine düştüğü içler acısı duruma vurgu yapılır.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid ve dönemi hem romana ve şiire, hem de tiyatroya malzeme vermiş çalkantılı bir dönemdir. Padişahın tahttan indirilmesinin ardından, özellikle muhalif kesim olan İttihat ve Terakki'ye mensup veya bu cemiyete yakın bazı isimler, onu, bir intikam alma duygusuyla ve yeni çevrelerde yer edinme kaygısıyla sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Zayıf bir tiyatro tekniğiyle yazılan bu oyunlarda tarihî gerçekler de çarpıtılmıştır. Abdülhamid'in kişiliği, padişah olma süreci, 31 Mart olayları, Mithat Paşa'nın ölümü gibi çok tartışılmış meseleler, bu oyunlarda II. Abdülhamid aleyhinde karara bağlanmıştır. Cumhuriyet'ten sonra ise, hep birbirine karşıymış gibi görünen Cumhuriyet rejimi ile Abdülhamid dönemi bağdaşmış görünse de, yazarlar bu döneme ideolojik açıdan yaklaşıma devam etmişlerdir. Necip Fazıl'ın deyişiyle, gerçek Abdülhamid'i arama modası ilk defa 1943 yılında Büyük Doğu hareketi ile başlamış; Hüseyin Nihal Atsız'ın 1956 yılında Orkun dergisindeki yazılarında "Kızıl Sultan" lakabının yerini, "Ulu Hakan", "Gök Hakan" lakapları almıştır. Necip Fazıl'ın oyunuyla, geçmişte padişah için söylenenler bu sefer tersine çevrilerek dile getirilmiş; kusursuz bir insan ve idareci modeli çizilmiştir. Bu sahiplenici tavırda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hâkim olan Osmanlı karşıtı anlayışın ve siyasi havanın etkisi çoktur. 60'lı yılların sonunda da II. Abdülhamid ve dönemini işleyen oyunların birbirlerine cevap maksadıyla yazıldığını görürüz. Necip Fazıl'ın oyu-

nu, Güngör Dilmen'in oyunun sahneye konulmasının (1966-67) ardından tiyatro sahnesine çıkar. Genel olarak değerlendirecek olursak, her iki dönemde de yazarlar, ele aldıkları kahramana aşkla veya nefretle bağlandıkları için, eserlerinin hareket noktasını kaybetmişlerdir. Tarihî olaylar, yeterince dramatik ve trajiktir. Yazarın, eserinde çatışma unsurları yaratarak bu trajik etkiyi desteklemesi gerekir. Tarihî kırılmaların ve etkisi günümüze kadar gelen büyük patlamaların yaşandığı II. Abdülhamid dönemi, yazarların özneleriyle kurdukları bu tek taraflı ilişki yüzünden, eserdeki gerilimi artıracak çatışmalar üretilemeden işlenmiştir. Kemal Bekir'in, Nahit Sırrı Örik'in romanından oyunlaştırılan *Düşüş* adlı eseri, temel insanlık durumlarından kaynaklanan çatışmaları içerdiği için; Güngör Dilmen'in *İttihat ve Terakki* adlı eseri ise teknik bakımdan diğer oyunlardan daha başarılıdır. Cumhuriyet'ten önce yazılan belgesel oyunlarda oluşturulan olumsuz Abdülhamid "mit"i, daha ileriki dönemlerde yazılan tarihî oyunlarda da hayranlık uyandıran bir "mit"e dönüşmüştür. Yazarlar, bu "mit"lere sıkı sıkı sarılıp, onu bozacak unsurları görmezden gelmişlerdir. Bu eserlerin büyük bir kısmı, bugünün ışığında geçmişi değerlendirecek veya geçmişin ışığıyla bugünü aydınlatacak donanıma sahip değillerdir; daha ziyade politik sebeplerle ve güncel bir düşünceyi veya akımı desteklemek için yazılmışlardır. Yazarlar, tarihteki 'insan'ın trajedisini ortaya çıkarmaya çalıştıkları ve oyun tekniğine daha çok verdikleri takdirde başarılı eserler ortaya koyacaklardır.

KAYNAKÇA

- 📖 Abdülhalim Memduh ve Refik Nevzad. *Abdülhamid ve Genç Türk Bir Harem Ağası*, İzmir: Kesışyan, 1327/ 1911.
- 📖 Bahri, Ahmed. *Gasb ve Nedamet ve Yine İhanet*. Selânik: Asır, 1326 / 1910.
- 📖 Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: İrfan, 1997.
- 📖 Bekir, Kemal. *Düşüş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1998.
- 📖 Dilmen, Güngör. "İttihat ve Terakki", *Toplu Oyunları 6*, İstanbul: Mitos Boyut Tiyatro, 2003.
- 📖 Engin, Vahdettin. *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*. İstanbul: Yeditepe, 1997.
- 📖 Gör, Emre. *Osman Nuri Bey'e Göre II. Abdülhamid ve Dönemi (Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Siyâsîye ve Husûsîyesi-Cilt 2*. Ankara: Sage, 2013.
- 📖 İnanç, Üstün. *Gök Sultan Abdülhamid Han*, Mart 2016.

- 📖 Kâmil, Doktor. *Canlı Cenaze Yahud Yıldız'da Meşrtiyet Telaşları*. Arşak Garoyan, 1325 /1909.
- 📖 Kâmil Doktor. *Dönmez Yüz Yahud Hürriyet Ordusu*. Necm-i İstiklâl, 1909.
- 📖 Kısakürek, Necip Fazıl. *Ulu Hakan İkinci Abdülhamîd Han*. İstanbul: Büyük Doğu, 2016.
- 📖 Kısakürek, Necip Fazıl. "Abdülhamid Han", *Piyelerim*. Toker, 1969.
- 📖 McJannet, Linda. *Sultan Konuşuyor, Osmanlı Türklerini Konu Alan İngiliz Tiyatro Oyunlarında ve Tarih Kitaplarında Diyalog*, Çev. Lale Akalın, İstanbul: Tarihçi, 2015.
- 📖 Mehmed İhsan. *Hırs-ı Saltanat yahud İntikam-ı Meşrû-ı Mille*. Arşak Garoyan, 1327 / 1911.
- 📖 Moralizade Vassaf. *Yıldız Fâcâları*. Jirair Keteon, 1327 /1911.
- 📖 Sevinçli, Efdal. "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal / Belgesel Tiyatro ve İlginç Bir Yazar Örneği: Doktor Kâmil Bey ve Oyunları", *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek*, (Der. Ferdan Ergut). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2009.
- 📖 Şahin, İbrahim. *İzmirli Bir Şair Tevfik Nevzad*, İzmir: Akademi, 1993.
- 📖 Tarhan, Abdülhak Hâmid. "Liberte", *Abdülhak Hâmid'in Tiyatroları*. Haz. İnci Enginün, İstanbul: Dergâh, 1988.
- 📖 Türköz, Günsar. *Hakan*, İstanbul Şehir Tiyatroları Arşivi, 1974.
- 📖 Yalçın, Alemdar. *II. Meşrûtiyet'te Tiyatro Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1985.

Manuel'in Yenilgisi ve Üçüncü Haçlı Seferi*

The Defeat of Manuel and The Third Crusade

W. M. Ramsay

Çev.: Doç. Dr. Abdullah BAKIR**

Fatih DEMİR***

Özet

Tarih araştırmaları için gerekli olan tarihi coğrafya ile ilgili ilmi çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Özellikle Ortaçağ Anadolu'sunun tarihi coğrafyası üzerine yapılan ilmi faaliyetler neredeyse yok denilecek kadar azdır. Yaklaşık elli yıl boyunca Anadolu'nun hem eskiçağ hem de ortaçağdaki tarihî coğrafyasına dair araştırmalar yapan W. M. Ramsay'in çalışmaları bu alanda büyük öneme haizdir. W. M. Ramsay'in araştırmalarının üzerinden neredeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen onun ortaya koyduğu çalışmalar Anadolu'nun tarihi coğrafyasını araştırmada kullanılacak eserlerin en önde gelenlerinden biridir.

Bizans ve Türkiye Selçuklu devletleri arasında meydana gelen Myriokephalon Savaşının vuku bulduğu yere dair günümüzde yapılan araştırmalarda ciddi bir artış olduğu gözlenmektedir. W. M. Ramsay, Anadolu'nun tarihi coğrafyasına dair çalışma yapan ilk araştırmacılardan birisi olduğu gibi, Myriokephalon Savaşının yerine dair ilmi bilgiler ortaya koyan araştırmacıların arasında da ilk sıralarda yer almaktadır. Onun ortaya koyduğu bu eserler ilim dünyasında uzun yıllar kabul görmüş ve referans kaynağı olarak kabul edilmiştir.

W. M. Ramsay, 1886 yılında konuyla ilgili yayımladığı ilk makalesinde Myriokephalon Savaşının Düzbel'de yapıldığını iddia etmiştir. 1895 yılında yayımladığı diğer bir makalesinde ise savaşın Eğirdir Gölünün kuzeydoğu ucunda yani Limnai (Eğirdir/Hoyran Gölü) ve Gondani (Kumdanlı) arasındaki bir coğrafyada meydana geldiğini iddia ederek savaşın vuku bulduğu yere dair önceki görüşünü değiştirmiştir. W. M. Ramsay, bu makalesinden sonra Limnai ve Gondani ara-

*W. M. Ramsay, "Preliminary Report to The Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University, Aberdeen, 1906: 235-238.

**Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, abduhahbakir@gmail.com.

***Ortaçağ Tarihi, Bilim Uzmanı, fathdemir@yandex.com.

sındaki bölgeyi Myriokephalon Savaşının yeri olarak zaman zaman eserlerinde tekrar dile getirmiştir. Ancak bizim burada üzerinde çalışma yaptığımız bu makalesine kadar onun daha önce iddia ettiği Düzbel görüşünden neden vazgeçip, savaşın yerini Eğirdir Gölünün kuzeydoğu ucuna taşıdığı hakkında açıklayıcı bilgiler vermediği görülmektedir. Onun bu ilmi çalışması Myriokephalon Savaşının yeri ile ilgili yapılan tartışmalarda karşılaşılan pek çok soruya cevap verecek niteliktedir.

Anahtar Sözcükler: Myriokephalon Savaşı, Miryokefalon Savaşı, Tzibrizte Geçidi, Tarihi Coğrafya, Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans Devleti.

Abstract

The scientific studies related to the historical geography required for historical research are not sufficient. Especially the scientific activities on the historical geography of the Middle Ages are almost non-existent. The researches of W. M. Ramsay, who has been conducting research on the historical geography of Anatolia in both ancient and medieval times for nearly fifty years, are of great importance in this field. Although almost a century has passed since W. M. Ramsay's research, his work is one of the leading works to be used in researching the historical geography of Anatolia.

A significant increase is observed in the researches on the place where the Battle of Myriokephalon took place between the Byzantine and Turkey Seljuk states. W. M. Ramsay is one of the first researchers to study the historical geography of Anatolia, and is one of the first researchers to present scientific knowledge about the place of the Battle of Myriokephalon. These works, which were put forward by W. M. Ramsay, have been accepted in the science world for many years and have been accepted as the reference source.

W. M. Ramsay, in his first article published in 1886, claimed that the Battle of Myriokephalon was made in Düzbel. In another article which he published in 1895, he changed the previous view of the place where the war took place by claiming that the war occurred at the northeastern end of Eğirdir Lake, ie between Limnai (Eğirdir/Hoyran Lake) and Gondani (Kumdanlı). After this article, W. M. Ramsay has repeated the area between Limnai and Gondani from time to time in his works as a place of the Battle of Myriokephalon. Only, until this article we were working on here, it was seen that why he did give up the Düzbel view, which he had previously claimed, and gave no explanatory information about the location of the war to the northeastern end of Lake Eğirdir. W. M. Ramsay's scientific work is capable of answering many questions encountered in the discussions about the place of the Battle of Myriokephalon.

Keywords: Battle of Myriokephalon, Tzibrizte Pass, Historical Geography, Turkey Seljuk State, Byzantine State.

Bu makale 1906 yılında William Mitchell Ramsay'in (1851-1939) editörlüğünü yaptığı "*Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman*

Empire" adlı kolektif eser içerisinde yer alan ve W. M. Ramsay tarafından kaleme alınan "*Preliminary Report to the Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia*" adlı bölümün içerisinde bulunan "*The Defeat of Manuel, and the Third Crusade*" başlıklı kısmının çevirisidir. Ayrıca sözü edilen bölüm içerisinde toplamda on bir başlık daha bulunmakla birlikte bu kısımlar çeviriye dâhil edilmemiştir (Ramsay, Preliminary... 231-278).

Anadolu'nun tarihi coğrafyası deyince akla gelen ilk isimlerden birisi olan W. M. Ramsay, Oxford ve Aberdeen üniversitelerinin verdiği burs ve yine Londra Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun destekleriyle 1905 yılında Anadolu'yu tekrar gezme fırsatı yakalamıştır. Ramsay'in amacı kendisinin de dile getirdiği üzere daha önceden çalışmalarında konu olarak işlenen ancak ayrıntılarıyla ele alınamayan konular üzerinde çalışmak ve daha önceki seyahatlerinde karşılaştığı tarihi problemleri yerinde çözerek yeni kanıtlar keşfetmekti (Ramsay, Preliminary... 231, 232). Bu amaçla Dinar'dan Konya'ya kadar ki bölgede araştırma yapmak üzere 1905 yılı Nisan ayının sonlarına doğru İzmir'e gelmiştir. Daha sonra demiryolu ile İzmir-Efes-Aydın-Denizli hattını izleyerek Dinar'a ulaşmıştır. Dinar'da bir süre boyunca Kelainai/Apamea antik kentinin kalıntılarını araştırarak vakit geçirmiş ve bu süreçte buldukları yazıtları kopyalamanın yanı sıra Kelainai/Apamea'nın su kaynaklarından olan Gülen ve Ağlayan isimli iki su kaynağını incelemeye tabi tutmuştur. Dinar'da incelemelerini tamamlayan seyyah ertesi gün Uluborlu (Apollonia)'ya gitmek üzere harekete geçmiştir. Yol güzergâhı üzerinde karşılaştıkları Roma Miltaşları sayesinde Apollonia'nın tarihsel süreçteki idari serüveni üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Uluborlu ve Apollonia antik şehri hakkında daha fazla bilgi vermeyen Ramsay, buradan Yalvaç'a yönelerek Antiocheia antik kentinin kalıntıları incelemek ve buradan Konya'ya gitmek üzere harekete geçmiştir.

W. M. Ramsay, Uluborlu'dan hareketle Eğirdir Gölünün kuzeyinden geçip Yalvaç'a doğru giderken, 1176 yılında Bizans ve Türkiye Selçuklu devletleri arasında gerçekleşen ve tarihe Myriokephalon Savaşı ismiyle geçen savaşın yeri üzerine yeni değerlendirmelerde bulunmuştur. Bilindiği üzere Ramsay, 1886 yılında "*Notes and Inscriptions from Asia Minor (III)*" isimli makale serisinin üçüncüsünde yayımladığı "*Manuel's Campaign Against The Turks, A.D. 1176*" başlıklı bölümde savaşın Düzbel'de Turrije (Dubrice) isimli bir geçitte meydana geldiğini ileri sürmüştür (Ramsay, Notes... 123-131; Ramsay, Manuel'in... 329-337). Yine bu iddiasını 1890 yılında yayımladığı "*The Historical Geography of Asia Minor*" adlı eserinde de yinelemiştir (Ramsay, The Historical... 136; Ramsay, Anadolu'nun... 147). Ancak 1895 yılında yayımladığı "*The Cities and Bishoprics of Phrygia*" adlı eserinde Wilhelm Tomaschek'in (1841-1901) görüşlerinden etkilendiğini ifade edip, savaşın yapıldığı yere dair görüşünü değiştirmiş

ve savaşın Limnai (Eğirdir/Hoyran Gölü) ve Gondani (Kumdanlı) arasındaki coğrafyada meydana geldiğini ileri sürmüştür. Ayrıca söz konusu makalesinde Alman İmparatoru Frederick Barbarossa'nın (1122-1190) komutasındaki haçlı ordusunun 1190 yılında Limnai'nin kuzey ucundan Kinnaborion vadisine yani Afyonkarahisar'ın Çay ilçesi Çayıryazı (Geneli) Köyü (Ramsay, Anadolu'nun... 154) dolaylarına geçerek Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un (1118-1180) 1176'da yenildiği Tzybritze Geçitine girmekten kaçındığı iddiasında bulunmuştur (Ramsay, The Cities... I, 346, 347; Ramsay, Pisidia... 249). Ancak Ramsay'ın "*The Cities and Bishoprics of Phrygia*" eserinde verdiği bilgiler oldukça kısıtlı olmakla birlikte savaşın yapıldığı yere dair görüşlerini neden değiştirdiği konusunda yeterli malumat elde etmek oldukça zordu. Ramsay, bu durumun geçte olsa farkına varmış olsa gerek ki bizim çevirisini gerçekleştirdiğimiz bu makalesinde daha önceki çalışmalarında cevapsız bıraktığı pek çok soruya yanıt verdiği görülmektedir.

Çeviri esnasında yazarın kullandığı yer ve şahıs isimleri aynen korunmuş olup sadece yanına köşeli parantez içerisinde günümüzde kullanılan halleri eklenmiştir. Makalede yazar tarafından verilen feet ve mil gibi uzunluk birimlerinin günümüz koşullarında daha iyi anlaşılması için metre ve kilometre cinsinden çevirileri hemen yanlarında köşeli parantez içerisinde verilmiştir. Köşeli parantez dışındaki diğer parantez içindeki bilgiler ise yazar tarafından orijinal metin içerisinde yer aldığı şekliyle korunmuştur. Yazar makalesinde dipnot kullanmamış olup bu çeviri içerisinde kullan tüm dipnotlar makaleyi hazırlayanlar tarafından açıklama amacıyla eklenmiştir. Ayrıca çevirinin sonuna makale içerisinde geçen tarihi coğrafyanın daha iyi anlaşılması için W. M. Ramsay tarafından 1897 yılında "*The Cities and Bishoprics of Phrygia*" adlı eserinin içerisinde yayımlanan bir adette bölge haritası ekler kısmında verilmiştir.

Manuel'in Yenilgisi ve Üçüncü Haçlı Seferi

Yolumuz şimdi İmparator Manuel Komnenos'un 1176'da ve Frederick Barbarossa'nın da 1190'da takip ettiği güzergâh ile çakışmıştı; aslında bu güzergâhı seçmemizin sebebi bu idi. Apollonia [Uluborlu] vadisi havzasından akarsuyun içine döküldüğü Limnai [Eğirdir/Hoyran Gölü] diye anılan büyük göle kadar yürüyerek geçtik, daha sonra Limnai'nin kuzey sahiline kadar devam ettik, gölün kuzey doğusunda ondan doğru istikametinde uzaklaşarak Pisidia Antioch [Yalvaç]'una doğru geçide ilerledik. Bu geçit Bizans döneminde Kleisoura Tzybritzi¹ diye adlandırılmıştı, aslında burası Manuel Komnenos'un muhteşem ordu-

¹Niketas Khoniates'de sözü edilen geçidin ismi "Tzybritze Kleisoura" (αἱ κλεισοῦραι τοῦ Τζυβρίτζη) şeklinde geçerken, İmparator Manuel Komnenos'un Myriokephalon Savaşından sonra İngiltere Kralı II. Henry'ye (1154-1189) yazdığı mektupta "Cibrilcimani" şeklinde geçmektedir.

sunun Konia [Konya] Selçuklu Türklerine net bir şekilde yenildiği yerdir. Yetenekli John Komnenos ve onun oldukça cesur fakat ihtiyatsız oğlu Manuel Komnenos'un liderliğindeki Bizans gücünün tedrici canlanışına bir son vererek, Küçük Asya [Anadolu]'nın kaderini belirleyen savaş işte bu savaştır. Silahlardaki üstünlüğün ve kişisel cesaretin hiçbir komutanın dikkatsizliğini telafi edemeyeceği daha açık bir şekilde görüldüğü başka bir savaş yoktur. Bizans ordusu, imparatorluktaki en iyi birliklerden, büyük kısmı itibarıyla de Varegler² ile Batı ve Kuzey Avrupalı askerlerden oluşmaktaydı, dünyadaki en iyi savaşan unsurdu; hafif teçhizatlı Türklere nazaran oldukça üstün silahlarla silahlanmışlardı; oldukça iyi eğitilmiş ve zafere alışık bir orduydular. Babasından aldığı eğitim ve 34 yıllık hükümdarlığının da vermiş olduğu tecrübe ile Manuel kişisel cesaretini göstermiş ve Türklere karşı çıktığı birçok seferde onların savaş sanatını öğrenmişti. Kendisi Selçukluların başkenti olan Konia'ya, Küçük Asya'nın bağrına doğrudan bir ordu ile harekete geçmiş ve kendi yönettiği gibi bir ordu karşısında Türk ordusunun adil bir savaşta ne kadar uygunsuz olduğunu da biliyordu. Şimdi, babasının ısrarla ve kendisinin de gelişigüzel bir şekilde sürdürdüğü savaşın yani iki neslin tekemmül etmiş bir timsali olarak, imparatorluğun en iyi kuvvetleri ile birlikte kendisini Limnai Gölünün kuzeydoğu köşesinde Antioch ve Konia'ya giden geçide girmek üzereyken bulmuştu. İşte önünde, deniz seviyesinden yaklaşık 3000 feet [1000 m] yükseklikteki gölün hemen kenarında bulunduğu yerden, doğuya doğru uzanan geçit bulunuyordu, geniş ve hafif bir meyile sahip, güneyi yaklaşık 5000 feet [1500 m] yüksekliğinde ve zeminden keskin bir şekilde dik olarak yükselen sıradağlarla sınırlanmış; geçit bir mil'in yaklaşık üçte biri [500-550 m] genişliğinde (kuzeyden bakınca benim tahminim bu şekilde), mükemmel bir şekilde düz, merkezinde akan küçük bir akarsu; kuzeyinde alçalışıp yükselen tepeler, zeminden zarifçe yükselen ve yaklaşık 3 mil [5 km] ilerleyince yaklaşık 6000 feet [1800 m] yüksekliğindeki uzun sıradağlar (Karakuş Dağları) silsilesine dönüşür ki bu dağlar Apollonia vadisinin ve Limnai'nin üzerinde

Abû'l-Farac ise savaşın yapıldığı yerin "Bet-Toman (Beth-Thoma)'ın derin geçitleri" olarak bahsetmektedir. Lakin burada sözü edilen Bet-Toman (Beth-Thoma), geçit veya geçitlerin ismi olmayıp, daha ziyade içerisinde geçitler barındıran dağ veya bölge ismi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bet-Toman (Beth-Thoma), Süryanice (Aramice)'de Thoma Yurdu, Thoma Ülkesi veya Thoma Diyarı anlamlarına gelmektedir. Niketas Khoniates, *Historia*, Ed. Immanuel Bekker, CSHB, Bonn 1835: 232.; Türkçe çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995: 124.; Roger de Hoveden (Benedict of Peterborough), *Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis*, ed. William Stubbs, *Chronica Magistri Rogeri De Houedene*, Vol. II., London, 1869: 103.; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Makhtebhanuth Zabhne (Kronografya)*, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi II*, TTK, Ankara, 1987: 422.

² Varegler veya Vargengler Doğu Avrupa kökenli bir kavim olup Bizans ordusunda uzun süre görev yapmışlardır.

güneybatı kuzeydoğu istikametinde Phrygia Parareios'a³ (7000 feet [2100 m] rakımın üzerinde, şimdi Sultan Dağı olarak adlandırılır) doğru uzanırlar. Bu üç dağ silsilesinin biri veya diğeri, antik çağlarda Olympos olarak anılmaktaydı. Benim bizzat sahada yazmış olduğum bu tanım, neredeyse Niketas [Khoniates]'ın Kleisoura⁴ tasvirinin bir tercümesi gibidir. Sadece şu husus ilave edilmiştir ki, onun da dediği gibi, kuzeydeki tepeler ya da inişli çıkışlı arazi hattı, geniş derelerle sık sık kesintiye uğramaktadır.

Tzybritzi Kleisoura adıyla anılan bu geçidin Türkler tarafından işgal edildiği biliniyordu. Türklerin kendilerini ağaçsız, açık ve çimenli bu tepelerde gizlemeleri mümkün değildi; Niketas'a göre, geçidi savunmaya yönelik hazırlanmalarına dair daha önceden bilgilendirilmiş olan Manuel onları çıplak gözle görmüştü. Ancak ordusuna güvenen ve düşmanını hakir gören Manuel, sanki düz ve savunmasız bir ülkeye taarruz ediyormuşçasına, askerleri ve ordunun yükünü bir sıra halinde geçidin içine doğru ilerletti. Muharebe için daha hazırlıklı olan ve ordu yükü ya da kalabalığına karışmamış olan keşif kolları, kuzeydeki alçak tepelerden Türkleri kolaylıkla püskürttü ve onları geçidin doğu ucuna doğru ilerlemeye zorladı. Daha hantal ve kalabalık olan ordunun ana gövdesi daha yavaş ilerliyordu ve bu nedenle keşif kollarından ayrı kalmıştı; fırsatı değerlendiren Türkler buldukları tepelerden düzeni bozulmuş ordunun üzerine doğru saldırıya geçerek onların hatlarını bozdular. Antioch [Antakya]'lu Norman Prensinin oğlu ve imparatorun eniştesi olan Baldwin [Baudouin], bir avuç süvari ile beyhude bir gayret içerisinde Türkleri geri püskürtmek için taarruza geçmiş, küçük birliği ile birlikte perişan olmuş, prensin başına gelen felaket taarruz edenlere yani Türklerle cesaret kaynağı olurken, askerlerin ellerini ve silahlarını dahi zorlukla kaldıracabileceği kadar kalabalıklaşan, artık koca bir kalabalıktan başka bir şey olmayan ve ordu yükünün arasında ezilen Bizans ordusunun ana gövdesin-

³"Sultan dağı ile Emirdağ arasında, bütün büyük göllerle Polybotos, Julia - İpsos, Philomelion, Tymbrion - Hadrianopolis, Tyriaion şehirlerini ihtiva eden havali idi. Kuzey - batı hududunu şimdi Çay denilen Holmoi, güney doğusunu Tyriaion teşkil ediyordu." Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, 139, 140; Türkçe çev. Mihri Pektaş, 151.

⁴VII. yüzyılın yarısından itibaren giderek artan Müslüman Arapların akınları nedeniyle Bizans, thema adı verilen idari, askeri ve iktisadi olguların birleştirildiği yeni bir sisteme geçiş yapmıştır. Bu thema'ların alt idari ve askeri birimleri ise bandon, kleisoura ve tourma ismi verilen müstahkemlerdir. Kleisoura, kelime itibarıyla berkitmek, duvar veya çit ile çevirme işlemi; geçit, derbent vb. anlamlarına gelmektedir. Bizans İmparatorluğu, orduların geçişine müsait olan stratejik dağ geçidi bölgelerini Müslüman Araplardan koruyup savunabilmek için sınırlarında *kleisoura* adı verilen müstahkem bölgeler oluşturmuştur. Thema Sistemi ve Kleisoura hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara, 2015: 89-93, 194, 230.; Cüneyt Güneş, "X. Yüzyıldaki Bizans Taktikonlarına Göre Bizans-İslâm Güçlerinin İlk Karşılaşma Alanları: Kleisouralar ve Kleisouralardaki Askerî Taktiklere Dair", *History Studies*, 10. 1 (2018): 85-100.

de paniğe neden olmuştur. Olayın geriye kalan kısmı bir katliamdı. Cesaret ve güç olsaydı belki hala kurtuluş ümidi olabilirdi, ancak bu yönde bir liderlik yoktu. Manuel düşünme melekesini ve cesaretini kaybetmişti. 34 yıllık taht ve imparatorluk onun manevi gücünü ziyan etmiş sınırlarını yerle bir etmişti. Sadece ve sadece Türklerin kendi kesin zaferlerini anlayamamış olmalarından istifade ederek ertesi gün, yüz kızartıcı bir barış anlaşması ile parçalanmış ordusundan arta kalanları toparlayarak geri çekilmiştir. Henüz mağlup edilmemiş keşif güçleri, ancak şimdi ne kadar büyük bir zafer kazandıklarını ve kalanların kaçmasını sağlayacak anlaşmayı yaptıklarına pişman olacaklarını anlamaya başlayan düşmanın [Türklerin] gözetimi altında geçit boyunca geri çekiliyor, bazıları geri çekilmekte olan Bizans birliklerine daha fazla zayıat verdimen için saldırılar düzenliyorlardı.

Ne yazık ki Niketas [ın Historia'sı] yanımda değildi ve onun içeriği hakkında hatırladıklarım da yanlışlarla doluydu. Ben savaşın, saklanmış bir düşman birliğinin dar bir geçitte beklenmedik bir anda orduya saldırısı şeklinde gerçekleştiğini düşünmüştüm. Limnai'nin yanındaki açık arazide bu şekilde bir olayın gerçekleşmeyeceği fikrinden hareketle ben aslında savaşın başka bir yerde gerçekleşmiş olabileceği sonucuna vardım ve kalan güzergâhımızı savaş alanını keşfedebilmek adına Konia istikametine çevirdim. Ancak eve döndüğümde muharebe alanının konumu ile ilgili benim savaşın geçtiği yer olmadığını düşündüğüm arazide yaptığım tanımlamanın Niketas'ın tanımlaması ile aynı olduğunu gördüm. Niketas elimde olsaydı, muhtemelen konumların, yedi dar vadinin ve katliamdan sonra keşif kollarının geceyi geçirdiği noktanın tam ölçülerini yapma imkânımız olurdu.

1885 yılında, (Manuel'in ilerleyiş güzergâhında bulunan) Khoma bölgesinin ve savaş alanının yerini tam olarak tespit edebilmek için *The American Journal of Archeology* dergisinde bir makale kaleme aldım.⁵ Ancak Khoma hakkında doğru olmakla beraber, savaş alanını hata ile bu kalenin hemen önündeki geçitte -geçidin antik ismi olan Tzybritzi'nin bir devamı gibi görünen Turrije [Dubrice]⁶ olan günümüz isminden hareketle-, çok daha batıda göstermişim. Birkaç yıl sonra Prof. Tomashek tarafından ifade edilen görüşe göre hatalı olduğumu anladım ve bunun üzerine Barbarossa'nın haçlı seferine şahitlik etmiş kişilerin anlatılarını⁷ ve Manuel'in mağlubiyet alanını tasvir eden tanımlarını⁸ okuyunca,

⁵ Ramsay, "Notes and Inscriptions from Asia Minor (III), Manuel's Campaign Against The Turks, A.D. 1176", 123-131.; Ramsay, "Manuel'in Türklere Karşı Seferi, 1176" 329-337.

⁶ دوبریجه "Dubrice/Dobrice" Bk. 1910-11 Tarihli Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Matbaasında basılan Dinar Haritası.

⁷ Bk. *Epistola de Morte Friderici Imperatoris*, Yay. Haz. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, MGH SS rer. Germ. N.S. 5, Berolini, 1928: 174.; Ansbert, *The*

savaşın Limnai'den devam eden geçitte gerçekleştiğini anladım. Hata kabul edilmiş ve Barbarossa'nın rotasından yapılan doğru bir çıkarımla savaş alanının konumu, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, II., 346'da Merkezi Frigya haritası üzerinde doğru olarak verilmiştir.⁹ Prof. Tomaschek'in iddialarından¹⁰ çok istifade etmekle beraber, savaş yerinin konumu (çok fazla kuzey-doğu istikametinde yerleştiriyor) ile ilgili olan görüşlerini kabul etmiyorum. Konumlarla ilgili yenilenen incelemeler de onun hatalı olduğunu ortaya koymaktadır; onun seçtiği (1883 yılında benim de geçtiğim) geçit kuzey-güney istikametinde uzanırken, Niketas'ın tanımladığı geçit doğu-batı istikametinde uzanmaktadır.

KAYNAKÇA

- 📖 Ansbert. *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*. Çev. G. A. Loud. Surrey: Ashgate Publishing Company, 2010.
- 📖 Chroust, A., haz. *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. (Epistola de Morte Friderici Imperatoris)*. Cilt MGH SS rer. Germ. N.S. 5. Berolini: Monumenta Germaniae Historica, 1928.
- 📖 Chroust, A., haz. *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. (Historia Peregrinorum)*. Cilt MGH SS rer. Germ. N.S. 5. Berolini: Monumenta Germaniae Historica, 1928.
- 📖 Demir, Fatih. *Ortaçağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları (XII. Yüzyıl)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2018.

History of the Expedition of the Emperor Frederick, İngilizce çev. G. A. Loud, *The Crusade of Frederick Barbarossa, The History of Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts*, Ashgate Publishing Company, Surrey, 2010: 102.; *Magni presbyteri annales Reicherspergenses (Tageno'nun Günlüğü)*, ed. Georgivs Heinricvs Pertz, MGH SS 17, Hannoverae, 1861: 513.; *Historia Peregrinorum*, Yay. Haz. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I.*, MGH SS rer. Germ. N.S. 5, Berolini, 1928: 157, 158.; Frederick Barbarossa'nın 1190 yılında izlediği yol güzergâhı için bk. Fatih Demir, "Ortaçağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergâhları (XII. Yüzyıl)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2018: 180-212.

⁸ Bk. Khoniates, *Historia*, 123-132.; Roger de Hoveden, *Annalium pars prior et posterior*, İngilizce çev. Henry T. Riley, *The Annals of Roger de Hoveden, Comprising The History of England and of Other Countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201*, Vol. I., London, 1853: 419-423.; Adnan Eskikurt, "Roger de Hoveden ve Kardinal Boso'nun Myriokephalon Savaşı'na Dair Bahisleri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4. 1 (2017): 35-37.; Manuel Komnenos'un 1176 yılında izlediği yol güzergâhı için bk. Demir, *a.g.t.*, 149-179.

⁹ Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Vol. I, Part II, Oxford 1897.; Ayrıca harita için bk. ekler kısmı harita I.

¹⁰ Bk. Wilhelm Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*, c. 124, Sy. 8, Wien, 1891.

- 📖 *Dinar Haritası*. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Matbaası, 1910-11.
- 📖 Eskikurt, Adnan. "Roger de Hoveden ve Kardinal Boso'nun Myriocephalon Savaşı'na Dair Bahisleri". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4. 1 (2017): 33-35.
- 📖 Gregory Abû'l-Farac. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- 📖 Güneş, Cüneyt. "X. Yüzyıldaki Bizans Taktikonlarına Göre Bizans-İslâm Güçlerinin İlk Karşılaşma Alanları: Kleisouralar ve Kleisouralardaki Askerî Taktiklere Dair". *History Studies Dergisi* 10. 8 (2018).
- 📖 Niketas Khoniates. *Historia*. Haz. Immanuel Bekker. Bonn: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 1835.
- 📖 Niketas Khoniates. *Historia*. Çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- 📖 Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- 📖 Pertz, Georgivs Heinricvs, haz. *Magni presbyteri annales Reicherspergenses (Tageno'nun Günlüğü)*. Cilt MGH SS 17. Hannoverae: Monumenta Germaniae Historica, 1861.
- 📖 Ramsay, W. M. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1961.
- 📖 Ramsay, W. M. "Manuel'in Türklere Karşı Seferi, 1176". Çev. Arslan Durdu-Fatih Demir, *Asia Minor Studies Dergisi* 6. 12 (2018): 329-337.
- 📖 Ramsay, W. M. *Notes and Inscriptions from Asia Minor (III), Manuel's Campaign Against The Turks, A.D. 1176*. Cilt II, No II. Baltimore: The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts, 1886.
- 📖 Ramsay, W. M. "Pisidia and the Lycaonian Frontier". *The Annual of the British School at Athens IX*. (1902/1903): 243-273.
- 📖 Ramsay, W. M. "Preliminary Report to The Wilson Trustees on Exploration in Phrygia and Lycaonia". *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*. Aberdeen: Aberdeen University, 1906: 235-238.
- 📖 Ramsay, W. M. *The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Time to the Turkish Conquest*. Cilt I. Oxford: Clarendon Press, 1895.
- 📖 Ramsay, W. M. *The Cities and Bishoprics of Phrygia: Being an Essay of the Local History of Phrygia from the Earliest Time to the Turkish Conquest*. Cilt I, Part II. Oxford: Clarendon Press, 1897.
- 📖 Ramsay, W. M. *The Historical Geography of Asia Minor*. London, 1890.
- 📖 *Roger de Hoveden (Benedict of Peterborough). Chronica Magistri Rogeri De Houedene (Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis)*. Haz. William Stubbs. Cilt II. London, 1869.

- 📖 Roger de Hoveden. *The Annals of Roger de Hoveden, Comprising The History of England and of Other Countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201*. Çev. Henry T. Riley. Cilt I. London, 1853.
- 📖 Tomaschek, Wilhelm. *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter*. Cilt 124, Sy. VIII. Wien: Commission Bei F. Tempsky, 1891.

Ekler:

Harita 1: W. M. Ramsay'ın 1897 yılında yayımladığı "The Cities and Bishoprics of Phrygia" isimli eserinde yer alan Tzybritze Kleisoura'sını da gösteren "West-Central Phrygia" adlı bölge haritası (Ramsay, *The Cities...* 1897).

Türkçede “Güç” Kavramı*

The Concept of “Strength” in Turkish

Gerard CLAUSON
Çev. Ayşe ERKAL**

Kraliyet sözleşmesinin teşvik ettiği geniş çaplı çalışma yelpazesıyla Kraliyet Asya Cemiyeti (The Royal Asiatic Society), onursal üyelerini eşit olarak geniş disiplin alanlarından seçmek ile yükümlüdür. Otuz onursal üyenin sadece ikisi Türkologdur. TDK'nın bir Armağan çıkarma kararı verdiği Prof. Deny ve Prof. Németh gibi yalnız iki yabancı Türkolog olması nedeniyle cemiyet mütevazı bir gurur duymaktadır.

Cemiyetin başkanı olarak en seçkin onursal üyelerimizden birinin armağanına katkıda bulunmak bana özel bir zevk verir. Prof. Németh'in Türkolojiye yaptığı katkılardan belki de en dikkat çekici şey filoloji ve fonolojinin daha ince noktaları ile ilgili yaptığı detaylı çalışmalarıdır. Bu düşünceyle anlamı aşikâr üç Türkçe kelimeyi, ilk bakışta önemsiz bir tema gibi görünebilecek bir katkı olarak seçtiğimi göz önünde bulunduruyorum.

İngilizcede “*strength*” kelimesinin birçok anlam katmanı vardır. Öncelikle bir insan veya hayvan için kullanılır ve zor bir şey yapmak için örneğin çok sert bir şeyi kırmak ya da bir ağırlığı kaldırmak için fiziksel yeti anlamına gelir. Dışardan gelen güçlere mukavemet ya da *akıl gücü* gibi ifadelerde olduğu gibi zihinsel nitelikler için de kullanılabilir. Ayrıca *bir zincirin gücü en zayıf halkasındadır* gibi ifadelerde cansız nesnelere için kullanılabilir. Bu anlamların bazılarında modern İngilizcede neredeyse eskimiş olan *might* ile, bazılarında *power* ile eş anlamlıdır. Ancak bu üç isim (*strength*, *might*, *power*), ve sıfatları “*strong*”, “*mighty*” ve “*powerful*” ne eş anlamlıdır ne de birbirlerinin yerine kullanılabilir.

*The Concept of “Strength” in Turkish, Németh Armağanı, Haz. János Eckmann, Ağâh Sırrı Levent, Mecdut Mansuroğlu. Ankara: TDK, 1962: 93-101.

**Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, ayse.erk35@hotmail.com.

Örneğin sirke gittiğimizde “güçlü bir adam” (*strong man*) görmeyi umarız. Ancak, “*mighty*” ya da “*powerful*” bir kişi olarak tarif edilirse büyük ölçüde şaşırırız. Konuştuğumuzun aksine politik bağlamda “*Great Powers*” yerine “*Strengths*” ya da “*Mights*” demeyiz.

Diğer Avrupa dillerinde de aynı durumu buluruz. İyi bilinen İngilizce – Fransızca bir sözlükte *strength* ve *might*, “*force*” olarak; *puissance* ve *pouvoir* “*force*” olarak tercüme edilmiştir. İngilizce – Almanca sözlükte de, *strenght* *Stärke*, *Kraft*; *might* *Kraft*, *Macht*, *Gewalt*, *Vermögen* gibi aynı anlamda kelimelerle temsil edilmiştir. Kısacası, diğer dillerde ve muhtemelen çoğunda sadece fiziksel anlamda değil, zor şeyler yapabilme ve dış güce karşı koyabilme gibi her birinin belli belirsiz farklı anlamları olan ve genel çağrışıma sahip fazla ya da az derecede birkaç eş anlamlı kelime vardır. Bu gerçek aralarında Türkçenin de bulunduğu diğer dillerdeki kelimeleri çevirmede hassasiyet eksikliğine yol açmıştır.

Türkçede çok açık bir şekilde görülür ki *kuvvet* ve *kudret* gibi alıntı kelimeler dışında aynı anlama gelen yukarıda açıklanan yönde *strength* anlamında bir kelime vardır. Bu kelime geniş bir transkripsiyonda *küç*’tür. Asıl şeklin uzun ünlülü ve son sesin ötümlü olması muhtemeldir: *kü*: c. Bunun kanıtı Mahmud el- Kaşgârî’nin *Dîvânü Lugâti’t- Türk*’ündedir (Atalay 1939: I/ 81). Ünlülerin uzun olmasında en sağlam kanıt genellikle ötümlü ünsüzler tarafından takip edilmesidir. Bu teori kelime sonu ünsüzleri neredeyse bütün Türk dillerinden daha iyi koruyan Osmanlı ve Cumhuriyet Türkçesinde telaffuzu *güc* olduğundan daha fazla doğrulanmaktadır. Ancak şu anda Türkçe, Uygurca, Hakanî olarak bilinen en eski Türk dillerinde tüm kelime sonu ötümlü ünsüzler ötümsüzleşti ve kelime tıpkı *a: d*’ın *a: t* olarak telaffuz edilmesi gibi kuşkusuz *kü*: ç şeklinde telaffuz edildi. Bu durum 13.yy Moğolcasında *küçü(n)* (Poppe 1957: 126) biçiminde ödünçlenmiş olmasıyla doğrulandı; zira bünyesinde kısa ünlü olan ve sonu ötümsüz ünsüzle biten yabancı kelimelere tatbik edilen fonetik kural ve söz sonuna eklenen istikrarsız *-n* açısından uygundur.

kü: ç ve *kü*: çlüğ’ün en eski Türk dillerinde var olduğu bilinir ve önemsiz fonetik değişikliklerle bugün hala yaşamaktadır. İsim her zaman özellikle fiziksel açıdan daha fazla vurgu yapılmasıyla *güç* anlamındadır. Erken bir tarihte “*şidet*”, yani “yanlış kullanılan güç” anlamı kazandı. Bir ya da iki çağdaş dilde, bir kimseyi dezavantajlı duruma sokan “*güçlük*” anlamını kazandı.

Orhun yazıtlarında¹ *tenri: küç bé: rtük üçün* “Tanrı güç verdiği için (babam kağanın askerleri kurt gibiydi ve düşmanları koyun gibiydi)” I D 12, II D 11 (Or-

¹Ayrıca Studia Altaica’da yer alan The Turkish Y and Related Sounds adlı makalede açıklanan satırlarda yazım denetimi yapılmıştır.

kun 1936: 34) ve (Türk beyleri Çin imparatoruna itaat etti ve) *ellig yıl işig küçig bé: rmiş*, 1 D 8, II D 8. “elli yıl emeğini, işini gücünü vermiş, hizmet etmiş” gibi cümleleri buluruz. Irk Bitig’de *andag küçlü men* “öyle güçlüyüm” ifadesi 3 defa görülür (73, 78, 79).

Her iki kelime Uygurcada yaygındır. Örneğin, Pelliot’un *La version ouigoure de l’histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara* çalışmasında *ınçıp aviçğa aruku yetti küçi alaňattı* (böyle okumuş!) *tebreyü yoriyu umadı* “sonra ihtiyar yorulmuştu, gücü tükendi; kimildayamadı ve yürüyemedi.” (37, 1) *uluğ küçlüg kutluğ Bodisıvit ermeser* “eğer büyük, güçlü, kutsal ruhla donanmış Bodhisattva olmasaydı (asla bu ülkeye ulaşamazdı)” (45,2).

Kü: ç Kaşgarlı Mahmud’da da yaygındır. III 120’nin ana girişinde, *el-kuwwa* “güç”, *el-zulm* de “şiddet” olarak tercüme edilmiş, ikincisi yani gücün şiddet anlamında kullanılması, *kü: ç é: İdin kirse: törü: tünlükten çıka: r* “Zulüm yurda gelirse töre bacadan çıkar” atasözüyle doğrulanmıştır (Atalay 1941: 120). Yazar *küçemçi (el-zalim)* “zalim” ve *kü: çlüg (el-kavvi)* “güçlü” kelimelerini bu kelimedenden yani *küçten* türediğini ekler (121).

Bu kelimenin tarihini daha fazla izlemek lüzumsuzdur. Bütün dillerde ve her dönemde yaygındır. Kıpçakçada Arapça kelimeler genelde *el-kuvva* olarak tercüme edilir.

Erken Türkçede *erk* ve *türk* gibi “güç” anlamına gelen iki kelime daha olduğuna dair yaygın bir inanış vardır. Ancak ortaya çıktıkları bağlamların dikkatli incelenmesiyle bunun bir hata olduğu görülmektedir.

Erk modern dillerde yaşamayan *küç*’ten farklı eski bir kelimedir. En son izi 15.yy Çağataycasında hâlâ mevcuttu. İki temel anlamı vardı: (1) “otorite” yani başkalarının iradesini etkileme yeteneğidir. (2) “özgür irade” başkasının otoritesine tâbi olmadan kendi kendine karar verme özgürlüğüdür. Kuşkusuz “otorite” güçten çok farklı değildir. Kelimenin neden “güç” olarak tercüme edildiğine şüphe yoktur. Ancak metinlerdeki tam anlamı kaybolmuştur. Örneğin Prof. A. von Le Coq makalesinde ilk metinleri yanlış tercüme etmiştir. Bu metin “günahların itirafı” (Tövbe Duası) adıyla bir Mani metnidir. İtiraf edilen günahlardan biri küfürdür (Coq 1911: 277-314). Bir örneği 22. satırda şu sözlerle belirtilmiştir: *yeme kün ay ölür tédimiz erser / erksizin toğar batar erki / bar erser toğmazun tédimiz erser...* A. von Le Coq’un tercümesi şöyledir: “Güneş ve Ay tanrısı ölür dediysek güçsüzce doğar ve batar, eğer gücü varsa doğmasın dediğimizde...” Bu, doğrusu çok mantıklı değildir. Doğru anlam: “Güneş ve Ay tanrısı ölür veya doğar ve batar, çünkü başka türlü yapamazlar. Eğer istedikleri gibi yapma iradeleri varsa doğmasınlar, dediysek...” Bununla birlikte aynı metinde *erklig* kelimesinin von Le Coq’a göre “güçlü” anlamına geldiğini farz eden bağlamda

oluşturduğunu söylemek uygun olur. 18. satırda *yeme kirtü erklig küçlüg tenri tepen kirtkünmedimiz erser* “Güneş ve Ay tanrısının gerçek tanrı ve istediklerini yapmak için özgür (von Le Coq’un tercüme ettiği gibi “güçlü” değil) olduklarına inanmadıysak ” şeklinde yer alır.

Erk’in “otorite” ve “özgür irade” anlamları muhtemelen eşit derecede eskidir. Örneğin Pelliot tarafından düzenlenen yukarıda alıntı yapılan eski Uygurca metinde yer alır. Burada yine tercüme biraz sorunludur. Prens Kalyanamkara tehlikeli bir yolculuğa çıkmaya karar verir. Halk çok sıkıntılıdır. Kral, babasına *tıdu umadam erkim tükemedi erksiz ıdur men der* (27, 4). Pelliot’un tercümesi “Ona engel olamadım, gücüm yetmedi, (onu korumak için) zorla gönderdim” şeklindedir. Gerçekte ise, “onu durduramadım, gücüm yetersizdi. Bu nedenle onu özgür irademim dışında gönderdim.” Uygurcada *erkin* başka örnekleri de vardır. Bazıları *türk* ile birlikte aktarılmıştır.

Erklig’in ilk görülmesi İrk Bitig’in bitiş sözlerindedir (90): *ançıp alku: kentü: ülügi: erklig: ol.* “Böylece herkes kendi kaderinin efendisidir.”

Erk, Kaşgâri’de *el-saltana ve nefâdu’l –amr* “siyasi güç ve etkili otorite” şeklinde tercüme edildiği yerde yalnızca bir kez yer almakla birlikte (I 43) Kutadgu Bilig’de birçok kez yer alır. 639. Beyitte (Arat 1947: 80) Aytoldı hükümdara, *bar erse yazukum kına erk sana*, “Günahım varsa, cezalandır, yetkin var.” Yine 940. beyitte ona, *ajun erki bulduñ* “Dünya üzerinde edindiğin bir otoriten var ” şeklinde yer alır (111).

Atabetü’l – Hakâyık’ta (13.yy) 256. beyitte *erklig* anlamının “birinin üzerinde otorite kurmak” şeklinde iyi bir örneği vardır: *kul ol malka malı ana erklig ol* “O mala mülke kul, mal mülk de ona efendidir” (Arat 1951: 60).

Erk, yine 14.yy’da Nehcü’l- Ferâdis’te görülür (Eckmann 1956: 360, 8). Zeliha ve dadısı Yusuf ile ilgili konuşurlar ve dadısı: “Eğer emirlerine itaat ederse eder, etmezse gitmesine izin vermezsin.” *öz kuluñ turur ne erki bolğay* “Senin kendi kölendir. Ne imtiyazı olacak ki?” şeklindedir.

14.yy’da Cemâlü’l-dîn ibn Mühennâ tarafından *Hilyâtü’l –İnsân ve Halbetü’l- Lisân* adıyla yazılan Arapça- Türkçe sözlükte *el-melik hâkan, şâhib ferman* yüksek mevkideki kişiler için “*érklig*” (elif esreli) olarak çevrilmiştir (K.Rıfat yayını 1921: 145).

Çağatayca döneminde Abuşka sözlüğünde, *érk* (elif yâ ile yazıldı.) “ihtiyâr” olarak (Zernof 1869: 51) ve Mirza Mehdi Han’ın Senglâh eserinde ise “ihtiyar ve kudret” olarak yer alır (Clouston 1960: ?).

Kelime Kıpçakçada da görülür. (14.yy) *Kitâb el-İdrâk li-lisân el-Atrâk*’ta (Caferoğlu 1931: 11) ve (15.yy) *Ettuhfet-üzzekiyye fil-lûgat – it- türkiyye*’de (Atalay 1945) *erk* “el-ihtiyâr” olarak tercüme edilmiştir. 14. yy Kumancasında ise “oto-

rite” ve “hür irade” anlamlarına gelir ve *erkli erksiz* “ister istemez, istese de istemese de” anlamlarında kullanılır (Grönbech 1942: 92).

Nihayet *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü’*nde *erk*’in iki örneği mevcuttur. Birincisi Yunus Emre’nin *Dîvân*’ından. Kelimenin “otorite” veya “seçme özgürlüğü” anlamına gelebileceği fakat ikinci anlamı, *Kıyasü’l – Enbiya*’nın 14. yy. Eski Osmanlıca varyantında fazlasıyla açık görülür: *Lokman’a Peygamberlikle hakimlik arasında erk verildi, pes hakimlik ihtiyar kıldı*. Aynı metinde Lokman şöyle der: *eger Tanrım beni erkli kılsa* (Atalay 1943: 272).

Erk’in de *küç* gibi Moğolcadaki ilk alıntı kelimelerden olduğu eklenmelidir. Bahsi geçen fonetik kaidelere göre *erke* olmuştur. Kelimenin kendisi aslında 13. yy ortasında derlenen *Moğolların Gizli Tarihi*’nde yer almamıştır. Bu dönem daha önceki malzemedendir. Ancak türetilmiş sıfat, *erklig tenri*’nin birebir kopyası olan *erketü tenggiri* ifadesinde bulunur (Haenisch 1939: 45). *Erke* hala çağdaş Moğolcada yaşamaktadır ve *Evangelical Alliance Mission* (1949 -1953) tarafından yayımlanan *Modern Moğolcanın Pratik Sözlüğü*’nde “güç, otorite, hak, zor, kapasite, irade” anlamlarına gelir (s.56). Bu Moğolca kelime muhtemelen, güzel bir kadının sevgilisini etkileme gücünün özel çağrışımıyla Çağataycaya geri dönen *erke* idi. Görüldüğü gibi *Abuşka*’da (14) *naz*, *şive* ve *küstahlık* ile okşama, sevgi, bakım, sevgili gibi kelimelerinin bilişsel anlamlarıyla modern Türk dillerinin çoğunda (Bk. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk -dialekte*) ve 20. yy’da Anadolu’da muhacirler arasında yaşamayı sürdürür (Bk. *Söz Derleme Dergisi* II 436). 14. yy öncesi Türkçede bununla veya diğer anlamlarıyla ilgili bir kelime bulunmadığı için başka türlü açıklamak zordur.

Son olarak *türk’e* (*ya da törk’e*) geliyoruz. Bu kelimenin “güç” anlamına gelme ve *Türk* boy, millet isminin bu kelimeden türetilme meselesi şimdilik neredeyse bir dogmadır. Fakat yenidir. Bu açıklama kesin olarak *Hunnisch-Türkische Beziehungen*’de Prof. A. von Gabain’in makalesinde yapıldı (Gabain 1955: 5, 18). Ancak aslında bu makaleden 40 yıl önce ortaya çıktı. *A note on Qapkan* adlı makalemde (Clayson 1956: 76) bu teoriye üç nedenden (1) asıl şeklin *Türk* değil *Türkü* olduğundan, (2) *türk*’ün güç anlamına gelmediğinden, (3) *Türk* ve *türk* (*törk*?) adının Kaşgari’de, yazarın mümkün olduğunda özel isimlere anlam bulmak için çok istekli olmasına rağmen ikisi arasında etimolojik bir bağlantı fikri olmadan yan yana listelendiğinden dolayı itiraz ettim.

Türk’ün güç anlamına gelmesi teorisi ilk olarak F. W. K. Müller tarafından önerilmiş gibi görünüyor (Müller 1910: 97). Her ne kadar *Tişastvustik*’te (aşağı bak.) Radloff *Türk*’ü özel isim olarak alsa da (1910) Müller elbette Kaşgari’nin keşfedilmesinden önce yazmıştır ve bu çalışmaya bakamamıştır. Kelimeyi keşfeden ilk modern bilim adamı olarak kabul edilebilir. Müller’in bu anlamı ver-

mek için *erk* ile birlikte kullanılmasından daha iyi bir nedeni olmadığı görülüyor. Ancak Radloff'un etkisinde kalmış olabilir. Radloff *Versuch –III* eserinde (Radloff 1860: 1559) *tapfer, roh* kelimelerini Babür'ün referansıya "cesurca, sağlam" şeklinde tercüme etmiştir. Babür'ün hatıralarının yer aldığı söz konusu pasajda açık bir şekilde söylenir: Tenriberdi *türk ve murdana ve kılıçlık beg idi* (1905). Bayan Beveridge *The Memoirs of Babur*'da ise bunu "su katılmamış, gözü pek, kılıç vuran cesurdu" şeklinde Osmanlı'da olduğu gibi (bk. Radloff) *türk*'ü "saraylı" yerine "sade, gösterişsiz bir boy üyesi" anlamında özel isim olarak kabul edip tercüme etmiştir (Beveridge 1922: II,279).

Türk ismi yalnızca Uygurcada ve Kaşgâr'da biliniyor gibi gözükmemektedir. Bu nedenle *türk* ya da *törk* olarak telaffuz edilip edilmediğini bilmenin hiçbir yolu yoktur. Bunların anlamının tartışması ikincisinin (*törk*) tanımıyla rahatça başlanabilir (I/ 353). *Türk* ile ilgili uzun bir paragraftan hemen sonra özel ad ve aşağıdaki gibi izler:

türk harf yağa ele'l- vakt, ve huve vest idrak kull şay'mine'l-timār; yukāl minhu türk üzüm ö: di: ay annahu vakt tavassuti'l-'inab fî yan'ihî; ve yukal türk kuya: ş ö: di: ay vakt tavassuti'l – şems; ve yukāl türk yigit ay şabb tavassat şabābuhu, "türk zamanla ilgili tartışılmaz bir kelimedir, yani her tür kelimenin olgunluk noktasıdır. Bu nedenle türk üzüm ödi "üzümler tamamen olgunlaştığı zaman" demektir. Diğeri türk kuya: ş ö:di "güneş tam tepede olduğunda" ve diğeri türk yigid "gençliğinin başında genç adam" demektir. Bunlardaki türk ifadesi gelişimin doruğa ulaştığı ve düşüşün başlamadığı zamandaki kritik nokta anlamına gelmektedir.

Türk yigit ifadesi Uygurcada görülür. F. W. K. Müller, Séna adındaki bir adam ile ilgili Budist bir hikâyenin tercümesi vardır (Müller 1920: 81). *Uigurica III*, ikinci satırda *ol yeme Séni erniñ Ragagayini atlıg kişisi türk yigid erdi* "ve o Séna'nın eşi Ragagayini isminde gençliğinin başında genç bir kadındı." Kocası ülke dışında ticari bir seferdeyken onun yokluğunda kardeşi Upaséna'ya tutkuyula âşık olur ve sevgisini ifade ederken *sen yeme türk yigid sen demiştir* (82, 15). *Türk*'ün Uygurcadaki diğer tüm örnekleri *erk* ile birlikte görülür. Örneğin Müller'in *Uigurica II* çalışmasında metafiziksel bir içeriğin bir pasajında yer alır (1911). Bu tarif "nidāna² serileri" olarak adlandırılır ve *ol ok teginmek tıltagında ajunlarka eğ tavarka erkke türkke azlanmak turur* der. Bu idrak (*vedāna*³) sonucunda yeniden doğuş arzusu (*trşna*⁴), maddi mülkiyet, ölüm ve hayat, irade

²Nidāna: Sebep, illet zincirini teşkil eden on iki sebepten biri.

³Vedāna: Duyma, hissetme yoluyla edinilen bilgiler.

⁴Trşna: Hırs, tamah; illet zincirini teşkil eden on iki sebepten biri. Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK, 2012: 635, 639, 639 (Çev.).

özgürlüğü (bu bağlamda “otorite” den ziyade bu anlamdadır) ve hayatın başlangıcı ortaya çıkar.

Çok benzer bir ifade Radloff’un *Bibliotheca Buddhica*’da yayımladığı bir Budist sûtra olan *Tişastvustik*’te bir tür tekrar olarak ortaya çıkar (Radloff 1910: ?). Eksik olan bu eser dış bir çerçeve içinde bir dizi az ya da çok aynı bölümler içerir. Her bölüm Budist tanrılar veya benzeri listeler ile başlar ve okuyucuyu korunmaya çağırır. Sonuç paragrafında özet olarak “size çeşitli faydalar sağlayabilir, sizi koruyabilir, kaygınızı ve korkunuzu ortadan kaldıracaklardır. İşlerinizde başarılı olabilir, yüz yaşında hayatta olabilirsiniz ” demektedir. Bizi ilgilendiren ifadeler 19 a 4, 20 a 5, 21 b 1’de ve birkaç sıra sonradır: *ağı barım eğ tavar erk türkünüzler aşılmak bolzun*, “ Zenginliğiniz ve servetiniz, malınız ve mülkünüz, özgür iradeniz olsun ve ömrünüz artsın.”

Bu tercüme acemicedir ve metni yorumlamadan geliştirmek zordur. Son sözlerin asıl anlamı “yüz yaşına gelinceye kadar hayatta kalabilirsiniz” dir. Bu durum, onuruna yazılmış seçkin âlime hitap eden bir makaleyi sonlandırmak için yerinde bir düşünce gibi görünüyor.

KAYNAKÇA

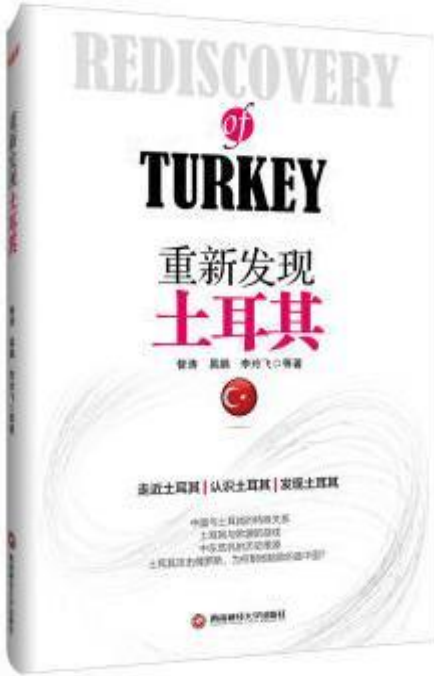
- 📖 Atalay, Besim. *Dîvânü Lûgât-it Türk*. 1.Cilt. Çeviri, Ankara: TDK, 1939.
- 📖 -----. *Dîvânü Lûgât-it Türk*. 3.Cilt. Ankara: TDK, 1941.
- 📖 -----. *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lûgâti’t-Türkiyye*. İstanbul: TDK, 1945.
- 📖 Arat, Reşit Rahmeti. *Atabetü’l-Hakâyık*. Ankara: TDK, 1951.
- 📖 -----. *Kutadgu Bilig*. I- Metin. Ankara: TDK, 1947.
- 📖 *The Bábar-náma, Being the Autobiography of the Emperor Bábar*. “E. J. W. Gibb Memorial” Series. Vol.1, London, 1905.
- 📖 Beveridge, Susannah Annette. *BaburNama Memoirs of Babur*. London, 1905.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet. *Kitâb El-idrâk Li-lisân El-Atrâk*. İstanbul: Evkaf, 1931.
- 📖 Clauson, Sir Gerard. *Sanglah, A Persian Guide To The Turkish Language By Muhammad Mahdi Han Facsimile Text With an Intraduction And Indices*. London: E.J.W. Gibb Memorial Series 21,9. fol. 90 v.1960.
- 📖 -----. “A Note On Qapkan” . *J.R.A.S.* 1956: 73-77.
- 📖 -----. “The Turkish Y and Related Sounds”. *Wiesbaden, Studia Altaica*. (1957): 33-45.
- 📖 Eckmann, János. *Nehcü’l- Ferâdis Tıpkıbasım*. Ankara: TDK, 1956.

- 📖 Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK, 2012.
- 📖 Evengelical Alliance Mission. *Modern Mongolian Practical Dictionary*. Chicago, 1949.
- 📖 Gabain, von Annemarie. "Hunnisch-Türkische Beziehungen". *Zeki Velidi Togan'a Armağan*. Ankara: TDK, 1955: 5(18).
- 📖 Grönbech, Kaare. *Komanisches Wörterbuch*. Copenhagen, 1942.
- 📖 Haenisch, Eric. *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an*. Leipzig, 1939.
- 📖 *Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân Yahud İbn Mühennâ Lügâti Fârisî, Türkçe, Moğolca Cemaleddin Ahmed İbn-İ Ali İbn-İ Mühennâ*. İstanbul: Kilisli Müellim Rifat, 1340 (1921).
- 📖 Le Coq, von Albert. "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-huang". *J.R.A.S.* 4. 1911: 277-314.
- 📖 Müller, F.W.K. *Uigurica II. Abhandlungen der Königlischen Preussischen Akademi der Wissenschaften*. Berlin, 1910.
- 📖 -----. *Uigurica III. A.P.A.W.* Berlin: 1920.
- 📖 Orkun, Namık Hüseyin. *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Devlet, 1936.
- 📖 Pelliot, Paul. "La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyanamkara et Papamkara". *Toung Pao*, XV. 1914: 225-272.
- 📖 Poppe, Nikolaus. "The Mongolian Monuments in ḥ'Pags-pa Script". *Göttin-ger Asiatisch Forschungen*. Wiesbaden, 1957.
- 📖 Radloff, Vasili. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte*. St. Petersburg, 1888.
- 📖 -----. *Versuch III, Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte Dritter band*. Gravenhage, 1860.
- 📖 -----. *Tiştastvustik*. Bibliotheca Buddhica XII, St. Petersburg, 1910.
- 📖 Zernof, Veliaminof. *Dictionnaire Djaghatai-Turc*. St. Petersburg, 1869.

Zan Tao 詹涛, YiPeng 易鹏, LiLingfei 李玲飞. Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek", (重新发现土耳其). *Güneybatı Finans ve Ekonomi Üniversitesi Neşriyatı* 西南财经大学出版社, 1 Eylül 2016, 193/216 sayfa. (ISBN: 9787550425712)

Dr. Öğr. Üyesi Nuraniye Hidayet EKREM*

"Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek" 《重新发现土耳其》 adlı kitabın Çin'de yayımlanan tanıtımında; Türkiye'nin stratejik konumu, gücünün kapsamı ve gerek ekonomik gerek politik ve gerekse kültürel yönleri açısından Çin ile ilgisinin hafife alınmaması gereken bir ülke olduğuna yer verilirken Türkiye'nin güçlü yönleri ve sorunları hakkında objektif bir bakış açısı geliştirmenin Çin için çok önemli olduğu şu cümlelerle vurgulanmıştır:

"Son zamanlarda, Türkiye'de, güvenlik kötüleşti, gerilim gittikçe tırmandı. Çin toplumu için "tanıdık ama anlaşılmayan ülke" Türkiye'yi daha iyi kavrama talebi yoğunlaşmış durumdadır. "Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek" isimli eser Çinli okurların sorularının bir miktar cevap bulmasına yardımcı olabilir.

Stratejik konumu, gücünün kapsamı ve gerek ekonomik gerek politik ve gerekse kültürel bakımdan Çin ile kıyaslanabilecek durumdaki Türkiye, hafife alın-

* Ankara Üniversitesi, DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7838-2438>.

mamalıdır. Türkiye'nin güçlü yönlerini ve sorunlarını nesnel bir şekilde anlamak, Çin için çok önemlidir.

Kitabın yazarları hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

Doçent Zan Tao 詹涛: Pekin Üniversitesi Tarih Bölümü Bölüm Başkan Yardımcısı. Pekin Üniversitesi Dünya Modernizasyon Araştırmaları Merkezi Direktör Yardımcısı. Asıl ihtisas sahası, Orta Doğu'nun modern ve çağdaş tarihi ile Türkçe konuşan devletlerinin modern tarihidir.

YiPeng 易鹏, PanguThink Tank (盘古智库 PangoallInstitution- Pangu Düşünce Kuruluşu) Başkanı, Akademik Komite Üyesi, Çin Genç Girişimciler Derneği Yönetim Kurulu Üyesi, Çin Verimlilik Tanıtım Merkezi Derneği Başkan Yardımcısı.

Dr. LiLingfei 李玲飞, Pekin Üniversitesi Siyaset Bilimi Doktora, Stratejik Düşünce Kuruluşu Panguaraştırmacısı, Xi'anPeihua Koleji Doçenti. LiLingfei'nin "Çin'in Türkiye ile İlgili Dış Politikasındaki Önemli Hususlar" başta olmak üzere çok sayıda araştırma raporları bulunmaktadır.

"Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek"Adlı Kitabın Yayına Hazırlanması Sürecinde Düşünce Kuruluşu Pangu'nun Rolü:

2013 yılında kurulan Düşünce Kuruluşu Pangu, hızla tanınmış ve kısa sürede ön plana çıkmış bir organizasyon olarak Çin'deki en etkili sosyal düşünce kuruluşlarından biri hâline gelmiştir. Pennsylvania Üniversitesi Düşünce Kuruluşları ve Sivil Toplum Programının Düşünce Kuruluşları Küresel Endeksi 2016 Raporu'nda En İyi Düşünce Kuruluşu Ödülüne (57. sırada) layık görülen bu müessese, Çin'de en meşhurÇinli ve yabancı akademisyenlerden oluşan bir kamu politikaları araştırma enstitüsüdür.

PanguThinkTank'ten gelen Çinli heyet, Boğaziçi Üniversitesi Asya Çalışmalar Merkezi Başkanı Prof. Dr. Selçuk Esenbel ve Prof. Dr. İsenbike Togan gibi Türk bilim adamları ile gerçekleştirilmiştir (Xinwen 盘古新闻).

Düşünce Kuruluşu Pangu'dan bir heyet, anket araştırmaları için 2015 yılı Ekim ayının sonlarında Türkiye'ye gelmiştir. 23 Ekim 2015'te sabah saatlerinde, Pangu Think Tank'ten bir araştırma ekibi, Pangu heyeti, Boğaziçi Üniversitesi Asya Çalışmalar Merkezi'ne akademik bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Asya Çalışmaları Merkezi Başkanı Prof. Dr. Selçuk Esenbel başta olmak üzere Prof. Dr. İsenbike Togan gibi bilim adamları ile görüşmüştür (Xinwen 盘古新闻).

Heyet, bu ziyarette edindikleri izlenimlerin araştırma ekibinin bakışı açısından bir hayli değiştirdiğini Türkiye'ye dair fikirlerinin çok farklılaştığını şu ifadelerle beyan etmiştir: "Türkiye çok modern ve laik bir ülke. Tutumu ne olursa olsun Türkiye'nin önemi -tarihsel mirası, jeopolitiği, ekonomik büyüklüğü, demografik yapısı, gelişme potansiyeli ve stratejik bir proje olan "Bir Kuşak Bir Yol"daki konumu büyük ölçüde göz ardı edilmiştir." "Türkiye'yi yeniden keşfederken şunu fark ettik ki Çin ile Türkiye birbirlerini çok az tanıyorlar ve birbirleriyle alakalı çok az şey biliyorlar. Türkiye'yi tanıma ve anlama hususunda Çin tarafında bir yetersizliğin söz konusu olduğunu gördük" (Xinwen 盘古新闻).

"Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek" adlı beş bölümlük kitapta bir de değerlendirme kısmı bulunmaktadır. Değerlendirmelerden sonra kitapta, "Orta Doğu'da

Son Durum ve Bu Durumun Nedenleri "(近期中东局势与溯源): başlığı altında 5 bölümlük ilave bir değerlendirme de yer almaktadır. Kitabın bölümleri şöyledir:

Birinci Bölüm: Seçim Atmosferinde Türkiye'ye Bakış (大选之际看土耳其). Altı alt başlıktan oluşmaktadır:

Background: Türkiye'ye Doğru Yaklaşmak (背景：走近土耳其) (s.3).

Batı'ya mı? Doğu'ya mı? Türkiye'nin Dış Politika Stratejisi

(向西或向东：土耳其的对外战略)(s.8).

"Yeni Osmanlılık" İstikametinde Türkiye (走向“新奥斯曼主义”的土耳其) (s.14).

Türkiye'nin Coğrafi Avantajı ve Komşularıyla Olan Diplomatik İlişkileri (地缘优势与土耳其的周边外交) (s.18).

Çin ile Türkiye Arasındaki Özel İkili Münasebet (中国与土耳其的特殊关系) (s. 24).

Değerlendirme (结论) (s.30).

İkinci Bölüm: Türkiye'nin Kimlik Tanımlaması ve Kendini Konumlandırması (土耳其的身份认同与自我定位) Dört alt başlıktan oluşmaktadır:

1. Türkiye'de "Ana Dil (Osmanlı Türkçesi)" Öğrenme Oranının Yükseltilmesi Kültürel Bir Gerileme mi? (土耳其加大“母语”学习比重是文化倒退吗?) (s. 35).

2. Türkiye, "Avrasyacılık" ve "İpek Yolu Ekonomi Kuşağı" (土耳其、“欧亚主义”与“丝绸之路经济带”) (s. 40).

3. Osmanlı Aynasından, Tarih Boyunca Çinlilerle Türklerin Birbirlerine İlgisi ve Anlama Çabaları (奥斯曼之镜：中土两国历史上的相互观照与认知) (s.47).

4. Bazı Türkler Neden Çin Karşıtıdır? (为什么有些土耳其人反华?) (s. 53).

Üçüncü Bölüm: Türkiye Ekonomisi, Çin-Türkiye Ekonomik ve Ticari İlişkileri (土耳其经济与中土经贸关系). İki alt başlıktan oluşmaktadır:

1. Çin-Türkiye İktisadi ve Ticari İlişkileri bağlamında G20 Antalya Zirvesinin Temasının Yorumlanması (由中土经贸关系解读G20安塔利亚峰会的主题) (s.61).

2. Türkiye'de Çin Sermayeli Sektörlerin Gelişmesi Üzerine Araştırma Raporu (土耳其中资企业之发展调研报告) (s.70).

Dördüncü Bölüm: Türk Siyaseti ve Diplomasisi (土耳其政治与外交). Altı alt başlıktan oluşmaktadır:

Çoban Sülü: Türkiye'nin Ölümsüz Efsanesi
(放羊的苏雷曼" : 土耳其的不老传说) (s. 83).

Erdoğan, Cumhurbaşkanlığı Sistemi ve Türkiye'nin Geleceği
(埃尔多安、总统制与土耳其的未来) (s. 89).

Türkiye, Aşırı Silahlı Örgüt "İslam Devleti"ne Nasıl Bakıyor?
(土耳其对"伊斯兰国"极端组织动武为哪般?) (s.98).

Türkiye'nin Rus Savaş Uçağını Düşürmesi İnsanlara Ecel Terleri Döktürdü
(土耳其击落俄战机，让人捏一把汗) (s. 105).

Türkiye ile Avrupa Birliği Arasındaki Oyunlar (土耳其与欧盟的游戏)
(s.108).

İstanbul'daki Terör Saldırılarının Perde Arkası
(伊斯坦布尔恐怖袭击的背后) (s.111).

Beşinci Bölüm: Çin'in Türkiye ile Alakalı Dış Politikasının Başlıca Özellikleri (2016-2025) (中国对土耳其外交政策要点) (2016-2025). Dört alt başlıktan oluşmaktadır:

Türkiye ve Çin'in Ulusal Çıkarları (土耳其与中国的国家利益) (s.117).

Türkiye'nin Diploması Stratejisi ve Çin ile Alakalı Politikasının Özellikleri
(土耳其外交战略及其对华政策的特征) (s. 124).

Önümüzdeki On Yılda Çin ile Türkiye Arasındaki İlişkiler Takvimi
(未来十年中土关系时间线) (s. 131).

Çin-Türkiye İlişkileri, Beklentiler ve Politika Önerileri
(中土关系前景及政策建议) (s.138).

Değerlendirme

Türkiye'nin Beş Büyük Avantajı ile Beş Büyük Problemini Objektif Olarak Tanıma
(客观认识土耳其的五大优势与五大问题)

Ekler:

"Orta Doğu'da Son Durum ve Bu Durumun Nedenleri"
(近期中东局势与溯源)

Orta Doğu'da Terörle Mücadele Hususunda Pek de İyi Olmayan Son Durum
(近期中东反恐局势不容乐观) (s. 151).

Orta Doğu'daki Krizin Tarihî Kökleri(中东危机的历史根源) (s.158).

Modernleşme Sürecinde İslam Medeniyeti (现代化进程中的伊斯兰文明) (s. 166).

İslam ve Modernite (伊斯兰教与现代性) (s. 173).

Rusya'ya Saldıran Türkiye, Tazminat Ödeyen Neden Çin? (土耳其攻击俄罗斯，为何割地赔款的是中国?) (s. 179).

Kitapta Dikkati Çeken Bazı Görüşler:

İkinci Bölüm: Türkiye'nin Devlet ve Millet Kimliğini Konumlandırması (土耳其的身份认同与自我定位¹) s:35-60.

Bir ülkenin, bir milletin ve hatta bir insanın kimliğini ortaya koyması ve konumlandırması (Identity Identification) statik değildir, değişkendir. Dolayısıyla bu konudaki anlayış ve araştırma, çoğu zaman tarihî bir meseleden fazlasıdır. Zamanın geçmesi ve devirlerin değişmesiyle birlikte bireyler veya gruplar ister istemez yeni durumlarla ve yeni zorluklarla karşı karşıya kalacaktır. Hâl böyleyken bireylerin ve toplumların her zaman “Ben kimim? veya “Biz kimiz?” gibi temel soruları tekrar tekrar gündeme getirmeleri gerekir. Bu mesele, soğuk savaş sonrası dönemde Türkiye için böyledir, yükselen Çin için de aynı olmalıdır.

Türkiye'de “ana dil (Osmanlı Türkçesi)” öğrenimi oranının yükseltilmesi kültürel bir gerileme midir?

Kitapta “Türkiye'de 'ana dili' öğrenme oranının yükseltilmesi kültürel bir gerileme midir?” sorusuna cevap aranmaktadır. Ağustos 2014'te Türkiye Cumhurbaşkanı seçilen ve başkent Ankara'da dinî bir toplantıda, Osmanlı Türkçesi derslerinin liseler için zorunlu olması gerektiğini belirten Erdoğan'ın, Türk toplumunda kültür ve geleneğin yeniden canlanması konusunda bir tartışma başlattığı kaydediliyor. Doğulu halkların modernleştirilmesine mahsus Türkiye'deki bu durumun, post modern ülkelerde kısmen yaygın olduğunun söylenebileceği ve bunun, gelişmiş Batı kültürünü öğrenme ve kendi özelliklerini koruma hususunda her zaman aralarında münakaşaya yol açtığı; entelektüeller arasında dramatik bir şekilde kutuplaşmalara sebep olabileceği ve çoğunlukla kültürel uzlaşmadan yana olanlarla radikalleşmeden yana olanlar arasında farklı grupla-

¹Zan Tao'nun yazdığı bu bölüm yani "Türkiye'nin kimliği ve ulusal kimliğini konumlandırması"土耳其的身份认同与自我定位17 Aralık 2014 tarihinde, Pengpai澎湃 (Heybetli Dalgalar) Haber Sitesi'nin Sixiangshichang思想市场 (İdeolojik Pazar) bölümünde yayınlanmıştır: <https://product.suning.com/0070167435/649496955.html>. Erişim Tarihi: 16.12.2018.

rın çatışmalarına ortam hazırlayabildiği belirtilmektedir. Bunun, genellikle uzlaşmacı ve radikaller olmak üzere reformcu gruplar içinde farklı gruplaşmalar doğurduğu belirtilmektedir. Uzlaşmacı reformculara göre zaten iyi olan kendi geleneksel kültürleri korunmalı, Batı'nın sadece ileri teknolojisi alınmalıdır. Bu durum, Çin'de "Zahiren Batılı; bâtinînen Çinli (hakikatte Çinli; görünüşte Batılı/surette Batılı; maneviyatta Çinli 中体西用) olarak nitelendirilmektedir. İslam dünyasında bunun için "İslam'ın modernizasyonu" tabiri kullanılmaktadır. Radikalçiler ise "tam Batılılaşma"yı savunmaktadırlar. Örneğin, Çin'de "tam Batılılaşma"yı savunanlar Hu Shi 胡适, ChenXujing 陈序经 iken Türkiye'de de Kemalistlerin tam Batılılaşmaktan yana oldukları vurgulanmıştır.

"Tam Batılılaşma" sürecinden geçen Türkiye'nin bu konuda edindiği gerçek tecrübeye işaret edilen kitapta, Atatürk ve arkadaşlarının, 1923'te devleti kurduktan sonra radikal bir reforma giderek siyaset, iktisat, eğitim, dinvekilik kıyafet dâhil her yönden Batı'nın model alındığı bir yönetim sergiledikleri kaydedilmiştir.

Alfabe reformu olarak adlandırılan Türkiye'deki reformla Latin yazı sistemine geçildiği ve bu reformun, Türkiye'nin modernite arayışında radikal bir adım teşkil ettiği vurgulanan kitapta, Ganyang'ın甘阳 söylediği gibi Türklerin yazı reformu, gelecek nesilleri yabancılaştırdığı gibi gerek kendi tarihilerine ait gerekse dönemin modern edebiyat metinlerinin anlaşılmasına yol açtığı ve toplumun tarihinden ve de kültüründen tamamen koşturduğu altı çizilmiştir.

Alfabe reformundan önce kullanılan Osmanlı Türkçesi, Arap alfabesiyle yazılıyordu. Osmanlı Türkçesi, Altay dil ailesinin Türk dil grubuna ait olsa da ağırlıklı olarak yazı dilidir. Arap alfabesi öğrenmekte ustalaşmak, çalışmaksızın ve belli bir süre eğitim almaksızın zordur. Arap alfabesine hâkim olsanız bile özellikle 19. yüzyıl öncesi Osmanlı Türkçesini okuyup anlamak da zordur. Cümle yapısı temel olarak Türkçe olmasına rağmen (Ç.N. Bize göre bu bilgi doğru değil zira Osmanlı Türkçesinde Arabî ve Farsî cümle yapısı baskın bir şekilde hissedilmektedir. Bu da dilin yazı dili olmasında âmil /etkin unsurdur.)Farsça ve Arapça kelimelerin çok olmasından ötürü Arapça ve Farsça bilgisine sahip olmayan birinin klasik Osmanlı Türkçesinde ihtisaslaşmasının kolay olmadığı altı çizilmektedir.

Türk Harf İnkılâbı ile gerçekleşen yazı reformunun, Türkiye'nin Batılı kültür devrimine ilişkin kapsamlı çalışmasının bir parçası şeklinde anlaşılmasının zor olmadığı kaydedilirken aslında, birçok milletin kendi ulusal yazı karakterlerini modernize edip Latin harfleriyle değiştirme fikrinden hareketle Batı'nın bilgi ve kültürünün kabul edilmesinin kolaylaştırılması amacıyla Qing Hanedanlığının son devirlerinde ve Çin Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde, Çinlilerin bile bir

alfabeye dayanmayan kendi yazı sistemlerinin yerine Latin harflerini kullanmak istedikleri kaydedilmiştir. Çinlilerin, çocukluğundan itibaren Çincenin telaffuzunu pinyin yazı sistemi yardımıyla öğrendikleri ve internet ortamında çevrim içi iletişimde pinyin harfleriyle sohbet ettiklerinin sıkça görülmekte olduğu bu nedenle Latinizasyonun sadece Türkiye'ye mahsus bir vakia olmadığı vurgulanmıştır.

Kitaptaki diğer örneklerde ise birçok Orta Asya ülkesinin, Rusya ve Sovyetler Birliği'nin etkisiyle Kiril alfabesini uzun süre kullandıklarına yer verilmiştir. 1920'lerden önce Arap alfabesi, 1920'lerde Latin alfabesi ve 1940'larda tekrar Rus Kiril alfabesi kullanan Kazakların, soğuk savaşın nihayete ermesiyle beraber dillerini ve yazılarını Rus etkisinden kurtararak Latin alfabesine geçmek istedikleri belirtilirken Türkmenlerin ve Özbeklerin de Latin alfabesini benimsedikleri kaydedilmiştir. Ancak bunun çok yavaş ilerleyen bir süreç olacağına çünkü pek çok insanın "okuma yazma" bilmeyen durumuna düşmesine yol açacağına işaret edilmiştir. Her şeyden önce yazı, kullanıma bağlıdır. Sonuçta, tarihin özel dönemlerinde hayata geçirilmek istenen radikal harf reformlarının baskın güçlerce dayatılmaksızın uygulanması zordur.

"Türkiye, Osmanlı Türkçesi eğitimini neden yeniden gündemine taşıyor?" sorusuna mukabil Erdoğan'ın ortaya koyduğu gerekçelerin anlaşılır olduğunun kaydedildiği kitapta, Erdoğan'a göre eğitim politikasının yeniden yapılandırılarak Osmanlı Türkçesinin öğretilmesinin, Türkiye'nin "köklerine" dönmesi için elzem bir adım olduğu belirtilmiştir.

Birkaç kuşaktır Latinalfabe kullanılması neticesinde bugünkü nesil Türklerin, edebî eserleri ve tarihî kaynakları okuyamadıkları ve dolayısıyla atalarının mezar taşlarındaki metinleri bile anlayamadıkları dikkatlere sunulmuştur. Osmanlı Türkçesinin kaldırılmasındaki amacın "şah damarını (颈静脉)" kesmek olduğunu belirten Erdoğan, şu ifadeyi kullanmıştır: "Biz işte böyle bir felaketten ötürü fevkalade ilmî vasıflara sahip bir millet iken hafızasını yitiren bir millet olduk."

Görüldüğü üzere geçmişte Osmanlı Türkçesine karşı yapılan harf devriminin mantığı ile şimdilerde Osmanlı Türkçesinin canlandırılması için yapılan uygulamaların mantığı aynıdır: Geçmişte modernleşmek için Batı'ya yaklaşmış fakat günümüzde bu modernleşme artık kısmen gerçekleşmiş ancak ulusun kültürel kökleriyle sağlıksız bir kopukluk meydana gelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Türkçesi öğretiminin müfredata dâhil edilmesi, milletin daha sağlıklı ve daha kapsamlı bir şekilde ilerlemesi içindir. "O zaman o zamandır, bu zaman bu zamandır" 此一时也 , 彼一时也" (Dün dündür, bugün bugündür).

Türkiye, tam olarak Batılılaşmak için uzun yıllar çaba sarf etmesine rağmen Batılılaşmadığı gibi gelenekselcilik canlanmıştır. Bu da Huntington'ın gözlemlerini teyit etmiştir. Batılılaşma yolunu izleyen ülkeler, belirli bir seviyeye ulaşarak refah düzeyleri bir dereceye kadar yükselmiş olabilir. Ancak aynı zamanda geçmişini tanımak için köklerini geleneklerinden bulma yoluna gideceklerdir. Gerek Asya değerleri olsun gerekse İslam'ın yeniden canlanması olsun bu fenomenler mantıksal olarak çok benzemektedir.

Kemal Atatürk döneminden beri Batılılaşmaya çalışan ve 1940'ların ortalarından itibaren Batı kampına katılan bir NATO ülkesi olmaktan tutun da AB'nin peşine takılan bir ülke olmaya varıncaya kadar dünyada Batılı olmak uğruna bütün mevcudiyetiyle bu denli çabalayan bir başka ülke bulmak Türkiye dışında zordur. Ancak soğuk savaşın sona ermesiyle jeopolitik durumu değişen Türkiye'nin Batı'nın sınır ülkesi iken aniden yapayalnız bir ülke gibi görünüyor olması, Türkiye açısından Batı kampının önemini azalttı, Batı'ya yönelme politikası geçerliliğini kaybetti. Türkiyeliler² elbette kendilerini yeniden konumlandırmalı ve dünyaya yeniden bakmalıdır.

Türkiye düşünüp taşınıp Karadeniz, Orta Asya, Orta Doğu ve Avrupa arasında "merkezi bir ülke" 中樞国家 konumunun daha isabetli olması hususunda karar kılmıştır. Dolayısıyla diplomaside "komşuluk diplomasisinin" önemli olduğunu, Batı'ya takılıp kalınmaması gerektiğini ve Türkiye'nin bir Batı ülkesi değil İslam ülkesi olduğu için içişlerinde Batılılaşma politikasının yeniden düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Türkiye, daha önceki medeniyet politikasını ve ideolojisini yeni baştan kurgulamalıdır. Özellikle, küreselleşme sürecinde ortaya çıkan "yeni orta hâlli kesim" böyle düşünmektedir. Onlar, Kemalizm esaslı devlet yapısında uzun zamandan beri marjinalleştiler/dışlandılar, şimdi demokratikleşme sürecinde giderek güç kazanıyorlar, onlar kendi geleneklerine daha fazla değer veriyorlar. Onlar, Kemalizmin tam Batılılaşma prensiplerine karşı tutumlarını saklı tutuyorlar. Onlar artık güçlüler, doğal olarak mevcut durumu gözden geçiriyorlar ve yeni planlamalar yapıyorlar. Türkiye'nin bu iç ve dış politikalarına yeni bir yön vermesi "yeni Osmanlıcılık" olarak adlandırılmaktadır.

Objektif olarak söylemek gerekirse Türkiye, günümüzde bir ülkenin "normalleşmesi" için yürümesi gereken yolda ilerlemektedir. Türkiye'nin geçmiş iç ve dış politikası önyargılara dayalıydı. Yakın geçmişte (2014) Millî Eğitim Şurası

² Çince literatürlerde Türkler kavramı yoktur, Türk kelimesi sadece Gök Türkleri 突厥 göstermektedir. Divanü Lügati't-Türk adı Çince'ye Tu-jue (Gök Türk) Lügati olarak çevirmektedir (Wang Yuanxin 1995: 3). Dolayısıyla Çinliler Türkiye Cumhuriyeti için Çince olarak Tuerqi Gungheguo 土耳其共和国 diye ifade etmektedirler. Türk 突厥, Türkler 突厥人 sadece Göktürkler için ifade edilen bir terimdir. Günümüzde Türkiye'deki Türkler için "Türkiyeliler" terimini kullanmaktadırlar.

Genel Kurulu'nda Osmanlı Türkçesinin imam hatip liselerinde zorunlu, sıradan ortaokullarda ise seçmeli ders olarak okutulması hususundaki kararına ve özellikle Erdoğan'a destek verenler, bu uygulamaların radikal olmadığını ve modern Türkçeyi kaldırmak manasına gelmediğini vurguladılar. Bu durum, Çinli öğrencilerin klasik Çinceyi öğrenmek istemelerine benzer bir durumdur. Erdoğan'a destek verenlerin bu bakış açısı gayet reel ve objektiftir.

(...) Erdoğan'ın Osmanlı Türkçesini destekleme hamlesi de Türkiye'de kendisine yönelik eleştirileri tetikledi. Muhalefet, Erdoğan'ın hamlesinin Türkiye'nin çocuklarının dünyayı sorgulama yeteneğini yitirtmek için olduğunu söyledi. "Türkiye'yi bir Orta Çağ ülkesine döndürmek istiyorlar ama asla başaramayacaklar!" Aslında, bu muhalifler söylediklerinin sadece yarısında haklılar, Erdoğan'ın niyeti Türkiye'yi bir Orta Çağ ülkesine dönüştürmek değildir, istese de bunu başaramayacaktır! Erdoğan'ın, Türkiye'de bu derece yüksek bir prestiji ve desteği var mı ki..."

Sonuç Olarak:

"Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek" adlı kitap, Çin vatandaşlarının Türkiye'yi tanıması ve sorularına yanıt bulması için kaleme alınmış ve Çin'de önde gelen akademisyenler ve stratejisiler tarafından Türkiye'ye bir gezi düzenlenerek bu seyahate dair gözlemler ve yılların araştırma sonuçlarının birlikte değerlendirilmesi akabinde yayımlanmıştır. Elbette kitaptaki fikirler çok farklı yorumlanabildiği gibi net olarak ifade edilenlerin dışında muğlak olarak ifade edilenler yani "bireyin" değil "toplumun" ön planda olduğu, "rekabetin" değil "dayanışmanın" teşvik edildiği, "sadakat" ve "itaat" gibi davranış biçimlerinin yüceltildiği "değerler manzumesi" olarak tarif edilen (Hanioğlu 2018) "Asya değerlerine" Türkiye'nin yönelip yönelmeyeceği irdelenmeye çalışıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Kitapta, pek çok örneklendirmelerle Türkiye Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Çin'i rahatsız edecek fikirlerle değil de Türkiye'yi daha çok Orta Doğu sahasında meşgul edecek "Yeni Osmanlılık" kavramının doğru olduğu hususunda çok yönlü savunma ortaya koyduğu görülmektedir. Aslında "Yeni Osmanlılık" denen kavramın eski Osmanlı gerçeğinden nasıl bir farklılık arz ettiği sorusu zihinleri meşgul etmektedir. Zira Osmanlılar, içinde bulunduğu zor durumda bile Doğu Türkistan'dan gelen yardım talebi karşısında duyarsız kalmamıştı. Bu durum Türk Dünyası Belediyeler Birliğinin 2016 yılında yayımladığı (ISBN:978-605-65863-1-6) Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan adlı kitapta 1. el belgelere dayanılarak ortaya konulmaktadır. Bahsi geçen kitapta, Mançu Çin'in 1757 yılındaki işgalinden sonra Yakup Han, 1864 yılında bölgeye hâkim oluncaya kadar

Doğu Türkistan Türklüğü sık sık ayaklanmış ve Mançu Çin'i ile mücadelelere girişerek Kaşgar Hanlığı'nı kurmuştur. Kaşgar Hanlığı'nı kuran Yakup Han, Osmanlı Devleti ile sıkı münasebetler tesis etmiş ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirerek Sultan Abdülaziz adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Osmanlı Devleti tarafından Yakup Han'a "Emir'ül-Müslimin" unvanı verilmiştir. Yakup Han'ın 1877'de ölümü üzerine Çin işgaline uğrayan Doğu Türkistan'a Osmanlı Devleti 93 harbi sebebiyle yeterince destek olamamıştır. (Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan 2016: 7). Aslında Osmanlı Devleti çökmeye yüz tuttuğu bir dönemde dahi Doğu Türkistan'dan Yakup Han'dan gelen yardım talebine kesinlikle kayıtsız kalmamıştır. Bu durum, Hakan Boz'un kaleme aldığı "Tarihi Değiştiren Mektuplar" (2008:) adlı kitapta çarpıcı bir üslupla işlenmiştir. Boz, konuyu "Doğu Türkistan'da Osmanlı İzleri" başlığı ile ele alırken "Şimdi AB rüyasından uyanıp gözlerimizi bu defa ışığın geldiği canibe, yani Doğu'ya çevirelim ve yıkıldı yıkılıyor denildiği bir çağda Osmanlı misyonunun Pasifik sahillerine nasıl dayandığına şahit olalım. Bakalım, çöken şey Osmanlı mıdır yoksa düşünme kapasitemiz mi?" diye sormuş ve şöyle devam etmiştir:

"Yıllardan 1873, aylardan Hazirandır. Doğu Türkistan'ı Çin istilasından kurtarmak için destansı bir mücadeleye girişen Yakup Han, yeğeni Hoca Töre'yi İstanbul'a elçi olarak gönderir. Hoca Töre, elinde Farsça bir mektupla huzura alınır. Mektupta, Yakup Han'ın yeryüzündeki Müslümanların koruyucusu olan padişahın engin kanatları altına sığınmaya geldiklerini belirten sözleri, Abdülaziz'in duygulu dünyasında yankılanmakta gecikmemiştir. Nitekim elçinin, mektubu okuduktan sonra sözlü olarak ülkesinin içinde bulunduğu vahim durumu anlatması ve askerî yardım talebinde bulunması üzerine Abdülaziz'in direktifiyle derhal yardım hazırlıklarına başlanır. Dünyada nerede mazlum bir halk varsa, Osmanlı'nın gönlü ve eli oradadır. Hele ki bu halk Müslüman ise. Ta Kaşgar'dan kalkıp gelmiş bu mazlum heyetin mi yardım talebini karşılıksız bırakacaktır Osmanlı? Derhal harekete geçilir ve Tophane Müşiri Ali Said Paşa ile Umum Fabrikalar Nazırı Seyyid Paşa yardım işini organize etmekle görevlendirilir. İmkânlar önemli değildir. Her şey, bir Müslüman'ın bir nefes daha fazla alabilmesi içindir. Sonunda 'yardım paketi' açıklanır: Bütün alet edevatıyla birlikte 6 adet Krupp topu, bin adedi kullanılmış, bin adedi ise yeni olmak üzere toplam 2 bin tüfek ile kapsül ve barut imaline mahsus tezgâh ve diğer aletler. İyi de bu aletleri kimler, nasıl kullanacaktır? Bu da düşünülmüştür elbet. Mermi imal etmeyi bilmeyen ve hayatlarında ilk defa top kullanacak olan Doğu Türkistanlılara yardımcı olmak ve onları nizamî bir savaşa hazırlamak için 4 muvazzaf, 4 de emekli subay, Enderunlu Murad Efendi'nin başkanlığında Kaşgar'a gönderilecektir. Adları tarihimize altın harflerle yazılması gereken bu subaylarımızdan dördünü biliyoruz: İstihkâm Subayı Ali Kâzım, Piyade Subayı Mehmed Yusuf, Süvari Su-

bayı Çerkes Yusuf ve Topçu Subayı İsmail Hakkı Beyler. Elçi Hoca Töre'yle birlikte yola düşen bu Osmanlı savaş timini taşıyan gemi, Süveyş Kanalı'ndan geçerek Hint Okyanusu'na açılmış ve Hindistan'ın Bombay şehrinde karaya çıkmıştır. Heyet, İngilizlerin çıkarttığı bin bir zorluk ve eziyeti güç bela atlattıktan sonra Kaşgar'a varmış ve Müslümanların sevgi gösterileri ve gözyaşları arasında şehre girmiştir. Yakup Han'ın 100 pare top atışıyla selamladığı Osmanlı yardım heyeti, bu gelişle Orta Asya İslam âlemine adeta yeni bir hayat aşlamıştır. Doğu Türkistan'a gönderilen Türk bayrağı, Kaşgar semalarında dalgalanmakta, hutbe Osmanlı padişahı adına okutulmakta ve basılan paralarda Osmanlı hâkimiyeti açıkça belirtilmektedir."

KAYNAKÇA:

- 📖 Boz, Hakan. *Tarihi Değiştiren Mektuplar*. İstanbul: Yediveren, 2008.
- 📖 Hanioglu, M. Şükrü. "Asya Değerleri, Millilik ve Yerlilik Asya Değerlerine Dönüşmesin". 21 Ocak 2018. <https://Www.Sabah.Com.Tr/Yazarlar/Hanioglu/2018/01/21/Millik-Ve-Yerlilik-Asya-Degerlerine-Donusmesin>, (Erişim Tarihi: 22. 12.2018).
- 📖 Pagu, Xinwen 盘古新闻. http://www.pangoal.cn/news_x.php?id=1284&pid=7. (Erişim tarihi: 25. 04. 2019).
- 📖 Topal, Mehmet, Alev Akhan Direr, Taner Koltuk ve ark. *Osmanlı Belgelerinde Doğu Türkistan*. Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB), (proje yöneticisi Dr. Fahri Solak), İstanbul, 2016.
- 📖 Zan, Tao 咎涛, YiPeng 易鹏, LiLingfei 李玲飞. *Türkiye'yi Yeniden Keşfetmek (重新发现土耳其)*, Güneybatı Finans ve Ekonomi Üniversitesi 西南财经大学出版社, 2016.
- 📖 Zan, Tao 咎涛. "Türkiye'nin Kimliği ve Ulusal Kimliğini Konumlandırması" 土耳其的身份认同与自我定位, 17 Aralık 2014, Pengpai澎湃, Sixiang shichang, 思想市场, <https://product.suning.com/0070167435/649496955.html>. (Erişim Tarihi: 16.12.2018).
- 📖 Wan, Yuanxin. 王遠新. *Türk Tarihsel Dilbilimi Üzerine Bir Araştırma 突厥歷史語言學研究*. Pekin 北京: Uluslar İçin Merkez Üniversitesi 中央民族大學出版社, 1995.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Tanım:

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (kısaca TDİD); Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanındaki çalışmaları kapsayan, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel denetim sürecinde kör hakemlik yöntemini kullanan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde, İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazıları kabul eden Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün yayımıdır.

Amaç:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak, mevcut birikimi revize edecek, sorunsalları derinleştirecek çalışmaları yayımlama, bu alandaki çalışmaları görünür kılma ve yaygınlaştırma alanlarını hazırlama çabasıdır. Özellikle Türk halkları arasında tarihsel ve mekânsal boyutta devamlılık ve kırılmaların konu edildiği çalışmalara tartışma zemini oluşturmayı hedeflemektedir.

Kapsam:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında araştırma, olgu sunumu, derleme, tezden yayın, çeviri, aktarma ve **nekroloji türünden** çalışmaları; yine bu alanda bilimsel yayınlar üzerine yapılan incelemeleri ve yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmaları yayımlar.

Yazıların kabulü ve değerlendirilmesi:

TDİD yazı kabul ve değerlendirme süreçlerini DergiPark (<http://dergipark.gov.tr/egetdid> adresi) üzerinden yürütür. Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, editör/editörler ve/veya Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri ve yazım kuralları noktasında incelenir, iThenticate sisteminde etik denetimden geçer ve bilimsel yönden genel hatlarıyla bir değerlendirmeye tabi tutulur. Bu süreçlerde sorun tespit edilmediği takdirde, yazıdaki yazara/yazarlara ait bilgiler olmaksızın (Yayın Kuruluyla ilgili süreçlerde de geçerli-

dir) editör/editörler tarafından değerlendirilmek üzere, Yayın Kurulunun öne-receği alanın uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemlerle yazar adı, yazarlarla da hakem adı paylaşılmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlardan, hakemlerin ve editörün/editörlerin ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate almaları beklenir. Yazarlar, bu eleştiri ve önerilerde katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeyle birlikte itirazlarını ve/veya hakem raporları, editör(ler) ve Yayın Kurulu görüşleri doğrultusunda revize ettikleri çalışmalarını, <http://dergipark.gov.tr/egetdid> adresi üzerinden tekrar dergiye ulaştırmalıdır. Revize edilmiş metin, hakemlerin talebi, editörlerden ve Yayın Kurulundan herhangi birinin bu yönde görüşü söz konusuysa, tekrar hakem değerlendirmesine sunulur. Editörler, Yayın Kurulu ve hakemler tarafından yürütülen değerlendirme sürecinden onanarak geçen yazılar, yayınlanma sırasına konulur. Bu süreçlerde onama alamayan yazılar, yayımlanmaz. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde (TDİD'de) yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı bu dergiye devredilmiş sayılır. Yayımlanan makalelerin tüm hukuksal sorumluluğu yazarlarına aittir.

Not: TDİD'e yapılacak yazı başvurularında, yazının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı belirtilmelidir. Bunun dışında bilim etiğinin gerekli kıldığı diğer tüm bilgilerin şeffaflık içinde paylaşılması talep edilmektedir.

Yazım kuralları:

Başlık: İçerikle uyumlu bir başlık olmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemeli, sadece ilk harfleri büyük ve koyu harflerle, 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. İngilizce başlık italik ve 11 punto büyüklüğünde, başlığın altında yer almalıdır. Calibri yazı tipi kullanılmalıdır.

Yazar adı ve unvanı: Başlığın altında, sağa dayalı, 11 punto büyüklüğünde, adının ilk harfi büyük, soyadı tamamen büyük harflerle yazılmalıdır. Eğer varsa akademik unvan da ismin önüne eklenmelidir. Yazarın varsa çalıştığı kurum, adres ve e-posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto büyüklüğünde olacak şekilde belirtilmelidir.

Özet: 150 kelimedenden az ve 200 kelimedenden çok olmayacak şekilde kaleme alınmalıdır. Türkçe makalelerde özetin İngilizce tercümesi; Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça kaleme alınan makalelerde ise özetin

Türkiye Türkçesine tercümesi yahut aktarması yer almalıdır. İsteyen yazarlar makalelerin sonuna İngilizce yahut Rusça geniş bir özet de ekleyebilirler. Bu özetler makalenin üçte biri oranını geçmemelidir.

Anahtar kelimeler: Özette tanımlanan kuralların gerekli kıldığı dil ve lehçelerde ilgili bilim alanının terminolojisi dikkate alınarak en az beş anahtar kelime özetlerin altına yazılmalıdır.

Makale metni: Yazılar A4 boyutundaki kâğıtlara, tek satır aralığıyla, Calibri yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde, dipnotlar ise 9 punto, tek paragraf aralığıyla, Calibri yazı tipi ile yazılmalıdır.

Alıntılar: Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

Kaynakça: Latin alfabesi dışındaki alfabelerle kaleme alınan yazıların bibliyografyasında Latinize biçimi de yer almalıdır.

Kaynak gösterme:

- Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde Modern Languages Association (MLA) stilinde hazırlanmalı, kaynaklar dipnot sistemi yerine iç not olarak hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıdaki gibi verilecektir.

- Genel olarak kullanılan kaynağın yazarının soyadını ve sayfa numarasını parantez içinde alıntı sonuna yerleştirmek yeterlidir. Örn. (Derrida 15). Ancak aynı yazara ait birden fazla yapıta atıfta bulunuluyorsa yapıtın başlığı kısaltılarak verilir. Örn. (Derrida, Archive 15).

- Parantez içinde verilen bilgi metinde sunulan bilgiyi tekrar etmemelidir. (Örneğin “Harold Bloom ... öne sürer” denikten sonra parantez içinde yazarın soyadının yazılması metinde sunulan bilginin tekrarı anlamına gelmektedir. Bu nedenle, eğer Bloom’a ait tek bir yapıt kullanılmışsa, yalnızca sayfa numarasını göstermek yeterli olacaktır. (Bloom, 1985: 265) değil (265).

- Parantez içinde sunulan kaynak bilgisi alıntılanan bilgiyi içeren cümle veya ibarenin sonuna gelen noktalama işaretinden önce verilmelidir. Örn. Harold Bloom ... öne sürer (265).

- Elektronik ortamdan (internet) alınan kaynaklara ait referans bilgileri, basılı kaynaklarla aynı şekilde gösterilmelidir. Eğer kullanılan çevrimiçi (online) kaynaktan sayfa numarası belirtilmemişse parantez içinde de sayfa numarası belirtilmez.

-Metin içinde yazarın belirtilmesi: Bloom bu eleştiriyi dile getirmiştir (265-269).

-Referansta yazarın gösterilmesi: Bu eleştiri dile getirilmiştir (Bloom 265-269).

-Birden fazla yazar: Bu eleştiri (Sidney ve Hopkins 7) yerindedir.

-Birden fazla yer: Bloom bu kurama karşı çıkar (186-187, 276).

-Birden fazla kaynak: (Bloom 76; Hopkins 368)

-Birden fazla ciltli kaynak: (Bloom 2: 185-189)

-Cildin tamamına gönderme yapılıyorsa: (Bloom, 2. Cilt)

-Kurumsal yazarlar: (Birleşmiş Milletler, Kültürel Haklar Komisyonu 56-59)

Metin içerisinde gösterilen kaynaklar haricinde, gerekli görülen açıklamalar için klasik dipnot yöntemi kullanılmalı ve bunlar için otomatik numaralandırma yöntemine başvurulmalıdır. Açıklamalar için kullanılacak ölçüler: İki yana yaslı, sol ve sağ girinti:0 cm, aralık önce ve sonra 0nk, satır aralığı: tek olmalıdır.

Kaynakçanın hazırlanması:

• **Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalı** ve yazarların soyadlarına veya yazarı bilinmeyen kaynakların başlıklarına göre alfabetik sırayla düzenlenmelidir.

• Kaynakçada yer alan yapıtları yayımlayan yayınevleri belirtilirken yayınevi, yayıncılık gibi sözcükler kullanılmamalıdır. İmge Yayınevi değil imge, gibi.

• Birden fazla yayınevi gösteriliyorsa, aralarına noktalı virgül konarak tümü belirtilmelidir.

• Aynı yayınevi için birden fazla basım yeri gösterilmişse, yalnızca ilki kullanılmalıdır.

• Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilmelidir.

Temel format: Yazarın Soyadı, Adı. *Kitabın Başlığı*. Basım Yeri: Yayınevi, Basım Tarihi.

Tek yazar: Atsız, Hüseyin Nihal. *Bozkurtların Ölümü*. İstanbul: Türkiye, 1946.

Aynı yazara ait başka bir yapıt: ---. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötügen, 1980.

İki yazar: Cross, Susan, ve Christine Hoffman. *Bruce Nauman: Theaters of Experience*. New York: Guggenheim Museum; Londra: Thames & Hudson, 2004.

Üç yazar: Lowi, Theodore, Benjamin Ginsberg, ve Steve Jackson. *Analyzing American Government: American Government, Freedom and Power*. 3. Baskı. New York: Norton, 1994.

Üçten fazla yazar: Gilman, Sander, ve ark. *Hysteria beyond Freud*. Berkeley: U of California P, 1993.

Çeviri kitap: Foucault, Michel. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Çev. Richard Howard. New York: Vintage-Random House, 1988.

Editörlü kitap: Hill, Charles A., ve Marguerite Helmers, ed. *Defining Visual Rhetorics*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004.

Kitapta makale: Ahmedi, Fauzia Erfan. "Welcoming Courtyards: Hospitality, Spirituality, and Gender." *Feminism and Hospitality: Gender in the Host/Guest Relationship*. Ed. Maurice Hamington. Lanham: Lexington Books, 2010. 109-24.

Sözlük girdileri: "Hospitality." Tanım 1a. Webster's Third New World Dictionary. 1993.

Ansiklopedi girdileri: Mercuri, Becky. "Cookies." *The Oxford Encyclopedia of Food and Drink in America*. Ed. Andrew F. Smith. 1. Cilt. 2004.

Makale, tek yazar: Matarrita-Cascante, David. "Beyond Growth: Reaching Tourism-Led Development." *Annals of Tourism Research* 37. 4 (2010): 1141-63.

Makale, iki yazar: Laing, Jennifer, ve Warwick Frost. "How Green Was My Festival: Exploring Challenges and Opportunities Associated With Staging Green Events." *International Journal of Hospitality Management* 29. 2 (2010): 261-7.

Sayfa düzenine ilişkin esaslar:

Sayfa Yapısı: Üst: 3 cm, Alt: 2,3 cm, Sol: 2 cm, Sağ: 2 cm.

Cilt Payı: 0 cm, sol.

Üst Bilgi: 2 cm.

Alt Bilgi: 1,3 cm.

Paragraf başı: 0,6 cm.

Paragraf Aralığı: Önce ve Sonra 2nk Satır Aralığı: Tek

Tablo ve grafik kullanımına ilişkin esaslar:

1. Metin içerisindeki tablo ve grafiklerin 9 punto büyüklüğünde hazırlanması gerekmektedir.

2. Metin haricinde ek olarak sunulacak tablo ve grafikler, kaynakçadan sonra "Ekler" başlığı altında verilmelidir.

3. Tablo numarası ve isimleri alt kısmına, bu bilgilerin alındığı kaynak açıklaması ise parantez içinde yazılmalıdır.

4. Tablo, grafik ve resimler 10 sayfayı geçmemelidir.

Yazarlara yardımcı olabilecek diğer hususlar:

Yukarıda belirtilen yayın ilkeleri ve yazım kurallarına göre hazırlanan yazılar, DergiPark sistemi kullanılarak <http://dergipark.gov.tr/egetdid> internet adresi üzerinden gönderilirken yazının; araştırma makalesi, olgu sunumu, tezden üretilen yayın, derleme veya diğer türden hangisine ait olduğu seçilmelidir. Çeviri ve aktarma türünden çalışmalarda, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da iletilmelidir. Yazı içerisinde farklı yazı karakterleri (fontlar) kullanılmış ise bunlar belirtilmeli, makale ile birlikte yazı karakteri de iletilmelidir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar ve süreçler DergiPark üzerinden gerçekleşmekte ve DergiPark'ta arşivlenmektedir.

İpek Yolu İktisadı ve Paralarının Gelişimi
The Development of Silk Road Economics and Coins
* İbrahim ONAY

Üçüncü ve Dördüncü Kuşak Göçmenlerdeki Etnik Kimlik Algısı ve Sembolik Etnisite
Perception of Ethnic Identity in the Third and Fourth Generation Immigrants and Symbolic Ethnicity
* Tuğba ERDEM

Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Türk Dünyasına İlişkin Bilişsel Yapılarının İncelenmesi
Investigation of Social Studies Teacher Candidates' Cognitive Structures About Turkish World
* Tuğba TURGUT - * Selahattin KAYMAKCI

Eski Uygur Çatıklarında "Zaman" Kavramı
"Time" Concept in Old Uyghur Jātakas
* Berker KESKİN

Türkçe Söz Diziminde Kullanılan Çift Olumsuz Yapılar Üzerine
About the Double Negation Structures Used in Turkish
* Ahmet Turan DOĞAN

Kırgızcada Standart Olumsuzluk
Standard Negation in Kyrgyz Language
* Erhan TAŞBAŞ

Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü: Türkistan'dan Anadolu'ya
The Transformation of Evil Souls in the Context of Disease Names: From Turkestan to Anatolia
* Kübra YILDIZ ALTIN

Uygur Sihir Masallarındaki "Kadın" Tipi Üzerine Bir İnceleme
An Analysis of "Female" Figure in Uyghur Magical Tales
* Fatoş YALÇINKAYA

Festival Anlatılarının Ritüeller Temelinde Çözümlemesi: Nergis Festivali Örneği
Ritualistic Analyzing of the Narratives of the Festivals: The Example of the Nerghis Festival
* İlknur ÖZCAN

Tiyatro Eserleri Üzerinden Dünden Bugüne Sultan II. Abdülhamid Algısı
Perception of Sultan Abdulhamid the Second from Past to Today over Theatrical Productions
* Ayşe ULUSOY TUNÇEL